

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det danske landbrugs historie 1914-1988

Det danske landbrugs historie

Det danske landbrugs historie IV

1914 - 1988

Erik Helmer Pedersen

*Redigeret af
Claus Bjørn*

under medvirken af

Troels Dahlerup

S. P. Jensen

Indhold

Indledning	9
Landbruget på vej ind i industrisamfundet 1914–1930	39
Produktionsresultatet	41
Produktionsresultatets forudsætninger	47
Organisationsforhold	51
Afsætningsforholdene	59
Landbrugspolitikken 1914–1930	71
Landmandsholdninger og landbrugsstrategier 1914–1930	95
Dagligdagen i landbruget 1914–1930	104
Sammenfatning af perioden 1914–1930	131
Krise og krig sætter udviklingen i stå 1931–1950	133
Produktionsresultatet	135
Produktionsresultatets forudsætninger	140
Organisationsforhold	144
Afsætningsforholdene	148
Landbrugspolitikken 1931–1950	165
Landmandsholdninger og landbrugsstrategier 1931–1950	184
Landbrugøkonomi på politiske betingelser	193
Sammenfatning af perioden 1931–50	221
Landbruget i omstillingens tegn 1951–1972	223
Produktionsresultatet	225
Produktionsresultatets forudsætninger	230
Organisationsforholdene	234
Afsætningsforhold	238
Landbrugspolitikken	246
Landmandsholdninger og landbrugsstrategier 1951–1972	265
Landmænd og mekanisering 1951–1972	275
Sammenfatning af perioden 1951–1972	295
EF-producent på danske betingelser 1973–1988. Et rids	297
Den gamle landmand og kornet 1973–1977	299
Gæld, renter og krise 1978–1982	307
Fra gældssanering til refinansiering 1983–1988	314
Landbrugsteknikeren erstatter landmanden 1973–1988	322
Afsluttende bemærkninger	330
Noter	335
Litteratur	344
Billedfortegnelse	346
Emneregister	348

Forkortelser

CFB:	Combined Food Board
cwt.:	Hundredweight (= 112 lbs. = 50,8 kg)
DAG:	Dansk Andels Gødningsforretning
DAK:	Danske Andelsslagteriers Konserverfabrik, Roskilde
DFDS:	Det forenede Dampskibsselskab
DLG:	Dansk Landbrugs Grovvarereselskab
DLK:	Danske Landbrugeres Kødforsyning
DLR:	Dansk Landbrugs Realkreditfond
DOFO:	Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteekspert
FDB:	Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger
FE:	Foderenhed
FSA:	Forenede Sjællandske Andelsslagterier
JAF:	Jydsk Andels-Foderstofforening
KFK:	Korn og Foderstofkompagniet
Lbf.:	Landboforeningerne
LEC:	Landbrugets EDB-Centraler I/S
L.M.:	Landbruksraadets Meddelelser
LS:	Landbrugernes Sammenslutning
Lt.:	Landstingets forhandlinger
M & K:	Mund og klovesyge
RDM:	Rød dansk malke race
RM:	Reichsmark
SDM:	Sortbroget dansk malke race
T.f.L.:	Tidsskrift for Landøkonomi
U.f.L.:	Ugeskrift for Landmænd

Forfatterens forord

Mange har medvirket til at få samlet en helhed af det omfattende stof, som ligger bag sidste bind i serien »Det danske landbrugs historie«. Som forfatter til bd. IV står jeg derfor i taknemmelighedsgæld til mange.

Cand. phil. *Jens Christensen* har bl.a. udformet de grafiske oversigter, der træder i stedet for tabeller af den gængse slags. Alene af den grund er jeg ham stor tak skyldig.

To af mine studerende fra tidligere hold, cand. phil. *Anita Dethlefsen* og stud. mag. *Eva Hanson* har samlet det store billedmateriale. Desuden har Eva Hanson læst korrektur samt på anden måde ydet et stort og dygtigt arbejde i redaktionsfasen.

Manuskriptet er sædvanen tro renskrevet af overassistent *Birgit Kragh*, Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Derved afklaredes straks en række læseproblemer.

En lang række organisationer inden for landbruget har stillet billedmateriale til råd-

dighed. Det vil være ugørligt at nævne alle, men en særlig tak skal lyde til konsulent *Børge Smalbro* ved De sjællandske Landboforeninger for aktiv og interesseret medvirken.

De byhistoriske arkiver i Bogense, Kersteminde og Køge har venligst udlånt et omfattende billedmateriale. Trods uheldige erfaringer vedrørende brug/resp. misbrug af billeder af Niels Bukh har Ollerup Gymnastikhøjskole beredvilligt lånt os det ønskede billedmateriale. Derfor en varm tak.

Mag. art. *Hans-Ole Hansen* har gjort os den store tjeneste at udlåne et billede af sin far, Martin A. Hansen.

Sidst, men ikke mindst vil jeg takke mine kolleger i redaktionskomiteen for deres værdifulde kommentarer.

Og uden en S. P. Jensens nærlæsning af de landbrugsfaglige afsnit ville læserne i landbrugets kreds have spurgt sig selv, om de mon havde sovet i timerne på landbrugsskolen.

Nærum i oktober 1989

Erik Helmer Pedersen

Indledning

Tiden og dens opdeling

Denne periode i vor landbrugshistorie er rammet ind af to årstal: 1914 og 1988. Hver for sig er de betydningsfulde milepæle i forløbet.

Året 1914 betegner på mange måder et vendepunkt. Verdenskrigens udbrud den 1. august 1914 afsluttede en menneskealders vækst for det danske husdyrlandbrug, hvor landmændenes frie initiativ hjemme på bedriften modsvarede af et andelsorganiseret gruppesamvirke inden for såvel forædlingsindustrien som afsætningssystemet. Selv om private firmaer stadig gjorde sig gældende i landbrugsindustri og -handel, var det dog landmændenes egne organisationer, der bestemte udviklingsgang.

Krigen gjorde det imidlertid nødvendigt at holde bedre hus med de eksisterende forsyninger og produktionsmuligheder. Derfor måtte landbruget som andre erhverv underkaste sig de begrænsninger i

produktion og afsætning, regering og rigsdag fastsatte for at beskytte landet og dets borgere. Politikerne ville dog ikke bare diktere nogle løsninger. Bedst var det, om erhvervslivets egne organisationer fik en vis indflydelse på beslutningerne og dermed også et medansvar.

Selv om landbruget endnu ikke var så gennemorganiseret som andre erhvervsgrupper, påtog de store andelsorganisationer sig opgaven. De mestendels positive erfaringer herfra erindrede man sig, da en verdenskrise 15 år senere satte spørgsmålstegn ved de frie samhandelsformer.

Året 1988 betegner også et vendepunkt i den landbrugshistoriske udvikling. I april nævnte år udkom en delrapport fra udvalget vedrørende struktur, finansiering og ejerforhold i landbruget: »Lettelse af landbrugets rentebyrde«. Heri skitseres en ordening, hvorefter statsmagten som så ofte før rækker et kriseramte erhverv en hjælpende hånd i form af et tilbud om en refinansiering af en del af den højtforrentede gæld.

Så sent som under første verdenskrig kunne man se gammeldags svingplove i anvendelse. Stjærterne og åsen var, på en ældre plovtype som denne, lavet af træ. Herregården Østergård v/Munkebo, Bjerge Herred. Hindsholm ca 1920'erne.

Slutningen af 1970'erne. Efterårspløjning med mindre plov. Trods brugen af kemikalier er jordens behandling stadig et centralt led i ukrudtsbekæmpelsen.

Nok så betydningsfuldt er det imidlertid, at hjælpen kun skal komme de landmænd til gode, der har en reel chance for at kunne overleve, få økonomi i bedriften, som det udtrykkes. Ikke færre end 13.000 heltidsbedrifter med 25% af landbrugsproduktionen falder uden for støtteaktionens hovedsigte. I stedet skal de ydes aktiv ophørshjælp, f.eks. gennem omskoling til anden virksomhed.

Produktionslandbruget af model 1988 stiller helt andre krav til driftslederen end livet på gården i 1914.

Med dette som udgangspunkt kan der nedrammes nogle supplerende milepæle. I

1931 kommer den store verdenskrise for alvor til Danmark. Sammen med den 2. verdenskrig sætter denne begivenhedsrække perioden 1931–1950 i en art parentes, der ikke gør det muligt at lade den tekniske og økonomiske udvikling slå igennem med fuld styrke.

Ved indgangen til 1950'erne, da 2. verdenskrig er på vej til at blive historie, sætter industrialiseringen for alvor ind. Det er traktorlandbrugets tidsalder. Landbrugets hidtidige medhjælperskare søger i stort tal til byerne for at få sig et bedre og især bedre betalt arbejde. Landmændene og de tilbageværende medhjælpere øger imidler-

tid produktiviteten så meget, at produktionen mere end opretholdes. Det gør den imidlertid overalt, og resultatet bliver markedsreguleringer, der i særlig grad rammer det danske eksportlandbrug.

Da Danmark i 1973 blev medlem af det store markedsområde De europæiske Fællesskaber eller EF, indtræder en afgørende bedring i landbrugets produktions- og afsætningsvilkår. Her ad vejen sker der imidlertid en række strukturændringer, nationalt som internationalt, som føleligt beklipper de opnåede fordele. En kombineret automatisering, specialisering og mekanisering bliver landbrugets svar på denne udvikling, men over for udfordringerne fra denne vidensproces må den dårligt udrustede landmand give op. Ophørsdatoen rykker hele tiden nærmere.

Stoffet og dets problemer

Et nationalt landbrug er en gruppe af landmænd, der fremstiller levnedsmidler af mange slags. Uanset betingelserne herfor skabes en produktion, som det omgivende samfund gør brug af på forskellig måde. Bag denne proces ligger en lang tradition, der hele tiden brydes med indre og ydre påvirkninger.

Denne brydning sker i samspil med nogle omgivelser, som også er i udvikling. Den politiske ledelse må derfor se det som en væsentlig opgave at udligne de modstående interesser, som her måtte gøre sig gældende. Jorden og den omgivende natur er ikke alene landmændenes domæne. I et moderne samfund er der et stigende behov for jord til andet formål og for råderum for rekreative udfoldelser. Det sætter stadigt snævrere grænser for landbrugsjordens ud-

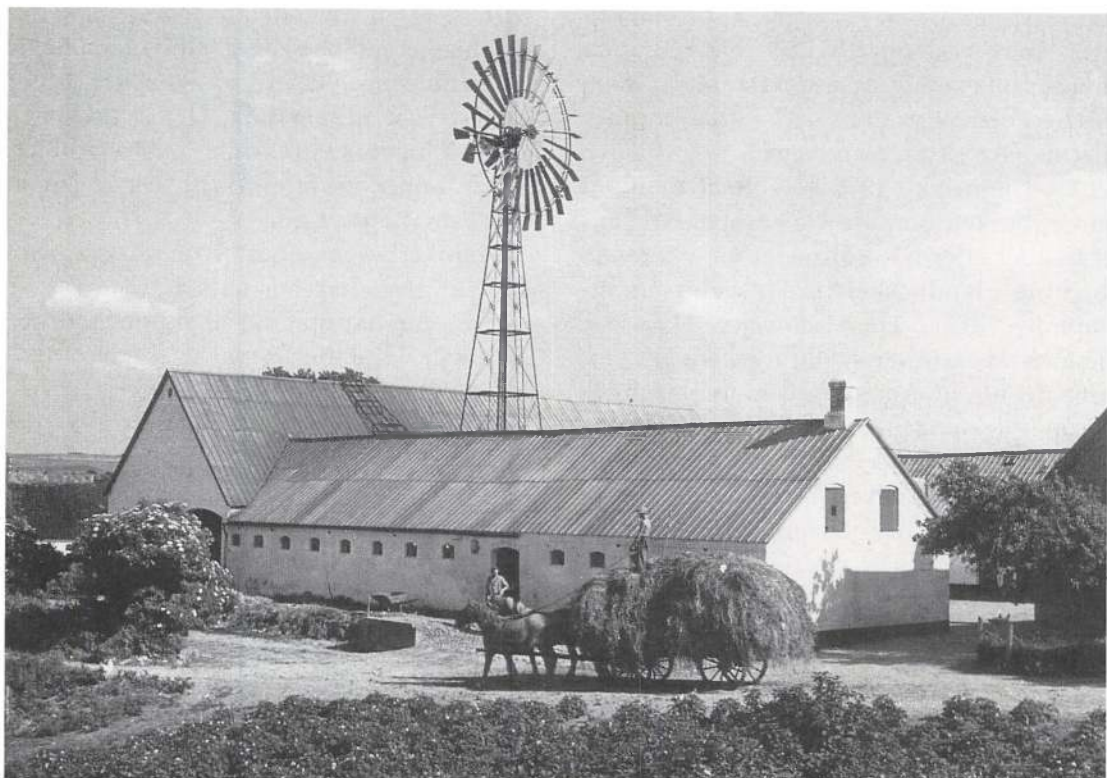
nyttelse. Den stigende anvendelse af kemiske hjælpemidler skaber endvidere nogle forureningsproblemer, som nødvendiggør en restriktiv miljøpolitik. Det er derfor en politisk opgave at skabe nogle produktionsrammer for landbruget, begge parter kan være tjente med.

Politikernes modpart i den slags principielle drøftelser må naturligvis være de ledere, som har mandat til at tale landbrugets sag. Til dette formål har lederne udformet et program, der udtrykker erhvervets bærende synspunkter. Derved bliver erhvervet synliggjort som en organisatorisk sammenkædning af titusinder af selvstændige landbrugsbedrifter.

Landbrugets ledere er ikke alene erhvervets talsmænd. De er også erhvervspædagoger med den ingenlunde lette opgave at få landmændene til at vedkende sig det opstillede program som et sprog, der siger noget centralt om deres hverdag.

Historien om det danske landbrug i det 20. århundrede har derfor både en »abstrakt« og en »konkret« side. Abstraktionen består i et forsøg på at systematisere de udviklingstræk, der kendetegner produktionsprocessen i dens erhvervspolitiske indramning. Den konkrete side af historien er fortællingen om, hvorledes denne produktion skabes ude på de enkelte bedrifter. Her er de erhvervspolitiske signaler ovenfra kun en del af den strøm af informationer, som landmanden og hans familie må tage bestik efter.

Hermed er redegjort for de principielle overvejelser, der ligger bag bogens opbygning. I store træk kan den skitseres på flg. måde: Først præsenteres produktionsresultatet for erhvervet som helhed. Derefter redegøres der for de generelle forudsætninger, dette har. Dette leder over i en

I blomstringstiden. Der køres hø ind. Gårdens kraftforsyning klares delvis af vindrosen.

indkredsning af de konsekvenser, produktionen får for organisation og afsætning og i en større sammenhæng for den erhvervs-politiske udvikling. Behandlingen af stoffet på det nationale niveau afsluttes derefter med en præsentation af de hovedsynspunkter den strategi, de toneangivende i landbrugets ledelse gerne vil have landmændene til at slutte op om.

I et afsluttende kapitel forlægges tyngdepunktet til kredsen af landmænd, hvad enten de som i de to første perioder op til 1950 ses placeret på en gård i landsbyen eller de for de efterfølgende perioder leder en bedrift af fabrikslignende karakter, forankret i bredere samarbejdsformer på re-

gionalt eller nationalt niveau. I redegørelsen for deres produktionsindsats er der i mangel af pålidelige data om landmændenes virksomheder især brugt oplysninger fra den rådgivning, landbrugets konsulenter udøver.

Til sidst rundes behandlingen af med en skitsetegning af det liv på landet, der rørte sig efter fyraften, når Ugeskrift for Landmænd og regnskabsbogen var lagt til side. De holdningsprægede problemer træder da i forgrunden, ikke mindst fordi man over for det 20. århundredes videnskabspllosion har stærkt behov for at skabe sig ånderum gennem brug af ideologiske og symbolmættede udtryk.

Landbohistorikeren Fridlev Skrubbeltrang (1900–1988) blev i 1984 hædret med Landbrugets Kulturpris, overrakt af fondens formand, godsejer Jens N. Henriksen. Til højre ses De danske Landboforeningers sekretariatschef Jørgen Skovbæk. Dr. Skrubbeltrang blev kendt af en større offentlighed, da han i 1938 i forbindelse med den store Bellahøj-udstilling i 150-året for Stavnsbåndsløsningen udgav pionerværket »Den danske Bonde«. To år senere fulgte disputatsen »Husmand og Inderste«, og dermed fik dansk landbohistorie et videnskabeligt fundament, som dens udøvere lige siden har kunne bygge videre på.

Forskningsmateriale og litteratur

Det 20. århundrede er blevet kaldt statistikkens epoke, og sandt er det, at der for en erhvervsform som landbruget findes en mængde statistik. På officielt niveau udgiver Danmarks Statistik fra og med virksomhedsåret 1982 en årlig »Landbrugsstatistik«, der har afløst tidligere publikationer i rækken af »Statistiske Meddelelser« og »Statistisk Tabelværk«. Siden 1917–18 publicerer Statens jordbrugsøkonomiske Institut, tidligere Det landøkonomiske Driftsbureau, hvert år en række undersøgelser over de konstaterede regnskabsresultater. Hertil slutter sig en række sta-

tistikker, udarbejdet af de forskellige organisationer og virksomheder.

De samme organisationer udgiver desuden et større udvalg af fagblade og orienterende meddelelser. Ældst blandt disse er »Tidsskrift for Landøkonomi«, som udgives af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og »Ugeskrift for Jordbrug« (oprindelig »Ugeskrift for Landmænd«), der udgives af Dansk Agronomforening. Det er først og fremmest disse to blade, der sammen med det statistiske stof leverer kilde-materialet til den efterfølgende beskrivelse af landmandsvirksomheden. Referater fra Folketingets (Rigsdagens) forhandlinger udgør sammen med en righoldig pjece- og

tidsskriftlitteratur det supplerende stof til de erhvervspolitiske afsnit.

Af sammenfattende fremstillinger findes enkelte eksempler fra 1930' og 1940'erne. I første række står Kjeld Bjerke m.fl.'s »Dansk Landbrug fra 1880 til 1938« (1939) og Fridlev Skrubbeltrangs landbohistoriske afsnit i bd. V af K. Hansens »Det danske Landbrugs Historie« (1945). Desuden har Landbrugsraadet udgivet flere større værker, hvoraf de mest givende stammer fra verdensudstillingen i Bruxelles 1935 (»Danmark. Landbruget«) og Landbrugsudstillingen på Bellahøj i 1938.

De enkelte organisationer og brancher har naturligvis udgivet en mængde festskrifter. Heraf skal nævnes Fridlev Skrubbeltrangs tobindsværk om »Den danske Husmand« (1952/54), A. Axelsen Drejers mange skildringer af andelsorganisationernes historie, det af Claus Bjørn redigerede værk om andelsmejeriernes historie »Dansk Mejeribrug 1882–2.000« (1982) og et tilsvarende værk om andelsslagteriernes historie »De første hundrede år. Danske Slagterier 1887–1987« (1987) med nærværende forfatter som redaktør og bidragyder.

For de enkelte underperioder findes en del skildringer. Statistikerens Einar Cohn har i »Danmark under den store Krig« (1928) leveret en indgående førstehåndsbeskrivelse af reguleringspolitikken 1914–21. For perioden op til 1933 har nærværende forfatter i disputatsen »Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919–33« (1979) argumenteret for sin opfattelse af det erhvervspolitiske begivenhedsforløb. Afdøde stadsarkivar Sigurd Jensen har i bogen »Levevilkår under Besættelsen« (1971) tegnet et uretoucheret billede af landbrugets rolle i samhandelen

med Nazi-Tyskland. For perioden efter 2. verdenskrig har især politologen Jacob Buksti, bl.a. i bogen »Et evigt landbrug?« (1974), leveret en indgående analyse af begivenhederne omkring støttepolitikens indførelse 1958ff.

Landbrugsvidenskabernes udøvere og da i første række landbrugsøkonomerne har naturligvis også beskæftiget sig med den historiske udvikling. Professorerne i landbrugsøkonomi O.H. Larsen og K. Skovgaard har i en række afhandlinger og artikler behandlet væsentlige sider af udviklingen, Skovgaard ikke mindst i sine årlige oversigter i Tidsskrift for Landøkonomi. Der er i vor tid blevet videreført af professor Carl Thomsen, nu i samarbejde med Karsten Kyed.

Endelig bør det nævnes, at de mange udvalgs- og kommissionsbetænkninger om landbrugets forhold indeholder en del historisk materiale af vekslende omfang og kvalitet.

Landbrugsarealet og dets anvendelse

I vore dage udgør landbrugsarealet ca. 2/3 af Danmarks jord mod 3/4 i 1939, da udviklingen toppede. Det er byer, veje og andre formål, der har lagt beslag på størstedelen af denne jordafgivelse. Til gengæld udgør arealet under omdrift mere end 90% af landbrugsarealet mod 83% i 1930'erne. Det er den moderne landbrugsteknik, der i forbindelse med forbedrede afvandingsforhold har gjort denne nykultivering inden for landbrugsarealet mulig. I årene 1940–69 gennemførtes således landvindingsarbejder med et samlet areal på 171.409 ha, mest i form af afvandingspro-

I store træk kan situationen opgøres således:
Landbrugsarealets benyttelse 1914–86 (i 1.000 ha)

	1915	1925	1935	1945	1955	1965	1986
Korn	1.135.415	1.273.674	1.354.854	1.308.108	1.333.388	1.600.506	1.723.000
Rodfrugter	386.978	481.694	521.594	544.365	569.922	410.081	221.000
Græs	1.210.000	1.319.000	1.276.000	1.195.000	1.087.000	879.000	566.000
Frø og industriafg.	22.417	29.253	43.329	85.070	81.256	96.593	275.000
Brak m.v.	167.956	113.002	46.113	21.907	16.770	124.460	34.000
I alt	2.922.766	3.216.623	3.241.890	3.154.450	3.088.336	3.110.640	2.819.000

jekter. Desuden skønnedes det, at 1/4 af det samlede landbrugsareal var blevet forbedret med statslig støtte gennem lovene om grundforbedring og landvinding.

Til 1950 lå brugen af omdriftsarealet så nogenlunde fast. Henimod halvdelen dyrkedes med korn, 15–20% med rodfrugter, 25–30% med græs og 1–5% med andre afgrøder. Resten lå brak. I 1986 har kornet 60%, rodfrugter 10%, græs 13% og andre afgrøder 17%.

Der er ikke store regionale forskelle i arealanvendelsen i vore dage. Anderledes ved periodens begyndelse. I Jylland kunne det dyrkede areals procentandel svinge fra 60% i Vestjylland til ca. 80% i Midt- og Vestjylland. I de vestjyske områder udgjorde græsarealet ca. 1/3 (i Sønderjylland endog 55%!). Blandt kornsorterne dominerede havre, rug og blandsæd de fleste steder i Jylland. Desuden optog kartoflerne her op mod 1/3 af rodfrugtarealet. I de gode kornegne i det østlige Danmark udgjorde kornarealet 1/2 af omdriftsarealet med hovedvægten lagt på byg og hvede. Det var også her, man dyrkede flest sukkerroer.

Inden for tre bedriftstyper: husmands-

bruget (0,55–10 ha), gårdbruget (11–100 ha) og godset (over 100 ha) har førstnævnte i 1919 den største omdriftsandel (86%) mod gårdenes 81% og godsernes 75%. Desuden har husmændene med de-

En moderne drænlægningsmaskine til plastrør; samtidig tildækkes rørene med glasuldsfiber.

res rodfrugtsandel på 20% overvægt frem for gårdmændenes 16% og godsejernes 15%. Til gengæld er godsbrugets hvedeprocent på 10% af kornarealet flere gange større end de andre to bedriftstyper, og det har også ligeledes overvægt, hvad angår andre afgrøder, især græsfrø. I dag ligner

de tre bedriftstyper hinanden, idet dog godsbruget fortsat dyrker mere hvede og flere salgsafgrøder end det mindre brug.

Høstudbyttet, opgjort i afgrødeenheder pr. ha, ser således ud for de vigtigste afgrøder:

År	(Vinter) Hvede	Rug	(Vår) Byg	Havre	Kålroer	Foder- sukkerroer	Fabriks- sukkerroer	Kar- toller
1914	29.1	14.7	20.5	13.4	43.2	—	74.3	36.7
1924	26.5	14.1	24.7	16.6	55.3	—	59.4	24.4
1934	30.8	18.0	28.1	21.6	54.3	—	43.2	41.8
1944	32.9	21.0	31.6	24.7	49.8	61.0	70.6	33.7
1954	32.5	23.4	31.9	25.6	65.0	52.1	71.1	39.3
1964	42.3	31.5	41.0	32.5	76.1	77.5	92.8	49.8
1974	55.8	37.1	41.5	32.3	63.3	77.8	97.0	58.8
1986	61.8	45.1	46.9	37.0	78.2	115.0	108.0	89.1

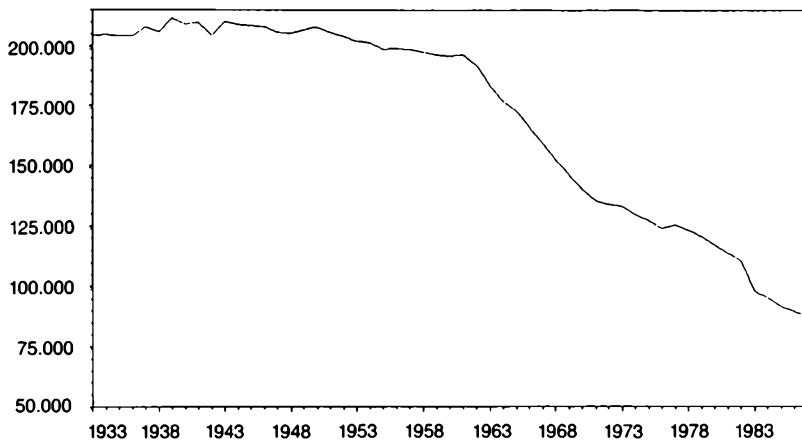
Ejendomsfordelingen

Som det fremgår af nedenstående oversigt, topper tallet på landbrugsbedrifter¹ omkring 1940 med ca. 210.000. Tallet på land-

brugsejendomme med selvstændigt matrikelnr. nåede da også sit toppunkt med 204.000 landbrugsejendomme, noterede i landbrugsmatriklen.

Indtil 1960 skete der ikke nogen større

ANTAL LANDBRUGSEJENDOMME 1933–87

ændringer heri. Ganske vist reduceredes tallet på »små« husmandsbrug i årene 1930–60 med ca. 20.000, men helt frem til 1950 opvejes denne afgang af en tilsvarende tilgang af større husmandsbrug og mindre gårde. Dermed faldt gennemsnitsstørrelsen på en bedrift fra 15,7 ha til 15,2 ha.

I 1950'erne var situationen typisk den, at en del småbrug blev omdannet til større driftsenheder. Dermed steg tallet på bedrifter i størrelsen 5–30 ha.

Det er i 1960'erne, at ejendomsstrukturen for alvor omdannes. I gennemsnit forsvandt hvert år 5–6.000 landbrugsbedrifter, og nu trak de små brug de lidt større på 10–30 ha med sig i faldet. Tempoet i nedlæggelserne reduceredes dog lidt efter Danmarks optagelse i EF, idet der i 1970'erne forsvandt 2.600 landbrugsbedrifter om året.

Fra 1982 op til 1987 er der sket en reduktion på 15.000 bedrifter, således at tallet nu er 86.940.

Det er den danske bondegård, der med tiden er blevet større. Tendensen ses tydeligt af, at store gårde på over 50 ha, der i

1970 udgjorde 6,6% af bedrifterne med 25,7% af arealet, i 1987 tegnede sig for 17,4% af bedrifterne med 46,3% af arealet. Det er også i de lidt større kategorier, man skal finde flertallet af heltidsbedrifter, d.v.s. brug, hvor driftslederen anvender mindst 1.800 arbejdstimer pr. år. I 1987 opgjordes tallet på heltidsbedrifter til 41.600 med en størrelse på 49 ha i gennemsnit. Med et aldersgennemsnit på 48 år bruger driftslederen 3.304 timer om året – løn 60 kr. pr. time – på sin andel af 84% af den samlede landbrugsproduktion.

Desuden forefindes 44.700 deltidsbedrifter på gennemsnitlig 17 ha. Brugeren er her 55 år i gennemsnit og anvender 989 timer på at levere 16% af produktionen, typisk planteavlsprodukter (29% af af den samlede mængde) og i mindre grad husdyrprodukter (kvæg 5%, svin 1%).²

Begrebet forpagtning har gammel hævd i vor landbrugshistorie, men hvor det i ældre tid mest kendtes inden for storbruget, har det siden 1960 vundet indpas overalt, først og fremmest i betydningen delforpagtning, d.v.s. en del af vedkommende ejendom, jfr. følgende tal:

	1966		1970		1987	
	Antal	ha	Antal	ha	Antal	ha
Del- forpagtning	14.500	96.000	21.000	190.000	27.600	444.000

I 1987 har 1/3 af alle landbrugsbedrifter jord i forpagtning, og for bedrifter på over 50 ha drejer det sig om 2/3 med 64% af forpagtningsarealet. Sønderjylland har det største antal delforpagtninger, idet 1/3 af bedrifterne dér disponerer over andres jorder.

Befolkningsudviklingen

Selv om landbrugsbefolkningen vokser frem til 1930, falder dens relative andel af befolkningen gennem hele århundredet, omend mest markant efter 1960. For den erhvervsaktive del af befolkningen sker ud-

I tabellarisk form kan udviklingen opgøres på følgende måde:

År	Hele befolkningen		Erhvervsbefolkningen		landbrug	%
	I alt	Landbrug	I alt			
1911	2.757.076	983.963	36	1.230.284	487.260	40
1921	3.267.831	990.505	30	1.361.845	443.651	33
1930	3.550.656	1.029.208	29	1.603.339	525.752	33
1940	3.844.312	967.300	25	1.795.900	517.100	29
1950	4.281.275	875.322	20	1.919.542	470.346	25
1960	4.585.256	759.030	17	2.007.639	325.277	16
1970	4.937.572	418.256	8	2.292.961	207.456	9
1980	5.119.155	–	–	2.625.209	158.784	6
1985	5.124.794	–	–	2.585.000	136.700	5

tyndingen en del hurtigere, da først afvandringer tager fart fra ca. 1950.

Takket være Holger Gads undersøgelse over landbrugets arbejdskraftproblemer,³

er vi i stand til at redegøre mere indgående for udviklingen frem til 1950.

Igennem hele perioden har der været en stærk vandring bort fra erhvervet. Da der

Kornet sås. Ofte var det nødvendigt at være to om arbejdet, fordi uren eller knoldet jord kunne hindre kornet i at komme i jorden. Nu er landmanden alene herom.

imidlertid skete en kraftig befolkningstilvækst på landet, var der i de første årtier nok af unge mennesker, der var klar til at overtage de ledige pladser, ja i 1920'erne var der ovenikøbet tale om nettotilvækst til landbruget fra andre erhverv.

Et typisk udviklingsforløb for en mandlig medhjælper kunne da være, at han får sin første plads som 14-årig og derefter er ved landbruget i 10–12 år. Derefter finder

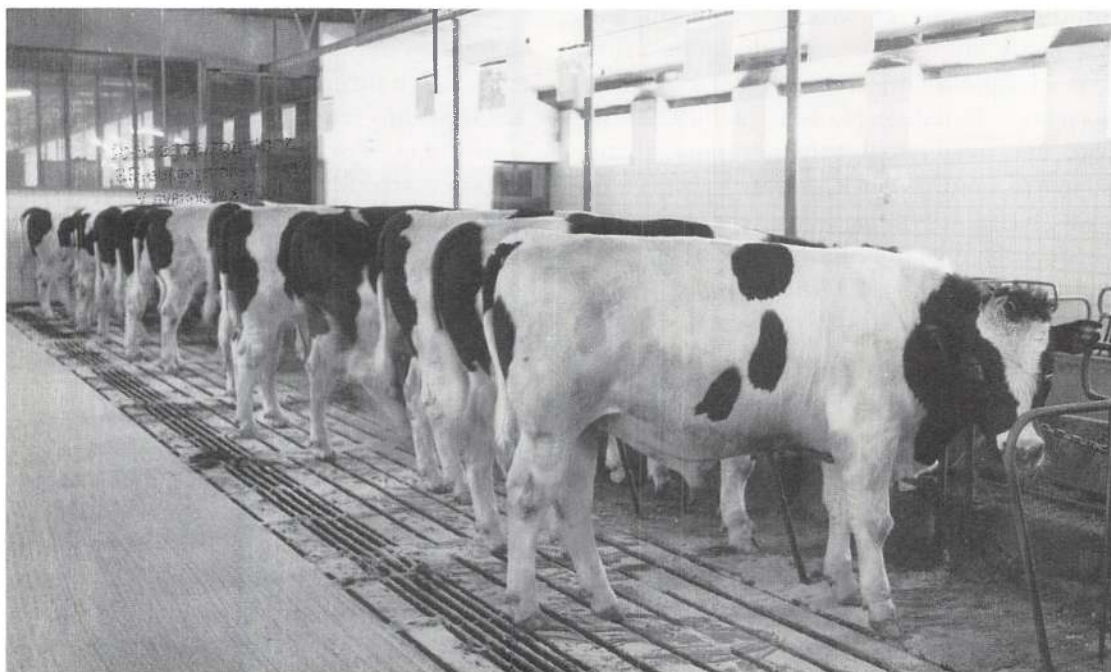
de fleste sig anden beskæftigelse, mens resten fortsætter 5–6 år endnu som medhjælper, inden de enten får sig en bedrift – ca. 5.000 pr. år – eller bliver fast arbejder ved landbruget. For kvinder er den gennemsnitlige virketid ved landbruget lidt kortere, i gennemsnit 11 år. Landbrugsbedriftenes bemanning med husbond, karle og piger kan opgøres således:

År	Antal selvstændige landbrugere	Antal mandlige medhjælpere uden egen husstand	Antal kvindelige medhjælpere uden egen husstand
1911	180.000	130.000	110.000
1921	181.000	170.000	105.000
1930	193.000	170.000	110.000
1940	194.000	160.000	95.000
1950	188.000	110.000	55.000

Forenklet udtrykt: Først går pigen sin vej, dernæst følger karlen efter, og til sidst gør landmændene dem selskab, begyndende med brugerne af de små husmands-

steder. For den efterfølgende periode findes der ikke tilsvarende undersøgelser, men medhjælperituationen kan opgøres på følgende måde:

Kategorier af medhjælp	1950–54	1960–64	1970–74	1980	1987
Børn og slægtninge	69.400	33.800	8.900	6.050	3.850
Fast fremmed medhjælp	185.000	63.000	17.900	15.250	14.550
– heraf mænd	129.800	51.450	16.250	13.600	13.250
Midlertidig medhjælp	16.800	6.000	5.150	4.100	3.000
– heraf mænd	14.400	4.850	3.650	3.350	–

Produktionen af ungtyre er i høj grad det mindre brugs anliggende. Gødningen forsvinder igennem tremmegulvet, og lidt savsmuld gør det ud for halmen i den gammeldags bås.

Det fremgår tydeligt af disse tal, at den store afvandring af medhjælp skete 1950–70. Ligeså tydeligt ses det, at landbruget er et mandsdomineret erhverv. Og det er ensomt at være landmand. I 1987 havde 85% af bedrifterne ingen faste medhjælpere, og når man endelig havde råd til at holde hjælp, drejede det sig i halvdelen af tilfældene kun om en enkelt mand.

I et forsøg på at aflaste de overbebyrdede landmænd indførte man i 1981 et system med statstilskud til vikarordninger. I 1987 var 1.200 mand beskæftigede hermed, og 14.651 landmænd benyttede sig af muligheden af at få sig en fridag engang imellem.

Husdyrholdet

Frem til 1950 steg husdyrholdet i nogenlunde samme takt på de 3 typer bortset fra, at godsets kvæghold toppede allerede i midten af 1930'erne. Efter 1950 blev godset som landbrugsbedrift ofte synonymt med »kvægløst landbrug«. Senere koncentrerede husmandsbruget sig mest om kødproduktion, især kalveopfedning, mens gårdbruget leverede størstedelen af mælkeproduktionen.

Udtrykt i samlede størrelser ser husdyrholdet således ud (i 1.000 stk.):

År	Heste	Kvæg	- heraf køer	Svin	Høns og kyllinger	Får
1914	531	2.426	1.310	2.452	14.283	507
1924	523	2.626	1.369	2.821	18.602	298
1934	506	3.062	1.748	3.061	28.568	175
1944	609	3.188	1.556	2.083	16.836	203
1954	350	3.151	1.505	4.851	24.342	37
1964	56	3.277	1.370	8.011	24.982	71
1974	13	3.100	1.194	7.763	15.417	59
1986	30	2.495	864	9.521	14.008	89

For de vigtigste kategorier af husdyr ses det tydelig, at årene omkring 1950 betegner det store skelmærke. Hesteholdet afvikles i løbet af kun 10 år. Køholdet stagnerer, hvorimod kødproduktionen holder kvægbestanden oppe endnu et tiår. Mest markant er svineproduktionens nærmest eksplosive vækst i sammenhæng med ud-

viklingen henimod kvægløst landbrug. Ægproduktionens tilbagegang begynder i 1960'erne.

Da specialiseringen efter 1960 begyndte at afløse det alsidige brug som den almindelige bedriftsform, fik det også konsekvenser for husdyrholdets lokalisering, jfr. nedenstående oversigt:

	1960	SVIN 1972	1985	1960	KVÆG 1972	1985
Antal dyr, i 1.000 stk.	6.147	8.929	9.089	3.394	2.779	2.618
Antal besætninger, i 1.000 stk.	172	108	44	170	91	46
% af bedrifter	88	81	48	87	68	50
	1950		1984	1950		1985
Syd-, Vest-, og Nordjylland	1.601		4.564	1.573		1.816
Østjylland	537		1.736	546		409
Øerne	1.097		2.417	934		392

Den første Bolinder-Munktell traktor fra 1913. Som »motorplov« fik traktoren en vis udbredelse i Danmark under første verdenskrig.

Færre, men større besætninger er det generelle mønster. I 1970 stod kun 4% af svinene i besætninger på 500 stk. og derover; i 1985 mere end halvdelen. Anvender man for køernes vedkommende en besætning på 50 og derover som skillelinje, er tallene henholdsvis 5% og 33%.

Den geografiske fordeling demonstrerer for kvægets vedkommende Jyllands absolute førerstilling. Ganske vist udviser Østjylland en mindre tilbagegang; til gengæld går de andre områder 20% frem. Sønderjylland og Ribe amt har nu de fleste malkekøer pr. 100 ha. Det specialiserede kvægbrug dominerer tilsvarende, idet det forekommer på 42,5% af bedrifterne. På øerne øst for Storebælt specialiserer landmændene sig derimod i planteproduktion og

svinehold, idet 44,5% af bedrifterne drives helt uden kvæg og svin og 25,1% med svin, men uden kvæg. De kombinerede kvæg- og svinebedrifter findes især i Vest- og Nordjylland.

Landbrugets anvendelse af maskiner

Blot et par opslag i f.eks. Statistiske Meddelelser 4-72-3 om maskinanvendelsen i 1923 og Landbrugsstatistik 1987 viser uimodsigeligt, at der er en verden til forskel. Dengang udtrykte man den teknologiske standard i antal redskaber og maskiner, og da var en traktor landbrugsteknologiens spydspids. I dag er traktoren et banalt nor-

maludstyr, og ellers tales der hovedsagelig om »anlæg«, der ordner alt fra markvanding til grisefodring. Dengang styrede landmanden selv sine maskiner, nu gør han som oftest brug af mekaniske, elektroniske og biologiske processer. Selv de kære dyr er blevet til »dyreenheder«, i hvert fald, når det drejer sig om deres mæg og ajle, »gylle«, som det nu hedder.

I ét overskue forløber den teknologiske udvikling i det 20. århundrede således: Før 1907 har man anskaffet sig moderne plove, harver og tromler. Knap 1/5 har såmaskiner, 1/4 slåmaskiner og 1/6 mejemaskiner. 1/3 råder over tærskemaskiner. Disse andele er dog minimumsstørrelser, da en maskine kunne bruges af flere landmænd.

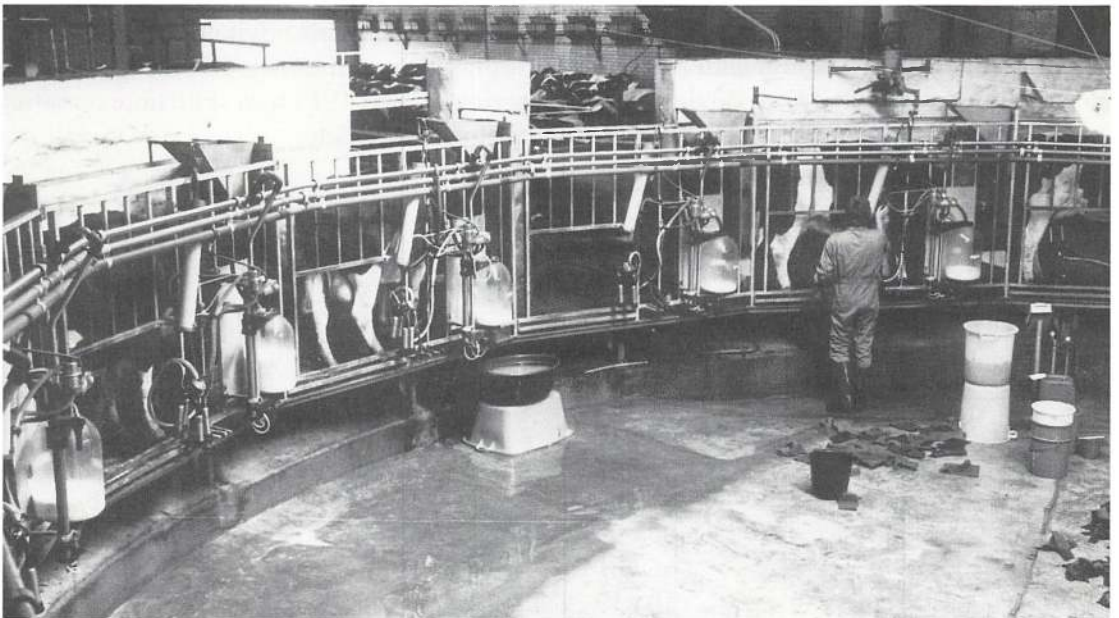
Ved tællingen i 1923 har knap halvdelen såmaskiner, slåmaskiner og mejemaskiner. 60% har tærskværk og 25% kværn. Elmo-

toren bruges af 20%, eksplosionsmotoren af 8% og damplokomobilet af 4%. Moderne maskiner som traktor og malkemaskiner har kun et fåtal.

I de 13 år frem til næste tælling i 1936 rykker maskinerne frem i hurtigere tempo. Knap 60% har såmaskiner, slåmaskiner og mejemaskiner. 75% har tærskværker, 37% bruger elkraft og 18% eksplosionsmotorer. Godt 3% har traktorer og 1,8% malkemaskiner.

Under 2. verdenskrig oplever det hestetrukne maskinlandbrug sin egentlige blomstringstid. Markarbejdet er da stort set maskinernes sag. Elmotoren har næsten fortrængt andre kraftmaskiner, men traktoren er stadig storbrugets anliggende.

Efter 1945 sætter mekaniseringen ind med traktoren, mejetærskeren, grønthøsteren og malkemaskinen som de centrale ud-

En moderne malkekarrusel har plads til 16 køer, og en rundtur varer 8 minutter. Derved kan malkeren klare op til 120 køer i timen.

tryk herfor. Da denne udvikling er ført til ende, går staldmekaniseringen for alvor i gang.

Det østlige Danmark går foran i maskinanvendelsen, men Jylland kommer godt med i løbet af tyverne. Det er især landmændene i de vest- og sydjyske områder, der i århundredets første årtier tøver med at købe maskiner, medens det nordvestlige Jylland til gengæld går lidt i stå i trediverne, formentlig under indtryk af landbrugskrisen. Da mekaniseringen sætter ind efter 2. verdenskrig, går Jylland til gengæld i spidsen.

Husmandsbruget har gennem hele perioden den laveste mekaniseringsgrad, men det skal her erindres, at naboer kunne hjælpe hinanden under spidsbelastninger, ligesom husmanden ved at gå på arbejde kunne få sin løn som en art maskinstationshjælp fra arbejdsgiveren. Så sent som i 1944 havde kun halvdelen af husmændene såmaskiner og slåmaskiner, og for mejemaskinernes vedkommende drejede det sig blot om 1/3. Selv om de fleste husmandsbrug i dag har traktor, udviser deres maskinpark en del huller.

Så tidligt som i 1923 er mindst 3/4 af gårdbrugene udstyret med moderne maskiner til de fleste arbejder, og i 2/3 af tilfældene har man kraftmaskiner, hvoraf den ene tredjedel er eldrevet. I 1944 er udviklingen ført helt til ende, og staldmekaniseringen er i sin vorden.

I dag har en bondegård 2 traktorer og knap halvdelen mejetærsker, korntørringsanlæg og udmugningsanlæg, 10% har rørmalkeanlæg og 13% foderblandingsanlæg.

Godserne råder i 1923 over to kraftmaskiner. 50% har elkraft, 40% eksplosionsmotor, og for vindmotorer og lokomobiler drejer det sig i begge tilfælde om 30%. I 1944 er maskinanvendelsen blevet fuldstændig, og 3/4 bruger traktor. Staldarbejdet er også ved at blive mekaniseret, idet alle bruger roevaskere og 2/3 malkemaskiner. Efter 1945 sker traktoriseringen i hurtigt tempo, og i dag står godset som den mest moderne bedriftsenhed af alle.

Tabellarisk kan udviklingen i de to hovedfaser: maskinanvendelsen og mekaniseringen med 1945 som skillelinje opsættes på følgende måde:

Maskiner 1923, 1936 og 1944

	1923		1936		1944	
	Ejendomme	%	Ejendomme	%	Ejendomme	%
<i>Markmaskiner</i>						
Såmaskiner	97.807	41,9	128.060	62,7	161.597	77,3
Gødningsspredere	7.566	3,9	17.464	8,5	67.728	32,4
Slåmaskiner	90.093	46,0	145.327	71,1	160.523	76,7
Mejemaskiner	66.681	34,1	92.927	45,5	124.937	59,8
Kartoffeloptagere	10.049	5,1	9.753	4,8	17.339	8,3
Roeoptagere	–	–	19.954	9,8	46.323	22,1

	1923		1936		1944	
	Ejendomme	%	Ejendomme	%	Ejendomme	%
<i>Kraftmaskiner</i>						
Vindmotorer	16.609	8,5	15.514	7,6	10.571	5,1
Eksplotionsmotorer	15.457	7,9	34.822	17,0	27.754	13,3
Lokomobiler	7.411	3,8	1.268	0,6	521	0,2
Elmotorer	39.636	20,2	73.511	36,0	123.279	58,9
Traktorer	2.005	1,0	6.660	3,3	14.490	6,9
<i>Maskiner i lade og stald</i>						
Tærskværk	111.344	56,9	142.183	69,6	163.028	77,9
Hakkelsesmaskiner	142.263	72,7	139.728	68,4	108.606	51,9
Kværne	45.738	23,4	86.089	42,1	109.134	52,2
Halmpressere	–	–	43.796	21,4	73.126	36,9
Roevaskere	4.154	2,1	5.545	2,7	42.214	20,2
Malkemaskiner	726	0,4	3.638	1,8	29.985	14,3

Maskiner 1948–1987 (1985)

	1948			1956			1964		
	Antal maskiner	Antal bedrifter	%	Antal maskiner	Antal bedrifter	%	Antal maskiner	Antal bedrifter	%
<i>Markmaskiner</i>									
Mejetærskere	308	268	0,1	2.684	2.279	1,1	25.217	27.498	15,5
Grønthøster	–	–	–	–	–	–	32.468	34.906	19,7
Roeoptager	–	–	–	–	–	–	25.076	–	–
Ammoniak-nedfælder	–	–	–	–	–	–	560	–	–
Traktorer	6.885	5.985	2,9	68.508	63.130	31,7	153.500	130.976	73,9
<i>Staldmaskiner m.v.</i>									
Malkemaskine	–	82.688	40,3	–	128.881	64,7	–	127.155	71,8
Udmugnings-anlæg	–	–	–	–	–	–	–	3.139	1,8
Korn tørrings-anlæg	–	–	–	–	–	–	–	12.447	7,0

	1972			1980			1987 (1985)		
	Antal maskiner	Antal bedrifter	%	Antal maskiner	Antal bedrifter	%	Antal maskiner	Antal bedrifter	%
<i>Markmaskiner</i>									
Mejetærskere	43.669	41.886	31,3	38.781	40.479	34,2	33.863	34.061	39,1
Grønthøster	–	–	–	49.834	49.147	41,9	44.954 ^x	43.873 ^x	47,5 ^x
Roeoptager	24.965	24.874	18,6	22.421	24.935	21,3	–	–	–
Kartoffeloptager	2.634	2.583	1,9	2.685	2.772	2,4	–	–	–
Kunstgødnings-spreader	66.614	65.067	48,6	61.635	61.711	52,6	60.164 ^x	65,1 ^x	
Ammoniaknedfælder	708	649	0,5	857	808	0,7	–	–	–
Markvandingsanlæg	–	5.161	3,9	–	15.366	–	15.112	17,4	
<i>Traktorer</i>	172.844	113.636	84,8	189.426	103.681	88,4	164.949	77.710	89,4
<i>Staldmaskiner m.v.</i>									
Rørmalkeanlæg	–	6.446	4,8	–	24.531	20,9	–	23.797 ^x	28,8 ^x
Malkestald	–	–	–	–	1.690	1,4	–	1.626 ^x	17,5 ^x
Foderblandingsanlæg	–	5.413	4,0	–	11.333	9,7	–	10.805	12,4
Udmugningsanlæg	–	11.900	8,9	–	43.270	36,9	–	38.257 ^x	41,4 ^x
Korntørringsanlæg	–	32.107	24,0	–	32,0	–	38.032 ^x	41,1 ^x	

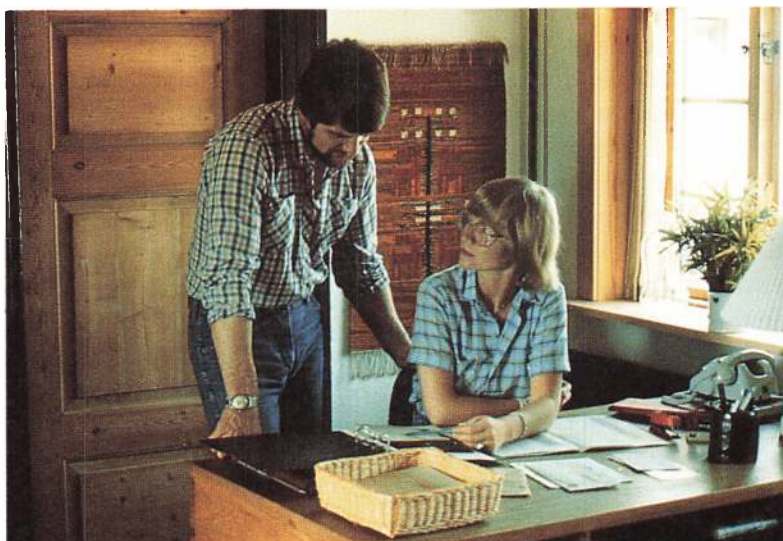
^x1985-tal

Oversigten over landbrugets maskin-
vendelse i perioden skal herefter blive run-

det af med en oversigt over maskinstation-
erne og deres maskinpark 1950–1986:

År	Antal	Trak- tor	Mejema- skiner	Kartoffel- optagere	Roeop- optagere	Såma- skiner	Ammoniak- nedfældere	Sprøjt- ning
1950	1.172	1.522	–	–	–	–	–	–
1964	1.513	5.065	1.705	451	784	423	261	–
1968	1.392	5.887	2.023	362	941	775	654	–
1972	1.135	5.314	2.082	305	829	693	872	–
1976	1.296	5.134	2.077	230	834	808	1.313	–
1986	746	4.509	1.839	130	702	726	1.065	1.360

Ofte er det konens arbejde at føre gårdens regnskab. Et detaljeret regnskab er en nødvendig forudsætning for en effektiv driftsledelse.

Landmandens indtægter og udgifter

Et budget og dets tal

Da de danske landmænd endnu regnedes i hundredtusinder, levede langt den største del af de indtægter, de kunne få fra salget af deres produkter. En del måtte dog supplere indkomsten gennem lønarbejde for fremmede eller gennem andre aktiviteter, såsom mælkekoersel for det lokale mejeri. Selv om rentabilitetsproblemet ikke var ukendt for flertallet af landmænd, var det dog et mindretal blandt dem, som drev deres bedrift ud fra strengt driftsøkonomiske overvejelser. I den anden ende af skalaen befandt sig en gruppe landmænd, der næppe opfattede sig selv og gruppens situation som et rent økonomisk anliggende. Blot de fik deres daglige udkomme, var de tilfredse. Deres husdyr vandt såvist ingen præmier, og deres marker var ofte grønne året rundt. Senegræs er ikke sådan at spøge med.

Uanset grundholdningen til økonomien og dens krav må der dog for hver enkelt ejendom eksistere en art »budget« med en indtægtsside og en udgiftsside. På den første opregnes alle de indtægter, man har, først og fremmest fra salg af produkter. I regnskabsproget kaldes summen for bruttoudbyttet. Her overfor står udgifterne, eller med et teknisk udtryk driftsomkostningerne, der kan være mange og tyngende. Der skal købes foderstoffer, gødning, såsæd m.v., og der skal afholdes udgifter til løn incl. familiemedlemmernes eget arbejde på bedriften. Bruttoudbytte ÷ driftsomkostninger udgør da nettoudbyttet af gældfri ejendom. Dette beløb skal forrente den samlede landbrugskapital, ejendommen står i og målt pr. 100 kr. af denne landbrugskapital får man et tal for forrentningsprocenten, enten i forhold til ejendommens handelsværdi eller dens bogførte værdi.

Familiens opnåede arbejdsfortjeneste består af to poster: nettoudbyttet af gældfri

ejendom samt det omtalte arbejdsvederlag. Herfra trækkes de beregnede renter af den samlede landbrugskapital. Da de færreste ejendomme er gældfri, må den største del af rentesummen omdirigeres til den långivende kreditinstitution.

Arbejdsfortjenesten skal sammen med den beregnede rente af egenkapital dække en række udgiftsposter på budgettet: personlige skatter, privat forbrug, afdrag på gæld samt investeringer. Eftersom indtægterne svinger i takt med landbrugets konjunkturer, må der naturligvis forefindes en vis elasticitet inden for budgettet. Som det skal blive vist nedenfor, er det investeringerne og i nogen grad det private forbrug, der må holde for ved svigtende indtægter.

Mest interessant for landmanden er de priser, han får for sine produkter. Vigtigst for planteavleren er kornprisen. I perioder med et frit kornmarked (1920'erne) falder denne til et meget lavt niveau. Det indvarsler krisen i 1930'erne og dermed den prisstøtte, som til vor tid har suspenderet det frie kornmarked.

Husdyrbrugerne studerer på deres side afregningerne fra mejeri, slagteri og andre former for landbrugsindustri. For kødpriernes vedkommende er der tale om store opgange under de to verdenskrige, desuden forekommer en prishævende virkning af 1930'ernes kriselovgivning, især hvad angår priser for svin, hvorimod mælkeprisen først bedres under 2. verdenskrig. For de fleste priser gælder, at tilslutningen til EF indebærer en kraftig opgang.

Heldigvis for landmanden er der for flere udgiftsposters vedkommende tale om lige så store svingninger. Det gælder især priserne for foderstoffer og for gødning, der begge ligger på et lavt niveau op til 2.

verdenskrig. Derefter stiger især prisen på foderstoffer, hvorimod gødningsprisen først eksploderer i forbindelse med 1970'ernes energikrise.

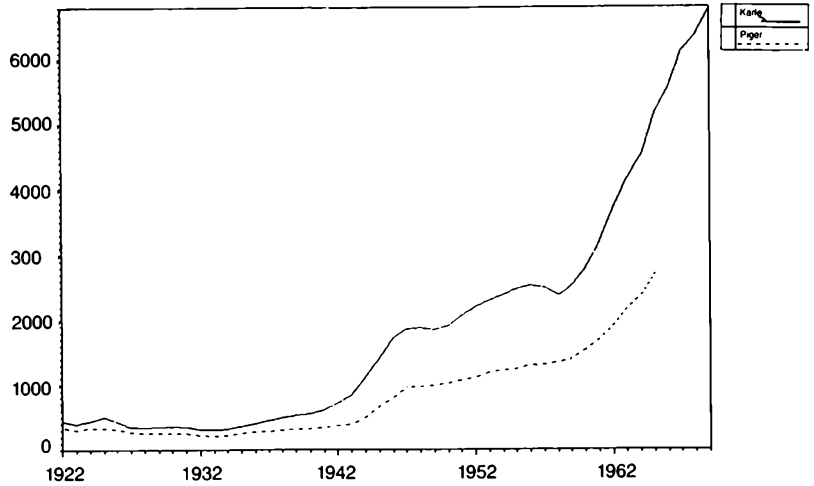
Til ca. 1955 udgør indkøb af råstoffer og andre varer ca. 2/5 af landmandens udgiftsbudget. Specificeres de enkelte poster, bliver fordelingen 75–80% til korn og foderstoffer, 10–15% gødning og 5–10% udsæd. Fra 1970'erne indgår kemikalier og energi i gruppen af varer med 10–15%.

En anden stor udgiftspost er lønninger inklusiv vederlag til familien: 40% til 1950'erne og derefter ca. 1/3. Som det ses af efterfølgende oversigt over arbejdskraften 1923–86, reduceres brugen af fremmed arbejdskraft stærkt efter 2. verdenskrig. Driftsledelse og arbejdskraft bliver identiske størrelser. Diagrammet over karlelønninger 1914–87 giver en del af forklaringen herpå. Under 2. verdenskrig begynder lønningerne at stige, og fra ca. 1960 afspejler de lønniveauet i andre erhverv.

Selv om forrentningsprocenten er et omstridt begreb, er den især for de ældre perioder et almindeligt brugt konjunkturbarometer, jfr. nedenstående oversigt over forrentningsprocenten 1916–86 i forhold til handelsværdien. De gode år for landbruget er her de to krigsperioder, enkelte år i 1920'erne, perioden 1945–55 samt 1970'ernes begyndelse. De to årtier 1930'erne og 1960'erne samt årene omkring 1980 og 1988 afspejler derimod kriseagtige tilstande.

Indtil ca. 1965 hidrører næsten 4/5 af bruttoudbyttet fra husdyrbruget, derefter 2/3. Planteavlens andel udgør frem til 1940'erne ca. 10%, derefter stiger den og udgør nu næsten 30%. Godt og vel halvdelen af disse indtægter stammer fra kor-

KARLE- OG PIGELØNNINGER 1922–69
Årsløn

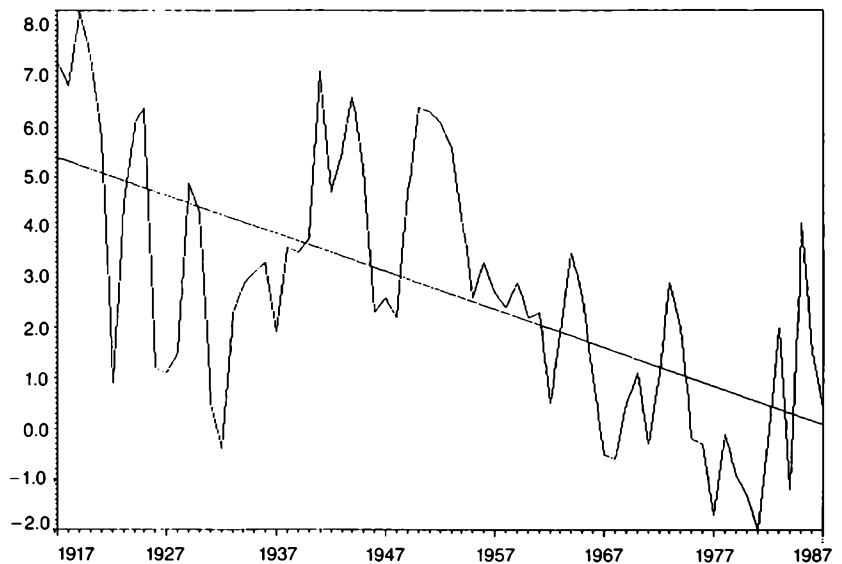

net. I de seneste år er frø og bælplanter blevet betydningsfulde indtægtsposter med hhv. 18% og 10%.

En nærmere analyse af indtægterne fra

husdyrbruget viser, at kvægbrugets andel gradvis er sunket fra 55–60% til ca. 50% og med stigende vægt på kødproduktionens del heraf. Svineholdets betydning er

FORRENTNINGSPROCENTEN 1917–87

voksende fra 1950'erne og bidrager nu med 40–50% af husdyrbrugets indtægter mod førhen 25–30%.

Økonomien i landbruget

Når landmanden har afholdt de nødvendige udgifter, begynder overvejelserne over, hvad den evt. restdel skal bruges til. Dette spørgsmål får en ekstra dimension fra 1950'erne, hvor skattelovgivning med dens komplicerede regler for afskrivninger og andre former for skattetænkning filtrer sig ind i rent driftsøkonomiske overvejelser.

Indledningsvis må det påpeges, at spørgsmålet om landmændenes indtægtsforhold altid har givet anledning til debat. Før det blev en pligt at føre regnskab som dokumentation for selvangivelsen til skattevæsenet, var det i høj grad usikkert, hvad der kom ind under begrebet »skattepligtig indkomst«, eftersom den officielle statistisk kun gav få holdepunkter.

Professor Jørgen Pedersen forsøgte da at regne sig frem hertil for perioden 1922–36.⁴ På basis af regnskabsoplysninger fra Det landøkonomiske Driftsbureau mente han at kunne opgøre landbrugets indtægter og udgifter i følgende tal (mio. kr.):

År	Indtægt	Udgift	Heraf til			
			-hus- holdning	-privat- forbrug	-personlige skatter	-større ny- anskaffelser
1922–23	656	627	288	237	45	57
1923–24	852	711	323	270	36	81
1924–25	925	790	349	294	39	107
1925–26	432	659	287	236	46	90
1926–27	403	580	261	215	49	55
1927–28	383	497	239	185	29	44
1928–29	605	488	228	196	22	42
1929–30	554	498	219	214	23	41
1930–31	271	493	199	183	34	76
1931–32	184	352	158	138	33	22
1932–33	329	323	159	136	18	9
1933–34	375	357	163	161	16	17
1934–35	396	391	173	166	24	27
1935–36	429	403	177	172	27	28

Disse tal siger først og fremmest, at landmændene i disse 14 år havde et underskud på 375 mio. kr. Da der åbenbart ikke fandtes større reserver at trække på, blev

man nødt til at sætte tæring efter næring. Alle udgiftsposter måtte reduceres, selv om der for emner som husholdning og personlige skatter fandtes visse grænser herfor.

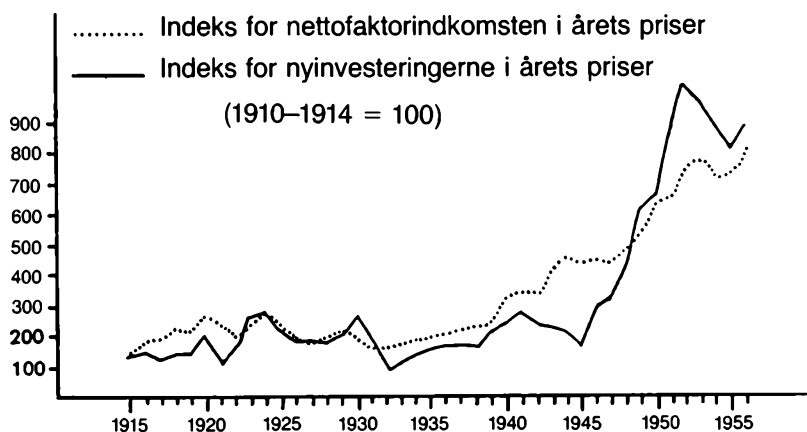
Jorden harves om foråret med en sæddækker. Koen eller studen som trækdyr hører dog til sjældenhederne i dette århundrede.

Værst gik det ud over udgifter til større nyanskaffelser, der omfatter såvel køb af nye redskaber, maskiner og inventar som udskiftning af ældre og udslidte ting.

I de gode år i 1920'erne investeres der forholdsvis pæne beløb i større nyanskaffelser; til gengæld bliver forbruget på denne konto presset helt i bund i de værste kriseår i 1930'ernes begyndelse. Til sidst var produktionsapparatet imidlertid så nedslidt, at man blev nødt til at geninvestere en stor del af den sparsomme merindtjening i de følgende år. Hertil må dog lægges det beløb, man årligt afskriver over driftsregnskabet til fornyelse af bygninger og inventar. Det falder fra 150–200 mio. i 1920'erne til ca. 125 mio. i 1930'erne.

Henved 20 år senere tog en anden økonom, Leon Buch, de samme problemer op, men nu under synsvinklen landbrugets nyinvesteringer, d.v.s. nettoinvesteringer plus udskiftning af nedslidt udstyr.⁵ I kortest mulige form kan hans hovedresultater udtrykkes i omstående diagram.

Uden at tage afstand fra Jørgen Pedersens resultater betoner Leon Buch i sine konklusioner, at størrelsen af nyinvesteringer ikke er direkte bestemt af årets indtægter, men at den i virkeligheden bevæger sig omkring et vist gennemsnit uden større udsving. Derimod påpeger han, at nyinvesteringerne skifter karakter i løbet af perioden. I 1920'erne og 1930'erne bruger man flest penge på bygninger; i 1940'erne

og 1950'erne er det maskiner, man især interesserer sig for. Det er konjunkturerne og i nogen grad renten, der styrer investeringsforløbet i første fase; i anden er det nok så meget lønningernes opgang, der er motiveringen.

Det er med andre ord landbrugets bygninger, der er blevet sorteper.

Dette synspunkt deler Jørgen Skovbæk i en undersøgelse over landbrugets kapitalbehov.⁶ Mens man endnu i halvtredsernes begyndelse havde et nybyggeri i gang, der svarede til afskrivningerne, lå det ti år senere langt under dette niveau. Normalt byggedes da kun 0,7–0,8% af bygningsbestanden, og dermed fik bygningerne en levetid på 100–140 år! Når landbrugets andel af de samlede bruttoinvesteringer faldt fra 17% i årene 1950–54 til 11% ti år senere, skyldes det ifølge Skovbæk en kombination af dårlige konjunkturer, faldende bygningsinvesteringer og stigende maskininvesteringer. Trods den voksende maskinpark er løsekapitalens andel af den samlede landbrugskapital faldet fra ca. 1/3 i 1948–49 til 1/4 i 1963. I samme periode er

sidstnævnte mere end fordoblet i værdi. Som det vil blive vist nedenfor, er prisen på landbrugsejendomme kun i mindre grad bestemt af de løbende indtægter fra landbruget.

I 1950'erne lå landbrugets bruttoinvesteringer på ca. 1 mia. kr. om året, hvoraf ca. halvdelen gik til bygninger, halvdelen til mekaniske hjælpemidler. Dette beløb blev næsten fordoblet i det næste årti, idet man dog må have prisstigningen i erindring. Når herfra trækkes udgifter til reparation og vedligeholdelse, fås et investeringsniveau på ca. ½ mia. i 1950'erne og 1 1/4 mia. i 1960'erne. Til 1964 stod maskiner øverst på listen; derefter begyndte man at bruge flere penge på bygninger, først og fremmest nybyggeri og bygningsforbedringer.

De opskruede EF-forventninger førte til en øget byggeaktivitet i halvfjerdsene. I 1974 lå den ca. 50% over niveauet i 1960–64, faldt så lidt i 1975 for derefter at stige kraftigt hen mod årtiets slutning.

Gældskrisen omkring 1980 lagde imidlertid en kraftig dæmper på aktiviteterne,

	1979–80	1983–87	1986–87
Bygninger	3.525	1.265	1.787
Maskiner	2.843	2.719	4.044
Grundforbedringer	117	167	129

og i 1980'erne har maskinanskaffelser på ny fået første prioritet, jfr. følgende tal for landbrugets investeringer (i mio. kr.):

Henimod 3/4 af alle investeringer finder nu sted på brug på over 30 ha, hvor ejeren er under 50 år.

Landbrugskapitalen på arbejde

Investeringernes indflydelse på produktion og produktivitet er som så meget andet et lidet undersøgt emne i moderne dansk landbrugshistorie. K. Skovgaard tog i

nogle artikler i 1946 spørgsmålet op til en første overvejelse.⁷ Over for en situation med prisfald og omkostningsstigninger ville landmændene først søge priserne hævet. Dernæst ville man reducere de variable omkostninger og sluttelig hæve produktionen og evt. også produktiviteten. Over tid kunne man konstatere en svagt stigende tendens til at erstatte de variable produktionsomkostninger (= arbejdet) med faste (= kapital). Til 1930 øgedes ifølge Skovgaard produktionen. Arbejdskraften erstattedes af realkapital, og den frigjorte arbejdskapacitet omsattes til øget

Landbrugsøkonomen, professor K. Skovgaard (1894–1968) får ved sin 60 års dag overrakt et festskrift ved redaktøren, lic. agro. S. P. Jensen. Som professor ved landbohøjskolen 1942–1964 introducerede han landbrugsøkonomi som en videnskabelig disciplin.

produktion og produktivitet. I næste årti blev man nødt til at intensivere driften. Arbejdsstyrken reduceredes med 10%, og produktionen begrænsedes. Samtidig fortsatte rationaliseringen, og i løbet af tredive år bedredes priserne. Resultatet blev øget intensitet og produktion.

Priserne på landbrugets produktionsfaktorer steg 3–4% pr. år i perioden 1948/49 – 1963/64 mod salgsprisernes beskedne fremgang på 1% pr.⁸ Løn til fremmed arbejdskraft steg med ikke mindre end 160% og byggeomkostninger samt vedligeholdelse med 87%. Til gengæld var stigningen for redskaber og markmaskiner 43%. Den samlede landbrugsproduktion steg brutto med 2,3% om året. Fradraget den øgede import af korn- og foderstoffer (+ 120%) fås en stigning i nettoproduktionen på 1,5% pr. år.

Stigningstakten i bruttoproduktionen vil man tilskrive en forøget anvendelse af produktionsfaktorer på 0,3% pr. år og en tilsvarende produktivitetshøjelse på ca. 2%. Arbejdsproduktiviteten d.v.s. produktion pr. arbejder, er steget 6,6% pr. år.

For perioden 1973/74 – 1986/87 findes i Landøkonomisk Oversigt for 1988 en række tal for den mængdemæssige ændring i produktion og faktorforbrug. Her er den årlige stigning i bruttoproduktivitet beregnet til 2,6% ved stort set uændret faktorforbrug. Målt pr. arbejdstime er bruttoarbejdsproduktiviteten vokset 6,6% pr. år. Pr. bedrift er arbejdsindsatsen reduceret med 20%, men kapitalindsatsen er steget 44%.

Landmanden udfylder som skildret i det foregående både rollen som producent og kapitalejer (eller måske snarere: forvalter?). I sidstnævnte egenskab må han interessere sig stærkt for prisen på land-

brugsejendomme. Ved sin debut som selvstændig landmand står han som køber over for en sælger, der naturligvis er interesseret i at sælge til højest mulige priser. Som pensionist skal den fhv. landmand gerne have nogle rentepenge at tære på ved siden af de offentlige ydelser.

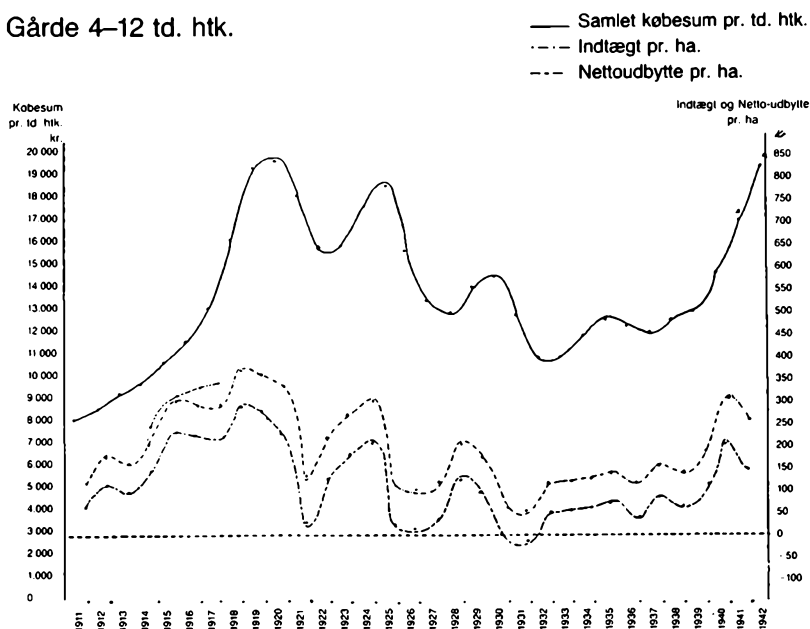
Den debuterende landmand har imidlertid konkurrence på markedet for landbrugsejendomme. Andre landmænd vil måske have sig en større bedrift, og i en tid med liberaliseret jordlovgivning sker dette typisk ved køb af tillægsparceller eller hele ejendomme. Folk fra byen har i stigende tal meldt sig som købere, især af mindre ejendomme, idet man dog gennem jordlovgivningen har forsøgt at begrænse denne konkurrence om landbrugsjorden.

Afhængig af konjunkturerne, taget i bredeste forstand, vil den skildrede konkurrencesituation presse priserne i vejret. Der til kommer de prishævende virkninger af den økonomiske politik, der søres. I lange perioder i dette århundrede har Danmark måtte kæmpe med en inflationær udvikling, hvor priser og omkostninger løb langt forud for selve produktionsresultatet. Indtil skattelovgivningen når ud i alle kroge af indtægtsdannelse labyrinter, har køb af fast ejendom været anset som en vis garanti mod værdisvundethed.

Set med landmandens øjne har det både en tabs- og en gevinstside, eftersom prisen på landejendomme stort set følger den generelle udvikling på ejendomsområdet. Som kapitalejer kan han belåne en del af den konstaterede værdistigning, resp. indkassere den ved salg, hvorimod han som producent let kommer til at arbejde under for store omkostninger.

Ideelt set skulle prisen på en landbrugsejendom naturligvis stå i et vist forhold til

Gårde 4–12 td. htk.

det afkast, driften kan præstere. Alligevel har konkrete undersøgelser vist, at andre faktorer griber ind i prisdannelsen. Skatteeksperten K.J. Kristensen udtrykker i en undersøgelse fra 1933 over landbrugets ejendoms historie det på den måde, at en stor del af den daværende ejendomsværdi kun var »et kapitaliseret håb om bedre tider...«⁹

Som tilhænger af grundskyldsbeskatning måtte K.J. Kristensen naturligvis se med uvilje på den lette adgang til at belåne værditilvæksten. Derved fik realkrediten adgang til at udøve et herrevælde, der i realiteten var værre end forne tiders bondeundertrykkelse. I 1930'ernes begyndelse var gældsprocenten, d.v.s. ejendommens belåningsgrad, omkring 60 mod 50 i midten af tyverne, og dermed var flertallet af landmændene ikke i stand til at svare hver sit, da krisen satte ind for alvor.

Henved 20 år senere tog økonomen Kjeld Bjerke det samme tema op til behandling.¹⁰ Selv om han ikke var uenig med K.J. Kristensen og andre i, at institutionelle og sociologisk betingede vurderingsfaktorer greb ind i prismekanismen, mente han dog, at ejendomspriser ved frie salg og afkastningen – passende forskudt i tid – fulgtes pænt ad. For husmandslandbruget var det dog ikke nettointægten fra bruget, men familiens arbejdsindtægt, der bestemte prisudviklingen.

Multiplerede man for gårdens vedkommende nettoudbyttet med 15–16, fik man købesummen. Når det drejede sig om huse, var tallet godt 21. Efter Bjerkes opfattelse reagerede efterspørgslen hurtigt på konjunkturudsving. Især for de store gårdes vedkommende var der tale om en overvurdering, hvis spids hurtigt brækkede

	1950-54	1960-64	1966	1968	1970
Gårde 1-12 tdh.	100	175	260	263	296
Huse under 1 td.	100	171	258	277	317
Arbejdsfortjeneste på gårde 20-30 ha.	100	96	-	152	-

af i nedgangstider. Omvendt blev en krisehjælp fra det offentlige side hurtigt kapitaliseret i ejendomspriserne.

Den konkrete udvikling fremgår af omstående diagram. (gårde 4-12 tdh.) Trods indskrænkninger 1942-47 i retten til frit at købe landejendomme¹¹ fortsatte prisopgangen fra 1930'ernes slutning gennem næste årti og tog yderligere fart i 1950'erne. I grove træk ser udviklingen således ud til 1970, sammenlignet med familiens ar-

bejdsfortjeneste på gårde fra 20-30 ha. (jfr. ovenfor)

I denne periode var der ingen sammenhæng mellem pris og afkastning. Til gengæld udgjorde ikke-landmænds køb af landbrugsejendomme i 1969 ca. 43% af det samlede antal salg mod 32% i begyndelsen af tresserne.

Gældsprocentens udvikling fremgår af følgende tal (mio. kr.):

En moderne svinestald med kapacitet på ca. 200 søer. Den gastætte silo rummer kornet til grisene.

År	Landbrugskapita- lens handelsværdi	Gæld i alt	Prioritetsgæld i % af handelsværdi	Samlet gæld i % af handelsværdi
1925–29	8.212	3.549	39	44
1935–39	7.172	4.421	58	62
1945–49	13.200	4.911	34	37
1955–59	20.516	7.625	32	37
1960–64	29.595	11.402	33	39
1969	44.695	22.662	40	51

Efter den store gældsstiftelse i 1930'erne kommer en næsten 25 årig periode med lave gældsprocenter, der atter brydes kraftigt i slutningen af 1960'erne.

For EF-perioden kan landbrugets kapitalforhold opgøres på følgende måde (kontantværdi i mia. kr.):

	1970–74	1975–79	1983	1985	1987
Fast ejendom	43,8	96,7	83,6	114,1	140, 4
Driftskapital	13, 4	24,1	40,2	42,4	42,8
Landbrugskapital, i alt	57,2	120,8	123,8	156,5	183,2
Andre aktiver	8,4	16,1	25,2	32,6	37,2
Aktiver i alt	65,6	136,9	149,0	189,1	221,0
Gæld i alt	20,3	40,6	84,7	106,0	111,4
Forholdstal for kontantprisudviklingen på gårde 15–60 ha	100	235	231	329	362

Tallenes tale er her tydelig nok: Det kapitaliserede fremtidshåb presser ejendomspriserne kraftigt i vejret i 1970'ernes begyndelse. Derefter følger en periode med store investeringer, der får gældsprocenten til at stige kraftigt. Gældskrisen omkring

1980 presser udviklingen noget tilbage, men i årene 1983–85 sætter en ny optimisme ind og derved stiger ejendomspriserne igen. Det seneste tilbageslag sætter ind i 1987, og denne udvikling har man næppe set afslutningen på.

Landbruget på vej ind i industrisamfundet 1914-1930

Produktionsresultatet

Planteproduktion

Juli 1914 var den varmeste siden 1861. De 23 første dage af måneden bød ligefrem på tropisk varme. Det indebar, at høsten var i fuld gang ved månedens slutning. Da kom krigen. Det meste af den danske sikringsstyrke blev indkaldt 1. august, og de værnepligtige hastede til deres garnisoner. Under overskriften »Den europæiske Krig« beskæftigede »Ugeskrift for Landmænd« sig nogle dage senere med krigens trussel. »Allerede indkaldelsen af ca. 20.000 mand til sikringstjeneste, ligesom høsten var begyndt, er blevet følt som et tryk ...«, hed det bl.a. Heldigvis kunne maskinerne i nogen grad erstatte høstmandskabet, tilføjedes det.¹

I nærmest ideelt høstvejr kom afgrøderne rettidigt af marken. Men da tærskværkerne havde talt, var kærneudbyttet såre beskedent. Man skulle helt tilbage til 1907 for at finde noget tilsvarende. Og de lave høstudbytter blev reglen, ikke und-

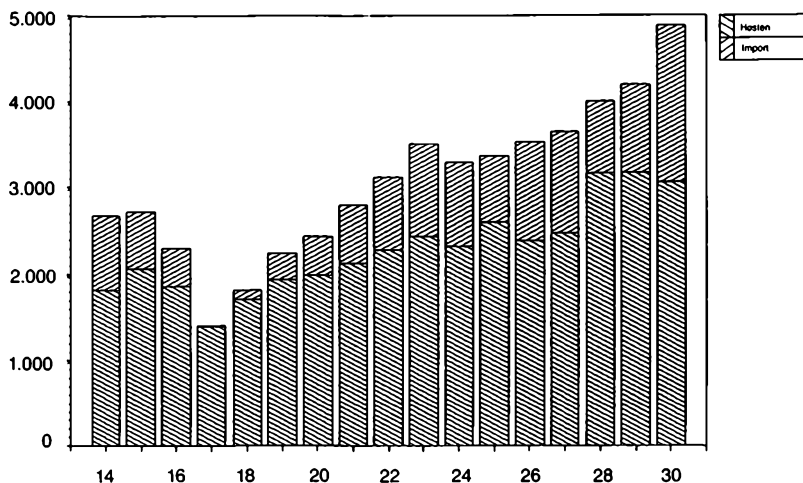
tagelsen, i krigens år. Da foderstofimporten blev mindre år for år, blev hver enkelt afgrøde en vigtig del af den nationale husholdning.

Efter krigen fik den nationale kornforsyning et kærkomment tilskud. Ved Sønderjyllands genforening med moderlandet i 1920 blev det danske landbrugsareal forøget med 321.000 ha eller godt 10%.

Der høstedes dog noget mindre i Sønderjylland. For 1920 opgjordes udbyttet til i alt 480 mio. afgrødeenheder eller 7% af totalen. Denne andel steg i løbet af 1920'erne med godt 1%. Isoleret betragtet gik høstudbyttet i Sønderjylland i samme periode dog frem med 28% mod 22% i resten af landet. Landmændene kunne her regne med at avle 1–2 fold mere end gennemsnittet.

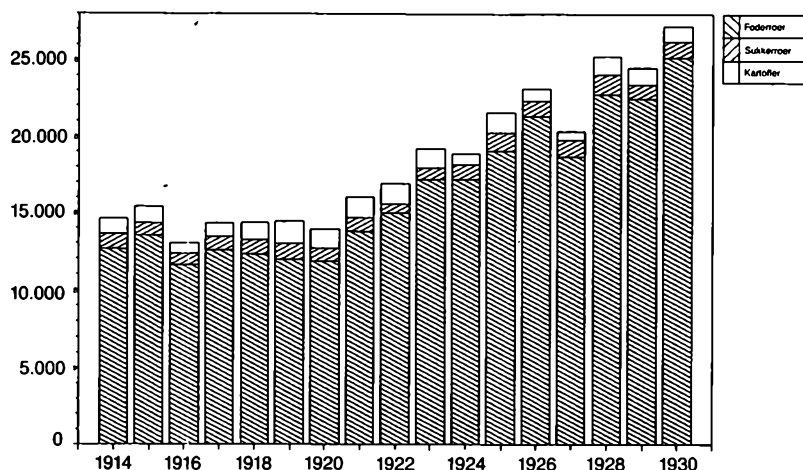
Hvad angår avlen af rodfrugtafgrøder og græs har vi ikke helt så sikre tal at bygge på. Alligevel afdækker de ret præcist de problemer, som landbruget og det omgivende samfund blev stillet overfor under 1.

KORNAVL OG KORNIIMPORT 1914–1930
1000 t.

RODFRUGTAVLEN 1914–1930

1000 t.

verdenskrig. Eftersom behovet for korn til ikke-landbrugsmæssige formål ikke blev mindre, snarere tværtimod, blev forsyningerne med foderkorn mere end halveret 1917–19. Til gengæld havde man ligeså mange foderroer til rådighed som i normale tider, samtidig med at produktionen af kartofler og sukkerroer efter en vis tilbagegang 1916–18 gik stærkt frem i slutningen af 20'erne. Denne fremgang blev dog helt stillet i skygge af en nærmest eksplosiv vækst i arealet med frø og industriafgrøder 1918–20.

Udover en stigende andel af den indenlandske forsyning fandt dansk frøavl et pludseligt omend kortvarigt marked i et krigshærgede udland, som gerne ville bringe landbruget på fode igen.

Fra 1921 fortsatte den udvikling mod en landbrugsindustriel produktionsform, der var godt på vej før 1914. Selv et stærkt stigende høstudbytte reducerede ikke behovet for en omfattende import af korn og

foderstoffer. For såvel korn som rodfrugter er der her tale om en fordobling af den rådige fodermængde. For græs og grøn-foder viser tallene dog kun en 50% fremgang. Endelig frembyder cifrene for arealer med frø og industriafgrøder respektive import og eksport af markfrø et næsten statisk billede gennem det meste af 1920'erne. Da først det europæiske landbrug var kommet på fode igen efter krigens ødelæggelser, fandt denne marginalproduktion atter ind i sit vante leje.

Husdyrproduktion

Dansk planteproduktion havde normalt som hovedopgave at levere foder til husdyrlandbruget med henblik på videreforædling til animalske eksportprodukter. Desuden skulle den direkte og indirekte forsyne den danske befolkning med mad, men det regnedes normalt for en sekundær

En rød ko kan bruges til mange ting. Her trækker den mælkevognen ud til landevejen, hvor mælken afhentes af mælkekusken.

opgave. Efterhånden som krigssituationen og dermed forsyningsvanskelighederne forværredes, blev man nødsaget til at omprioritere de to hovedopgaver. Da det engelske marked blev frit igen 1/4 1921, begyndte for alvor genopbygningen af det eksportorienterede danske husdyrlandbrug. Planteproduktionen havde dermed atter som hovedopgave at levere det nødvendige foder til husdyrene. Mejerier, slagterier og andre forædlingsvirksomheder ventedes tilsvarende at være i stand til at omdanne råprodukterne til 1. classes eksportvarer.

Hvad angår mælkeproduktionen, må tallene tages med lidt mere forbehold end for planteavlens vedkommende. Tallene angiver kun størrelsesforhold, ikke faktiske mængder. Det skønnes, at 84% af sød-

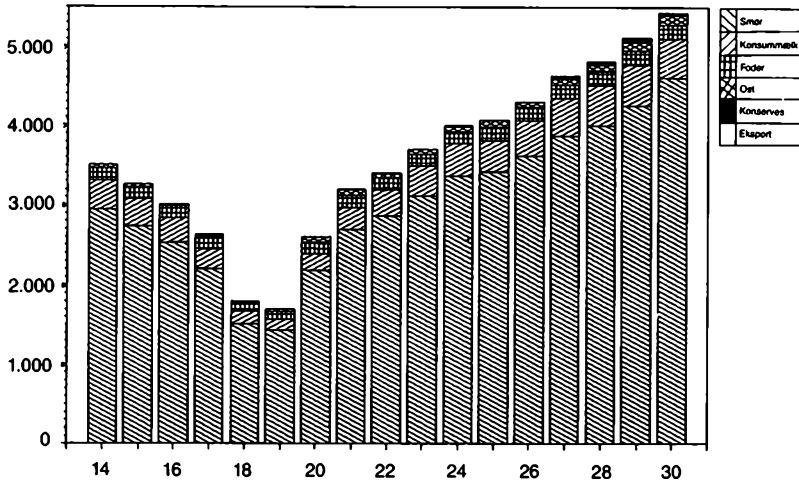
mælken bruges til smørproduktionen. Godt 10% går til hjemmeforbrug. Osteoproduktionen begynder først at spille en rolle henimod 1920. Om mælkeproduktionen, som statistikken vil vide det, halveres i løbet af krigsperioden, henstår i det uvisse.

Det tog kun et par år at få bragt mælkeproduktionen op på førkrigstidens niveau, og ved tyvernes slutning var den næsten fordoblet. Stadig var det smørfremstillingen, som tog det meste af mælken. Den eksplosive vækst i tallene for mælkekonserves skyldes, at der ikke før 1926 foreligger beregninger over anvendelsen af sødmælk til dette formål.

Kørerne holdt man for mælkens skyld. Produktionen af kød var en biting, omend af nogen betydning. Til og med 1918 lyk-

MÆLKEPRODUKTIONENS ANVENDELSE 1914–1930
1000 t.

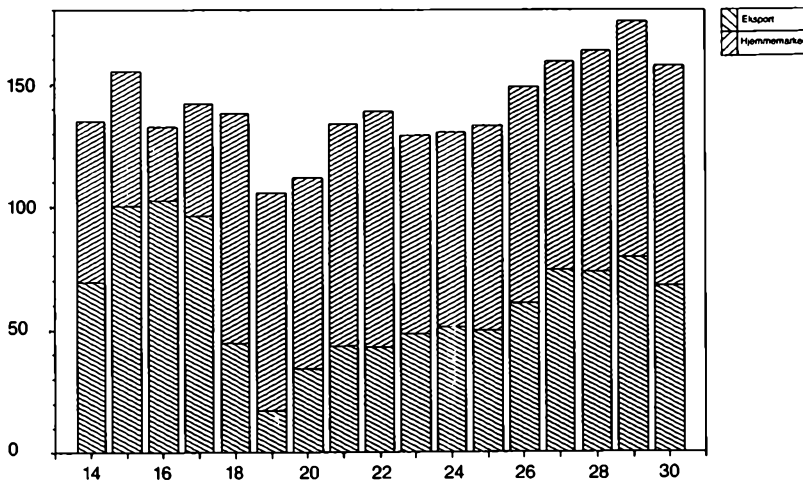

kes det at opretholde en kødproduktion som i krigstiden og nu som før beregnet på eksport (til Tyskland). Derefter må man reservere en større del til hjemmemarkedet

på grund af flæskeproduktionens tilbagegang.

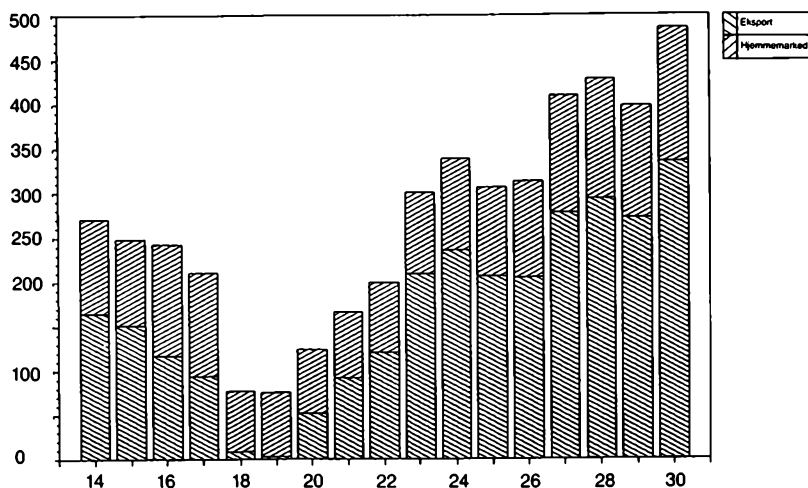
Eksporten af slagtekvæg havde vanskelige vilkår i tyvernes begyndelse og nåede

Produktion af
SLAGTEKVÆG, OKSE- OG KALVEKØD 1914–30
1000 t.

SVINEPRODUKTIONENS ANVENDELSE 1914–30

1000 t.

først mod årtiets slutning op på krigstidens niveau. Til gengæld er tallene mere sikre, da de fra og med 1925 er opgjort på basis af Veterinærdirektoratets opgørelse over antallet af slagtninger på slagterier og slagtehus samt et skønnet antal hjemmeslagtninger.

Svineproduktionen oplevede en kraftig tilbagegang under 1. verdenskrig. Kornet skulle i stedet bruges til menneskeføde. Til gengæld tog det som for mælken vedkommende kun et par år at få staldene fyldt op igen, og snart satte produktionen nye rekorder.

For hestenes vedkommende skete en betydelig udtynding af bestanden under 1. verdenskrig, især i det første efterkrigsår. Til gengæld spillede denne produktionsgren ikke nogen større rolle i 1920'erne. Hesten var for danske landmænd først og fremmest et trækdyr.

Æg- og fjerkræsektoren blev ikke i samme omfang som andre driftsgrene præ-

get af krigsårenes vanskeligheder. Derimod havde ægproduktionen svært ved at følge med i 1920'ernes almindelige opgang. Et lyspunkt var det dog, at produktionen af fjerkrækød fordobledes.

Sammenfattende må det konstateres, at forsyningsproblemerne under 1. verdenskrig satte sit præg på dansk landbrugsproduktion. Alligevel er det så sent som i 4. krigsår, at landmændene for alvor mærker vanskelighederne. Besætningerne blev herved reduceret så meget, at det for samtiden stod som en regulær formuerealisation.

Genopbygningen efter krigen tog imidlertid kun kort tid, og på næsten alle områder kan der i 1920'erne konstateres en betydelig fremgang i produktionsresultatet. Mest iøjnefaldende er svineproduktionens dramatiske vækst på 197%. Det må naturligvis ses på baggrund af en stor fremgang i høstudbyttet, især fra og med høståret 1928–29, men alligevel er det bemærkelsesværdigt, at der i 1930–31 må im-

porteres store mængder korn for at få foder nok til svinene. På næste niveau tegner sig en fremgang i størrelsesordenen 70–80%, heraf foderroer (+ 83%), rodfrugter i alt (+ 70%), mælk (+ 69%) og smør (+ 70%). Længere nede ad skalaen befinder

sig produkter som ost (+ 49%), æg (+ 46%), kærneudbyttet (+ 43%), grønfoder (+ 37%) samt okse- og kalvekød (+ 19%). Helt i bunden finder vi produktionen af heste.

Produktionsresultatets forudsætninger

Forsyningen med foderstoffer og gødning

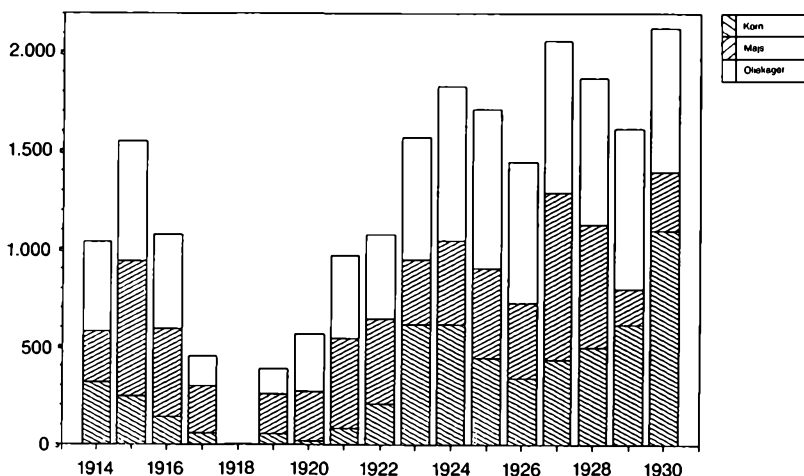
De store foderstoffirmaer og -selskaber havde allerede i juli 1914 taget bestik af udsigterne til en lille høst. Korn- og Foderstofkompagniet (K.F.K.) havde for sin part sluttet kontrakter for store partier til efterårsafskibning. Jydsk Andels-Foderstofforening (J.A.F.) havde for sin del 25 skibe på vej hertil med 24.000 t. varer ombord til en værdi af 3 mio. kr.² Da beholdningerne var meget små, udstedtes 6/8 1914 et eksportforbud på korn og foderstoffer. Skibsforlis som følge af krigsbegivenheder samt engelsk stop for ladninger til Danmark reducerede de første måneder forsyningerne stærkt, men for 1915 og 1916 var situationen nogenlunde stabiliseret.

Da Tyskland 1/2 1917 erklærede den uindskrænkede ubådskrig, gik de søværts tilførsler til Danmark efterhånden i stå, og først to år senere kom der atter gang i trafikken.

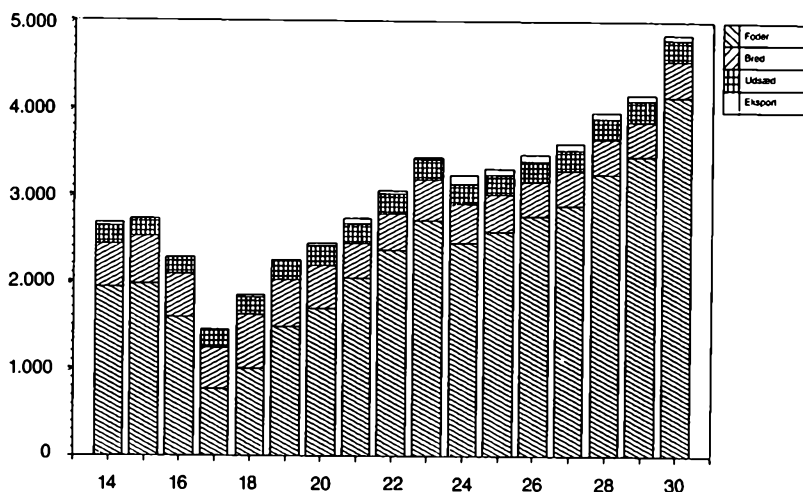
I løbet af efteråret 1920 skred grundlaget efterhånden under den halvofficielle monopolorganisation »Centralkontoret for Import af Korn og Foderstoffer til Danmark«. Et internationalt prisfald på korn og foderstoffer bevirkede, at store beholdninger af dyrt opkøbte varer, først og fremmest oliekgager, nu måtte sælges med store tab. Hverken privathandelen eller andels-selskaberne gik fri. J.A.F. forsøgte ganske vist at følge med i prisedgangen, men måtte standse, da man havde mistet 6 mio. kr. af sin formue på 8 mio. kr. I stedet måtte man bruge vedtægternes garantiregler for at få medlemmerne til at overholde deres købsforpligtelser.³ Men også privathandelen led store tab. K.F.K. måtte fra 1920–21 registrere et underskud på 6,2 mio. kr.⁴

Lidt efter lidt kom korn- og foderstofbranchen dog ind i mere smult vande. Det danske husdyrlandbrug havde, alt afhængig af høstens størrelse, stort behov for importeret foder. Henvend 1/3 af denne korn-

IMPORT AF KORN OG OLIEKAGER 1914–30
1000 t.

KORNETS FORDELING
PÅ ANVENDELSESOMRÅDER 1914–1930
1000 t

og foderstofimport blev varetaget af andelsfoderstofforeningerne.⁵ Blandt dem ragede det krisehærgede J.A.F. et godt stykke op over de andre, og med en omsætning på 389.00 t. i regnskabsåret 1924–25 blev konkurrenten K.F.K. slået med 13.000 t.⁶

Importen af brødkorn lå i 1920'rne fast på ca. 330.000 t. om året. Derimod var der med den ekspanderende husdyrproduktion et stærkt stigende behov for foderkorn, vekselvis majs og byg. I opgangens begyndelse dominerer majs, derefter blev byg vigtigste råvare.

Indførslen af handelsgødning var 1914–20 også præget af den ekstraordinære forsyningsituation, omend ikke i samme omfang som korn- og foderstofimporten.

Til gengæld slår midtvejskrisen i 1920'ernes danske landbrug tydeligere igennem i tallene for import af handelsgødning end for de tilsvarende oplysninger om korn og foderstoffer. Omvendt giver de noget

bedre driftsresultater fra 1920'ernes slutning åbenbart basis for et stærkt stigende gødningsforbrug.

Drivmidler og teknisk udstyr

Med den grad af modernisering, dansk landbrug havde opnået i 1914, måtte enhver begrænsning af tilførslerne vestfra få følelige virkninger. Høst- og tærskearbejdet mærkede det først og værst. Høstbindegarn blev en mangelvare og måtte pålægges maksimalpriser. Papirgarn egnede sig ikke godt som erstatning, da det ikke var tilstrækkelig elastisk.⁷ Et særligt »Brændselsolienævn« varetog fra maj 1917 fordelingen af petroleum. Der blev dog forlods afsat de tilstrækkelige mængder til landbrugets petroleumsmotorer.⁸ Forsyningen med landbrugsmaskiner blev opretholdt i næsten normalt omfang, idet man gennem

et eksportforbud af 1/4 1918 søgte at dæmme op en evt. mangelsituation.⁹ Allerede i 1919 kom nye forsyninger frem, bl.a. af traktorer (»motorpløve«). Resultatet blev en formelig »traktor-epidemi«. Af en samlet import i 1919 på 733 stk. var godt 600 af mærket »Fordson«, Ford Motor Companys revolutionerende konstruktion fra 1917.¹⁰

På denne baggrund blev 1920'erne et skuffelsernes årti for danske traktorentusiaster. Prisfaldet på heste gjorde traktoren for dyr at anvende, i hvert fald på alm. landbrugsejendomme, og kun for Fordsons vedkommende fandtes der et udbygget service- og reparationsnet. Til gengæld steg landbrugets anvendelse af maskiner, især fordi den omsiggribende elektrificering gjorde det muligt for selv mindre ejendomme at anskaffe sig en række stationære maskiner.

Kapitalforsyningen

Ved krigsudbruddet i 1914 opstod en kortvarig pengeflugt fra sedler og indlån i banker og sparekasser til guld og mønter. Obligationerne faldt samtidig 3–4 points. Nationalbanken hævede da over to omgange diskontoen fra 5 til 7% for så snart at nedsætte den til 6% (11/8 1914), senere 5½% (6/1 1915) og 5% (10/7 1915). Den fastholdtes da på dette niveau til efteråret 1919, hvor et kraftigt fald i kronekursen fremkaldte en gradvis stigning op til 7% (17/4 1920).

Augustpanikken 1914 foretog sig dog hurtigt, og efterhånden som indkomsterne steg hos de selvstændige erhvervsdrivende, ikke mindst landmændene, vandrede pengene i stigende grad ind i banker og spare-

kasser. Kunderne gik til bankerne, når de ville have en høj indlånsrente, og til sparekasserne, når de ville låne penge til lav rente, lød det en anelse spydigt fra sparekassernes side.¹¹ En del lånte også penge til at tilbagebetale deres kreditforeningslån. De lave kurser satte dem da i stand til at indkassere en net gevinst, når den ældre gæld blev indfriet med kasseobligationer i stedet for kontant betaling.¹² Da landmændene i 1918–19 ville genopbygge og -forsyne deres bedrifter efter flere års nedslidning, tvang de lave obligationskurser dem til at søge sparekasselån.

I en del tilfælde måtte sparekasserne da selv låne penge for at kunne imødekomme dette behov.¹³ Samtidig efterspurgte vordende statshusmænd lån til etablering af deres ejendomme. Til andelsselskaber og kommuner ydede Den sjællandske bondestands Sparekasse 1919–20 i alt 156 lån på tilsammen 8 mio. kr.¹⁴

Gennem det meste af 1920'erne lå Nationalbankens diskonto på 5%. Kun i år med kraftigt fald i kronekursen (1923 og 1924) nåede den op på 7%. Under indtryk af rentefald i udlandet blev den i 1930 over tre omgange sænket til 3,5%.¹⁵ Obligationsrenten holdt sig gennemgående på niveauet 5,7 – 5,8%, men faldt 1928–30 gradvist til 4,8%.¹⁶ Lå rentestrukturen dermed ganske fast i denne periode, kan det samme ikke siges om kapitalmarkedets opbygning. Under indtryk af tidens mange bankkrak, Andelsbankens sammenbrud i 1925 ikke at forglemme, flyttede folk i stigende grad deres opsparing over i sparekasserne. I 1931 stod de to opsparingsformer omtrent lige med kun godt 2 mia. i indskud hver modsat forholdene i 1918, hvor sparekasserne kun rådede over 2 mia. mod bankernes 3,5 mia.¹⁷

Bortset fra en beskeden form for statsstøtte kunne det kongerigske landbrug igennem 1920'erne selv klare den nødvendige kapitalopsparing og finansiering.¹⁸ Anderledes forholdt det sig med Sønderjylland, hvor landbrugets tilpasning til dan-

ske produktionsformer gjorde det nødvendigt for lovgivningen at lette pengeforsyningen. Til de sønderjyske særforanstaltninger hører også oprettelsen af en Sønderjysk Hypoteklånefond på i alt 20 mio. kr. (lov af 2/3 1927).¹⁹

Organisationsforhold

Organisationsstrukturen

Ældst blandt landbrugets erhvervsfaglige og -økonomiske organisationer er landboforeningerne. De lokale foreninger blev i løbet af 1800-tallet kædet sammen i større systemer, først landsdelsvis derefter på landsplan gennem oprettelse af De samvirkende danske Landboforeninger 1893, herefter »Landboforeningerne«. Organisationen havde dog ingen fast adresse. Formandsskabet og dermed den daglige ledelse gik på skift mellem landsdelene. Udadtil som indadtil var det derfor svært at fastholde billedet af en stærk og enig erhvervsorganisation (se bd. 3 s. 377 ff). Især i forbindelse med debatten om maksimalpriser på rug og hvede²⁰ savnede mange landboforeningsfolk en markant stillingtagen fra organisationernes side. Landmænd har også brug for en fagforening, mente en brevskriver i Lyngby.²¹ Og for en fast ledelse, kunne han have tilføjet. Det tog Foreningen af jydsk Landboforeninger ad notam, da man efteråret 1916 skulle vælge en efterfølger for deres formand fra 1909, den nu afdøde landstingsmand N. Jensen-Toustrup.²²

Valget faldt da på andelsbevægelsens ledende skikkelse Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard ved Skanderborg. Efter kun to år i formandsstolen veg Anders Nielsen godvilligt sædet for P.P. Pinstrup.

Endnu inden Anders Nielsen var valgt, udsendte Landboforeningernes forretningsudvalg et forslag til nye vedtægter. Fortsat skulle organisationen ledes af formand og næstformand, og disse hver skulle gå på skift mellem de 4 største landsdelsorganisationer. Desuden fandtes et 20-mands forretningsudvalg og en 30-mands bestyrelse, valgt af landsdelsorganisatio-

Anders Nielsen (1859–1928). Andelsbevægelsens ledende skikkelse på det organisatoriske område. Det var især indkøbs- og serviceselskaberne, han viede sine kræfter. 1920ernes krise i andelsverdenen gav skyggerne i hans eftermæle mere plads, end hans manddomsindsats egentlig betingede.

nerne efter medlemstal. Dermed havde jyderne flertallet. På efterårets delegeretmøder gik forslaget glat igennem undtagen på det sjællandske. Hermed får jyderne jo flertallet, lød bestyrelsens motivering for at sige nej. Fynboernes næstformand – i realiteten Landboforeningernes ukronede leder – forstander Thomas Madsen-Mygdal, Dalum Landbrugsskole, måtte da gå på tallerstolen for at berolige gemytterne. Resultatet blev da et ja med stemmerne

44–14. Ved samme lejlighed valgtes en ny næstformand: gårdejer Niels Nielsen, Farringløse. Det tjente sjællænderne til megen ære, at de valgte »en saa smuk, dygtig og intelligent bonde ...« skrev »Vort Landbrug«. ²³ Den 1/4 1917 trådte vedtægterne i kraft, og Anders Nielsen blev valgt som formand. Snart forelå dog et ændringsforslag. Det fynske formandsskab foreslog og fik gennemført en ændring, hvorefter der for en 2-årig periode blev udpeget et formandsskab på to. I rangfølge efter stemmetal ledede hver af dem forretningerne for et år ad gangen. Dermed blev Madsen-Mygdal ledende formand 1918–19. I september 1917 åbnedes kontoret på Vester Voldgade 87, København, under ledelse af cand.polit. Otto Himmelstrup, sekretær i Industrirådet 1911–17. ²⁴

De samvirkende danske Husmandsforeninger (herefter: Husmandsforeningerne) havde samme opbygning i landsdelsorganisationer som Landboforeningerne, men den uundgåelige rivalisering havde man fra begyndelsen søgt at dæmpe gennem en permanent ledelse. Formand var fra 1915 den lolland-falsterske leder R. Jensen Vandman med sin jyske kollega Chr. Johansen som næstformand (fra 1914). ²⁵

Erhvervsfaglige og -politiske anliggender var Landboforeningernes og Husmandsforeningernes vigtigste arbejdsområder. Landmændenes økonomiske samarbejde tog andelsbevægelsen sig derimod af. Toppen i den vidtforgrenede struktur af andelsforetagender udgjordes af Andelsudvalget (se bd. 3 s. 377 ff). Det rådede over et mindre sekretariat, hvis hovedopgave var at udgive Andelsbladet. Som led i den erhvervspolitiske oprustning forsøgte Anders Nielsen da at fremme det indbyrdes

fodslag i bevægelsen ved at etablere toporganisationen »De samvirkende danske Andelselskaber« med et udvidet andelsudvalg som bestyrelse. ²⁶ Derigennem kom produktionsselskaberne i mindretal. Anders Nielsen havde også et andet mål med sin samlingspolitik. I oktober 1914 begyndte »Den danske Andelsbank« efter flere års forberedelse sin virksomhed i Århus. ²⁷ Ved udgangen af 1915 havde banken over 400 medlemmer, men kun 6 hørte til gruppen af større andelselskaber. Flertallet udgjordes af 189 brugsforeninger og 88 andelsmejerier. Trods store udvidelser i de kommende år blev Den danske Andelsbank aldrig andelselskabernes bank. Paradoksalt nok blev det det usikre engagement i to nye andelsforetagender »De danske Mejeriforeningers Mælkeeksport« og »Dansk Kartoffeldyrkerforening« (begge oprettet 1919), som i 1925 førte til bankens sammenbrud. ²⁸

Udover Den danske Andelsbank og Dansk Kartoffeldyrkerforening blev Andelsudvalget i løbet af perioden udvidet med »De danske Andels-Kreatureksportforeninger« (1916), »De samvirkende danske Smør-Eksportforeninger«, andelsbevægelsens forsikringsselskaber (1920) og »Landboforeningernes Frøforsyning« (1921).

Dansk landbrug talte med mange tunger. Gentagne gange havde man søgt at råde bod herpå ved at oprette en fællesledelse, et »landbrugsråd«. ²⁹ Som led i den ekstraordinære reguleringspolitik efter august 1914 havde regeringen pånødet erhvervet et toporgan »Landbrugsrådet af 30. august 1915« men det blev ophævet efter få måneders virksomhed, fordi Landboforeningerne og Husmandsforeningerne ikke altid trak på samme hammel. ³⁰ I for-

bindelse med kornloven af 1917 oprettedes dog et nyt landbrugsråd, »Det stående Landbrugsudvalg«, men her var andels-selskaberne ikke repræsenteret.³¹ I løbet af 1918 følte landbrugets organisationer sig imidlertid så stærkt presset, at de tre organisationer Landboforeningerne, Andelsudvalget og Landhusholdningsselskabet i fællesskab dannede »Landbrugsraadet« (1919). Husmandsforeningerne havde også været medinddraget i forhandlingerne herom, men sprang fra i sidste øjeblik.³²

I løbet af 1920'rne skete der ingen formelle ændringer i den overordnede organisationsstruktur. Landboforeningerne var stadig Landbrugsraadets stærkeste organisation, ikke mindst følelig i Madsen-Mygdals formandsperiode 1924–1926.

Andelsudvalget måtte derfor nøjes med andenpladsen i Landbrugsraadets verden og led ovenikøbet den tort at se sin stilling blive yderligere svækket i tyvernes begyndelse. Mejeriforeningerne ville ikke vedkende sig det økonomiske medansvar for det nødstedte tørmælksfirma, Mælke-Eksporten, som Niels Porse ellers advokerede stærkt for i sin dobbeltrolle som mejeriernes og firmaets formand. Udgangen på den bitre strid blev et dobbeltkrak i 1925: først Mælke-Eksporten (6/2) og derefter dets bankforbindelse Andelsbanken (2/6).³³ At Niels Porse dermed var færdig i dansk mejeriverden, var en given sag, men også for andelssagens førstemand Anders Nielsen blev 1925-begivenhederne skæbnesvangre. Han mistede straks posten som medlem af Landbrugsraadets præsidium og to år senere formandsposten i Andelsudvalget.³⁴ Først hen mod denne periodes slutning kunne andelsbevægelsens topfolk atter være i stue med hinanden.

Thomas Madsen-Mygdal (1876–1943). I mere end en menneskealder landbrugets ubestridte førstemand. I sin person forenede han i sjælden grad landbrugsfaglig viden med organisationspolitisk duellighed og storlinede lederegenskaber.

Tredje og sidste bærepille i Landbrugsraadets fundament var »Det kongelige danske Landhusholdningsselskab« (herefter: Landhusholdningsselskabet). Også det blev svækket i løbet af 1920'rne. Det måtte se sig afløst af »Tolvmandsforeningerne« som storlandbrugets interesseorganisation. I stedet nærmede man sig forsigtigt en position som et forum for landbrugsvidenskab for erhvervets udøvere.³⁵

I nøje afpasset afstand fra Landbrugsraadets cirkler grupperede sig en række

organisationer. Uden sammenligning var Husmandsforeningerne den magtfuldeste blandt disse, omend organisationen havde besvær med at holde på medlemmerne i slutningen af 1920'erne (1929: 80.754 medlemmer mod 82.007 i 1925).³⁶ De små landbrugskriser krævede erhvervspolitisk handling og ikke socialpolitisk agitation. Modsat Landboforeningerne, som inkorporerede de sønderjyske lokalforeninger i den jyske samvirksomhed, så husmændene sig nødsaget til at lade deres sønderjyske afdeling få selvstændig status på lige fod med de andre landsdelsorganisationer.

Der var langt herfra til storlandbrugets nye organisationsdannelse »Centralforeningen af Tolvmandsforeninger i Østifterne« (herefter: Tolvmandsforeningerne) oprettet 14/12 1923 som fællesorgan for 16 lokale tolvmandsforeninger. Det lagde man nu ikke rigtig mærke til i samtiden. Først da deflationskrisen 1925–26 gjorde livet surt for mange storlandbrugere, blev organisationen i 1927 gjort landsdækkende under anførsel af forpagter Aug. Bech, Vallø Hovedgård.³⁷ På linje med foreningerne for frøavl, sukkerroedyrkning og græsmarksdrift så Tolvmandsforeningerne sin opgave i at tale planteavlslandbrugets sag. Forsøget på at danne en decideret protestbevægelse: Dansk Landmandsforening (af 1917) overlevede ikke mødet med en normaliseret landbrugssituation. Da den ledende kraft bag arbejdet, redaktør og planteavlskonulent H. Calundan døde i 1924, kun 44 år gammel, gik det rask tilbage. Kun 5 år senere blev dens navn slettet i Landøkonomisk Årbog.³⁸

Privathandelen og landbruget

I de fleste værker om det danske landbrugs nyere og nyeste historie betones andelsbevægelsens betydning for udviklingen frem mod et moderne forædlingslandbrug. Det er dog først og fremmest på produktionssiden, at andelsselskaberne dominerer med 80–90% af den samlede mængde af forædlede mejeri- og slagterivarer. I afsætningsleddet tegner privathandelen sig dermed for størsteparten. Smørsalgforeningerne har i 1919 således kun ca. 44% af smøreksperten. Andelsslagterierne sælger hele deres baconproduktion gennem engelske agentfirmaer. For varer som æg, kreaturer og kød spiller den andelsorganiserede handel kun en mindre rolle.

På forsyningssiden fører privathandelen an for de fleste varegruppers vedkommende. I 1919 har andelsforeningerne kun 27% af importen af foderstoffer og 23% af importen af gødning.

Under indtryk af andelsbevægelsens krise i 1920'erne lykkedes det den private forædlings- og handelssektor at holde stillingen så nogenlunde. Kun vedrørende foderstoffer kunne de andelsorganiserede firmaer notere en mindre fremgang, således som det fremgår af følgende oversigt over mængdeandelen (i %) af henholdsvis eksporten og forbruget af vedkommende varer.

Vareart	1925	1929
Smørekspert	38	39
Ægekspert	22	24
Kød og kvæg	13	–
Foderstoffer	42	53
Gødning	30	28

Landbruget og reguleringsudvalgene

Ved lov af 6/8 1914 fik regeringen bemyndigelse til at udstede eksportforbud. Listen over således forbudte varer omfattede ret hurtigt foderstoffer, korn, kartofler, mel og gryn. Den 7/8 1914 fulgte den mest omtalte lov under 1. verdenskrig »Augustloven«, der gav regeringen ret til at regulere priser og til at ekspropriere varelagre af betydning for samfundet. Det blev pålagt et særligt organ, »Den overordentlige Kommission«, at forestå det praktiske arbejde hermed. Erhvervslivets største organisationer og sektorer var repræsenteret i den 12-mand store kommission. Regeringen havde selv udpeget medlemmerne. For landbruget drejede det sig om folketingsmand for Venstre, P.Th. Nielsen, senere suppleret med den konservative folketingsmand, godsejer Wenzel Neergaard. Da P.Th. Nielsen døde i november 1916, blev hans plads overtaget af en folketingskollega, gårdejer J.S. Jensen-Kleis. Madsen-Mygdals navn var da bragt i forslag fra anden side, men det huede ikke Ove Rode at blive rådgivet af sine skarpeste kritikere.³⁹

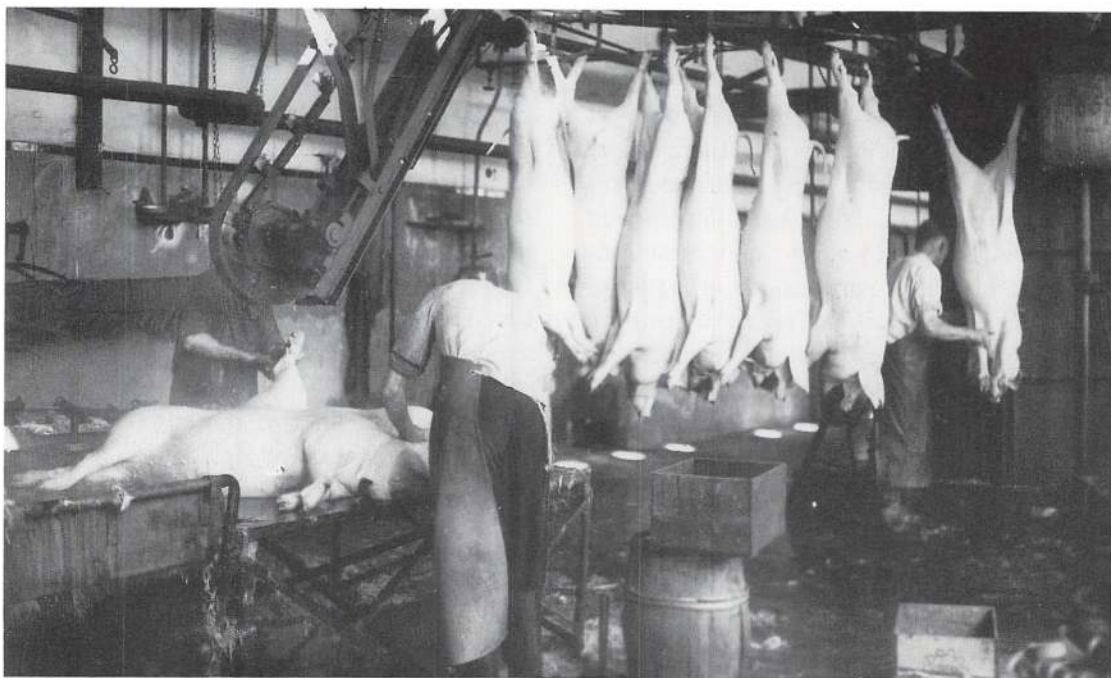
De store landbrugsorganisationer var naturligvis ikke tilfredse med blot at være indirekte repræsenteret i Den overordentlige Kommission, men måtte på den anden side erkende, at de savnede et fællesorgan, et landbrugsråd, der kunne tale hele erhvervets sag. Husmandsforeningerne var ikke meget for at gå ind i et sådant organ, da de frygtede at komme i mindretal i vigtige anliggender, som f.eks. kornprisens højde. På sin side stillede Ove Rode organisationerne over for valget mellem en udvidelse af Den overordentlige Kommission

med tre medlemmer, hvoraf den ene skulle komme fra Husmandsforeningerne, eller et rådgivende udvalg. Organisationerne valgte da sidstnævnte løsning, Landbrugsrådet af 30. august 1915 på 4 × 2 medlemmer fra henholdsvis Landhusholdningsselskabet, Landboforeningerne, Andelsudvalget og Husmandsforeningerne. Rådet fik imidlertid kun en kort levetid, idet Husmandsforeningerne trak sig ud af arbejdet i februar 1916.⁴⁰

I mellemtiden havde de store andelselskaber, brancherne, indledt et tæt samarbejde med statsmagten. Først hermed var slagterisektoren. Ved en overenskomst med Indenrigsministeriet 24/3 1915 fik svineslagterierne eneret på eksporten mod pligt til at forsyne hjemmemarkedet til maksimalpriser. I praksis blev det slagteriernes interne 3-mandsudvalg, der fik råderet over eksportens fordeling. Derved undgik regeringen behændigt at få et direkte medansvar for en ømtålelig fordeling mellem de krigsførende England og Tyskland.⁴¹

Slagterioverenskomsten blev normdannende for senere arrangementer af lignende art. I oktober 1915 tilkom således »Smørekseportudvalget« og i 1916 »Ægekseportudvalget« og »Kødkontoret«. Med »Osteekseportudvalget« af 24/11 1917 var de største eksportsektorer således undergivet statsmagtens indirekte kontrol. Andelselskabernes og privathandelens repræsentanter havde undertiden stort besvær med at forklare deres respektive bagland, hvorfor de havde disponeret, som de gjorde.

Udover disse afsætningsudvalg oprettedes en række forsynings- og produktionsudvalg. Så tidligt som 25/2 1915 havde regeringen nedsat »Det tekniske Land-

Køge Andelssvineslagteri. Slagtegangen i 1930'erne mellem skoldekar og svideovn.

brugsudvalg« med den opgave at rådgive landmændene i landbrugsfaglige spørgsmål af ekstraordinær karakter. Heri lå ikke større problemer af politisk natur. Anderledes forholdt det sig med »Udvalget af 4. april 1917« eller »Ernæringsrådet«, som det senere kom til at hedde. Oprindeligt havde det til opgave at foreslå, hvorledes man under indtryk af de ekstraordinære forsyningsforhold kunne holde hus med høsten af 1917. Det førte til kornloven af 3/8 1917. Da rådet ved hjælp af kommune- og amtsnævn administrerede kornordningen, betød det i praksis, at staten overtog det meste af kornhandelen. Købmænd og korgrossererere blev nu statslige lagerforvaltere.⁴²⁾

Landbrugsorganisationerne blev ikke

hørt, da Ernæringsrådets pladser skulle besættes. Lidt større indflydelse fik de, da regeringen ønskede arbejdet i de forskellige dispensations- og kompensationsudvalg, lagt i fastere rammer gennem »Erhvervenes Fællesudvalg af 25/2 1917«. Så vigtige områder som fordelingen af den forhåndenværende skibstonnage og samhandelen med Tyskland hørte ind under udvalgets opgaver. Landbruget blev her repræsenteret ved et 6-mandsudvalg: direktør L. Broberg, FDB, Niels Frederiksen fra Husmandsforeningerne Niels Porse fra Mejeri-foreningerne, Ole Olsen fra Andelsslagterierne samt Madsen-Mygdal og forpagter Chr. Sonne fra Landboforeningerne. Formand blev Industrirådets leder Alex. Foss. Da Tyskland 23/6 1917

ønskede samhandelen tilrettelagt på kreditbasis, blev der udpeget et 13-mandsudvalg til at fastsætte landbrugseksportens bytteværdi. Her fik Landboforeningerne og Andelsudvalget hver fem medlemmer, Husmandsforeningerne tre.¹³

Landbrugets andel af korn- og foderstofbranchen havde så tidligt som i begyndelsen af 1915 samarbejdet med den private sektor gennem »Fælleskontoret for Importørers og Andelsudvalgets Foderstofindkøb i England«. Dets levetid blev imidlertid yderst kort¹⁴. I januar 1919 gav regeringen et nyt organ Centralkontoret for Import af Korn og Foderstoffer et faktisk monopol på importen af korn og foderstoffer, som skulle fordeles mellem importørerne efter deres andele i 1915-16. Stort set høstede andelsfoderstoffsforeningerne kun utak fra landmændenes side for dette forsøg på at styre udbuddet og dermed priserne.¹⁵ Nu var det på tide at slippe markedskræfterne løs efter flere års fangenskab, mente de fleste landmænd.

Som led i opgøret 1919-20 med det statslige reguleringssystem¹⁶ trak landbrugets organisationer sig gradvis ud af de mange nævn og udvalg, som i flere år havde styret produktion og afsætning. Med Smørekportsudvalgets ophævelse pr. 1/12 1920 var den sidste rest af krigstidsordningerne forsvundet.¹⁷

Madsen-Mygdal var i mellemtiden blevet landbrugsminister i Niels Neergaards regering. Kritisk indstillet som han var over for Landbrugsministeriets hidtidige virksomhed, fik han i 1922 etableret et nyt organ »Erhvervsdirektoratet«. Dermed blev de erhvervsøkonomiske og -politiske sager formelt som reelt trukket bort fra departementschef H. Waage og lagt ind under direktør V. Helsted.¹⁸ De fire stats-

Cand. polyt. Harald Faber (1856-1943) var geolog af uddannelse, men fik sin livsopgave som Danmarks første statskonsulent (= landbrugsattaché) i England 1888-1931. Der var især de varetekniske og merkantile forhold, der interesserede ham.

konsulenter (landbrugsattachéer) i henholdsvis London (H. Faber), Berlin (A.P. Jacobsen), Washington (S. Sørensen) og Rusland (C.A. Koefoed) henhørte pr. definition under Helsteds arbejdsområde.

Når landbruget således havde sin egen efterretningstjeneste på det kommercielle gebet, kunne man ikke være voldsomt interesseret i en anden nyskabelse fra tyvernes begyndelse »Oplysningsbureauet for Erhvervene«.

Det var placeret i Udenrigsministeriet, men blev i dets første år knyttet til et råd af erhvervsfolk.¹⁹

I Madsen-Mygdals to perioder som landbrugsminister: 1920–24 og 1926–29 havde landbruget i ordets egentligste forstand sit eget departement på Slotsholmen. Derimod havde Madsen-Mygdal ikke større held i sine forsøg på at få Udenrigsministeriet til at følge sine signaler.⁵⁰ Til billedet af Madsen-Mygdal som er-

hvervets minister hører også, at han havde styrke nok til at tale landbruget midt imod i særdeles ømfindlige anliggender, såsom ophævelsen 1925 af det traditionelle forbud mod at farve margarine smørgult⁵¹ og en nedskæring 1927 af bevillingen til husdyrbruget med 250.000 kr.⁵²

Afsætningsforholdene

Markedsforholdene generelt

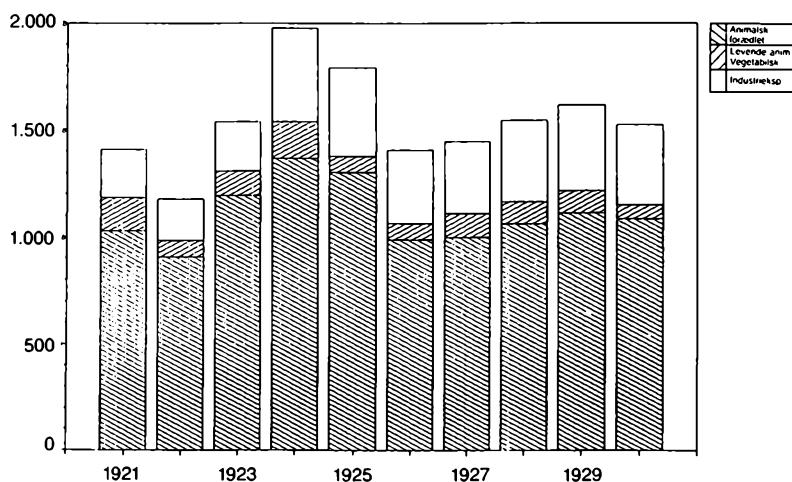
I årene op mod 1914 havde afsætningen af danske landbrugsvarer antaget et mønster, som af en senere eftertid er blevet betegnet som det klassiske. Hovedmarkedet for forædlede produkter var England, som aftog 90% af smørret og henvend 100% af flæsket og æggene. Tyskland fik noget smør og størsteparten af eksporten af levende dyr, først og fremmest slagtekvæg. Udover lidt smør var 3. landsmarkederne ikke aftager af større mængder danske landbrugsvarer. I løbet af krigsårene drejedes imidlertid en stor del af den vestgående landbrugseksport sydover, og Tyskland blev den største kunde.

Krigens ophør normaliserede ikke straks afsætningsforholdene. England havde i de sidste krigsåre »nationaliseret« importen af de vigtigste varer, og der ville nok gå en rum tid, før situationen atter var som i juli 1914. I Tyskland var forholdene på alle områder kaotiske, og selv om det ret hurtig

blev muligt at oprette Weimarrepublikken, henstod det i det uvisse, hvornår Tyskland atter kunne indtage sin vante plads som sekundærmarked for danske landbrugsprodukter. Til gengæld var der vokset en del 3. markeder frem, især i Norden.

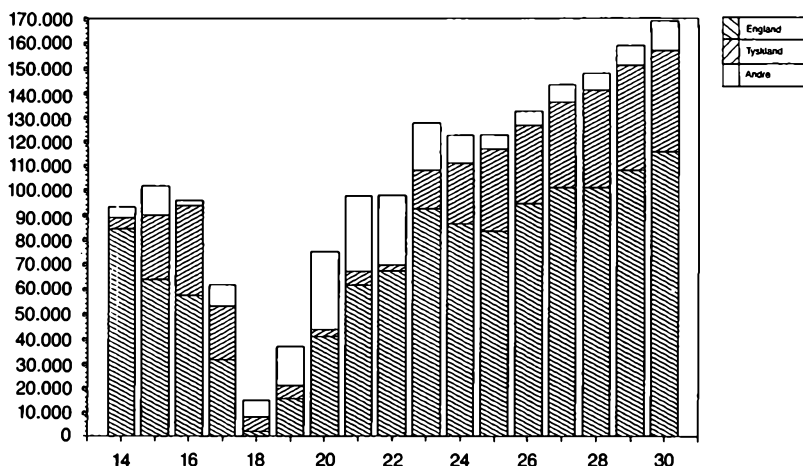
Liberaliseringen af såvel det engelske som det tyske marked tog imidlertid fart i de første måneder af 1921, og lidt efter lidt dukkede konturerne af førkrigstidens afsætningsmønstre op igen. Skulle de danske eksportinteresser have glemt proportionsforholdet mellem de enkelte markeder, blev de snart belært af de historiske kendsgerninger: at 3. landsmarkederne under normale forhold ikke tog mere end nogle få procent af den samlede eksport. Så tidligt som i maj 1920 havde en dansk Mund- og Klovsygeepidemi fået Schweiz til at lukke af for importen af kød og kvæg fra Danmark, og snart fulgte Norge efter. Schweiz kom dog allerede det næste år ind på markedet igen, og da lande som Belgien, Tjek-

LANDBRUGETS ANDEL AF DEN SAMLEDE EKSPORT-
VÆRDI 1921–30
mio. kr.

SMØREKSPORTEN 1914–30 (t.).

koslovakiet, Italien og Frankrig også var købere af dansk slagtekvæg, aftog 3. landsmarkederne fra 1920'ernes midte en stor part af den danske kvægekseport.

I stigende grad blev danske landbrugsprodukter nu mødt med toldskrænker og andre afspærringsmekanismer af velkendt type. Normaliseringen var stort set afsluttet i 1925. Da aftog England 72%, Tyskland 23% og 3. markeder beskedne 5% af landbrugseksporten.⁵³ Resten af årtiet fulgte denne udviklingslinje.

En ny tid blev dog indvarslet på urovækkende måde i 1930, hvor Tysklands andel sank fra de »normale« 22–23% til 18%. Det betød, at det engelske marked måtte tage så meget mere, hovedsageligt i form af flæsk (+ 58.000 t.). Da Tyskland i slutningen af tyverne aftog næsten hele eksporten af levende dyr, måtte denne udvikling få højst ubehagelige konsekvenser for en sårbar sektor i dansk landbrugsproduktion og -eksport.

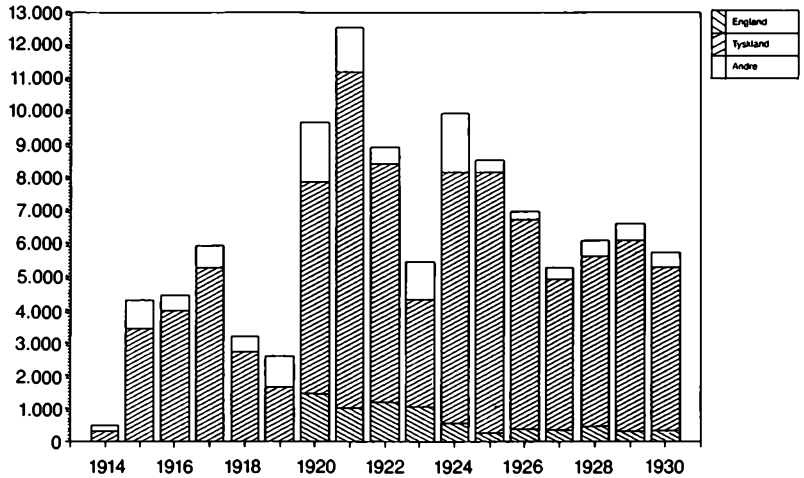
Udviklingen for de vigtigste varer

For smørrets vedkommende viser tallene utvetydigt vægtforskydningen mellem det engelske og det tyske marked efter august 1914. Til gengæld svandt eksporten meget ind henimod krigens slutning og gik i 1918 stort set kun til 3. landsmarkederne. Efter krigen vendte England hurtigt tilbage som kunde.

I de første efterkrigsår fremviste smørreksporten stadig en stor spredning. Tager vi som eksempel 1922, gik 7,6% til Belgien, Frankrig 6,6% Norge og Sverige 3,4% og U.S.A. 1,4%. Derefter tabte 3. landsmarkederne stærkt i betydning, kun Schweiz blev tilbage med 2–3%. Ved periodens slutning var Belgien og Frankrig imidlertid påny i markedet med henholdsvis 2,3% og 1,4%. England og Tyskland havde da 68% og 24% mod tidligere 68% og 27%.

Osteeksportudvalget havde åbenbart

OSTEEKSPORTEN 1914–1930 (t).

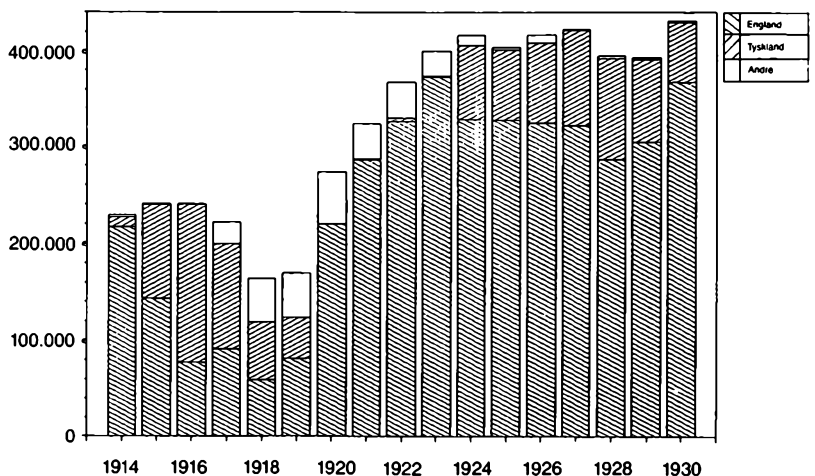

lettere ved at fordele den til rådighed værende ost mellem England og Tyskland end de øvrige udvalg. Af 3. landskunderne var Norge og Sverige de mest betydningsfulde.

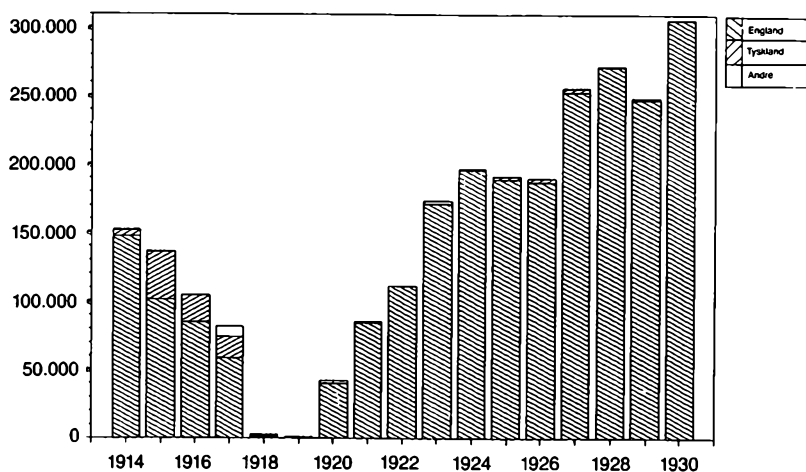
I tyverne var Tyskland langt den største aftager af dansk ost. Derimod faldt de fleste af krigsperiodens ekstraordinære afta-

gere fra een for een. Den eneste »trofaste« 3. landskunde var U.S.A., men med et forsvindende lille kvantum. I enkelte år var Sverige og Østrig aftagere af mindre kvanta.

For æggene gik det som for smørret. Med eet slag blev Tyskland storftager af dansk æg, men til gengæld var eventyret

ÆGGEKSPORTEN 1914–1930
100 snese

FLÆSKEEKSPORTEN 1914–30 (t).

ret hurtigt forbi. Fra 1917 var Norge og Sverige de vigtigste kunder på 3. landsmarkedet. Dette holdt sig i de første par år efter krigen, hvorefter Sverige lukkede af for import af danske æg. I 1924 kom Tyskland i ét ryk tilbage som kunde, og frem til 1930 tog det henved 1/5 af den samlede eksport.

For flæskeeksportens vedkommende blev Tyskland kun i begrænset omfang en alvorlig konkurrent til det gamle hovedmarked i vest. Da svineproduktionen reduceredes kraftigt i de sidste krigsår, blev hjemmemarkedet stort set eneaftager af dansk flæsk.

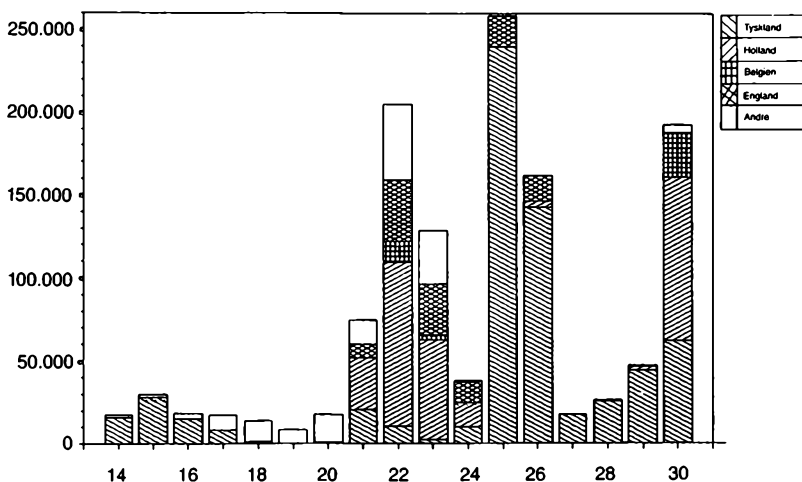
I 1920'erne satte denne eksportgren imidlertid nye rekorder, og i det hele taget må man sige, at svineproduktionens op-sving er periodens mest markante udviklingstendens på landbrugsområdet. Det hører også med til historien, at indtjeningen ikke gik tilsvarende op. Som det vil blive vist nedenfor, blev rekorden her sat i 1925 med 520 mio. kr. Til en mængdemæssig fremgang 1925–30 på 60% svarer

en nedgang i salgsbeløbet på 2%. England er i ordets egentligste forstand hovedaf-tageren; på intet tidspunkt i 1920'erne kommer Englandsprocenten ned under 98,6%.

Eksporten af levende svin, som havde været standset lige siden 1899, kom i gang igen under 1. verdenskrig. I 1920 eksporteredes imidlertid godt 55.000 stk, der så godt som alle gik til Tyskland. I de følgende år stiger eksporten kraftigt, og selv om lande som Tjekkoslaviet og Schweiz med mellemrum er inde i markedet, er Tyskland langt den største aftager.

I de første krigsår fortsatte Tyskland med at aftage størsteparten af de danske slagtekreaturer. Desuden aftog Norge og Sverige også en del.

Som for eksporten af levende svin bliver kreatureksporten i 2. halvdel af 1920'erne imidlertid et tysk anliggende. Under indtryk af den uro, dette voldte i tyske landmandskredse, lykkedes det i 1930 for danske eksportører at genåbne det belgiske marked efter 6 års pause. Derimod blev

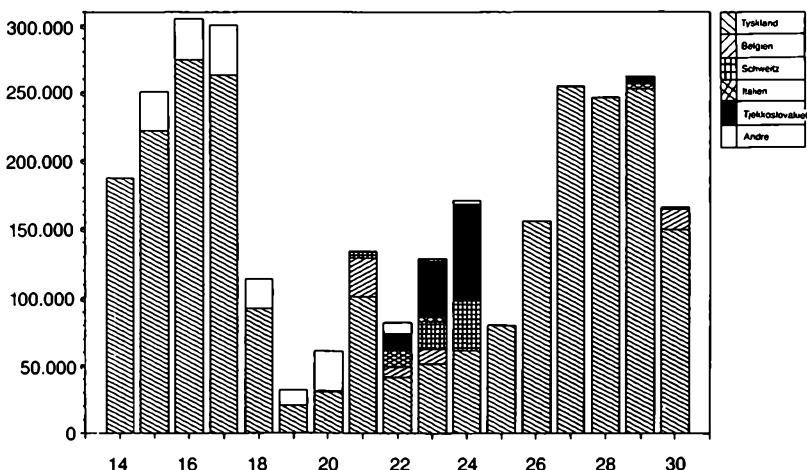
EKSPORT: OKSE- OG KALVEKØD 1914–30
(t).

eksporten til Tjekkoslaviet og Schweiz et kortvarigt omend givtigt eksperiment.

Eksporten af okse- og kalvekød gik i de første krigsår til Tyskland, derefter til Norge og Sverige. I løbet af 1920'erne etableredes et nærmest omvendt forhold mellem eksporten af henholdsvis slagtekrea-

turer og kød. Når et marked for danske kreaturer lukkes, slægtes kreaturerne herhjemme og i stedet søges kødet eksporteret. Der er dog ikke helt tale om identiske markeder. Holland er således aftager af dansk kød, sjældnere af kreaturer.

KREATUREKSPORTEN 1914–30 (stk.)

Landbrugseksportens særlige problemer 1914–20

Det neutrale Danmark blev som storleverandør af animalske landbrugsprodukter stedt i en meget vanskelig balancegang under 1. verdenskrig. England forventede stadig at modtage den største del af de forædlede produkter, Danmark kunne fremstille og det til rimelige priser. Det krævede til gengæld, at Danmark fik tilført korn- og foderstoffer samt drivmidler i et dertil svarende omfang. Desuden måtte man acceptere, at hovedmodstanderen Tyskland fortsat fik sin del af den danske landbrugseksport og dermed indirekte gavn af forsyningerne vestfra. Derimod ville man intet vide af reeksport af strategisk vigtige varer, »krigskontrabande«. Ret snart stod det dog klart, at England ikke var tilfreds med tingenes tilstand. Den 8/12 1914 meddeltes det, at man nu ville overveje at betragte Danmark som et for-

syningsområde for Tyskland.⁵⁴ Departementschef M.J.C.T. Clan blev da sendt til England for at få en ordening i stand, og det lykkedes også efter meget vanskelige forhandlinger. Resultatet blev en overenskomst af 9/1 1915. England ville fortsat ikke gribe ind over for tilførsler til Danmark, hvis de ikke gik videre til Tyskland. Industrirådet påtog sig senere rollen som garant herfor. Desuden stod J.A.F. og Fællesforeningen af Danske Korn- og Foderstof-Importører som tilsvarende garanter for de ladninger af korn- og foderstoffer, englænderne samtidig frigav.⁵⁵

Den engelske holdning blev dog yderligere skærpet, da Tyskland i februar 1915 intensiverede ubådskrigen. Nu blev det 11/3 1915 forbudt at reeksportere varer til Tyskland. Den danske regering måtte da, meget mod sin vilje, påtage sig et medansvar for opretholdelsen af den vestgående landbrugseksport. Resultatet blev i første omgang den tidligere nævnte regulering af

Dansk lurmærket smør i driller som i kilopakninger. Drillen var på undersiden beklædt med pergamentpapir og ovenpå smørmassen var anbragt et stykke karton med kontrolseddel.

flæskforsyningen og -eksporten.⁵⁶ Dermed blev England foråret 1915 sikret 2/3 af produktionen, svarende til 4/5 af eksporten.

Den sidste femtedel gik til Tyskland til en betaling, der sidst på året 1915 lå næsten 100% over Englandsprisen.⁵⁷ I oktober samme år blev smørekseporten tilsvarende fordelt, og dermed hævedes Englandsprocenten gradvist fra 40 til 60%. De 38% gik sydover til 50% højere priser.⁵⁸

England var dog fortsat utilfreds med sin neutrale handelspartner, og med Udenrigsministeriets accept blev en repræsentant for Grosserer-Societetet, dr.jur. Holger Federspiel, i august sendt til England for at få en ordening i stand. Det engelske forslag sagde kort og godt, at alle tilførsler til Danmark vestfra skulle under skarp kontrol. Hverken direkte eller indirekte måtte de gå videre til Tyskland. Efter et møde i Andelsudvalget 8/9 1915 fik Federspiel af Anders Nielsen en erklæring, hvorefter eksporten af smør, bacon og æg »så vidt det fornuftigvis er muligt, holdes oppe i samme forhold som før krigen ...«. Et par dage senere blev tilsagnet yderligere strammet dermed, at man lovede at levere de samme kvantiteter som før krigen.⁵⁹

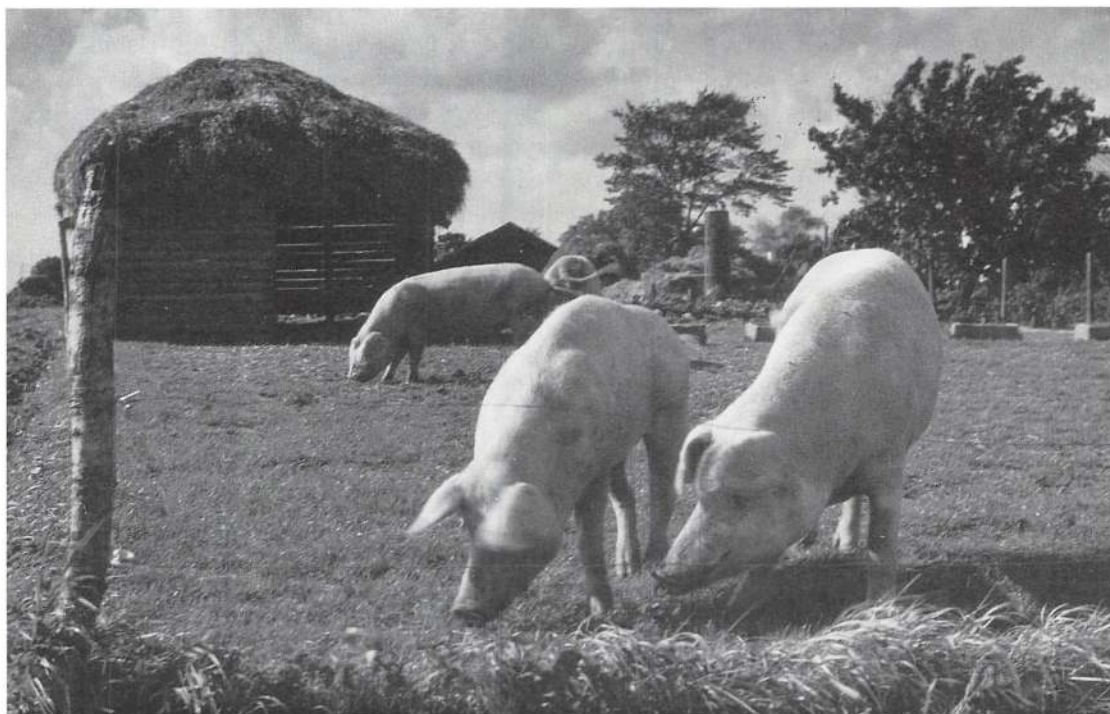
En ny forhandlingsrunde 19/11 1915 tilvejebragte en dansk-engelsk overenskomst, hvorefter Danmark mod en skærpet kontrol fra Grosserer-Societetets og Industrirådets side fortsat fik lov at reeksportere en række varer til Centralmagterne, Sverige og Norge.⁶⁰ Selv om England pressede på for at få afsluttet en formel aftale om den vestgående landbrugseksport, lykkedes det en halvofficiel delegation bestående af Madsen-Mygdal, Sonne og ØKs H.N. Andersen at stille briterne tilfreds med de tidligere nævnte procentfordelinger.⁶¹ Til

gengæld søgte den danske regering at få Anders Nielsen afsat som Andelsudvalgets formand, men det lykkedes ikke. Selv om de respektive eksportudvalg måtte stritte voldsomt imod at blive spændt for Anders Niensens og dermed J.A.F.s foderstofdiplomati, ønskede de endnu mindre at blive drevet rundt i manegen af udenrigsminister Erik Scavenius og dennes radikale kolleger.

Samme efterår havde Industrirådet og Grosserer-Societetet afsluttet tilsvarende handelsoverenskomster med Tyskland og Østrig-Ungarn. Herigennem kom eksporten af heste og fedt til at spille en vigtig rolle som dansk modydelse for tyske råvarer og industriprodukter.⁶² Da Tyskland i sommeren 1917 ønskede samhandelen videreført på kreditbasis, blev der 1/7 1917 afsluttet en kombineret handels- og kreditoverenskomst for perioden 1/8 – 30/11 1917 mellem de to lande. Mod husdyrprodukter ville Tyskland garantere Danmark levering af nærmere angivne kvanta salt, kul, petroleum og andre nyttige varer.⁶³ Denne gang fik landbruget direkte del i forhandlingerne gennem medlemskabet af Erhvervenes Fællesudvalg og gennem nedsættelse af en 5-mands eksportdelegation.⁶⁴

Hjemmemarkedet bliver hovedaftager

Som tidligere nævnt fik de forskellige eksportudvalg nok monopol på eksporten af vedkommende vare, men forpligtede sig til gengæld til at forsyne hjemmemarkedet. Da dette kombineredes med et system af maksimalpriser, indebar det en følelig be-

Griser søer på græs bag elektrisk hegn. Typisk scene fra livet på landet før i tiden.

skæring af salgsindtægterne. Fra og med kødordningen af 7/7 1916 ændredes forsyningspligten derigennem, at der som betaling for de nødvendige eksportlicenser indførtes en eksportafgift på 7 øre pr. kg. levende vægt. Pengene herfra skulle derefter udbetales slagterne og slagterierne som et prisdæpende tilskud på 30 øre pr. kg. levende vægt til det kød, der leveredes til hjemmemarkedet.⁶⁵ Disse afgifter blev senere reguleret i takt med prisudviklingen.

For at stimulere den skrantende svineproduktion indførtes i forbindelse med kornordningen for 1916–17 fra 1/1 1916 et trinvis stigende statstilskud på 10 hhv. 14 øre pr. kg. leveret til hjemmemarkedet.⁶⁶ Englandseksportens andel af det samlede

antal slagtninger var da 40%. Da slagte-tallet delvis som følge af den vanskelige forsynings-situation steg i løbet af efteråret 1916, blev den engelske andel imidlertid alt for lille. Omvendt fik Tyskland for meget, uden at det fik Flæskeeksportudvalgets daglige leder, direktør P. Nørgaard til at gribe ind. Da disse »uregelmæssigheder« blev opdaget, blev der stor opstandelse. Der blev nedsat en særlig kommission, som afgav betænkning 29/3 1917. De tre flæskefordelere Ole Olsen, Theilmann og Nørgaard fik en næse, fordi »det havde skortet på den forudseenhed og bevægelighed, som var nødvendig, for at det anvendte system kunne svare til hensigten, når uventede omstændigheder indtraf...«⁶⁷ To slagteridirektører slap ikke så billigt. Deres

overvældende begejstring for det tyske marked kostede dem stillingen.⁶⁸

I mellemtiden havde fordelingsspørgsmålet antaget en helt anden karakter som følge af Tysklands erklæring om uindskrænket u-bådskrig 31/1 1917. Englands-eksporten måtte indstilles i ca. 1½ måned, og da den kom i gang igen, måtte skibene dirigeres op langs Norges vestkyst til Bergen for herfra at blive konvojeret over Nordsøen af engelske krigsskibe. De engelske »andele« af landbrugseksporten blev i februar-marts 1917 oplagret. I mellemtiden havde Tyskland forlangt at få en større del af smørekseporten, og det drøftedes ved forhandlinger i Berlin og London i juli 1917. I første omgang blev resultatet dog kun et centralsalg til Zentral-Einkaufs-Gesellschafts herværende repræsentant, hvorimod de sidste 10% måtte handles som »pakkesmør« til frie priser. I oktober blev hele Tysklandssalget af smør centraliseret, og da forhandlingerne med England var gået i hårdknude, fik Tyskland og Østrig-Ungarn ved overenskomst af 14/9 1917 tildelt 37,5% af smørekseporten eller lige så meget som England. De neutrale, hovedsagelig Sverige og Norge, kunne maksimalt få tildelt 25%.⁶⁹

Hjemmemarkedet behøvede nu langt mere smør end førhen, fordi det ikke længere var muligt at få tilført råvarer til margarineindustrien. I 1916 havde denne sendt 56 mio. kg. på markedet, og det måtte nu erstattes af fedt og smør. Af en ugeproduktion på 20.000 dritler smør gik de 16.000 nu til hjemmemarkedet. Englands-eksporten gik helt i stå som følge af lave maksimalpriser derovre. Den engelske andel gik i stedet på lager og blev i april 1918 solgt til den engelske stat.

Hjemmemarkedet blev i slutningen af

oktober 1917 sikret gennem en overenskomst mellem regeringen og smørekseportudvalget. Mejerierne fik hermed et stats-tilskud, som delvis skulle slå bro over forskellen mellem afregningstallets pris 4,48 kr. pr. kg. og en hjemmemarkedspris på 3,64. Resten af forskellen skulle dækkes gennem statens andel af den merpris, man fik på særlig gode markeder. Disse satser blev senere ændret i takt med prisudviklingen.

For flæskets vedkommende blev Englands andel efter 1/2 1917 sat til en beskeden procent af den rest, der blev tilbage, når hjemmemarkedet havde fået sin part. I efteråret 1917 var Englandsprocenten kun godt 50%, medens en andel på 29–34% blev brugt som bytteobjekt ved kompensationshandel med Tyskland. Den faste Tysklandsprocent lå på 16%.⁷⁰ Ved kornloven af 3/8 1917 var statstilskuddet til flæskeproduktionen blevet forhøjet til 32,5 øre pr. kg., men der fandtes simpelt hen ikke slagtesvin nok til at dække forbrugt. Loven om flæskerationering af 10/12 1917 tilsagde nok hver dansker 280 g. flæsk pr. uge, men selv da rationen den 1/6 1918 blev skåret ned til 120 g., var der ikke dækning for mærkerne. I stedet fik forbrugerne ved kødloven af 23/7 1918 oksekød til maksimalpriser, der blev sat lig flæskeprisen.⁷¹

Da statstilskuddet til flæskeproduktionen ved kornloven af 20/3 1918 gik op til 98 øre i alt pr. kg., og da landmændene desuden kunne slippe for at levere alt deres korn mod at levere svin på kontrakter med stat eller kommune, steg slagterileverancerne langsomt, men sikkert. I april–maj 1919 hævedes ugerationen til 280 g., og pr. 1/12 1919 var hjemmemarkedet på flæsk atter frit.

For smørrets vedkommende blev den givtige Tysklandseksport stærkt begrænset gennem den såkaldte »Amerikaoverenskomst« af 18/9 1918, men tabet blev delvist opvejet gennem de høje priser, der opnåedes ved salg til Norge, Sverige og andre nye markeder. Den nævnte overenskomst var kommet i stand efter lange og trange forhandlinger i Washington. Ved Amerikas indtræden i krigen april 1917 måtte Danmark for at få forsyninger vestfra stille en skibstonnage på 200.000 t. dødvægt til disposition for de allierede. Det hjalp dog kun lidt; fra 4/10 1917 sendte England ikke flere varer til Danmark bortset fra kul. Efter et års forberedelser rejste en delegation da i maj 1918 til Washington for at få en art »byttehandel« i stand mellem dansk skibstonnage og amerikanske råvarer. Med megen møje fik man halet den førnævnte overenskomst i land. Mod at stille 465.000 t. tonnage til rådighed – af i alt 800.000 – og mod pligt til at levere landbrugsvarer til Norge og Sverige fik Danmark løfte om at få rådighed over en del kolonialvarer, rå- og hjælpestoffer til industrien samt kunstgødning. For sidstnævnte vare skulle Norge have tre gange så meget korn.⁷² Overenskomsten satte i det hele taget snævre grænser for dansk udenrigshandel. Der måtte ikke eksporteres mere end 24.200 t. »fedevarer«: smør, flæsk, æg, mælk og ost om året. Af mejerivarer skulle Sverige og Norge forlods have 30%, af æg 25%. Resten skulle fordeles ligeligt mellem England og Tyskland. Den interskandinaviske samhandel var kommet i gang i begyndelsen af 1918 efter en række minister- og kongemøder i maj og november det forudgående år. Mod levnedsmidler skulle Danmark få salpeter, sild m.v. fra Norge og stål, jern, brænde m.v. fra Sverige.⁷³

Paradoksalt nok kom disse kunstfærdigt udformede arrangementer aldrig helt til at virke efter hensigten. Våbenstilstanden 11/11 1918 skabte en helt ny situation, og allerede i januar 1919 kunne en dansk delegation i London opnå visse lempelser, såsom en halvering af kornleverancen til Norge. De allierede ville nu hellere sælge end båndlægge varer, og i begyndelsen af juli 1919 var de forskellige overenskomster praktisk taget ophævet.⁷⁴

Ved siden af eksporten af animalske landbrugsvarer udførtes der også en del vegetabiliske produkter. I 1918 og 1919 aftog Norge, Sverige og Finland større partier rug og byg, og i 1919–20 udvidedes aftagerkredsen til også at omfatte Tyskland samt de nye Østersøstater. Det slagne Tyskland behøvede i det hele taget nærende – og billige – landbrugsvarer. Af en rekordstor kartoffeleksport på 214 mio. kg. i 1919–20 aftog Tyskland de 166 mio. Desuden var man interesseret i danske gartneriprodukter inkl. saltede og surt syltede grønsager såsom sauerkraut. Endelig kan noteres, at Tyskland også købte en betragtelig del af den kraftigt stigende eksport af frø, især roefrø og urtefrø. Det var Justitsministeriet, som i samarbejde med Det administrerende Frøudvalg af 2/10 1918 regulerede frøeksporten (værdi 23 mio. kr. i 1919 mod 5 mio. i 1917)⁷⁵.

På købersiden optrådte i stigende grad centraliserede opkøbsorganisationer eller offentlige myndigheder. Begyndelsen blev gjort med de tyske kreaturopkøb i efteråret 1915. Alle køb blev foretaget af en nystiftet kvægtrust »Zentral Einkauf« i Berlin. De danske eksportører lærte nu betydningen af at stå sammen over for et faktisk monopol.⁷⁶ Pr. 1/1 1916 var Zentral Einkauf Geschäftaktiengesellschaft eneopkøber for

såvel militære som civile organisationer. Fra januar 1916 og til november 1918 foretoges de tyske hesteopkøb i Danmark af tyske embedsmænd, medens først Landboforeningerne, senere Landbrugsministeriet tog sig af eksportkontrollen.

Også på engelsk side erstattedes de private grosserere og agenter af offentlige myndigheder med Ministry of Food som øverste organ. »Nationaliseringen« skete dog så sent, at den ikke fik større betydning for den dansk-engelske samhandel. Da systemet ophævedes pr. 1/4 1921, var danskerne med Ths. Madsen-Mygdal i spidsen rede til at handle som før 1914.

Merkantile forhold omkring landbrugseksporten 1914–30

Under indtryk af den næsten ubegrænsede efterspørgsel efter danske landbrugsvarer, der herskede i krigsårene, trådte merkantile problemer som kvalitetskrav og markedspleje noget i baggrunden. På slagterierne slækkede man f.eks. på tilskæringen. Det betød, at en større del af flæskesiden blev solgt som »bacon«. I oktober 1915 gav Landbrugsministeriet desuden dispensation for forbudet mod at indgnide saltede baconsider med borsyre. Derved fik flæsket nok en større holdbarhed, men smagen blev også derefter. Først fem år efter krigens afslutning var forholdene på dette område ved at være normaliserede.⁷⁷

Enkelte slagterier kunne dog stadig ikke formås til at skære flæskesiderne så rent og tæt, som Wiltshire-bacon egentlige fordrede. De lod i stedet tæer og hoved hænge ved og indkasserede dermed 3 kr. mere pr. svin. Et ligeså »klassisk« problem var det tunge flæsk fra korte, kornfedede grise. For

at råde bod herpå fremavlede fynske svineproducenter et længere og derved slankere dyr. I midten af tyverne var man dér nået så langt, at man kunne indsnævre vægtgrænsen for 1. klasse. Da overprisen på dansk flæsk i England faldt fra 62,4 øre pr. kg. i 1922 til 43 øre i 1923, indledte Andelslagterierne under godsejer J. Theilmanns energiske ledelse en storstilet kampagne for at hæve det danske flæsks renommé. Avlsarbejdet blev sat bedre i system, og vægtgrænsen for baconsvin blev strammet til intervallet 60–70 kg. Derimod lykkedes det ikke at få styr på den notering, agenterne satte hver fredag for dansk bacon. Omvendt havde det delvis danskejede Danish Bacon Company held med at regulere de ugentlige afskibninger så tilpas, at man i et vist omfang blev sat i stand til at dæmme op for engelsk spekulation i svingningerne i de danske slagtetotal.

Slagterisektoren var dog ikke ene om at drøfte kvalitetsproblemer i en urolig efterkrigstid. Den hyppigt kritiserede kartoffel-eksport blev efteråret 1921 sat under tilsyn af et særligt kontroludvalg. Det samme skete med osteeksporten (lov af 11/3 1921).

Sektorerne æg og smør skulle også under skrappe kontrol, mente Harald Faber i London. Begrebet »hengemning« i håb om senere prisopgang skadede danske eksportinteresser mere end noget andet, lød hans vurdering. Det kunne der rådes bod på gennem et målbevidst arbejde på at hæve produkternes kvalitet og sundhedsstandard. Desuden måtte man se at komme tilbage til førkrigstidens situation, hvor Københavns smørnotering var en stabil tendensnotering og ikke som nu et spekulationspræget afregningstal. I første omgang førte presset til en lov af 1/4 1925 om DANISH-stempling af æg m.v.⁷⁸ Derimod

Tre vidt forskellige landbrugsledere: fra v. Slakteriernes formand 1922–32 forpagter J. Theilmann, Landhusholdningsselskabets præsident 1919–33, forpagter, landstingsmand Chr. Sonne (1859–1941) og Landbrugsraadets præsident 1920–33, gårdejer folketingsmand P. P. Pinstrup. Theilmanns branchekendskab, Sonnes landbrugsfaglige indsigt og Pinstrups bondepolitiske råstyrke giver i én sum landbrugets styrke før krisen i 30erne.

overhørte man Fabers advarsler, da man i henhold til loven om ægimport og -eksport af 31/3 1928 påbød at stemple æggene »DANISH«. Omtrent samtidig besluttedes det, at baconsiderne også skulle DANISH-mærkes. I begge tilfælde hævdede statskonsulenten, at det var lurmærket og ikke oprindelsesmærket, der gav kvalitetsstemplet.⁷⁹

Om A.P. Jacobsens kongstanke: Uge- eller datostempling af smør mente Harald Faber, at det ville volde eksporten stor skade. Nu stod det sort på hvidt, at smørret var flere uger gammelt, inden det kom over disken. Det ville skade salget. Trods opbakning flere steder fra blev resultatet alligevel en ny smørlov af 10/4 1926 med tilhørende bekendtgørelse af 29/10 s.å. om datostempling m.v. Madsen-Mygdal

havde gjort sagen til sin, og så måtte alle, også mejeribrugene, nødtvungent tage tingene til efterretning.⁸⁰

Slakteriernes fællesbestyrelse havde noget lettere ved at styre 50 medlemsvirksomheder end Mejeriforeningerne med deres 1.200 andelsmejerier. I hvert fald lykkedes det for slagteriernes formand, godsejer J. Theilmann, at få medlemmerne til at slutte op om udvidet kvalitetskontrol, som f.eks. et sæt nye tilskæringsregler af 20/1 1926. Da privatslagterierne imidlertid vægrede sig ved at følge disse regler, måtte man til sidst bede Landbrugsministeriet om at gøre andelsslagteriernes regelsæt til hele branchens. Det skete gennem et statsligt »Regulativ om tilskæring og behandling af baconsider« af 1/6 1929.⁸¹

Landbrugspolitikken 1914–1930

Kornet holdes tilbage

I de første augustdage 1914 herskede stor rådvildhed i landmandskredse. Ingen vidste, hvor omfattende krigen ville blive, eller hvor længe den ville vare. Kun de ældste kunne huske begivenhederne i 1864 eller under den fransk-tyske krig 1870–71. I mellemtiden var dansk landbrug blevet et forædlingserhverv, der ud over at hente 1/6 af sine fodermidler oversøisk eksporterede 2/3 af sin produktion. De første uromeldinger var da også højest alarmerende. Slagterierne aflyste simpelthen modtagelsen af svin, og mejerierne kastede sig ud i et paniksalg af smør til priser omkring 1 kr. pr. kg., da man ikke kunne komme af med sine produkter. D.F.D.S. indstillede en tid Englandstrafikken på grund af engelsk mineudlægning, og først 9/9 havde landbrugseksporten påny en regulær Englandsbåd til disposition. Langt ind i oktober gik ruten over Leith i Skotland i stedet for Parkeston og Hull.

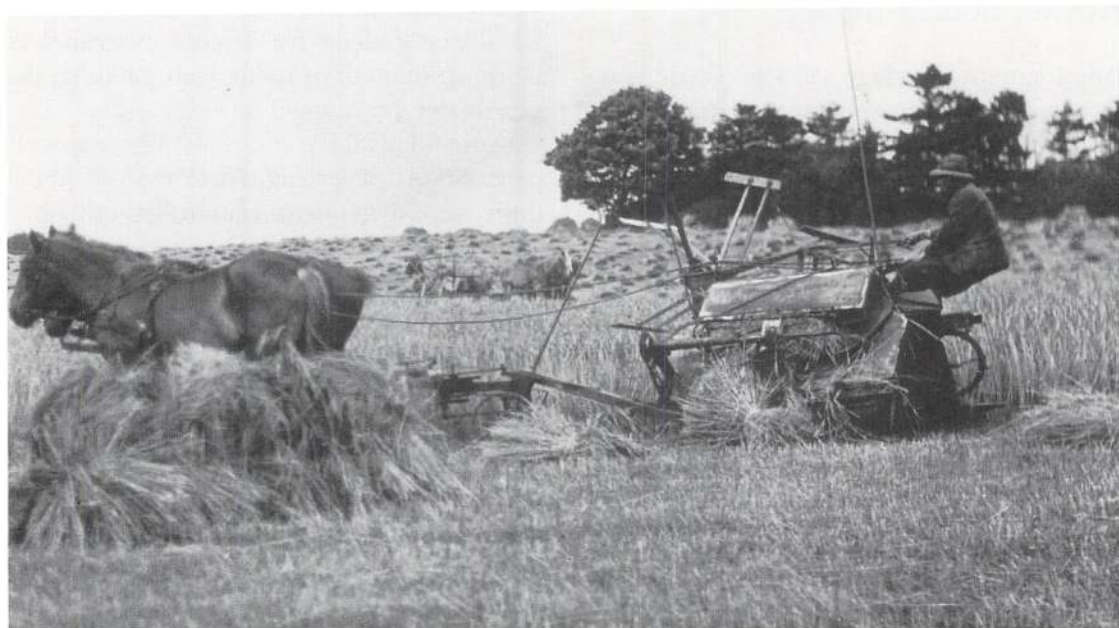
Sydpå stod alle adgangsveje derimod åbne fra begyndelsen. Alle toldskranker faldt væk, og eksporten af levende dyr og smør var nu et spørgsmål om tilstrækkelig leveringsdygtighed fra dansk side. Landmændene fik besøg af bilende opkøbere, der ville kapre overskuddet af dyr, og da især heste og søer for næsen af konkurrenterne. Kom en bonde agende til marked, stod der straks prangere med fede tegnebøger parat til at spænde hestene fra. Det var da bondens egen sag at skaffe sig kørelighed tilbage til gården. Omvendt stod de handlende ofte med stalde af levende dyr, de ikke kunne få ekspederet sydpå med det samme på grund af manglen på jernbanevogne.

Til gengæld var landmændene ikke nær

så interesserede i at sælge deres korn. Vort Landbrug rådede fra krigens begyndelse landmændene til at holde igen på kornsalget, da der var mangel på foderstoffer.⁸² Da der som følge af den ringe høst blev mangel på brødkorn, især rug, søgte man at imødegå denne gennem eksportforbud (6/8 1914), opkøb af hvede i U.S.A., ekspropriation af de københavnske hvedebeholdninger, i alt 11.000 t. (28/8) og forbud mod at fodre med brødkorn (25/9). Sidstnævnte skridt blev taget efter et møde 22–23/9 med Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og Landhusholdningsselskabet. Alene Husmandsforeningerne gik som husdyrbrugets fødte talsmænd ind for ideen; Landboforeningerne og Landhusholdningsselskabet havde også kornavlerne at tage hensyn til.⁸³

Men når det ligefrem blev påstået, at der spekuleredes i kornpriser, måtte Vort Landbrug tage til genmæle. På det bestemteste afviste man, at danske landmænd var kornpugere.⁸⁴ Alligevel rejste der sig på de jyske landboforeningers delegeretmøde 13–14/11 1914 en så kraftig kritik af regeringens brødkornspolitik, at formanden for planteavlssudvalget, klitplantør V. Pinholt, måtte berolige gemytterne. Det var ifølge referatet en æressag for landmændene at skaffe brødkorn, og så måtte man acceptere sådanne foranstaltninger.⁸⁵ Til gengæld blev de sjællandske landboforeningers bestyrelse skarpt kritiseret, fordi man ikke som jyderne fik lejlighed til at drøfte »tidens brændende spørgsmål«.⁸⁶

Det var derfor til at forudse, at yderligere tiltag på dette område ville udløse voldsomme protester. I begyndelsen af december 1914 foreslog så et flertal på 7 af Den overordentlige Kommissions medlemmer, at der indførtes maksimalpriser på

Der høstes byg ved hjælp af selvbinder. Normalt brugtes tre heste som trækraft, da maskinen var tung at trække.

dansk rug, og det blev da resultatet 31/12 1914: 19,50 kr. pr. 100 kg. Den tilsvarende maksimalpris på hvede, 21,50 kr., fulgte i en bekendtgørelse af 28/1 1915.⁸⁷ Få dage ind i det nye år fik kritikken heraf mund og mæle i J.C. Christensens talerør »Tiden« og i »Berlingske Tidende«. Efter forespørgsel fra Venstre kom »rugmaksimalen« dernæst til debat i Folketinget 19/1 1915. P.Th. Nielsen karakteriserede da indgrebet som en særskat på jyske rugavlere. Den grundlovsikrede ret til fuld erstatning betød 22 kr. og ikke 19,50, mente han. Bedst ville det være, om regeringen i stedet for at indføre maksimalpriser opkøbte rug og derefter solgte den billigt. Ove Rode afviste imidlertid begge dele. Korn- og foderstøpspørgsmålet var nu ikke ét, men to problemer: At skaffe folk det daglige brød og

at sikre den produktion, der satte maden på bordet. Og hvad bønderne måtte tabe på rugen, havde de rigelig tjent ind på salget af heste. Når nu P.P. Pinstrup talte så varmt for de jyske bønder og deres svin, måtte Rode gøre opmærksom på, at der snarere var tale om politisk end om faktisk svinehold. Så meget ville indenrigsministeren dog give sig, at landmændene i de magre egne kunne få deres rug byttet lige over med majs.⁸⁸

Kornspørgsmålet var nu snarere et partipolitisk end et landbrugspolitisk anliggende. Påfaldende er det, at landbrugspressen ikke ofrede sagen nær så megen opmærksomhed som dagens aviser. Set i husdyrbrugets perspektiv kunne alt for høje kornpriser let blive et tvægget sværd.

Den nødstedte svineproduktion

På de sjællandske landboforeningers delegeretmøde aflagde gårdejer Søren Jensen, Hyldegaard, beretning om svineavlen. Efter hans opfattelse styrtedes svineproducenterne 1/8 1914 fra tilfredshedens højeste tinder til depressionens dybeste skakter. »Svinepanikken« ville han kalde den situation, hvor de hastigt stigende kornpriser gjorde det helt umuligt at få økonomi i svineholdet. Intet under at folk skilte sig af med deres søer.⁸⁹ Ved svinetællingen juli 1914 opgjordes svinebestanden til 2,5 mio. stk., de 283.000 søer; i maj 1915 var tallene henholdsvis 1,9 mio. og 215.000 stk.

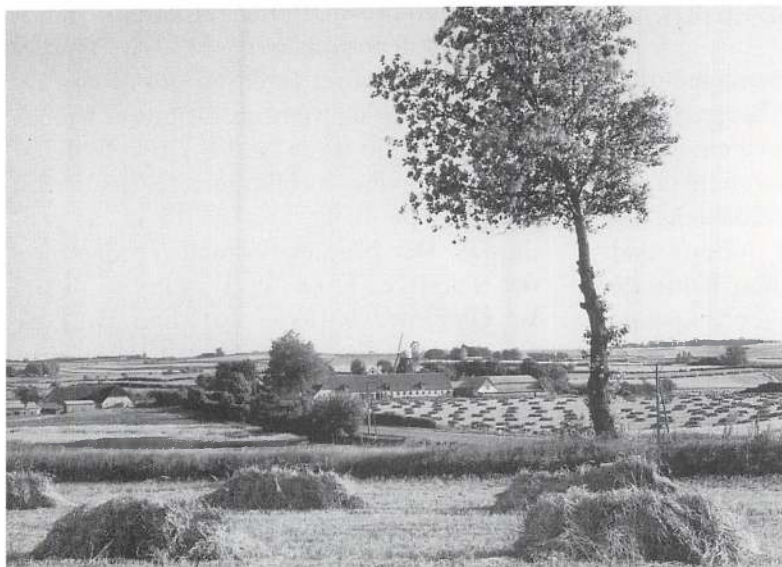
Afsætningsforholdene var heller ikke særlig opmuntrende. Allerede 10/1 1915 udstedtes et midlertidigt eksportforbud på svinefedt, og selv om det 6/2 1915 blev erstattet med eksporttilladelse på 70% af produktionen, kombineredes det med maksimalpriser på fedt. Endvidere blev det 9/3 1915 forbudt at eksportere levende svin. Derefter fulgte 23–25/3 1915 overenskomsten med Indenrigsministeriet om svineproduktionens anvendelse med efterfølgende forbud mod slagtning af synligt drægtige søer og af svin under 65 kg. (25/3) samt maksimalengrospriser på hjemmemarkedet (27/3). Desuden blev alt slagteaffald forbeholdt de danske forbrugere.

Trods slagte- og eksportmonopolet kunne slagterierne ikke opvise de store resultater, og da maksimalprisen (fra 21/5 også i detailledet) 26/8 1915 blev reduceret med 10% for hele og halve kroppe, var en Tysklandspris på 300 kr. pr. 100 kg. flæsk november–december 1915 et af de få tilbagevendende lyspunkter. Englandsprisen lå samtidig på 163 kr.⁹⁰

I Landhusholdningsselskabet holdt statskonsulenten i svineavl P.A. Mørkeberg 23/2 1916 et foredrag om »Svineavlernes stilling og fremtidsudsigter«. I modsætning til de fleste andre i tidens debat fandt han svineproduktionen lønnende. En pattegris på 15 kg kostede 15 kr. at producere. Der brugtes normalt 5 foderenheder (herefter FE) pr. kg. tilvækst op til 100 kg. Hjemmeavlet foder satte han til 12 øre pr. FE, købt til 20–40 øre. Ud fra en gennemsnitspris på 1,56 kr. pr. kg. slagtet vægt gav en gris på 100 kr. levende vægt et overskud på 17,76 kr.⁹¹

Gjorde svineproduktionens problemer mange husdyrbrugere modløse, var det fortsat spørgsmålet om kornprisernes rette højde, som fremkaldte de bitreste følelser blandt landets mange kornavlere, store som små. Landbrugsrådet af 1915 havde på trods af alle forventninger forhandlet sig frem til enighed med Den overordentlige Kommission om såvel kornligningen som maksimalpriserne for rug og hvede i høståret 1915–16 (henholdsvis 18,50 og 19,00 kr. pr. td. mod 19,50 og 21,50 året i forvejen). Man fulgte her Landboforeningernes forslag om en tvangsaflevering på basis af en kornligning.⁹²

I løbet af efteråret 1915 blev forholdet mellem regeringen og Landbrugsrådet af 1915 imidlertid mere anspændt. Efter regeringens opfattelse var rådet nærmest et rådgivningsorgan for Den overordentlige Kommission og havde således ikke lov til at informere offentligheden om sine initiativer. Landboforenings- og andelsrepræsentanter i rådet så det derimod som et regulært interesseorgan, som frit kunne tage initiativer og desuden udøve politisk pression ved at appellere ministeriets evt. vrangvilje til offentligheden. Resultatet

Under de to verdenskrige har kornet været en vigtig – og politisk følsom – landbrugsvarer.

blev to skarpe konflikter: én over kontrollen med tilberedte madvarer og én over eksport af maltbyg til Norge.

Problemet om kødkontrollen opstod ved, at emsige »gullaschbaroner«, også fra slagteriernes verden, efter rådets opfattelse omgik eksportkvoteringen ved at forarbejde kød og affald, bestemt for hjemmemarkedet og vel at mærke leveret til maksimalpriser, til konservesvarer for eksport. Og åbnede man en dåse, så man straks, at blandingen »ikke udelukkende bestod af kød, men til dels var iblandet kartofler og andre vegetabiliske stoffer ... En del af de leverede varer var af ret tarvelig kvalitet ...«, skrev et officielt øjenvidne mange år senere.⁹³ Indenrigsministeriet strammede nok kontrollen, men ikke tilstrækkeligt, fandt rådet. At eksportere 8.000 t. maltbyg til Norge – mod salpeter ganske vist – fandt rådet uacceptabelt, når der i Danmark var forbud mod at anvende byg til øl- og spiritusfremstilling. Husmandsforeningerne ville dog ikke i længden lægge ryg til

en regeringskritisk linie i landbrugsrådets arbejde og trak sig i januar 1916 ud af organisationen, angiveligt fordi man ikke kunne få de andre organisationer med til at kræve maksimalpris på byg – til gavn for svineproduktionen. Dermed var rådet i realiteten opløst.⁹⁴ Det var meget beklageligt, skrev Vort Landbrug, da rådet gennem dets demonstrerede ekspertise havde gydt olie på manganen en oprørt agitationsbølge.⁹⁵ I en efterfølgende polemik med Husmanden optrykte bladet med forkærlighed de protester, der indløb fra forskellige husmandsforeninger mod landbrugsrådets sprængning. Vorgod husmandsforening ville således ikke gerne se sin bevægelse blive brugt som regeringens skærmbredt.⁹⁶

Stilhed før stormen

Selv om gård- og godsbrugets organisationer gennem det meste af 1916 førte en lang

og udmattende stillingskrig mod en påstået landbrugsfjendtlig regering, var det dog tydeligt nok gode tider for landbruget. Det slog også stærkt igennem på ejendomspriserne, som i landbrugspressen blev karakteriseret som »fantastiske«. Det fik indsigtsfulde landøkonomer som Chr. Sonne og den senere professor O.H. Larsen til at advare stærkt imod de opskruede priser og den spekulation, som fulgte i deres kølvand. »Årets (1915) højkonjunkturer og den deraf flydende profit giver sig udslag i en vis beklagelig letsindighed, som kan blive skæbnesvangert for landbrugets rentabilitet i fremtiden ...«, lød sidstnævntes vurdering.⁹⁷ Ejendomshandlernes hensynsløse afklædning af gode, gamle gårde fik mange landmænd til at gribe pennen for harmfuldt at advare mod disse »gårdsslagtere« og mod udstykningsforeningerne. Advarslerne gjaldt også smarte kreaturhandlere, som opkøbte kvæg til 0,80 – 1,00

kr. pr. kg. for så straks at sælge det igen til 1,20 kr. Forholdene var i det hele taget af lave. Nu koster en ko det samme som en hest før krigen, rapporteredes det februar 1916.⁹⁸

På organisationsniveau var situationen foråret 1916, som allerede antydet, præget af det fortsatte opgør om landbrugsrådets skæbne. Andelsudvalgets Anders Nielsen kom her til at stå i skudlinien, også fordi Federspiel-affæren i regeringens øjne gjorde ham suspect.⁹⁹ Også inden for landbrugets egne rækker rejste der sig kritiske røster mod Anders Nielsen og organisationerne bag ham. J.A.F. evnede ikke at sanere foderstofbranchen, lød én anklage. Dansk Andels-Gødningsforretning (D.A.G) kunne slet ikke klare sig mod giganten Det danske Gødningskompagni, lød en anden. Mange bank- og sparekassefolk skumlede over Andelsbanken stærke vækst. Endog på organisationsniveau lød

Der fures op til kartofler. I sandjordsegne var kartoflen ofte en vigtig salgsafgrøde.

der kritik. Landhusholdningsselskabets repræsentanter i det forulykkede landbrugsråd var villige til at give ministeriet det skålpund kød, det ville være at lade Anders Nielsen træde tilbage som formand. Det blev naturligvis afvist af Landboforeningerne og Andelsudvalget.¹⁰⁰ I stedet blev Anders Nielsen demonstrativt valgt som de jyske landboforeningers formand samme efterår.¹⁰¹

Twistighederne med regeringen i 1916 spændte fra forbudet 18/3 1916 mod eksport af drægtige køer og kvier til maksimalpriser på byg (11/11 1916: 24,50 kr.). I forvejen var der maksimalpris på majs (19/2 resp. 16/3 1916: 23,50 kr.). Begge foranstaltninger havde det klare sigte at støtte svineproduktionen.¹⁰² I modsat retning pegede et opfordringsforbud med tilhørende maksimalpris på kartofler 13/1 1917, men den ringe høst i 1916 gjorde det nødvendigt at økonomisere med afgrøderne. Regeringen var dog mere tilbøjelig end tidligere til at lytte til det uofficielle landbrugsråd, Madsen-Mygdal havde fået stablet på benene 5/5 1916. Hverken Landhusholdningsselskabet, Landboforeningerne eller Andelsudvalget ville for fremtiden give møde i ministeriet uden først at have rådført sig med hinanden. Den overordentlige Kommission ønskede man slet ikke at forhandle med. Derigenem fik man afgørende indflydelse på kødordningen af 1/7 1916,¹⁰³ også fordi den blev kædet sammen med en skærpelse af kødkontrollovgivningen i den ønskede retning. Forgæves søgte Ove Rode at sprænge enigheden i det uofficielle landbrugsråd ved først at tilbyde Madsen-Mygdal, senere forpagter Chr. Sonne, sæde i Den overordentlige Kommission. Svaret blev i begge tilfælde et nej.¹⁰⁴ Til gengæld havde

Madsen-Mygdals landbrug nu mulighed for at føre sin stemme direkte ind i regeringens mødeværelse, idet Venstres J.C. Christensen og De Konservatives Chr. Rottbøll sammen med Socialdemokratiets Th. Stauning 30/9 1916 indtrådte i regeringen. Nu skulle borgfreden herske i det neutrale Danmark, mens krigen rasede i den store verden. Og efter krigens Ragnarok kom et fredens Gimle, hvor man skulle samarbejde bedre end førhen, forkyndte Ove Rode fra Folketingets talerstol 26/10 1916.¹⁰⁵

Foderproblemet politiseres

Henimod årsskiftet 1916–17 herskede der en optimistisk stemning blandt danske husdyrbrugere. Stadig kunne man købe korn og foderstoffer, og de fremstillede varer fandt rivende afsætning til lønnende priser.

Da kom choket: Tyskland erklærede uindskrænket ubådskrig mod ethvert neutralt skib, man fik i periskopet. Det betød stop for alle de forsyninger, et industrielt eksportlandbrug som det danske behøvede. For at holde hus med de til rådighedværende lagre blev disse talt op, og en del varer blev rationeret, som f.eks. sukker og brød. Desuden blev der allerede 1/2 1917 udstedt forbud mod at forsyne sig med foderkager til mere end 14 dages forbrug. Endvidere tog man snapsen fra menigmand, først ved at indføre et midlertidigt stop for salg af spiritus (28/2 1917), og derefter ved at indskrænke spritfabrikationen til kun at omfatte teknisk sprit (6/3 1917). Trekvart år senere blev prisen, alt inklusive, sat til 11 kr. for en hel flaske mod førhen 1 kr.¹⁰⁶

Lægen og ernæringsseksperten Mikkel Hindhede (1862–1945) holder foredrag ved husholdningsmødet i jyske landboforeninger 1925. I 1910 fik Hindhede sit eget kontor og laboratorium for ernæringsundersøgelse. Herfra kæmpede han en sejr kamp for at få folk til at leve sundt og afholdende. Planteføde i stedet for kød var hans mærkesag.

Der skulle især spares på kornet, og det, som fandtes, skulle først og fremmest ernære den danske befolkning. Allerede før 1/2 1917 havde Ove Rode ført indgående forhandlinger med de implicerede organisationer, i første række Husmandsforeningerne og Landboforeningerne, om en kornordning for høsten 1917–18. Snart blev spørgsmålet kædet sammen med sidstnævntes ønsker om at få oprettet et nyt landbrugsråd.

I slutningen af januar 1917 forsøgte et midlertidigt 2 x 5 mandsudvalg fra de to organisationer da også at nå frem til en fælles indstilling, men forgæves. Hvor husmændene ville lægge majsprisen til grund, ville gårdmændene have 2,60 – 3,00 kr.

mere. Spørgsmålet måtte klart nok bearbejdes for at nå frem til et kompromis. Til dette formål nedsattes et 13-mandsudvalg, »Det stående Landbrugsudvalg« bestående af de 3 landbrugskyndige medlemmer fra Den overordentlige Kommission, Niels Frederiksen, J. Jensen-Kleis og Wenzel Neergaard, af 5 landboforeningsfolk: Ad. Tesdorpf, Niels Nielsen, Madsen-Mygdal, Anders Nielsen og Pinstrup med Mads Lambæk som suppleant og endelig 5 husmænd: Rs. Jensen Vandman, P. Jeppesen Drusebjerg, Johs. Hansen, Chr. Johansen og Jens Holdgaard. Udvalget skulle kun samles, når det blev kaldt til møde hos indenrigsministeren.¹⁰⁷

Dermed havde Landboforeningerne fået en del af den medindflydelse, de i henved tre år havde kæmpet så hårdt for at opnå. Til gengæld blev de kun repræsenteret med én mand, omend en mægtig sådan, P.P. Pinstrup i et nydannet reguleringsorgan Ernæringsrådet, oprettet 4/4 1917. Det skulle fordele årets høst på en lempelig måde. Rådets formand blev den radikale godsejer C. Moesgaard-Kjeldsen. De andre medlemmer blev udover Pinstrup, Niels Frederiksen, den socialdemokratiske rådmand Fr. Andersen, statskonsulent K. Hansen, direktør L. Broberg, F.D.B., lægen og ernæringsagitatoren Mikkel Hindhede samt sekretæren, professor i fysiologi ved Landbohøjskolen Holger Møllgaard. Rådet fik som Det stående Landbrugsudvalg sin status officielt bekræftet gennem kornloven af 3/8 1917, der i øvrigt fastsatte udskrivningsgrundlaget som 450 kg. pr. 1.000 kr.'s jordværdi og priserne til 26 kr. for brødkorn og 23 kr. for foderkorn.

Det stående Landbrugsudvalg ville nok reservere brødkornet til den danske befolkning, men lige så sikkert give husdyrene hovedparten af foderkornet.

Ernæringsrådets flertal havde derimod kun lidet tilovers for dyrene. Mikkel Hindhede førte her an i et storstilet forsøg på at få danskerne til at spise brød, grød og kartofler i stedet for dyriske produkter. Det kostede alt for mange kalorier at lade husdyrene omdanne de sunde naturprodukter til mælk, æg og kød. Flæsk var ham en vederstyggelighed i tider som disse. Det er dig eller svinet, lød hans bud i forenklet form.

Ernæringsrådet vedtog da i enighed en plan, hvorefter alt brødkorn plus 70% af byggen og 60% af kartoflerne skulle bruges som menneskeføde. Brødene skulle bestå af

67% rug, 25% byg og 12% klid. Svinebestanden måtte reduceres til 1/5 (fedesvin endog 1/6), og køerne sættes på vedligeholdelsesfoder eller 1/2 af det normale. Dermed ville deres mælkeydelse antagelig gå ned fra 2.800 kg. til 2.000 kg. mælk pr. ko om året, fordi køerne måtte undvære produktionsfoderet. Dermed fik eksempelvis folk i København 2.466 kalorier om dagen mod 876 i Dresden, men tyskerne nænnede heller ikke at slå deres dyr ihjel, erklærede Hindhede.¹⁰⁸

Landmændene kunne dog tænkes at lytte nok så interesseret, når landøkonomen A.P. Jacobsen tog til orde for planteavlbruget. Siden 1913 havde han været planteavlskonsulent for de sjællandske landboforeninger, hvor han især talte kartoffeldyrkningens sag. Det faldt da naturligt, at han blev leder af Ernæringsrådets kartoffelafdeling. Det er spiseafgrødernes tid, lød parolen. Man fik 700% mere ud af kartoflerne ved at spise dem selv i stedet for at fodre dem i dyrene, påpegede han.¹⁰⁹ I det hele taget var han ikke bange for at give luft for kætterske tanker. Så tidligt som i 1916 havde han argumenteret for at indføre såtvang for at få avlet det korn, der var nødvendigt til befolkningens forsyning. Straks var der en hel hærskare af skrivende landmænd, der fór over ham.¹¹⁰

Hele denne kampagne måtte naturligvis forurolige landets husdyrbrugere med Madsen-Mygdal i spidsen. Vi må nu fodre så mange køer som muligt gennem den kommende vinter, lød hans parole på Mejeriforeningernes årsmøde 5-6/7 1917.¹¹¹

Hvorfor ikke udlevere foderkager fra de 10 mio. kg. store statslagre, spurgte flere. Og hvorfor fortalte Madsen-Mygdal og Ad. Tesdorpf ikke andre om deres fortolkning af bekendtgørelsen fra Ernæringsrå-

Der bydes på overskærne roer på foderbordet. Fodermesteren kører foderet ind på en særlig fodervogn.

det af 4/4 1917: at handelen med foderkager dermed var frigivet (indtil et nyt forbud udstedtes 18/8)? Begge d'herrer og flere endnu af landbrugets ledende folk havde i al stilhed sikret sig store beholdninger. Det var ikke loyalt gjort mod almindelige landmænd, påpegedes det skarpt i Vort Landbrug.¹¹² Nu var det på tide, landbruget og dets ledere besindede sig og stod sammen, fastslog bladets redaktør Kr. Raunkjær i den ene ledende artikel efter den anden.

Landmandsforening og landbrugsråd

Ved et større møde i Hillerød 1/9 1917 dannede en skare utilfredse landmænd oprørsorganisationen »Landmandsforeningen af 1917«. Det var den lokale leder af »Gårdmandsforeningen«, proprietær N.P. Christoffersen, som havde taget initiativet hertil. Et af formålene var en solidarisk støtteaktion til en lokal landmand, der var blevet idømt bøder for manglende rugleverancer. En måneds tid senere havde bevægelsen bredt sig til Nordjylland, båret

frem af to veltalende oprørere, planteavlskonsulent og redaktør af »Nordjysk Landbrug« H. Calundan og gårdejer C. Klokkeholm, Krogen v. Brønderslev. Begge spillede desuden en ledende rolle i krigstidsforetagendet »Hjørring Amts Andels Kartoffelmelfabrikker«. ¹¹³ Overalt var det kornafleveringen til dikterede priser, som i sammenhæng med det københavnske »trustregimente« var skydeskive for landmandsforeningens frispregede agitation.

»Splittelse betyder svækkelse« mente Vort Landbrug og gennemgik i en række artikler de sidste 20–30 års fejlslagne forsøg på at oprette et toporgan for dansk landbrug, et landbrugsråd. ¹¹⁴ Ugeskrift for Landmænd var af samme opfattelse: at det nu gjaldt om at sikre den produktionslinie, som var blevet grundlagt i 1880'erne. »Tvangssystemets pigtråd« måtte fjernes og erstattes af »organisatorisk selvbestemmelsesret« ¹¹⁵. Hvis landboerne holdt sammen, var de en reel magtfaktor; stod de splittede, betød de intet, skrev en læser til Vort Landbrug. Han udpegede også socialismens blodrøde spøgelse som en truende fare. Statssocialisme betød regereri, og det havde man set nok af de sidste 3–4 år. ¹¹⁶ Landbrugspressen bragte samtidig meddelelser om oprettelse af »landbrugsråd« i landet som Sverige (Sveriges Allmänna Lantbrukssällskap), Norge, Tyskland og England.

Formanden for Kolding Herreds Landbrugsforening, gårdejer Olav Olsen, Hjarup, tog da initiativet til at få afholdt et bestyrelses- og formandsmøde i de jyske landboforeninger 31/1 1918. Her blev fremlagt et vedtægtsudkast for »Landbrugs Fællesrepræsentation«, dannet af Landhusholdningsselskabet, Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og An-

Husmandslederen og jordpolitikeren Niels Frederiksen (1874–1951). Hovedmanden bag jordlovene 1919. Som formand for Statens Jordlovsudvalg fik han også ledelsen af det efterfølgende udstykningsarbejde i 1920'erne.

delsudvalget. Fællesrepræsentationen skulle fremme landbrugets interesser over for staten, andre erhverv og udlandet. Ideen blev modtaget med begejstring af jyderne, og 4–5/2 1918 tog Landboforeningerne ideen til sig ved et landsformandsmøde. Madsen-Mygdal og Olav Olsen ville dog gerne have brancherne stærkere repræsenteret, evt. ved at udskyde Andelsudvalget. Landhusholdningsselskabet og Andelsudvalget sagde hurtigt ja til skitsen, hvorimod Husmandsforeningerne ventede helt til hen i begyndelsen af maj, før man svarede nej. Det stående Landbrugsudvalg arbejdede tilfredsstillende, forklarede man. ¹¹⁷ I mellemtiden havde regeringen fået sit mandat så nogenlunde bekræftet gennem folketingsvalget 22/4 1918.

Husmændene stod i det hele taget lidt tvivlrådige over for den økonomiske landbrugspolitik. Hvor den sjællandske Niels Frederiksen ud fra rent (jord)politiske overvejelser gik ind for regeringens forslag om lave kornpriser, ville den jyske Jens Holdgaard give producenterne et par kroner mere for tønden. Dermed kom hans tanker til at ligge tæt op ad Madsen-Mygdals forslag, også hvad angik et særligt fradrag efter besætningens størrelse. Niels Frederiksens synspunkter sejrede dog stort, og hans forslag blev næsten uændret til kornloven for 1918–19 af 20/3 1918. Prisen blev 26 kr. for brødkorn og 23 kr. for foderkorn.¹¹⁸

Jens Holdgaard havde afdækket et ømt punkt i husmændenes erhvervspolitiske selvforståelse. Det landøkonomiske Driftsbureau, oprettet foråret 1918, kunne i sin første beretning konstatere, at husmandsbrugets rentabilitet ikke kunne måle sig med de større bedrifters. Forrentningsprocenten af handelsværdien var for brug under 10 ha kun 4,4 for 1917–18 mod et gennemsnit på ca. 7. Det var de store gårde, som klarede sig bedst.¹¹⁹

Tingene syntes sommer og efterår 1918 at sammensvæge sig mod det klassiske husdyrbrug: den indenlandske forsynings tvang, landbrugseksportens rolle som bytteobjekt for råvarer til industrien og planteavlslugets medvind som leverandør til en industri, som gerne ville have sig en plads i solen. Dansk Landmandsforening kunne her tænkes at få en vis betydning, fordi den så åbenlyst tog planteavlernes parti. Det var derfor højst påkrævet at få dannet et landbrugsråd, som kunne tale husdyrbrugets sag. Problemet var bare, at Niels Porse ikke syntes interesseret i et landbrugsråd, hvis ikke husmændene ville

være med ...¹²⁰ Han blev da imødegået af såvel Anders Nielsen som Madsen-Mygdal, stærkest af sidstnævnte. Skulle man effektivt imødegå industriens snyltervirksomhed, måtte man have en stærk og økonomisk velfunderet fællesrepræsentation, mente han.

Niels Porse skiftede da også standpunkt. Da Andelsudvalget 22/8 1918 genåbnede forhandlingerne om et landbrugsråd, var han projektets varmeste fortalere, blot med den forskel, at rådet også skulle bekæmpe ringe og truster. 2/10 1918 meddelte husmændene som de første, at de godt ville være med til at drøfte ideen.¹²¹ De var også med i det udvalgsarbejde, som de 4 organisationer Landhusholdningsselskabet, Landboforeningerne, Andelsudvalget og Husmandsforeningerne indledte 24/11 1918. Det viste sig dog her umuligt at slå bro over modsætningerne, især hvad angik mandatfordelingen. Hverken Husmandsforeningerne eller Andelsudvalget var tilfredse med deres respektive andele: 7 og 4 mandater af i alt 20 (Landboforeningerne 7 og Landhusholdningsselskabet 2).

En ny forhandlingsrunde bragte ikke parterne nærmere hinanden. På et bestyrelsesmøde 15/1 1919 besluttede Husmandsforeningerne kun at gå med i et landbrugsråd, hvis det alene omfattede dem og Landboforeningerne. Andelsudvalgets noget mere forsigtige nej faldt 24/1 1919. Karakteristisk nok blev det Anders Niensens forslag om en mandatfordeling 5–5–2 til henholdsvis Landboforeningerne, Andelsudvalget og Landhusholdningsselskabet, der blev slutresultatet. 5 pladser blev med frist til 1/4 1920 holdt åbne for husmændene.

Husmand eller landmand?

I den selv samme periode, hvor Husmandsforeningerne internt talte om landbrugsråd, stod også jordpolitikken på dagsordenen – og det med højere prioritet end det første.

Landbokommissionen af 1911 havde i begyndelsen af 1916 fremlagt to betænkninger om henholdsvis kreditforhold og jordpolitik.¹²² Det første kunne klares gennem 1–4 års statslån til solidariske driftslåneforeninger, det andet krævede en tvangslovgivning, hvor staten først omfordelte en mindre del af jorden og derefter stod som en mild og forstående kreditor over for statshusmænd med begrænset rådighedsret.

Allerede 11/1 1917 begyndte landbrugsministeren at udmønte betænkningen i lovforslag, nemlig forslaget til »Lov om vilkår for bortsalg af jorder i offentligt eje«, d.v.s. præstegårdenes tilliggender. De skulle udstykes til familiebrug mod halvårlige renteydelser. Forslaget nåede med stort besvær gennem et folketing, hvor Venstre og Konservative nok så meget frygtede forslagets konsekvenser som dets konkrete indhold. Derimod kørte det efteråret 1918 fast i Landstinget.¹²³

Som ledende kraft i De Radikales »jordudvalg« af september 1918 skiftede Niels Frederiksen da taktik. Nu skulle Husmandsforeningerne selv tage initiativet til en lovgivning, hvor modstandernes velbegrundede skepsis over for husmandsbrugets forrentningsevne blev imødegået gennem skattepolitiske begunstigelser, først og fremmest en lav jordrente. Med besvær fik han udformet nogle udspil, som 13/2 1919 blev til tre lovforslag om 1) lens og stamhuses overgang til frie ejendomme mod

indbetaling af 20–25% af værdien og afståelse af 1/3 af jorden mod erstatning (»lensloven«), 2) udstykning af præstegårdenes jorder og 3) større bemyndigelse til staten til at købe større ejendomme resp. eksproprierte dele af sådanne.

Jordlovsforslagene kom imidlertid til verden i en krisetid. Regeringen kunne ikke få dækket et underskud på finanserne gennem et statslån på 120 mio. kr., medmindre den gav afkald på Augustloven af 7/8 1914.¹²⁴ Det ville den imidlertid højst ugerne, og først efter en regulær regeringskrise måtte den 30/3 1919 acceptere, at loven bortfaldt 1/9 1919. Skulle den alligevel anvendes inden denne dato, måtte et 8-mands rigsdagsudvalg først sige god herfor.¹²⁵

Det var da på tide at få Landbrugsraadet etableret i henhold til beslutningen af 26/2 1919. I begyndelsen af april var formaliteterne i orden. Landboforeningerne valgte 1/5 1919 hertil Madsen-Mygdal, Pinstrup, statskonsulent Fr. Hansen, Chr. Sonne og Niels Nielsen – med laveste stemmetal til Madsen-Mygdal – og med landstingsmedlem, forstander H. Hauch, Asmild Kloster landbrugsskole og Mads Lambæk som suppleanter. Landhusholdningsselskabets præsidium udpegede 2/4 1919 sekretæren, cand. polit. H. Hertel samt Ad. Tesdorpf og Andelsudvalget 24/4 1919 Anders Nielsen, Niels Porse, Ole Olsen, L. Broberg, F.D.B., og Fr. Møller, Dansk Andels-Ægeksport. Ved at bevilge 1 mio. kr. til et grundfond påtog slagterierne sig hovedrollen som sponsor for rådet.¹²⁶

Den 20/6 1919, 131-årsdagen for Stavnsbåndets ophævelse, konstitueredes da Landbrugsraadet i Landhusholdningsselskabets lokaler. Madsen-Mygdal blev ledende præsident, de to andre præsidenter

Landbrugsraadet forsamlet på 10-års jubilæumsdagen 20/6 1929. f.v. H. M. Knudsen, kasserer i Landhusholdningsselskabet. O. Himmelstrup, sekretær for Landboforeningerne. P. Jeppesen-Drusebjerg, formand for D.A.G. Søren Overgaard, formand for Mejeriforeningerne. J. Tvedegaard, formand for De sjællandske Landboforeninger. H. Hauch, medlem af Landboforeningernes bestyrelse. L. Broberg, formand for F.D.B., A. Høgsbro Holm, rådets sekretær. P. P. Pinstруп, ledende præsident. Chr. Sonne, Landhusholdningsselskabets præsident. Mads Lambæk, næstformand i Foreningen af jyske Landboforeninger. P. Hesselvig, formand for Ægeksporsten. Ad. Tesdorpf, medlem af Landhusholdningsselskabets bestyrelsesråd. V. Jespersen, formand for De fynske Landboforeninger. A. Axelsen Drejer, Andelsudvalgets sekretær. S. Sørensen, statskonsulent. I baggrunden t.h. J. Theilmann, formand for Andelslagterierne. I baggrunden t.v. A. F. Knudsen og M. Gormsen, begge assistenter i Landbrugsraadets sekretariat.

blev Anders Nielsen og Tesdorpf efter en lidt pinlig afslutning, hvor Tesdorpf – som Madsen-Mygdal i Landboforeningernes bestyrelse – indirekte måtte stå til regnskab for udvist adfærd i en foderstoffløv tid.¹²⁷

I mellemtiden kom jordlovgivningen så nogenlunde i hus 4/10 1919, bl.a. som følge af Hauchs tætte samarbejde med Jens Holdgaard. Prisen var at opgive tanken om at fremskaffe jord ved ekspropriation. Niels Frederiksen blev formand for det nye jordlovsorgan »Statens Jordlovsudvalg«.¹²⁸

Jordrentprincipper stemte ganske vist ikke overens med de liberalistiske doktriner, Madsen-Mygdal hyldede, men det var

nu engang de politiske realiteter. Anderledes forholdt det sig med Den overordentlige Kommissions og regeringens planer december 1919 om at imødegå det store underskud på betalingsbalancen og i sammenhæng dermed et 20% fald i kronens værdi gennem en importbegrænsning. Man fik da også til den ende oprettet et nyt reguleringsorgan, »Valuta-Fællesrådet«, men det blev også signalet til Madsen-Mygdals principielle opgør med filosofien bag den regulerede økonomi.¹²⁹

Udover indlæg i dagspressen blev Landbrugsraadet hans platform for denne kampagne. Her stødte han imidlertid kraftigt sammen med Anders Nielsen, som ikke

gerne så sin foderstofforretning og sin bank blive prisgivet virkningerne af en ensidig dansk liberalisering. Tværtimod var han og Niels Porse parthavere i nogle overvejelser, Den overordentlige Kommission gjorde sig om vareudveksling med Tyskland og England.¹³⁰

Desuden havde handelsministeren 5/3 1920 efter indstilling fra Valuta-Fællesrådet fremsat et forslag til midlertidig lov om (reguleret) vareindsørsel. Her gik ikke alene Venstres og Konservatives ordførere skarpt imod forslaget, men også Ernæringsrådets Moesgaard-Kjeldsen. Forslaget blev dog aldrig til andet end papir. Som kulmination på en spændt politisk situation omkring regeringens holdning til spørgsmålet om Sønderjyllands genforening med Danmark afskedigede Christian X 29/3 1920 regeringen, og »Påskekrisen« var en kendsgerning.

Bag kongens person stod en udenomsparlamentarisk gruppe af rådgivere med ØKs H. N. Andersen i spidsen. Der er grund til at pege på det nære sammenfald af interesser og synspunkter mellem udenrigshandelens og husdyrlandbrugets ledere, først og fremmest H. N. Andersen og Madsen-Mygdal.¹³¹ Fri erhvervsudfoldelse som i tiden før 1914 var sammen med en begrænsning af statens rolle i samfundsøkonomien selve fundamentet for husdyrlandbrugets genfødelse som den centrale bærepille i det moderne samfund.

Tvangsliberaliseringen

Næppe var Zahle-regeringen blevet afløst af Otto Liebes forretningsministerium, før Madsen-Mygdal og hans kreds var i færd med at realisere nogle af Systemet Ove

Rodes tanker om varebytteforretninger med såvel England som Tyskland nu med Ø.K. som parthaver. Det blev dog ved overvejelserne. De tyske forhandlere repræsenterede kun sig selv, og den engelske regering ville endnu en rum tid holde fast ved de statslige indkøbsmyndigheder.¹³²

Folketingsvalget 26/4 1920 bragte derefter en mindretalsregering af Venstre til magten med Niels Neergaard som statsminister og Madsen-Mygdal som landbrugsminister. Dermed kunne husdyrbrugets leder føre sin frihandelskampagne i ministerielt regi. Slagteriernes eksportmonopol ophævedes juli 1920, og mens mejeribugets leder Niels Porse opholdt sig på salgsrejse i U.S.A. efteråret 1920, liberaliseredes smørekporten.¹³³

Derimod blev det nødvendigt at få tilvejebragt nok en kornlov 10/9 1920 efter at sagsområdet ved kgl. anordning af 14/6 1920 var blevet behørigt tilbageført Landbrugsministeriet. I forbindelse med den anspændte forsyningsituation under krigen havde indenrigsminister Ove Rode overtaget en række sagsområder fra landbrugsministeriet. Rug og hvede iflg. kornloven af 1920 skulle koste 43 kr. Steg majsprisen i løbet af perioden, kunne priserne evt. forhøjes. Dansk Landmandsforening benyttede naturligvis lejligheden til at erindre landbrugsministeren om tidligere udtalelser om landbrugets tvangstrøje o. lign.

Da de danske varelagre trængte til at blive fyldt op efter flere års afspærring, strømmede pengene ud af valutakassen. Derved faldt kronkursen stærkt i løbet af 1920. Dette forhold måtte landmændene nære blandede følelser overfor. En kurs på 53 (pr. 30/9 1920) bragte nok et større kronebeløb hjem for landbrugseksporten,

Her pløjes ikke efter lineal som i gamle dage, men efter kurverne i terrænet.

hvis man da ellers kunne finde købere, men samtidig steg prisen på importerede foderstoffer og drivmidler. Sandheden var jo den, at konjunkturerne var ved at vende. Allerede oktober 1920 kunne Vort Landbrug citere rapporter i »The Times« om en halvering af de amerikanske hvedepriser og om tilsvarende fald i prisen på sukker.¹³⁴

I november 1920 ramte fredskrisen for alvor Danmark. Især gik det ud over handelen med grovvarer, og J.A.F. måtte 29/12 1920 konstatere et tab på 4 mio. kr.¹³⁵ Det sved hårdt til Andelsbanken, der tillige måtte slås med tilsvarende problemer omkring De danske Mejeriforeningers Mælke-Eksport og Dansk Kartoffeldyrkerforening. Som drivkraften bag sidstnævnte havde A.P. Jacobsen i januar 1920 været ude i en offentlig polemik omkring foreningens påståede misbrug af sin monopolstilling.¹³⁶ Ved foreningens generalforsamling

i september konstateredes store tab, bl.a. gennem leverancer til kartoffelmelsfabrikkerne. Denne udvikling fortsatte i stigende tempo. På et halvt år tabte foreningen 4 mio. kr. Dermed var krakket en kendsgerning sommeren 1921. Desuden var Mælke-Eksporten i næsten permanent krise og stod foråret 1921 med en gæld til Andelsbanken på henved 8 mio. kr.¹³⁷

Medens Anders Nielsen og hans virksomheder kæmpede mod virkningerne af en verdensomspændende fredstidskrise, intensiverede Madsen-Mygdal på sin side sin liberaliseringskampagne, dels ved at få afviklet de sidste reguleringsorganer¹³⁸, dels ved at afvise et forslag, dateret 10/11 1920, fra Valutakommissionen af 4/9 1920 om at begrænse underskuddet på betalingsbalancen gennem importregulering o.lign.¹³⁹ Forslaget blev følgelig arkiveret, og i stedet søgte Madsen-Mygdal gennem en ny rejse til England at få handelen med

landbrugsvarer frigivet. Det skete også pr. 1/4 1921, men efter engelsk beslutning, ikke dansk pres. Nu skulle dansk landbrugseksport som før 1914 klare konkurrencen på verdensmarkedet på kommercielle præmisser.¹⁴⁰ Det betød helt aktuelt lavere priser, da fredskrisen nu også havde ramt husdyrlandbrugets produkter.

Landbrugspolitisk status foråret 1921

Flere års konkurrence mellem andelsbevægelsen (»brancherne«) og de generelle landbrugsorganisationer om at tegne erhvervets profil var i foråret 1921 endt med sidstnævntes totale sejr. Der kan heller ikke herske tvivl om, at Landboforeningerne stod langt stærkere end Husmandsforeningerne. Med Madsen-Mygdal som strateg havde Landboforeningerne formået at få de landbrugsliberale synspunkter genindsat som erhvervets eneste og sande rettesnor. Husmandsforeningerne havde nok opnået at få en del af sit jordpolitiske program gennemført, men prisen havde været høj, nemlig en opslutning bag den reguleringspolitik, den radikale mindretalsregering gennemførte i årene 1914–20. Det var heller ikke lykkedes at få samfundet til at bære sin ligelige part af den forrentningsbyrde, de nyetablerede stats-husmænd måtte skuldre i kommende tider, gode som dårlige.

Husdyrbrugets modgangstider under 1. verdenskrig var også ved at være historie, ikke mindst fordi planteavlsbruget allerede efteråret 1920 var kastet ud i en svær krise som følge af store prisdyk på verdensmarkedet for vegetabiliske produkter. Det nyoprettede toporgan Landbrugsraadet stod

da, ihvertfald iflg. sin formålsparagraf, som erhvervets samlende midtpunkt. Alene Husmandsforeningerne kunne, alt afhængig af de politiske konjunkturer, tænkes at byde rådet alvorlig konkurrence. Med Madsen Mygdal som landbrugsminister var det imidlertid begrænset, hvor stor en indflydelse Landbrugsraadet under P.P. Pinstrups ledelse kunne få. Linien blev afstukket i Slotsholmsgade, ikke Vestre Boulevard.

Krigsårene havde internt betragtet afstedkommet en alvorlig styrkeprøve mellem husdyrbruget og planteavlsbruget. Men også udadtil havde der været tale om et opgør. Byerhvervene oplevede nok så meget som landbruget gode tider i de første krigsår. I sin store bog om »Danmark under den store Krig« bringer Einar Cohn nogle forholdstal for produktionen i enkelte industrier 1913 og 1916–21. Med den usikkerhed, der knytter sig til tal af denne art, kan man konstatere, at industrier som konserver, læder, tobak og øl gik frem i de første krigsår. Til gengæld oplevede næsten alle industrier en tilbagegang i 1917 og især 1918. Den blev ganske vist opvejet af en pæn fremgang de følgende to år, men allerede i 1921 var efterkrigs-krisen en uafviselig realitet for industrien som for de fleste andre byerhverv.

Rent erhvervspolitisk følte landbruget sig noget forfordelt under 1. verdenskrig. I samme omfang som den restriktive forsyningspolitik stort set gav byerhvervene større aktivitetsmuligheder, indskrænkede den landbrugets hidtidige bevægelsesfrihed. Regeringen var heller ikke alt for ivrig efter at drage landbruget ind i beslutningsprocessen, vel vidende, at der måtte betales en pris for det medansvar, erhvervet herved havde måttet påtage sig.

Nye statshuse i udkanten af herregårdsmarken.

Til forsvar for velerhvervede rettigheder 1921–24

Det blev ovenfor vist, hvorledes landbrugets organisationer gentagne gange i 1920'erne brugte statsmagten til at få lovfæstet en række kvalitetsforbedrende tiltag, man ikke selv evnede at få gennemført. Desuden fik man, som det vil blive vist nedenfor, brug for det officielle Danmark som protestmaskineri, da Weimarrepublikken genindførte toldbeskyttelsen fra kejserdømmets dage. Herudover fandt man det bedst stemmende med erhvervets interesser, om lovgivningsmagten ikke udviste alt for mange initiativer. Det kostede penge hver gang.

Som landbrugsminister og som anfører for Neergaard-regeringens højliberale fløj anslog Madsen-Mygdal selv de ideologiske strenge, da han i februar 1921 stillede forslag om en fornyelse af den oprindelige husmandslovgivning (indledt 1899). Låneværdien blev nu forhøjet til 22.000 kr., og

af statslånet på 9/10 heraf var de 3/10 direkte tilskud til opførelse af bygninger.¹⁴¹ Loven blev en succes, idet der i tyverne oprettedes 5.791 husmandsbrug af denne model mod 4.616 »jordrentebrug« efter 1919-loven.¹⁴²

Derimod lykkedes det ikke for ham at få gennemført et par andre mærkesager, såsom det tidligere nævnte forslag om ophævelse af forbuddet mod at farve margarine.¹⁴³ og to forslag til lov om landbrugsejendomme samt om jordudstyknings og sammenlægning, begge fremsat i 1923–24-samlingen. I alle tre tilfælde blev det efterfølgeren, Kr. Bording, der måtte føre forslagene frem til endelig vedtagelse. Den traditionelle beskyttelseslinie i dansk jordlovgivning blev opretholdt gennem et forbud mod at nedlægge ejendomme på 1 ha. og derover, og hvis jordværdi var på mindst 1.000 kr. Ingen af de nævnte initiativer gik imidlertid så tæt på landbrugets primære interesser som industriens forsøg på 1921–22 at beskytte sig mod konkur-

rence fra udlandet, hvad enten det forelåede middel var højere told eller importforbud. Her stod Husmandsforeningerne sammen med Landbrugsraadet i kampen for at sikre den hidtil fulgte frihandelslinje i toldlovgivningen. Højere told ville for landbruget betyde øgede produktionsomkostninger, hvortil kom frygten for represalier fra udlandets side over for import af danske landbrugsvarer.¹⁴⁴

Toldpolitisk slap man stort set med skrækken. Øget told på luksusvarer (lov af 24/4 1923) og højere forbrugsskatter på øl og tobak var trods alt til at leve med. Til gengæld undgik man ikke en importregulering gennem »det lille skridt til siden« i form af loven af 4/8 1922 om indgreb mod dumpingimport af skotøj og cigarer.¹⁴⁵ Det skulle ikke stemme landbrugets mænd på tinge blidere, at fejltrinnet faldt sammen med Landmandsbankens sammenbrud med deraf følgende udpumpning af skatteydernes penge.

Set i et større perspektiv var toldlovsdebatten kun for overfladekrusninger at regne sammenlignet med de problemer, der knyttede sig til valutapolitikken og nærmere bestemt kronens internationale værdi. Kursen svigede her hid og did – fra 80 i sommeren 1922 til 60 to år senere. I første tilfælde glædede det importfolkene i landbrugets kreds, i andet eksportens mænd – og de var jo i overvældende flertal. En ny stor gældsstiftelse 1916–21 på henved 1 mia kr., en situation, som var ved at gentage sig 1923–25, måtte især gøre de yngre landmænd interesseret i en fortsat inflation.

I to runder måtte landbrugets ledere da møde op ved conferencebordet for at deltage i en rådslagning om valutapolitikken. Første gang var ved Nationalbankens va-

lutakonference august-oktober 1923. Kun nølende gik de med til en kronestigning og vel at mærke over en årrække. Anders Nielsen fra det nødstedte foretagende Andelsbanken var dog knap så afvisende som sine kolleger over for en kronebeskyttende politik.¹⁴⁶

Næste runde kom i »Valutarådet« sommeren 1924, efter at diverse beskyttelsesforanstaltninger havde spillet fallit. Husmændenes Niels Frederiksen ville kun gå med til en kursstabilisering, Madsen-Mygdal en gradvis stigning til et ikke nærmere defineret niveau.¹⁴⁷ Da rigsdagen derefter satte en bjælke under kronekursen på niveauet 65, blev resultatet en spekulationspræget opgang, der på ét år drev kronen op fra 66,3 øre til 92,6 øre.

I de små landbrugskrisers tid 1925–27

Den kraftige og pludselige stigning i kronens værdi kom ubelejligt for landbruget. Gældsbyrden blev jo tilsvarende opskrevet i værdi; omvendt må det ikke glemmes, at landmændene som alle andre borgere fik en formuegevinst af samme størrelse. Regnet i kroner ville landbruget – alt andet lige – få mindre for dets salgsprodukter. Spørgsmålet var så, om udgifterne gik tilsvarende ned.

Et indeks for produktpriser om omkostninger viser her følgende billede:¹⁴⁸ (1909–1914 i gennemsnit = 100).

Som det fremgår af tabellen, fulgte specielt udgifter til bygninger, lønninger og ejendomsskatter ikke helt med i prisnedgangen. Da disse udgiftsposter i forvejen var politisk ømfindtlige spørgsmål, gav de naturligvis anledning til debat. Landbrugs-

Emne produkt- priser	1921- 1922	1922- 1923	1923- 1924	1924- 1925	1925- 1926	1926- 1927	1927- 1928	1928- 1929	1929- 1930
	209	201	217	241	169	148	137	141	134
Foderstoffer	210	179	204	237	145	131	160	151	124
Kunstgødning	171	156	160	160	120	108	104	99	95
Bygninger (1914 = 100)	256	225	232	242	231	199	187	180	177
Inventar	280	195	194	219	206	171	158	155	154
Lønninger	258	223	230	247	236	206	189	185	191
Ejendoms- skatter	384	348	325	313	332	308	292	268	257

raadet måtte da tage affære, og i to udtalelser: én fra et rådsmøde 2/9 1925 og én fra et større møde i Odense 28/6 1926 forlangte man udgiftsreduktioner i samme størrelsesorden som kroneopgangen. Parikronen skal respekteres, lød det i Madsen-Mygdals formulering.¹⁴⁹

Denne parole blev efteråret 1926 partiet Venstres centrale valgoplæg, da Stauning-regeringen bad om vælgerne opbakning til udvidet støtte til dansk erhvervsliv, mest i form af bistand til industrien og dens arbejdere. Folketingsvalget 2/12 1926 gav dog ikke Stauning det ønskede mandat, og resultatet blev en Venstre-regering under Madsen-Mygdal. Som mindretals-regering måtte den søge støtte hos De Konservative, og dermed blev dens spareprogram noget beskåret. Dansk erhvervsliv var ikke længere helt identisk med dansk landbrug.¹⁵⁰ Lønmodtagernes organisationer ville heller ikke lade sig fraviste de fordele, de gennem årene havde tilkæmpet sig. Loven om værn for erhvervs- og arbejdsfriheden af 27/3 1929, »tugthusloven«, som modstanderne kaldte den,

C. Moesgaard-Kjeldsen (1869–1935) var som godsejer på Lolland en pionerskikkelse inden for såvel planteavl som husdyrbrug. Ivrigt deltog han i den offentlige debat og fik sig derved en række tillidsposter i landbrugsfaglige organisationer og i politik. Hans synspunkter radikaliseredes dog så meget, at han blev en ledende skikkelse indenfor Landbrugernes Sammenslutning (L. S.).

kunne heller ikke standse lønmodtagernes organisatoriske fremmarch.

I sådanne sparetider kunne de kriseramte landmænd ikke vente større hjælp fra det offentlige. Valgt af sønderjyske landmænd måtte Madsen-Mygdal dog tage særligt hensyn til deres problemer. Oprørske elementer i landsdelen, kraftigt assisteret af tysksindede kredse, blev aldrig trætte af at fremhæve de negative sider af daniseringen af det lokale landbrug. Trods skumlerier blandt kongerigske landmænd fik deres sønderjyske kolleger da også en beskeden statsstøtte til deres kreditinstitutioner.¹⁵¹

For erhvervet som helhed kan kriselovgivningen stort set sammenfattes i to punkter: en lettelse i formuebeskatningen ved lov af 10/11 1927, mest til gavn for storlandbruget¹⁵², og en lov af 31/3 1928 om udlån af 10 mio. kr. statsmidler til sanering af fortvivlede gældsforhold (tvangsakkord eller fredelig akkord). Desuden fik driftslåneforeningen for ejere af landbrugsejendomme lov til at låne 6 mio. kr. i Statens Kriselånsfond.¹⁵³

Heste- og kvægeksporthens specielle krise

Da Weimar-republikken i efteråret 1925 mere eller mindre genindførte toldbeskyttelsen fra kejserdømmets dage, kom den danske eksport dertil af levende dyr i klemme. Hårdest ramt ville hesteeksporten blive gennem en told på maks. 500 mark pr. stk. mod hidtil 90–360 mk. For kvægeksporthens så det straks lysere ud. En overgangssats på 13 mk. pr. 100 kg., gældende til 31/7 1926, var til at leve med. Det samme gjaldt for smør med 22,50 mk.,

men ikke for ost, hvor satserne var 30 mk. Et toldfrit kontingent på 90.000 t. frosset oksekød (fra Argentina), svarende til ca. 360.000 kreaturer, kunne derimod komme til at trykke markedet for oksekød så meget, at priserne gav efter.

De berørte organisationer med Landbrugsraadet i spidsen pressede i 1925–26 på for at få de danske myndigheder til at tale deres sag over for Tyskland. Regeringen, og det vil i praksis sige Udenrigsministeriet, var imidlertid af den opfattelse, at man under påberåbelse af mestbegunstigelsesprincippet lige så stille skulle indkassere de fordele, andre lande forhandlede sig frem til. At gå ind i egentlige toldforhandlinger ville medføre tyske modkrav i form af lettelser for tysk industrieksport til Danmark – til skade for den danske industri og dens arbejdere. Og til skade for den sikkerhedspolitiske status, tilføjede Udenrigsministeriet bag lukkede døre.

Skubbet frem af et landbrugspolitisk pres måtte Udenrigsministeriet dog i marts 1926 gå til forhandlingsbordet i Berlin. Resultatet blev visse reduktioner af tolden for arbejdsheste, slagteriaffald og »hårde« ostetyper. Desuden fik man løfte om nye forhandlinger om tolden på lettere arbejdsheste. Til gengæld måtte Danmark lempe reglerne for tyske handelsrejsendes ophold her i landet. Det spørgsmål stod dog åbent, om Danmark havde fået indrømmelserne som mestbegünstiget nation eller ej.¹⁵⁴

I løbet af sommeren 1926 fik Danmark imidlertid et par toldpolitiske fordele i kraft af mestbegünstigelsesretten. Ved den tysk-svenske handels- og søfartstraktat af 14/5 1926 blev tolden på kvæg, får og svin sat til 16 mk. pr. 100 kg. og oksekød til 37,50, omend satserne var højere end over-

At trække med køer på offentlig vej krævede sin mand, især hvis en af køerne var tyregal. Flokken her på billedet svarede meget godt til den normale besætning på den almindelige bondegård.

gangstolden. En tysk-finsk handelstraktat af 26/6 s.å. gav Danmark en forholdsvis lav smørtold på 27,50 og visse lettelser for fortoldningen af ost, især kvark og emmenthaler.

Kvægekseportens fortalere og da især de sønderjyske blandt dem – i landmands-sproget kaldt »græsserne« – så imidlertid frem til, at Madsen-Mygdal i dobbeltrol-len som stats- og landbrugsminister kunne gøre noget radikalt ved spørgsmålet. Som leverandører af fedekvæg ville de gerne have en højere pris for kødet end den, mælkeproducenterne ville nøjes med for deres udmalkede udsætterkøer. Dermed kom Landbrugsraadet lidt i klemme i dets balancegang mellem de to grupper af kvæg-producenter, samtidig med at det ugentlige tal for eksporten i løbet af 1926 steg fra 2.000 til 5.000.

Madsen-Mygdal ville på sin side gerne slå et ekstra slag for Tysklandseksporten, og et modvilligt udenrigsministerium måtte til sidst føje ham heri. En officiel henvendelse i Berlin gav dog intet resultat, og da Danmark derefter pressede yderligere på, luftede modparten ideen om en toldpolitisk byttehandel. I første omgang nøjedes man her med at sælge løftet om yderligere lettelse af hestetolden mod lave told på slagteriaffald. Madsen-Mygdal var dog sindet at gå videre ad denne vej, men udenrigsminister Laust Moltesen fik ham til sidst talt herfra ved at pege på de sikkerhedspolitiske farer herved. I stedet nøjedes man med endnu engang at pege på den forskelsbehandling, man mente, dansk kødeksport blev udsat for gennem det toldfri kontingent frosset kød.¹⁵⁵

Fra landmandsuro til begyndende verdenskrise

Henimod årsskiftet 1927–28 begyndte det at blive bedre tider for dansk husdyrlandbrug. De vigtige prisrelationer mellem importerede rå- og hjælpestoffer og eksportprodukterne havde under deflationskrisen nærmest forskubbet sig i positiv retning. Det løste imidlertid ikke problemerne for planteavlsbruget, og resultatet blev en gærende uro i områder, der gennem tiderne har været arnested for agrare oprørsbevægelser: Randers-egnen, Nordjylland og Sydsjælland plus Lolland-Falster.

En forstærket konjunkturopgang i Danmark i første halvdel af 1928 gav imidlertid ikke den bedste baggrund for et almindeligt landmandsoprør. Anderledes forholdt det sig i Tyskland, hvor landmændene i sluttet flok krævede politiske indgreb til deres fordel. Det kunne blive farligt for dansk landbrugseksport, fordi kravene først og fremmest gik på begrænsning af konkurrencen udefra. De toneangivende organisationer inden for tysk landbrug arbejdede nu tættere sammen og fik også dannet en front af landmandsvenlige partier i rigsdagen.

Det vedholdende pres begyndte at give resultater foråret 1929. Et af disse var tyske sondringer over for danske organisationer om en frivillig begrænsning af kreatur-eksporten sydpå i indbindingsperioden 18/8 – 30/11, hvor priserne i forvejen var trykkede. Det skulle have være praktiseret før 1914, lød begrundelsen. Passer ikke, svarede danskerne. Trods anbefalinger fra såvel statskonsulent A.P. Jacobsen som Udenrigsministeriet ignorerede Landbrugsraadet i sommeren 1929 tyske signaler om en vis regulering af kvægeksporten

fra Danmark. Den eneste indrømmelse, man gav, var en opfordring til danske producenter om at begrænse eksporten af ikke fuldfedede dyr i perioden august-november.¹⁵⁶

Næste tiltag fra tysk side blev langt alvorligere. Efter forudgående forhandlinger opsagdes november 1929 toldbindingerne i 1926-traktaterne med Finland og Sverige. Dermed var skabt basis for en klækkelig forhøjelse af tolden på importvarer fra Danmark. Kvægtolden blev nu pr. 15/2 1930 24,50 mk. mod førhen 16 mk. (bortset fra et årligt kontingent på 5.000 stk. til »svensk« sats 16,00). Smørtolden skulle gå op fra 27,50 til 50 mk., men da det gjaldt alle importører, kunne man lettere affinde sig hermed.¹⁵⁷

Nye tyske toldstramninger ved lov af 15/4 1930 ramte dog ikke den danske eksport direkte. I mellemtiden havde man også fået genetableret det belgiske marked for levende kvæg. Med Landbrugsraadet som fordeler eksporterede en gruppe af eksportører 400 stk. om ugen til Antwerpen. Da der desuden solgtes en del oksekød til Holland, lysnede det en smule for danske kødproducenter. Noteringen på slagtekvæg var da næsten uændret fra 1929 til 1930 modsat et prisfald i samme periode på smør, æg og flæsk på henholdsvis 23%, 16% og 16%.¹⁵⁸ Kvægeksporten til Tyskland udgjorde ved udgangen af oktober 1930 kun 135.000 stk. mod 222.000 i den tilsvarende periode i 1929. En ondartet M & K-epidemi havde her gjort sit til at begrænse de danske tilførsler.

Dansk landbrugspolitik i anden halvdel af tyverne handler som dokumenteret mest om eksporten af levende dyr til Tyskland. Med Madsen-Mygdal som regeringschef kunne man ikke vente markante udspil på

Husmanden med to til fire køer var i mellemkrigstiden en landmandstype, der gav anledning til hidsige debatter.

den front. Statsmagten skulle først og fremmest se til, at der ikke blev lagt hindringer i vejen for de godt 200.000 landmænd, når de bragte deres produkter på verdensmarkedet. Der måtte de til gengæld acceptere den pris, loven om udbud og efterspørgsel tillod.

I marts 1929 gik samarbejdet mellem Venstre og De Konservative imidlertid i stykker over forsvarspolitikken, og i stedet kom en socialdemokratisk-radikal Stauning-Munch-regering. Selv om den nye landbrugsminister Kr. Bording ikke var kendt for jordpolitisk radikalisme, fandt gård- og godslandbrugets fortalere det alligevel urovækkende, at han 13/11 1929 i overensstemmelse med tidligere forslag fra Socialdemokratiets side fremlagde et forslag til lov om øget udstykning. Ifølge dette fik staten dels forkøbsret til ejendomme på 8 tdr. hartkorn (40 ha.) og derover, dels ret

til ekspropriation af ejendomme på mere end 50 ha. ager og eng (grundværdi over 50.000 kr.).

I landbrugets fagblade, på organisationsniveau og på tinge gik man nu beslutsomt til modangreb. Dette er jo fæsteforholdet om igen, men nu med staten i godsejerrollen, udbrød Madsen-Mygdal og P.P. Pinstrup med én mund. Forslaget gik derefter i udvalg, blev genfremsat i den følgende samling og vandrede tilbage til udvalget for aldrig mere at vende tilbage¹⁵⁹.

Også på andre felter var man på vagt over for indgreb i den frie dispositionsret, hvad enten de efter denne opfattelse forklædte sig som krav om skærpede sundhedsbestemmelser for mælk og kød, som et lovforslag 1929 om ratifikation af tre internationale konventioner om bedre forhold for (land)arbejderne eller som et lovforslag

af 1929 om forbedret arbejdsanvisning. I de fleste tilfælde blev resultatet en afvisning, subsidiært en svækkelse af kontrollementet i relevante tiltag.¹⁶⁰

Landbrugspolitisk sluttede 1920'erne,

som de begyndte. Man var på vagt over for anslag mod det bestående. Byernes fortsatte vækst måtte bekymre hovederhvervets ledere, især hvis det skete på bekostning af hævdvundne landbrugsinteresser.

Landmandsholdninger og landbrugsstrategier 1914–1930

Uroen om kornprisen

Spørgsmålet om kornprisens højde har altid interesseret landmændene levende, hvad enten de som planteavlere ønskede den sat så højt som vel muligt, eller de som husdyrbrugere mest så det fra forbrugersiden.

Omkring årsskiftet 1914–15 blev problemstillingen med ét meget aktuel, da regeringen efter forslag fra Den overordentlige Kommission indførte maksimalpriser på rug og hvede. Dermed løsnedes forbindelsen mellem det internationale prisniveau eller »prisen på verdensmarkedet« og de danske kornpriser. Dermed inddrog statsmagten den fordel, landbruget mente at være berettiget til at indkassere.¹⁶¹ Da de store brancheorganisationer ikke desto mindre indledte et snævert samarbejde med staten, mente liberalt sindede personer som P.P. Pinstrup og Ths. Madsen-Mygdal, at man nu skulle gå offensivt til værks over for den slags forsøg på at omfordele samfundets goder.

Et indlæg fra den radikale proprietær Kr. Tovborg Jensen, Klostermølle ved Lemvig, kom derfor Madsen-Mygdalkredsen meget på tværs. Tovborg Jensen præciserede heri, at landbruget nu tjente gode penge, også på den meget omtalte svineproduktion. Derfor ville det se pænt ud, om man viste lidt samfundssind. »Retfærdighed bedre end barmhjertighed ...«, var hans filosofi.¹⁶²

Ved et møde på Rigsdagen 6/8 1915 satte Ths. Madsen-Mygdal da også talstørrelser på retfærdigheden, sådan som han så den. Alle arbejdere med under 100 kr. i månedlig indtægt skulle have dyrtids-hjælp. Kommunerne skulle udrede 1/3 heraf, staten 2/3 i form af en ekstraskat på

krigsfortjeneste. Men så skulle maksimalpriserne også afskaffes. Det er en uretfærdig særbeskatning af landbruget, sekunderede redaktør Kr. Raunkjær ham.¹⁶³ Da det i oktober blev forbudt at slagte drægtige søer og køer samt at eksportere kødet heraf, mente Raunkjær, at valget nu stod mellem »formynderskab eller frihed med ansvar«.¹⁶⁴ Det måtte i den sammenhæng virke ret paradoksalt, at den første organiserede oprørsbevægelse blandt danske landmænd siden Agrarforeningens dage, »Gårdmandsforeningen« især rettede sin kritik mod husdyrbrugets påståede interesseorganisation, landboforeningerne. I deres iver for at virke som opdrætterforeninger, glemte de helt planteavlsbrugets problemer.¹⁶⁵ Troligt nok var det snarere den seneste udvikling i spørgsmålet om maksimalprisen på korn, der havde opbidset gårdmændene rundt om i landet.¹⁶⁶

Skal man tro tidens landbrugspressen, var det stadig en god forretning at være husdyrbruger. Det kunne man f.eks. læse i konsulent A. Clausagers oversigt over husdyrbruget i 1916. Priserne på kød og smør var så høje, at ingen i sine vildeste fantasier kunne have drømt herom. Ved de sjællandske landboforeningers delegeretmøde 17–18/11 1916 taltes der ligefrem om en stigende svineproduktion, da besætningerne ikke var reduceret så meget som ventet.¹⁶⁷ Og på det lolland-falsterske delegeretmøde 16/12 1916 udtalte formanden, Ad. Tesdorpf, sin overmåde store tilfredshed med kvægbruget. Det var helt utroligt, hvad det havde givet i kroner og øre.¹⁶⁸

Med den uindskrænkede u-bådskrig og de heraf følgende forsyningsproblemer blev husdyrbruget imidlertid stedt i en veritabel eksistenskrise. Olav Olsen, Hjarup, gik for sin part ind for, at besætningerne

Roerne radrenses.

reduceredes i takt med forsyningssituationens udvikling. Det krævede imidlertid, at afsætningsbegrænsningerne lettedes noget. Desuden burde svinepriserne hæves. På Mejeriforeningernes årsmøde 5–6/6 1917 præciserede Madsen Mygdal, at opgaven måtte være at fragte besætningerne igennem en kommende vinters trængsler.

»DANMARK, Under sparsommelighedens tegn« lød en overskrift i »Vort Landbrug« 1/3 1917. Heri fremkom skarpt fordømmende ord om den gullashånd, der som en kræftsvulst havde boret sig ind i den danske folkeånd. Nu var den heldigvis på retur. »Dyder kan man atter være bekendt. Det er atter hjemmenes tid ...«, hed det bl.a.

Der er ingen tvivl om, at den lette adgang til at tjene penge havde lokket landmænd som andre til dispositioner, der ikke

hvilede på velovervejede kalkulationer. Vide kredse i landbruget nærrede dog den opfattelse, at industrien, ja byerhvervene i det hele taget, var langt grådigere i den vilde jagt på profiler. Derfor burde landbruget organisere sig stærkere end tilfældet var, et forhold, som først Gårdmandsforeningen, senere Dansk Landmandsforening ustandselig kredsede om.

Skal landbruget industrialiseres?

Ved et foredrag på de jyske landboforeningers delegeretmøde 5–6/10 1917 gik forpagter Chr. Sonne i rette med de landmænd, som i industrien så en modstander og ikke en forbundsfælle. Begge parter havde brug for hinanden. Tidens store udfordring var efter hans opfattelse at dække

næringsbehovet hos mennesker og dyr. I Landstinget gjorde han 1/2 1918 opmærksom på, at dyrtiden var hård ved mange uden for de besiddendes kreds. Derfor burde man udvise lidt mere samfundssind, når man forhandlede landbrugspriser og lignende ting.¹⁶⁹

Udtalelsen vakte stor opsigt. Fra socialdemokratisk hold beskyldtes Sonne for selv at have udøvet »styverfængeri«, hvad vel nærmest må opfattes som plattenslageri. Omvendt skumlede hans landmandskolleger over hans midtsøgende linie, alene styret af »samfundsmæssige hensyn«, som han selv udtrykte det. Da han derefter som følge af medlemsskabet af Erhvervenes Fællesudvalg deltog i de tysk-danske forhandlinger om vareudveksling, blev han beskyldt for at gå de andre erhvervs ærinde. Andet kunne man heller ikke vente, når man erindrede sig Sonnes »vel-lønnede tillidshverv inden for handel og industri«, skrev en kritiker under overskriften »Dobbeltspil«.¹⁷⁰

På Mejeriforeningernes møde 28/6 1918 gav Sonne sin vurdering af landbruget stilling efter krigen. Et krigshærgtet Europa ville have behov for animalske landbrugsvarer, måske med undtagelse af flæsk. Da Danmark som neutralt land ikke var kompromitteret, ville det stå stærkt i konkurrencen. Hjemmemarkedet ville få øget betydning i takt med velstandsstigningen. Derimod ville han ikke medunderskrive den ofte hørte påstand, at landbruget var trækraft for de andre erhverv. Hvad i alverden skulle landbruget gøre uden disse?¹⁷¹

Ved samme lejlighed havde Mejeriforeningernes unge og energiske formand Niels Porse fremlagt et forslag til en ny strategi for mejeribrugget. Det skulle nu lægge mere

Mejeriformanden, gårdejer Niels Porse (1880–1969) fotograferet på en af sine tømælksfabrikker. I ung alder blev han mejeriernes formand og blev dermed ansvarlig for mejeribruggets indpasning i den regulerede økonomi under 1. verdenskrig. På mange måder var han forud for sin tid, og det var medvirkende til, at han i utide måtte gå af som formand. Hans usædvanlige karriere sluttede som proprietær og velmeriteret amtsrådsmedlem i Nordsjælland.

vægt på industrielle produkter som f.eks. kondenseret mælk. Produktionen skulle udvikles gennem hollandsk teknik. Det gjaldt om at komme den privatejede mælkeindustri i forkøbet. Et oplæst foredrag af den danske statskonsulent i London, Harald Faber, om Englands smørforsyning efter krigen kunne i denne forbindelse kun opfattes som en advarsel mod Porses forsøg på nytænkning. Det engelske marked for dansk smør ville vende tilbage efter krigen, erklærede Faber.¹⁷²

Landbrugets ledende skikkelse i den privatejede mælkeindustri var Ad. Tesdorpf, idet han var bestyrelsesmedlem i det norskejede A/S Værne Klosters Mælkefabrik-

ker i Danmark. I kraft af denne position måtte han på én gang blive Niels Porses med- og modspiller, når mejeriformanden 1918–19 forsøgte at få mejeribruget til selv at tage denne produktionsgren op. Desuden var de begge medlemmer af Madsen-Mygdals landbrugsråd af 20/6 1919.

I løbet af sommeren og efteråret 1919 lykkedes det med noget besvær Porse at få stablet sit andelsforetagende De samvirkende danske Mejeriforeningers Mælke-Eksport på benene. Ifølge dets vedtægter blev andelshaverne heri samtlige andelsmejerier i Danmark. Det skulle dog vise sig med smertelig tydelighed, at dette ikke havde rod i virkeligheden. Medlemsskabet var ikke i juridisk forstand forbundet med en leveringsforpligtelse, og dermed betød de kønne ord i realiteten ingenting.

Pengene til det nye foretagende fik Niels Porse fra de særlige fondsdannelser, mejeribruget havde været i stand til at opbygge under krigen. Værne Kloster blev samtidig købt ud af Danmark. Desuden lånte Ad. Tesdorpf 1 mio. kr. til Mælke-Eksporten. Efter indgriben fra Anders Nielsens side lånte Andelsbanken firmaet resten af den nødvendige startkapital.¹⁷³

Madsen-Mygdal ses ikke at have ytret sig om Niels Porses planer, men der kan ikke herske tvivl om, at han agtpågivende fulgte de dispositioner, Anders Nielsen-kredsen foretog sig. Gang på gang advarede han imod at skrue tiden 40 år tilbage. En genoptaget eksport af forædlede landbrugsprodukter var nu som før samfundets livsnerve, erklærede han.

Ud fra denne på én gang liberale og konservative tankegang måtte Madsen-Mygdal kompromisløst vende sig imod de kredse inden for landbruget, der så fremtiden aftegnet i en art allianceforhold med

et industrisamfund under opgang. Flere af toppersonerne bag den regulerede landbrugseksport havde øjensynlig fået blik for de muligheder, som efter deres skøn lå i en videreførelse af de bundne produktions- og afsætningsformer. Madsen-Mygdal kunne ikke have noget at indvende mod industri som en alternativ erhvervsform, når blot den blev udøvet på liberale præmisser. Krigstidens reguleringspolitik måtte derfor blive en art mellemstil. Og kunne et foretagende som Mælke-Eksporten stå sig i konkurrencen, når forholdene atter blev normale?

Husmandsbrug og landøkonomi

Madsen-Mygdal og ligesindede måtte med bekymring se den situation i øjnene, at de ekstraordinære forhold så at sige legitimerede mange brud på den liberale linie, dansk landbrug med så stor succes havde fulgt i førkrigstiden.

Et sådant brud var den jordpolitik, husmandsbrugets talsmænd havde fået lovgivningsmagten til at gennemføre i oktober 1919. Så længe som konjunkturerne var landbruget gunstigt stemte, ville evt. kritiske røster næppe vinde større ørenlyd, men da udviklingen gik den anden vej hen på året 1920, begyndte landbrugspressen at beskæftige sig med husmandsbrugets fremtidsudsigter, specielt i en situation, hvor udgifterne viste tendens til større stigning end indtægterne.

Er det forsvarligt at oprette flere husmandsbrug, spurgte konsulent Niels Siggaard august 1920. Efter hans vurdering måtte svaret nærmest blive et nej. Husmandsbruget kom alvorligt i klemme i de sidste krigsår, hvor man ikke kunne købe

Oftest måtte husmanden tage arbejde uden for bedriften for at supplere sin indkomst. Her er man igang med træfældning.

foder nok. Ifølge aktuelle beregninger kostede det nu 18.700 kr. at bygge et husmandsbrug mod 6.000 kr. i 1914. Hertil kom en dyr besætning og det nødvendige inventar. Ganske vist sagde man, at der var åndelige, kulturelle og etiske fordele ved at være husmand, men prisen herfor var høj, mente Siggaard. Det ville blive svært at forrente en investering på 20–30.000 kr.¹⁷⁴

En god måneds tid senere kom et svar herpå i form af et indlæg fra regnskabseksperter, professor O.H. Larsen. Det var rigtigt, at tallene fra Landøkonomisk Driftsbureau afslørede en svigtende forrentning for det mindre brug 1914–18, vel at mærke når husmanden og hans kone begge skulle have løn for deres indsats. De seneste tal tydede derimod på en forrentningsprocent

på 11,1% mod 6,4% i 1917–18, og resultaterne kom notabene fra brug med dårlige jorder. Dertil kom det samfundsmæssige udbytte. Dog ville han medgive, at specielt i tilfældet Egholm, landets første udstykning til jordrentebrug, var kapitalværdien på 40.000 kr. »et foruroligende højt tal ...«. Staten måtte efter hans opfattelse bære en del af rentebyrden, hvis eksperimentet skulle lykkes. Det burde den i øvrigt i egen interesse gøre, thi alternativet ville ellers være indvandring til byerne.¹⁷⁵

Samme tankegang forfægtedes i øvrigt af den ellers så konservative proprietær Fr. Hjorth, Bågegård ved Tommerup. Husmandsbruget var den bedste forsikring mod samfundsopløsende fænomener som bolchevisme, syndikalisme m.v. Desværre havde regeringen tænkt for meget på for-

brugerne og ikke på producenterne, da den tilrettelagde den økonomiske politik. »Det kan ikke hjælpe vedblivende at råbe på billigt brød m.v., når man samtidigt promenerer på gaden i silkestrømper og langskaftede gedeskins støvler ...«, lød proprietærens vurdering.

I fortidens spor?

Thomas Madsen-Mygdal stod i 1920'erne som det danske landbrugs ubestridte leder, hvad enten han regerede fra Landbrugsministeriet eller fra Landbrugsraadet. Og hans program var såre enkelt og tilsyneladende ganske slagkraftigt: Det der skete under krigen, var kun en parentes. Nu gælder det om at få den slettet, så vi kan genvinde vor plads som verdens bedste producent af forædlede landbrugsprodukter.

Uheldigvis faldt begyndelsen på denne genskabelsesproces sammen med den voldsomme, omend kortvarige efterkrigs-krise og derfor skumledes der i krogene om, at Madsen-Mygdal havde været lidt for hastig i sin liberaliseringskampagne. En voldsom M & K-epidemi fra maj 1920 gjorde heller ikke sagen lettere for kvægbrугets fortalere. De sygdomsramte køer gav meget mindre mælk, og da gennemsnitsydelsen i forvejen var ret beskeden, blev der intet tilbage til besætningsejeren, når alle andre interessenter havde fået hver sit. Den eneste lysstribe i mørket var svineproduktionen.

Madsen-Mygdal fik imidlertid sin vilje. Ingen i husdyrbrугets kreds satte alvorlige spørgsmålstejn ved den lagte strategi. Kun de to statskonsulenter S. Sørensen (Washington) og A.P. Jacobsen (Berlin)

blandede lidt malurt i bægeret, når de forsigtigt spurgte, om det nu altid var en god idé at være frihandelsmand. Vi må afstemme priser og mængder efter de lokale forhold, betonedede Jacobsen.¹⁷⁶

Kollegaen i Washington mente, at man kunne tage ved lære af USAs bestræbelser på at få fastere greb om prisdannelsen gennem nyskabelser som »Marketing of Agricultural Products« og »Bureau of Agricultural Economics«. Det var altid de marginale 10–20% i den internationale afsætning, der fik priserne til at gynges, forklarede S. Sørensen. Omsat til danske forhold betød det sikrere informationer, bedre klassificerede varer og dermed højere noteringer. Reklame og marketing var fremtidens løsen, betonedede han.¹⁷⁷

Men ordene faldt på klippegrund. Bekendtskabet med de bundne afsætningsformer 1914–20 fristede ikke til gentagelser. Andelsbevægelsens organisatoriske krise i de første efterkrigsår havde efter de flestes opfattelse netop sit udspring i Anders Nielsens og Niels Porses centralistiske forblændelser, og en landbrugsstyret dansk økonomi var nu som før opskriften på landbrугets succes. Balancen mellem land og by, udtrykt ved de respektive pristaal, var ganske vist ikke genskabt fuldt ud, men foreløbig havde en flydende kroneværdi givet landbrуг et forspring.

Sommeren 1925 syntes dog alt at have sammensvoret sig mod dansk landbrug. Hver for sig kunne urofaktorer som Andelsbankens sammenbrud, Tysklands tilbagevenden til fortidens toldbeskyttelse og kronekursens pludselige opgang nok give anledning til bekymring, men tilsammen var de nærmest alarmerende.

I første omgang gik det ikke så slemt som frygtet, og som vist ovenfor¹⁷⁸, blev det

De røde køer vandes i gadekøret, inden de trækkes på stald. Her er det nødvendigt, at far og søn hjælper hinanden. Optaget ca. 1938.

ligefrem fordelagtigt at producere svin. Høsten 1925 satte dertil ny rekord. Men nægtes kunne det ikke, at det økonomiske spillerum var blevet indsnævret. Kvægbruget er gået i stå de sidste par år, konstaterede konsulent A.M. Frederiksen, Ubby. Smørret gav kun overskud i gode besætninger, og pølsekøerne var en ren underskudsforretning.¹⁷⁹ Gårdejer Aksel R. Søndergaard, Galten, talte ligefrem om »hellige køer« i sin ironiske afstandtagen fra læren om de lokale husdyrracers medfødte fortræffeligheder. »Race« var et overfladisk begreb. Ikke to dyr var ens, hævdede han.¹⁸⁰

Alle kunne dog blive enige om, at begrebet fodringsøkonomi nu var mere aktuell end nogensinde. Med Lars Frederiksens fodringstabeller i hånden kunne den dygtige landmand næsten på kilo afveje den rette foderportion til sine køer. Svinene skulle også fodres rationelt for at undgå for mange fødselsdage i fedestalden. Gode og hygiejniske forhold i stalden var også nødvendige for at opnå et godt resultat, ikke mindst i produktionen af patte-

grise. Hesteholdet blev udsat for stigende kritik. De åd godt 1/5 af avlen, præciserede konsulent Holger Hansen, Odense. Som arbejdsfoder kunne de godt nøjes med kalorier, mens det dyre protein beholdtes dyrets vedligeholdelse.¹⁸¹

I denne situation måtte kravet til de valgte repræsentanter blive, at de fik styr på udgiftsposter som skatter, renter og lønninger. Erfaringen viste, at her var markedsmekanismen mere eller mindre erstattet af politiske reguleringstiltag. Derfor måtte Madsen-Mygdal-regeringen blive mødt med store forventninger gennem dens korte og syndige program: Parikronen må og skal respekteres!

Men byinteresserne var stærkere end ventet. På én gang at skulle bære en arbejdsløshed på 20–30% og en kraftig lønnedgang var for meget for industriens arbejdere. De offentlige udgifter blev nok reduceret, men ikke nok, mente mange landmænd.

De agrarisk sindede blandt tidens opinionsdannere var ikke i tvivl om tingenes rette sammenhæng. »Den beskyttede indu-

stri og de fagorganiserede arbejdere er nutidens privilegerede borgere ...«, mente P.P. Pinstrup.¹⁸² Moesgaard-Kjeldsen, Rødby fandt, at især planteavlsbruget var ramt af krisen. Væk med fagforeningsmonopolet, lød hans krav.¹⁸³

Moesgaard-Kjeldsens krisestemning må ses på baggrund af, at de forholdsvis gode høstudbytter i 1926 og især 1927 ikke helt faldt i samme målestok på de korndyrkende avlere på Øerne, specielt Præstø amt.

Resultatet blev en række tvangsauktioner jfr. følgende tal:¹⁸⁴

År	Tvangsauktioner i landdistrikterne	Heraf landbrugsejendomme
1926	2.885	917
1927	2.026	607
1928	3.011	959
1929	2.774	485

Selv om husmandsbruget bestemt ikke havde gode tider, var det dog især de større gårde, der mest mærkede krisen. Forbedret arbejdsøkonomi blev da mere end et modeord. De to specialister i disciplinen arbejdsøkonomi, amerikaneren F.W. Taylor og tyskeren William Seedorff fik herigenem fornyet aktualitet.¹⁸⁵

Da flæskeprisen i 1927 under indtryk af den stærkt stigende svineproduktion gav kraftigt efter, begyndte flere at tale om faren ved en overproduktion. »Svinefabrikkerne« måtte da stå for skud. Det kaldte påny Madsen-Mygdal frem. På de sjællandske landboforeningers delegeretmøde 19/11 1927 holdt han foredrag om »Landbrugets økonomiske fremtidsmulig-

heder.« Efter hans opfattelse ville verdensforbruget af fødemidler stige stærkere end produktionen. Danmarks muligheder lå nu som før i en overlegen varekvalitet. En statslig gave- og almissepolitik eller en overgang til regulerede former gjorde kun ondt værre. Når landbruget havde kriseproblemer, skyldtes de ene og alene kroneopgangens forvridende virkninger.¹⁸⁶

Hen mod årsskriftet 1927–28 vendte konjunkturerne påny til det bedre. Optimismen vendte tilbage, og der blev produceret som aldrig før, hjulpet frem af nye høstrekorder. Smågriseproducenterne kunne langt fra tilfredsstillende efterspørgslen. Ko- og hestestalde, ladebygninger, ja sågar hønsehuse blev indrettet til svinestalde. Da mange svineproducenter ikke holdt kør, blev fodermælk ligefrem en mangelvare. I stedet brugte man gærfoder, sildemel og lignende. Kvægproducenterne kunne slet ikke følge med i kapløbet. De måtte ovenikøbet opleve, at statskonsulent S. Sørensen udtalte en knusende dom over malkekvæget: Det havde ikke været rentabelt i årene efter krigen. Læste de trods alt videre, kunne de dog se, at svineproduktionen heller ikke var rigtig lønnende. Producerede landmændene bare videre, ville rentabiliteten blot blive endnu ringere.¹⁸⁷

Faren for overproduktion blev et yndet samtaleobjekt, når danske landmænd mødtes 1929–30. Udadtil afviste man ganske vist alle følere fra reguleringssindede landbrugsøkonomer med schweizeren E. Laur i spidsen,¹⁸⁸ men indadtil herskede stor usikkerhed. Kunne det engelske marked klare presset, alt imens døren til det tyske stedse blev lukket mere til? Proprietær A. Mygind, Lillerød, mente, at de hidtidige erfaringer med verdensomspændende produktionsbegrænsninger ikke

Fodringstiden nærmer sig. 1960ernes båsesystem giver trods alt svinene lidt bevægelsesfrihed.

talte for at gå ad den vej.¹⁸⁹ Moesgaard-Kjeldsen var derimod tiltalt af tanken om at få styr på produktionen. Det kunne man f.eks. gøre ved at begrænse retten til at producere svin til 5 stk. svin pr. malkeko om året.¹⁹⁰ Men det var foreløbig kun krusninger på overfladen. Ved årsskiftet 1929–30 kunne Vort Landbrugs redaktør Kr. Raunkjær endnu tale om den tillidsfulde stemning, der prægede dansk erhvervsliv i kontrast til 1920'ernes indtægtskrise. Det var nok bare en ond drøm, sagde man.¹⁹¹ Ved svinetællingen sommeren 1930 konstaterede man ganske vist, at der nu var flere svin end mennesker i Danmark, men dem skulle briterne nok gøre

kål på. Konsulent B. Dahlerup-Pedersen, Fåborg, fandt, at kornpriserne var for lave. Dermed blev kornet fodret i svinene, og et nyt problem var på vej.¹⁹²

Bort med al æstetik og snak om de stedlige racers fortrin! Sådan lød landbrugs lærer Ejnar Møldrups råd. Nu måtte løsenet være økonomisk produktion, og det krævede krydsninger af forskellige racer såsom røde køer med jyske.¹⁹³ Landbrugsminister Kr. Bording siger, at der endnu ikke er krise. Det er nok rigtigt, skrev konsulent N.J. Vester, men kornet er for lidt værd: Vi må nok belave os på en længere krise.¹⁹⁴

Og deri havde han ret.

Dagligdagen i landbruget 1914–1930

Markbrug i krigstiden

Da de toneangivende inden for dansk planteavl og husdyrbrug ved årsskiftet 1913/14 skulle vurdere det forløbne år, var de enige om at give det karakteren »udmærket godt«. Der var avlet store afgrøder, de var høstet til tiden, og husdyrene havde haft rigeligt med foder. Kvæg og svin blev handlet til meget høje priser. Eksempelvis havde en god malkeko kostet 350–400 kr., noget helt uhørt.

Og 1914 begyndte godt, set med landmandens øjne. Vinteren blev den mildeste siden 1822. For aprils vedkommende skulle man helt tilbage til 1800 for at finde lignende varmegrader, og sommertemperaturen nærmede sig tropiske højder. Krigs-udbruddet 1/8 betød nok et afbræk i arbejdet, men til gengæld fordobledes priserne på en række varer, i første række rug. De høje kvægpriser rensede godt ud i bestanden af ældre og svagt ydende køer, omend en mindre M & K-epidemi fra november 1914 en tid forhindrede de østlige øboer i at føre deres dyr til markedet.

Nye signaler var på vej inden for landbrugets teori og praksis. Abed planteavlstation kunne rapportere, at deres nye Abed Binderbyg nr. 411 tillige med en anden bygart Abed nr. 597 gav bedre udbytte end den førende sort Prentice. Forsøg havde vist, at sprøjtning med jernvitriol havde god virkning mod frygtet ukrudt som agerkål, agersennep og kiddike. Husdyrbrugerne kunne på deres side regne med, at den svenske fodringsekspert Nils Hanssons nye bog »Handbok i utfodringslära«, I, snart ville blive udmøntet i nye og mere tidssvarende fodringsnormer. Det fremgik tydeligt af den anmeldelse, forstander H.J. Rasmussen, Næsgård Ager-

brugsskole, gav bogen.¹⁹⁵ Året i forvejen havde H.J. Rasmussen gennem bogen »Vore fodermidler« slået sit navn fast som den ledende autoritet i praktisk husdyrbrug på videnskabeligt grundlag. Senest havde han kraftigt agiteret for at anvende sukkerroeaffald som foder. 1 kg. affaldstørstof havde samme foderværdi som 1 kg. roetørstof.¹⁹⁶

Ingen kunne da være i tvivl om, at roedyrkingen var selve fundamentet for dansk husdyrbrug. Når talen i disse år faldt på begrebet sædskifte, var det normalt ikke roeskiftets eksistens, men dets placering i rækkefølgen, der nu kunne opstå uenighed om. Ved et typisk 8-marksbrug kom roer på 4. pladsen efter brak eller halvbrak, vintersæd og havre. Jyderne var dog tilbøjelig til at placere roerne i 3. skifte eller endnu tidligere.

Selv om halvbrak i roernes tidsalder ikke havde samme betydning i ukrudtsbekæmpelsen som tidligere, sværgede mange landmænd endnu til den »sorte jord« som indgang til et sædskifte. De fleste brakbrugere var dog gået over til modificerede former herfor, såsom halvbrak, hvor græsmarken fik lov til at ligge til Sct. Hans, hvorefter den blev pløjet 2 gange til vintersæd. Dyrket brak var identisk med avl af foderafgrøder som turnips, majs og boghvede.

Vintersæden var enten hvede eller rug. Der forekom eksempler på vinterbyg, men det hørte til undtagelsen. Blandt hvedesorterne var Squarehead ved at blive afløst af Tystofte Småhvede, som både var mere hårdfør og gav større udbytte. Den var dog ikke særlig stiv i strået, og det kunne føre til lejesæd. For de nye hvedesorter var bedste såtid 25/9 – 1/10 mod tidligere midten af september. Rugavlerne burde nu som

Kombinationen kongebesøg og præsentation af præmiedyr var den største attraktion ved Bellahøjskvet 1938. Her ankommer 126 tyre af RDM. Forrest ses den kongelige pristager »Dan Højager«, derefter »Eske Øksendrup« og først på trediepladsen »Højager Nakke«, den »berømteste af alle danske tyre«, som det udtryktes i en samtidig rapport.

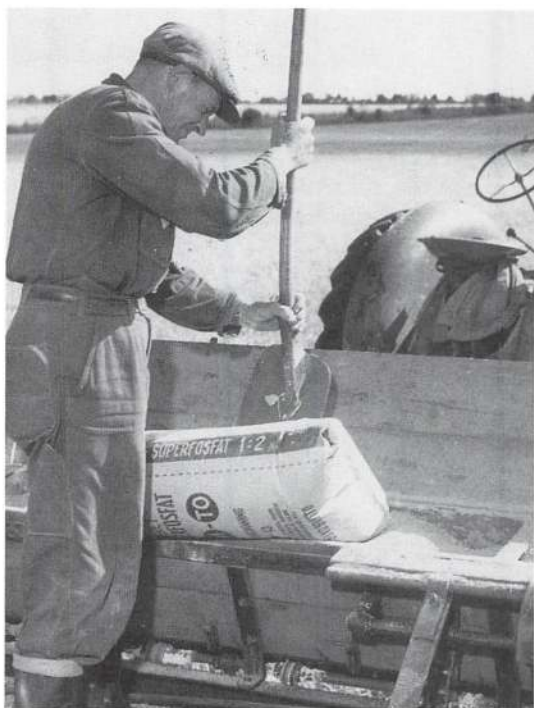
før dyrke sorten Brattingsborg på sandjord og Petkus-rug på lidt bedre boniteter. Jo lettere jord, jo tidligere såtid.

I 3. skift såedes som oftest havre. Ældre sorter som Dansk Havre og Grå Havre var ved at blive erstattet af Gulhvid Tystofte og især på gode jorder Gul Næsgård Havre. To gange havre efter hinanden måtte undgås, da man ellers risikerede at få »havretræthed« eller »havreål«, især på bedre jorder.

I stedet for ren havre eller byg valgte mange landmænd – på trods af sagkund-

skaben – at så en ligelig blanding af begge kornsorter. Andre blandinger kunne dog også forekomme såsom havre og vårrug eller bælgsgød. Dermed mente man at have sikret sig, hvis vejret eller sygdomsangreb skadede den ene kornsort uforholdsmæssigt meget.

På 4. pladsen kom roerne. Øboerne holdt fra gammel tid på runkelroen, jyderne på kålroen. Blandt de forskellige sorter af runkelroer var Barres den bedst anskrevne. Sludstrup-stammen af Barres gav stort udbytte, men mindre tørstof. For

Udspredning af superfosfat ved hjælp af traktortrukket gødningsspredere. Fra 1960'ernes begyndelse.

stammer som Rosted og Fjerritslev var det lige omvendt. Kålrøedyrkere kunne vælge mellem den rødhovede Bangholm, hvoraf Pajbjerg III nok var bedste stamme, og den grønhovede Shepherd, repræsenteret ved Hvidbjerg II-stammen. Kålrøer skulle have mere plads til at vokse end andre roer, derfor skulle der helst være godt 40 cm. mellem planterne mod 20–25 cm. ved bederoer.

Efter roer såede de fleste efterhånden byg og da med græsudlæg. Den 6-radede byg var efterhånden erstattet af 2-radede sorter, især på Øerne. Som nævnt var nye sorter ved at gøre den hæderkronede Prentice-byg rangen stridig som den bedste.

Som havre skulle byg helst sås inden 15/4, idet man dermed reducerede faren for stikflueangreb. Byggen krævede lang voksetid i et mildt og fugtigt vejr for at få kærnen fuldt ud udviklet og for at undgå angreb af skadedyr.

Som græsudlæg brugtes som regel en blanding af græs: hundegræs og rajgræs samt kløver. Tidlig Rødkløver blomstrede 8–14/6 og var da bedst til afgræsning. Tre uger senere blomstrede Sildig Rødkløver, og da var tiden inde til høstet. Hvidkløver var bedst ved fugtig jordbund, men gav kun det halve udbytte. Fik man to gange kløver i sædskiftet, var der stor risiko for angreb af kløverål, »kløvertræthed«. I så fald måtte en bælgplante som Kællingetand erstatte kløveren i en rotation. De fleste var dog enige om, at i hvert fald det 3. græsskifte burde erstattes af roer.

Et sådant 8-marksskifte kunne ikke bruges på ringere jorder. Hdebonden kunne i stedet veksle mellem rug i første skifte, rug eller foderroer i 2. og havre med græsudlæg i 3. skifte. Var jorden fugtig, anbefalede havre, blandsæd og havre med udlæg.

I begge tilfælde skulle agerjorden tilføres gødning. Fra husdyrholdet fik man staldgødning og ajle. En ko producerede netto 8 t. fast gødning og 3 t. ajle på årsbasis. Var den på græs hele sommeren, fragik godt 1/3.¹⁹⁷

Rodfrugter og hvede havde første prioritet, når staldgødningen skulle fordeles. 36–54 læs à 800 kg. til hvede pr. ha og noget mere til roer, lød de sagkyndiges råd. Når det gjaldt ajle, var en tilførsel på 15 t. pr. ha. ret normalt. Græs fik april-maj-ajlen, roerne juli-august-ajlen og helst tilført gennem radspredere, da de gammeltdags vifte- og rørspredere gav for stort tab af ammoniak.

Selv om man rådede over normale mængder staldgødning, anvendte de fleste landmænd også kunstgødning. I skematisk

form kan den anbefalede praksis for de vigtigste afgrøder sammenfattes således:¹⁹⁸

Afgrøde	Chile-salpeter	18% superfosfat	37% kaligødning (kg. pr. ha.):
Byg	ca. 100	180	90–135
Havre	90–180	180–270	evt. 90–120
Hvede	50–100–200	400	100
Rug	–	180–270	evt. 90
Foderroer ¹⁾	180–270	180–270	evt. 90
Sukkerroer	200	200	evt. 100

Note 1) Ved begrænset tilførsel af staldgødning. I almindelighed kan 10 t. ajle erstatte 300 kg. salpeter.

Bortset fra hveden, der helst skulle have sit superfosfat og kali tilført om efteråret, blev kunstgødningen udstrøet som led i forårsarbejdet. Det tog sin begyndelse, når jorden kunne bære hestene. Først fældedes jorden med en let harve eller agerslæber. Dermed var den bekvem, når det egentlige forårsarbejde tog sin begyndelse med 1–2 træk på tværs af furerne ved sæddækker eller kultivator, efterfulgt af letharve. Efter såningen blev marken tromlet. Forårsarbejdet afsluttedes med ukrudtsharven, første gang 4–5 dage efter såningen og 2. gang, når kornet havde gennembrudt skorpen.

I maj-juni foregik roehakningen, helst over 3 omgange. Derefter fulgte høslet, og i begyndelsen af august var det kornhøstens tid. Straks når kornet var kørt ind, skulle stubmarken af hensyn til udkrudtsbekæmpelsen skrælpløjes til 8–10 cm. dybde. Senere fulgte den egentlige efterårspløjning til 18–20 cm dybde. Dermed bekæmpedes også frygtet roeukrudt som følfod, tidsler

og kvik, også kendt som senegræs. Ved samme lejlighed nedpløjedes millioner af frø fra de ligeså frygtede ukrudtsplanter agerkål, agersennep, kiddike, pileurt, okseøje m.fl. Hvis landmanden ville undgå at lide et tab på 5 fold eller mere i sin kornhøst, måtte han utrætteligt søge at holde ukrudtet nede.

Husdyrhold og foder

Den største del af høstudbyttet var naturligvis tiltænkt gårdens dyr. Medmindre man ville basere en større del af husdyrproduktionen på indkøbte fodermidler, måtte der eksistere et nøje forhold mellem planteproduktion og kreaturhold. I »Landbrugets Ordbog« ansløges det, at en malkeko med tilhørende opdræt (og 1 hest pr. 10 tdl.) på 3. klasses jorder krævede 1,8 tdl. med foderafgrøder: de 13% med rodfrugter, 53% med græs og hø og 34% med korn. Da der som regel dyrkedes en del

En agerslæber kunne gøre underværker på en knoldet jord. Men arbejdet kunne være træls for hestene.

mere korn, blev der dermed en del til overs til svinefodring, bortsalg og sædekorn.

En ko krævede meget foder. På Koldingkanten havde man eksempler på, at en malkeko på ét år fortærede følgende foder: 5.000 kg. roer (= 1.000 FE), 1346 FE græs, 184 FE eller 920 kg. grøntfoder, 400 FE eller 500 kg. høg, 372 FE eller 930 kg. halm samt 1181 FE eller 590, 5 kg. kraftfoder, i alt 4483 FE. og vel at mærke »gamle foderenheder« d.v.s. foderenheden af ½ kg byg.¹⁹⁹

I fodringslæren skelnedes der mellem vedligeholdelsesfoder og produktionsfoder. Over en periode på 200–220 dage skulle malkekøer ifølge Nils Hanssons normer have 2 FE pr. 150 kg. levende vægt i vedligeholdelsesfoder og 2 FE for hver 3 kg mælk i produktionsfoder.

En væsentlig del af dette foder blev givet

i form af roer. H.J. Rasmussen var her af den opfattelse, at en ko kunne æde op til 50 kg roer om dagen. Kun de færreste levede dog op til denne fordring. En beregning viste, at det daglige roefoder pr. ko udgjorde 16,5 kg. på Øerne og 23,5 kg. i Jylland.

For køer på græs sagde de sjællandske kontrolforeningers græsberegning, at en malkeko skulle have 8 FE til vedligeholdelse og 1 FE pr. 2 kg mælk, maksimalt 18 FE. Ved en mælkeydelse på mere end 12 kg måtte græsfoderet selv i maj-juni suppleres med kraftfoder.

Ved svinefodringen satte man normalt 1 kg korn lig 6 kg skummetmælk eller 12 kg valle. Opfedning af et fedesvin krævede fra 10 til 95 kg lig 8 FE pr. kg tilvækst. For heste var fodernormerne mindre konkrete. Mejeriet Trifolium gav således sine 575

kg's heste 5 3/4 kg havre og 10–12 kg hør pr. dag.

Teori og praksis under ekstraordinære forhold

For markbrugets vedkommende var det store spørgsmål i de første krigsmåneder, om man nu havde tilstrækkeligt med arbejdskraft, især til sukkerroedyrkingen. Det viste sig imidlertid snart, at mange polske roearbejdere »overvintrede« heroppe. For en sikkerheds skyld oprettede man dog et korps af jyske roekarle, som i givet fald kunne sættes ind. Storbruget søgte også at sikre sig på anden måde, idet der i efteråret 1914 importeredes 12 svenske og amerikanske »motorpløve«, d.v.s. traktor og plov i samme konstruktion.²⁰⁰ Med et spand heste kunne normalt pløjes 1/2 ha pr. dag, men med den største af motorpløvene kunne man klare 5 ha. Un-

der brug af »stærkt lysende lamper« kunne maskinen arbejde 16–20 timer i døgnet. En pris på 8.000 kr. pr. stk. satte dog visse grænser for landmændenes mekaniserings-trang.

Landbrugets rådgivere var i almindelighed af den opfattelse, at der ikke skulle ske for store ændringer i den eksisterende driftsstruktur. Foråret 1915 var Det tekniske Landbrugsudvalg dog mest stemt for at så byg i en del af brakmarken. Roer og tidlige kartofler kunne dog også komme på tale. 14 dage senere kunne man læse i Ugeskriftet, at en brakmark fortsat var det bedste våben i bekæmpelsen af tidsler.

Med de begrænsninger, den anspændte forsyningssituation satte, drev de fleste landmænd deres jord på gammeldags måner. Det ser dog ud, som om den udbredte skepsis over for kunstgødningens positive virkninger ikke blev mindre i disse år. A.P. Jacobsen måtte herover for betone, at man mindst skulle bruge samme kvanta salpe-

En kultivator kunne løse jorden i stor dybde, forudsat man ræde over den fornødne trækraft.

ter som tidligere. 100 kg gav 200 kg kærne og 3–400 kg halm ekstra eller 7 kr. mere plus halm. Superfosfat kunne derimod spares. Kali var også lønnende: 100 kg ville give 75 kg kærne og 100 kg halm eller 15 hkg runkelroer.²⁰¹

De forhåndenværende mængder superfosfat skulle reserveres engarealerne samt udlæg med græs, mente andre. I øvrigt viste en samtidig undersøgelse i Frederiksborg amt, at en trediedel slet ikke brugte salpeter, og at kun 6% havde et forbrug på mere end 37,5 kg pr. ha. Kali anvendtes kun af 1/3 og da i ganske små mængder. Brug af superfosfat var mere almindeligt og da i kvantiteter på 25–50 kg pr. ha.²⁰²

Gang på gang måtte autoriteter som

A.P. Jacobsen og O.H. Larsen erindre om kunstgødningens gode virkninger. Forsøg i Askov havde demonstreret en betydelig virkning, når kunstgødningen blev brugt til supplerende af staldgødning i størrelsen 70 kg. chilesalpeter, 42,5 kg superfosfat og 75 kg kainit pr. ha. Resultatet var 5% større kornhøst, 15% flere roer og så 50% mere hø.²⁰³

På det sjællandske planteavlsmøde 4/3 1920 blev det fastslået, at brug af salpeter havde været en god forretning for krigstidens mange korndyrkere, derimod ikke superfosfat og kali. Af hensyn til en effektiv ukrudtsbekæmpelse burde helbrak normalt erstattes af kartofler og turnips.

Jyske sandjordsdyrkere kunne med for-

De afstoppede og opløjede roer køres hjem. Efterårsregnen kunne, især på lerjorde, gøre arbejdet meget besværligt.

del bruge sneglebælg som grøngødning. Dette i forening med 360 kg. salpeter pr. ha havde givet et stort merudbytte. De fleste roedyrkere brugte i forvejen en art grøngødning i form af nedpløjede roeblade. Dermed kom de i konflikt med moderne indstillede husdyrbrugere, der hellere ville opfodre roebladene end pløje dem ned.

Husdyrbruget mærkede i det hele taget krigstidens forsyningsvanskeligheder langt hårdere end markbruget. Derfor søgte man med lys og lygte efter alternative fodermidler, såsom sukkerroer. Forsøgslaboratoriet kunne her oplyse, at man så tidligt som i 1891–92 havde anstillet fodringsforsøg med sukkerroer. Erstattedes halvdelen af kornet med sukkerroer, gav 4 kg roer næsten samme fodervirkning som 1 kg korn.²⁰⁴ Praksis viste imidlertid, at en roemængde på op til 45 kg pr. dag kunne afstedkomme roeforgiftning hos køer.

Et fåtal så i ensilering, »sylvning« som det kaldtes, af roeblade en vej ud af foderklemmen. Forsøg i Vendsyssel havde vist, at man kunne nedsylte roebladene i runde jordhuler, 5–6 m i diameter og 1,2 m dybe. Her nedkuledes 10–12 læs roeblade, som et par heste derefter trampede godt sammen. Sluttelig dækkedes kulen til med 30 cm jord. Nyere forsøg på Næsgård Agerbrugsskole havde vist, at nedkulet roetop kunne komme op på runkelroens foderværdi.

Under alle omstændigheder gjaldt det om at holde hus med det forhåndenværende foder, betonedes H.J. Rasmussen gang på gang. Først måtte svineholdet reduceres 25–30%. Det gav kun 25–30% af de opædte kalorier tilbage. Søerne kunne passende nøjes med lidt roer samt mælkeriaffald og avner. Høet skulle reserveres køer og kalve. Til et foder af roer, kartofler

og halm måtte tilsættes 50 gr kridt og benmel.²⁰⁵ Desuden skulle køer have 15–30 gr kogsalt pr. dag, svin 3–6 gr. Heste burde kun have roer, 2 skp. rensede pr. dag.

Selv om kvægbruget var mere begunstiget end svineproduktionen, kneb det fra krigens begyndelse med at opretholde den normale mælkeydelse. En medvirkende årsag var en større M & K-epidemi, som fra november 1914 til juli 1916 afstedkom 7.091 tilfælde med tyngdepunkt på Sjælland og Fyn. Det kostede landbruget den nette sum af 7 mio. kr.²⁰⁶

Kreaturtællingen i juli 1920 viste dog tegn på bedring. På ét år var kvægbestanden vokset med 98.999 stk., selv om den stadig manglede 1,8% i at være af samme størrelse som ved krigens begyndelse. Til gengæld var kobestanden blevet forynget, især i gruppen 6–10 årige. Svinebestanden var samtidig blevet forøget godt 40%, men stod endnu 40% tilbage for 1914.

Skulle mælkeydelsen stige kraftigt i de kommende år, viste erfaringer fra praksis, at malkemaskinen nu var et realistisk alternativ til de svenske malkepiger. Den sparede alt efter sin størrelse 1–3 mand. Ordentlig rengøring var det eneste krav, den stillede. På en landbrugsudstilling i Kolding juli 1920 vakte den stor interesse. Derimod var landmændene nu mindre interesserede i traktorer. Olien var blevet dyrere og hestene billigere. Der var heller ikke så mange penge mellem hænderne på folk som førhen.²⁰⁷

Dyre roer og billig mælk

Som det blev vist ovenfor, var spørgsmålet om ensilage så småt ved at være aktuelt under 1. verdenskrig. I 1920'erne blev det

Græs kunne være en mangelvare hen på sommeren. Køernes efterladenskaber i form af »kokasser« afsatte desuden en række pletter, som dyrene græssede udenom.

også rejst med mellemrum. Forsøgsleder Josef Hansen, forsøgsstationen i Vejen, kunne således oplyse, at der i 1920 fandtes én silo i hele Danmark, nemlig i Vestjylland. Problemet var at begrænse gæringen til kun at omfatte mælkesyrebakterier. I så fald kunne tabet i tørstoffet holdes inden for 10–15%. Åbne gruber var nok billige at etablere, men der opstod let eddikesyregæring, da luften ikke 100% kunne holdes ude. Dermed blev ensilagen sur, og kørerne vendte da mulen den anden vej.²⁰⁸

Da arbejdsomkostningerne var ret høje, var man hele tiden på udkik efter foderafgrøder, som kunne erstatte den arbejdskrævende roeavl. Gule og blå lupiner indeholdt 15–20% protein, men de kunne være giftige for heste. Lucernen pristest af de

fleste, men de færreste dyrkede den. Selv på høje, varme og kalkholdige jorder kunne den slå fejl.

En række planteavlsfolk med M.K. Kristensen i spidsen ville i denne situation udpege græsmarkerne som den del af grovfoderarealet, det betalte sig at gøre ekstra meget ud af. M.K. Kristensen fik i 1917 oprettet en græsmarkssektion under Foreningen af jyske Landboforeninger, og initiativet fik mange efterfølgere. Engen er agerens moder, sagde man.

Efter Kristensens opfattelse var det en god investering at så græs i moser og andre lave arealer efter fornøden vandafledning, kultivering og tilførsel af kalk samt gødskning. Til afgræsning var den slags arealer fremragende.²⁰⁹ Hedeselskabet og en særlig

kommission for vildmoserne gik på deres side aktivt ind i arbejdet på at forvandle moserne til landbrugsjord.²¹⁰

Græsmarksentusiasmen varede dog kun kort tid. O.H. Larsen kunne i 1925 konstatere, at arealerne med græs var blevet reduceret med 77.000 ha siden 1919. I samme periode var der tilkommet 18.000 ha med lucerne og grønfoder.

Også kornavlens havde problemer i begyndelsen af tyverne. Forpagter Sonne måtte ligefrem rykke ud med et veltalende forsvar for kornet som det gennemgående træk i landbrugets udvikling. Landmanden kunne enten sælge kornet eller opfodre det. Selv havde han med et godt udbytte solgt det meste af kornet og i stedet købt oliekgager.²¹¹

For såvel roer som korn gjaldt det nu om at øge udbyttet, ikke arealet. Forsøg med hvedesorter 1918–23 gav som resultat, at en ny sort, Weibulls Standardhvede, havde vist sig konkurrenten Tystofte Småhvede II overlegen. Dog skulle såsæden afsvampes med blåsten for at undgå angreb af stinkbrand. I øvrigt havde man efter tysk mønster iværksat forsøg med at afsvampe såsæd med kviksølvmidler. Det skulle på lidt længere sigt blive af største betydning i bekæmpelsen af kornets sygdomme.

For rugens vedkommende var rækkefølgen på magre jorder sorterne Borris, Brattingsborg, Petkus og Sjerne.

Når det gjaldt bygsorter, viste forsøg i Jylland, at Guldbyg og Abed Binderbyg var bedre end Prentice-byg. Desuden kunne det fastslås, at kvælstofgødninger gav dobbelt igen ved dyrkning af korn, roer og græs. På sandjord var superfosfat og kali befordrende for de fleste afgrøder.²¹²

Henved 9/10 af markernes afgrøder tjente under normale forhold som foder for

husdyrene. Trods en kraftig M & K-epidemi i 1920–21 viste malkekvæget sig i disse år som husdyrproduktionens vel nok sikreste kort. De stigende omkostninger betød imidlertid, at fodringsøkonomien blev et centralt anliggende for kvægbrugets teoretikere og praktikere.

På et møde i København i november 1915 vedtog repræsentanter for nordiske kvægbrugsspecialister at anvende Nils Hanssons »skandinaviske« foderenhed. Den indeholdt 1660 nettokalorier eller foderværdien af 1 kg byg. Efterhånden som denne enhed blev indarbejdet, fik man et fast udgangspunkt for foderudmåling i forhold til dyrenes produktionsevne.

Efter dansk-svensk erfaringer skulle en ko have 1 FE pr. 150 kg levende vægt og 1 FE pr. 3 kg mælk, den ydede. Professor Lars Frederiksens fodringsforsøg vinteren 1922–23 viste imidlertid, at 1 FE i produktionsfoder kun gav 2,93 kg mælk i gennemsnit.²¹³ Hvad angik foderets proteinindhold, skulle en malkeko på 500 kg ifølge disse forsøg have 250 gr protein i vedligeholdelsesfoder og mindst 50 gr protein pr. kg 4% »mælk«, som det udtryktes.

I sin anmeldelse af Lars Frederiksens »Tabeller og tavler ...« præciserede den sjællandske kvægavlskonsulent H. Hansen Larsen – i øvrigt Lars Frederiksens efterfølger som professor i husdyrbrug – at de noget store fodernormer hos Lars Frederiksen især egnede sig for »gammeltmal-kende køer«. Til køer, der lige havde kælvet, foretrak han de proteinrige normer, Holger Møllgaard, professor i fysiologi ved Landbohøjskolen, havde opstillet i sin »Lærebog i biokemi og husdyrenes ernæringsfysiologi 1922.«²¹⁴

Selv om Lars Frederiksens tabeller og tavler umiddelbart lod sig aflæse, påtog

Professor Lars Frederiksen (1883–1933) inspicerer kvægtorvet ca. 1930. Efter en karriere indenfor konsulenttjenesten m.v. blev han i 1923 professor i husdyrbrug ved Landbohøjskolen. Hans »Tabeller og tavler til brug ved beregning af malkekvægets vinterfoder« (1924) blev i henvend 50 år normgivende for dansk husdyrbrug.

H.J. Rasmussen sig den opgave at omsætte normerne til konkrete forskrifter. For en periode på 200 dage skulle de bedste køer med 25–30 kg mælk pr. dag have 50 kg roer eller 5,5 FE, 7 kg hø eller 2,9 FE og 6 kg kraftfoder eller 6,3 FE, i alt 14,7 FE og 1.890 gr fordøjeligt renprotein.²¹⁵

Køerne er gode nok, men ikke kopaserner, mente dansk kvægbrugs nestor, statskonsulent Appel. Her overfor ville forsøgsleder H. Wenzel Eskedal blot påpege, at Danmark kunne prale af verdens højeste gennemsnitsydelse, i 1924 ca. 3.000 kg mælk med 3,65% fedt og 120–125 kg smør. USA kunne kun møde op med 2.000 kg mælk og 81 kg smør.²¹⁶ I samme nummer af bladet bragtes meget passende et billede af den danske rekordko nr. 38 hos godsejer Beck, Krusesminde ved Korsør. Den havde i 1923–24 ydet ikke mindre end 12.326 kg mælk med 3,82% fedt og 526 kg smør.

Trods de mange lovord om malkekvægets fortræffeligheder blev det dog stedse tydeligere, at svineproduktionen havde fremtiden for sig. Svinene er det eneste lyspunkt, udtryktes det i en beretning for 1922. Ifølge konsulent B. Dahlerup Petersen var det en forholdsvis enkel sag at producere 1. klasses slagterisvin. De skulle blot have motion, godt og rigeligt foder, samt de fornødne mineralstoffer og vitaminer (f.eks. i grønt foder). Husmændenes grise kom ofte på slagteriet, når blot de var 5 mdr. gamle. Det gav ikke gode karakterer i fodringsøkonomi, når svinene nåede at holde $\frac{1}{2}$ års fødselsdag.²¹⁷

Kornet går gennem svinene

I sit tilbageblik på 1925 udtrykte Ugeskriftet som sin opfattelse, at nu var krigsårene blevet historie. Fremtiden stod nu for alvor for døren. Overalt sås grøde og fremgang. Nye kornsorter og dyrkningsmetoder var på vej ud til landbrugets udøvere.

For hvedens vedkommende førte Tys-tofte Småhvede stadig an med 38, 3% af

En 16–17 fods mejetærsker i arbejde, drevet frem af en 180 hk. motor. Maskinen koster 750.000 kr., men købesummen kan afskrives over 5 år med 20% om året. Den kan da indgå i en byttehandel ved køb af en ny maskine, hvorefter den overtages af en anden landmand.

hvedearealet, men Weibull's Standard var nu oppe på 27,3%. Guldbyg tegnede sig i 1927 for $\frac{1}{2}$ af bygarealet, og Prentice var tilsvarende reduceret fra 50% i 1921 til det halve. Binderbyggs andel var 20%. Som stivstrået halmfattig sort gav den bedst udbytte ved en udsæd på 180 kg pr. ha modsat den blødstråede Prentice, hvor man stort set høstede lige meget ved udsædsmængder på henholdsvis 133 og 160 kg. Såede man imidlertid for tyndt på ukrudtsbefængt jord, fik agerkålen for let spil, lød planteavlskonsulent H.H. Holme Hansens råd.²¹⁸

Blødstråede kornsorter var ikke netop sagen i et år som 1927. Alverdens ulykker ramte da planteavlen. Lejesæd og fodsyge sås overalt. Roerne sejlede i vand, og alene græsset trivedes midt i regnen. Nu ikke

større roearealer, men flere roer, bad planteavlskonsulent H. Kryger Larsen i sin årsberetning i Ugeskriftet.

De lavere indtægter i kroner og øre i konsekvens af kronens kraftige værdiforøgelse 1925–26 skabte problemer i mange landbohjem. For markbrugets vedkommende gav det sig udslag i en søgen efter arbejdsbesparende teknikker og efter foderafgrøder, der evt. kunne erstatte en del af oliekerne. Det var i Tyskland, man i 1920'erne skulle søge inspiration, om man ville rationalisere landbrugsarbejdet. På en forsøgsanstalt i Pommeritz og en forsøgsgård i Oldenburg blev de enkelte arbejdsprocesser i landbruget analyseret i deres enkelte bestanddele.²¹⁹

Havde dette indtil videre mest teoretikernes interesse, vakte det nogen opsigt i

landmandskredse, da en svensk godsejer ved Landskrona 2/9 1928 som den første i Skandinavien kunne demonstrere en 9-fods kombineret meje- og tærskemaskine. Den kunne klare 1 ha i timen. Da kornet ved den lejlighed havde en vandprocent på 20, måtte det senere tørres. Maskinen sparede 3 spand heste og 3 mand.²²⁰

Eftersom danske landmænd ifølge statskonsulent Anton Christensen ikke kunne få maskiner nok, kunne det nok tænkes, at mejetærskeren snart ville blive introduceret i Danmark. Høvendere, kålroeoptagere og kartoffeloptagere fandtes på 10% af større gårde, og 1/2 af alle bondegårde formalede selv deres korn under brug af elmotorer. Dermed havde kun 2–3 gårde holdt fast ved malkemaskinen mod 70 anlæg for 20 år siden.²²¹

Større produktion pr. arealenhed! Dette ønske kunne alle forenes om, men helt uundgåeligt fulgte da spørgsmålet: Betaler det sig at bruge stigende mængde kunstgødning? Forstander Karsten Iversen, Askov forsøgsstation, kunne hertil svare, at helt op til 600 kg salpeter pr. ha staldgødede roemarker svarede regning.²²² Ifølge en senere beregning fra hans hånd anvendtes 1927–29 gennemsnitlig 70 kg salpeter, 140 kg superfosfat og 18 kg kali pr. ha. Det fremkaldte et merudbytte på 12 mio afgrødeenheder eller + 13%.²²³

Havde svineproduktionen i første halvdel af 1920'erne været en smal lysstribe i et mørktfarvet helhedsbillede, blev det i årene op mod 1930 nærmest identisk med fremtidshåbet for dansk landbrug. En tysk forsker Arthur Hanau havde ganske vist klarlagt, at prisen på svinekød bevægede sig i rytmiske bølgebevægelser. Sæsonsvingninger kunne bevæge sig 6–7% op og ned, hvorimod de lange bølger af 4 års

længde kunne svinge 50%. For en 19 års periode havde han konstateret 5 bølge-toppe. En sådan top af årgang 1925 var to år senere ved at flade ud.²²⁴

Uden megen tanke på svineprisernes påståede bølgebevægelse følte danske landmænd imidlertid over en bred front, at svineproduktionen betalte bedst for kornet. I løbet af 1927 steg svinebestanden 24% og søerne ikke mindre end 38%. Skal vi holde svin eller køer, lød da B. Dahlerup Petersens spørgsmål i Ugeskriftet april 1928. Et halvt år tidligere havde flæsk efter hans opfattelse været en bedre forretning end smør, men på det sidste var der skudt en række »svinefabrikker« op, og dermed var der blevet større trængsel på markedet. Der skulle være plads til begge dele.

En fremtrædende svineavler, mejeriejer Anders Andersen, Truelsholm, Langeskov, havde i et radioforedrag 9/3 1928 fastslået, at der ikke måtte produceres flere svin, end at skummetælken udgjorde mindst 10% af deres foder.²²⁵ Da der ligefrem var tale om mælkemangel, gjaldt det om at presse malkekøerne til endnu højere ydelser. Et middel hertil var at supplere forårets og forsommerens græsfoder med de tiloversblevne roer.

Det samme sagde H. J. Rasmussen i et senere foredrag. Om græsset mente han, at det var mindre væsentligt, om kvæget blev tøjret eller gik frit under afgræsningen. Vigtigere var det unægteligt, at der var græs nok. Ville man af hensyn til de højestydende køer lade dem græse frit og hvor dyrene da valgte de køligere aften- og nattetimer, måtte det ske i et system af mindre folde. Herved kunne dyrene få en placering, der svarede til deres ydelse.²²⁶ Forsøgsleder V. Steensbjerg var helt enig heri. Selv med største umage kunne en ko

En tale ved Frihedsstøtten på Vesterbro i København. Som Landbrugsraadets præsident mindes landstingsmand H. Hauch Stavnbandslæsningen 20. juni 1788. Dermed var optakten givet til de store festligheder i anledning af 150 året for den skelsættende begivenhed. I modsætning til solskinet 50 år senere silede regnen ned den dag.

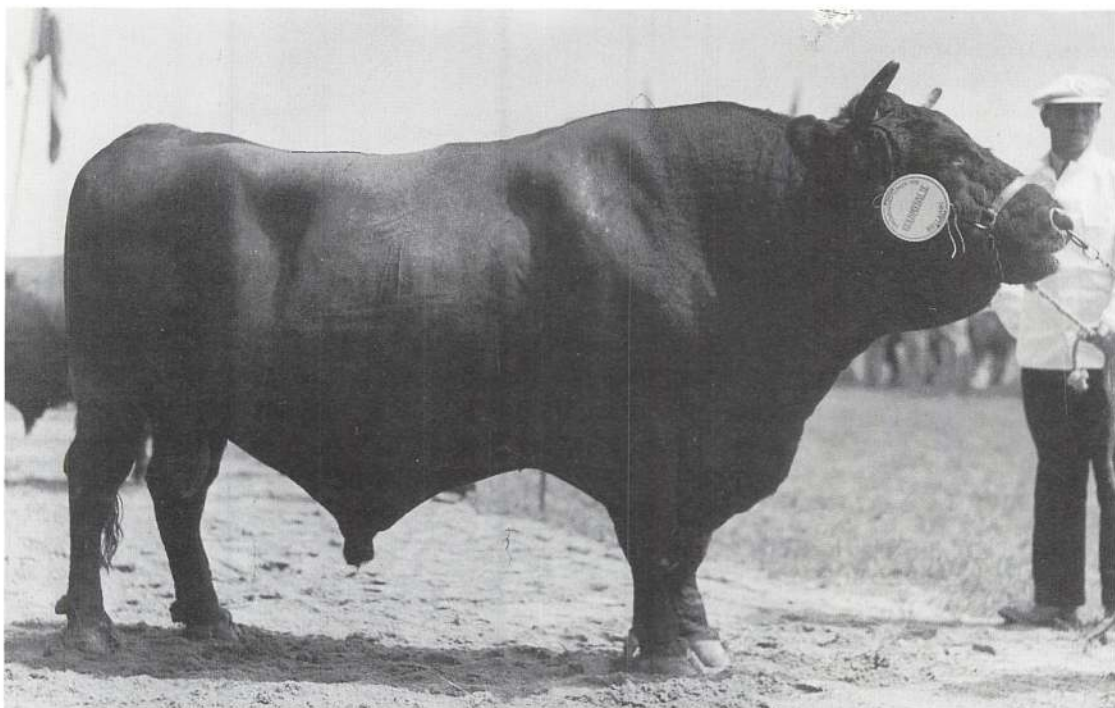

ikke æde mere end 50–60 kg græs, og det gav kun 15–20 kg 4% målemælk i spannen. Der skulle også kraftfoder til om sommeren.²²⁷

De bedre afsætningsforhold for kreaturer og kød i 2. halvdel af 1920'erne skærpede interessen for opdræt af kalve og fedekvæg. Slagterne ville gerne have en del af de 710.000 markedsførte kalve som »10–12 uger gamle sødmælkskalve« med en levende vægt på 110–130 kg lyst kød. Fedekalve på 140–175 kg kunne få et tilskud af 10% hvedeklid, 10% hørfrøkager og 80% havremel og kornstrå. Alligevel var det en tvivlsom forretning, akkurat som sødmælkskalvene, mente konsulent K. M. Andersen.²²⁸

Ved årsskiftet 1929–30 var det først og fremmest svineproduktionen, der optog sindene. De fleste landmænd så med skæve blikke til de mange »svinefabrikker« med en bestand på 2–600 slagtesvin, som dukkede op overalt. I deres spæde vorden fodrede de svinene med et vitamog-gærfoder, men derefter med engelsk eller tysk tørgær (1½%), sildemel (3%), kød- og benmel (3%) samt vandrevet kridt (1%) – plus en kraftfoderblanding med 3–4 slags korn.²²⁹

Går det mon an sådan at presse det engelske marked, spurgte mange. Ja, svarede B. Dahlerup Petersen. Forholdet flæskepris-bygpris var i 1929 1:9,6 mod 1:6,5 i 1928. Når blot den var 1:7, var produktionen rentabel.²³⁰

På den store Landbrugsudstilling på Bellahøj 1938 blev præmietyren »Højager Nakke« trods sin guldmedalje »kun« placeret som nr. 3 i kongerækken af RDM tyre. I sin 15 års levetid indbragte den imidlertid sin ejer gårdejer Peter Hansen, Borggård, Nakke, så mange førstepræmier og udmærkelser, at den også på dette punkt slog alle rekorder. I elitestambogen er opført 76 døtre samt 44 sønner og yderligere 106 sønner i registerstambog.

Andre som den kommende statskonsulent i England, S. Sørensen, var mere skeptiske. Markedet kunne tænkes at blive overfyldt. Forstander J.K. Jensen, Haslev, ville helst se en jævnt stigende produktion til jævne priser.²³¹ I det hele taget ønskede han svineavlens stærkt forbedret. Kun 1% af søerne kom fra avlscentre. Slagtesvinene kom i de 3 kvalitetsklasser med 1/3 i hver. Det var ikke opmuntrende at se så mange korte, tykke svin, fedet op med næringsfattigt tapiokamel og mere vand end mælk. Andre havde dog hertil gode erfaringer med at blande 50% tapiokamel med 40%

korn og 10% jordnød – eller soyaskrå, rørt op med 1½ kg skummetmælk pr. kg. kraftfoder.²³²

Endnu i sommeren 1930 kunne danske husdyrbrugere mødes med stolte og glade miner på de sjællandske landboforeningers store jubilæumsskue 3–6/7 i Fælledparken i København. På fløjen af præmietyrene stod den nu 5-årige tyr af rød dansk malke race (R.D.M.) »Højager Nakke«, ejet af et konsortium med den kendte kvægavler P. Hansen, Nakke, i spidsen herfor. Det var sidste gang, den kunne opnå individbedømmelse. Til gengæld havde den fået

Kongens ærespræmie. 17 sønner var også med på skuet, de 5 med smukke førstepladser. K.M. Andersen berettede i Ugeskriftet, hvorledes en kvægavler i Bråde havde kørt sine kvier de godt 20 km til Nakke »for at få dem bedækket med fænomenet Højager Nakke! Med sine 1.100 kg stod han i forhold til racen som en mægtig, stor, bred og dyb tyr med velbåret ryg og bredt, fire-sidet, lige kryds ...«²³³

Kunne Højager Nakke-optimismen mon overvinde under en ny landbrugskrise?

Landbrugets forædlingsindustri 1914–30: Mejerier og slagterier

Hverken Ugeskriftet eller Vort Landbrug beskæftigede sig meget med spørgsmål

vedrørende landbrugets forædlingsindustri i denne periode. Man får nærmest det indtryk, at hverken de organisatoriske eller teknologiske problemer inden for denne industri interesserede den brede landbrugsopinion, blot afregningen og den senere efterbetaling skete punktligt og i øvrigt lå på et niveau, der forekom acceptabelt.

Som regel anmeldte Ugeskriftet pligt-skyldigst den årlige mejeristatistik, der afbildede situationen det nærmest forudgående mejeriår, men det gav sjældent anledning til mere principielle kommentarer.

For årene under krigen og den nærmest følgende periode var mejeribrugets forhold naturligvis præget af de problemer, den reducerede mælkemængde gradvist førte med sig. At det også kunne føre til leverandørflugt, viser følgende tal:

År	Antal leverandører pr. mejeri	Antal køer do	Kg mælk pr. ko	Antal kg mælk pr. kg smør
1914	153	967	2.644	25,4
1916	149	868	2.593	24,7
1918	145	751	1.834	25,2
1920	143	825	2.142	24,8
1922	145	884	2.550	24,5
1924	142	911	2.848	24,4
1926	142	937	2.846	24,7
1928	145	1.025	2.940	24,1
1930	146	–	3.151	–

Af de i alt 884 mejerier, som i 1922 deltog i mejeristatistikken, lavede de 334 eller 46% ost. Denne produktionsgren var vokset stærkt frem efter 1914, hvor den sydgående eksport satte rekord.

De fleste mejerier var forholdsvis små

sognemejerier. Det satte sig spor i driftsudgifterne. Mejerier med over 1 mio kg mælk om året lå i 1920 i gennemsnit på 2,8 øre pr. kg, hvorimod de små mejerier med under 1 mio kg måtte op på 3,7 øre pr. kg. Moderniseringen af mejerierne var på

dette tidspunkt skredet godt frem. 59% brugte køleanlæg mod 38,5% i 1914, og 94% brugte kontinuerlig kærne. På 4/5 af mejerierne skete afregningen efter indhold af fedt eller fløde, men stadigvæk var der en hel del mejerier, som ikke betalte mere for fed mælk end for mager.

De anførte tal viser for 1920'erne, at det tog nogle år at genvinde det niveau, man var nået op på i 1914, og at det i det hele taget kneb med at sætte produktionen pr. ko i vejret. I 1927 lavede 43% af de indberettende mejerier ost og fik herved 0,82 øre mere pr. liter mælk end ved smørlavning.

Trods vigende priser voksede osteproduktionen støt år for år. I 1930 fremstillede 588 mejerier ost, og heraf var de 511 andelsmejerier. Af de i alt 26,5 mio kg tegnede de fynske ostemejerier sig for 44%, de østlige øer 35% og Jylland 21%. Næsten 9/10 af produktionen var fast ost, og heraf var de 60% gouda-, 12% schweizer- og 12% steppeost.

Slagterisektoren var i sammenligning med mejeribrugget nærmest et lukket land. Kun sjældent fandt branchens interne forhold vej til landbrugspressen. Tidligere er omtalt, hvorledes Andelsslakterierne gennem det meste af tyverne brugte mange kræfter på at få landmændene til at levere lange, slanke baconsvin med 3 cm tyndt rygflæsk.²³⁴

Dette problem blev som antydnet ikke mindre, da »svinefeberen« for alvor satte ind 1928–29. Der savnedes i høj grad forskningsresultater, der kunne vejlede svineproducenterne. Ganske vist havde man i 1926 fået to nye forsøgsstationer til supplerende af de eksisterende tre, men der kunne gå år og dag, før forsøgsresultaterne blev gjort tilgængelige. Da svineavlens grundlægger, statskonsulent P. A. Mørkeberg

døde i 1927, blev hans stilling ikke genbesat. I stedet ansatte Andelsslakterierne selv en konsulent, K. M. Jensen. Det fremkaldte en del bitre kommentarer fra konsulentside sådan at mase sig ind på vejledningsarbejdets gebet, blot fordi man havde godt med penge.²³⁵

Hvis gårdejerne bestyrede mejeribrugget, følte storbrugets repræsentanter sig lige så kaldede til at sidde på flæsket. Husmændene var ligesom lidt hjemløse begge steder. Fjerkræavlens var imidlertid deres domæne, og med dennes stærke opsving i løbet af tyverne havde de fået deres andel af den voksende landbrugsindustri.

Landbrugsøkonomi i tidens eget spejl

Set med landmandens øjne havde de to år, der indrammede denne periode: 1914 og 1930 kun det tilfælles, at kornhøsten i begge tilfælde blev en skuffelse. Landmanden af 1930 kunne imidlertid trøste sig med, at det totale høstudbytte satte rekord med 11.270 mio foderenheder mod 6.779 mio i 1914. Udover en arealforøgelse på 321.000 ha i konsekvens af Genforeningen 1920 havde en række andre faktorer medvirket, såsom en mere intensiv udnyttelse af landbrugsarealet, et større udbytte pr. driftsenhed og en stigende arbejdsproduktivitet. Og ikke at forglemme: vejret.

Det var næppe blevet bedre, generelt betragtet, men stadig set ud fra udsigtspunktet 1930 var en rigtig tørkesommer ved at være et historisk begreb. I tre år i træk havde landbruget kunnet glæde sig over vækstforhold, der stort set begunstigede alle afgrøder. Landmænd af det lidt ældre slægtled kunne imidlertid også hu-

Lomborg Andelsmejeri syd for Lemvig var det første af landets andelsmejerier, hvis leverandører vedtog at indmelde sig i Mejeriselskabet Danmark. Under mejeriet var 128 andelshavere, der i sidste regnskabsår leverede godt 6 mill. kg mælk.

ske, at vejrforholdene under 1. verdenskrig lod noget tilbage at ønske. Erindringen om den nærmest tropiske sommer 1914 gik sent af minde. Bortset fra 1915 var de nærmest følgende år i klimatisk henseende også under middel. I såvel 1917 som 1918 kom forårsarbejdet sent i gang, derefter fulgte en tør forsommer og en regnvåd høst. Når man erindrer sig den stigende mangel på kunstgødning, måtte høstudbyttet blevet meget pauvert.

Ydre og indre forhold satte derfor ret snævre grænser for landbrugsproduktions udfoldelsesmuligheder under 1. verdenskrig. Arealet med korn og bælgsgød

formindskedes med 58.000 ha 1914–18. Til gengæld forøgedes rodfrugtarealet med 14.000 ha og arealet med frø- og industriafgrøder med godt 21.000 ha. Bestanden af malkekøer reduceredes med 300.000 stk., hvorved mælkeproduktionen på det nærmeste halveredes. Svineholdet led mest; det blev reduceret til 1/3.

Landmændene havde altså meget mindre at sælge, men til gengæld fik de varerne godt betalt. En afstemning i landbrugets kreds ville dog næppe have skabt flertal for den opfattelse, at landmændene dermed var tilfredse. De mest utilfredse blandt dem hævdede tværtimod, at de kunne have

Forpagter Sonne fremviser den landbohistoriske udstilling for Kong Christian X ved 150 års festen for Stavnsbåndsløsningen 1788. Som en af sin tids dygtigste landmænd fik Sonne i kraft af sin duelighed og sin redelighed en indflydelse, der stod i omvendt forhold til hans udtalte mangel på landbrugspolitiske ambitioner.

fået langt mere, hvis ikke regeringen gennem »rugmaksimalen« o.lign. indgreb havde forhindret dem i at få »verdensmarkedets priser« – hvad det så betød i en krigstid.

For de regnskabskyndige var der både lys- og skyggesider ved udviklingen. Det var en fordel at få rensat ud i besættningerne og at få gjort landmændene mere bevidste over for den rette anvendelse af foderet. Det var derimod mindre heldigt, om man blot brugte løs af landbrugskapitalen uden tanke på, at den engang igen skulle føres à jour. For en landøkonom som professor O.H. Larsen var det nærmest en

skændsel, om folk blot for vindings skyld skilte sig af med deres slægtsgårde.²³⁶

O.H. Larsen var nok den person i samtiden, som kendte mest til landbrugets regnskabsforhold. I samarbejde med andre af datidens landøkonomer, deriblandt forstander J.C. Overgaard, Ladelund, fik han i 1918 oprettet »Det landøkonomisk Driftsbureau«. Modellen var det regnskabssystem, den schweiziske landøkonom, professor E. Laur, havde udviklet i årene efter århundredskiftet. På basis af landbrugsregnskaber fra hele landet skulle udregnes en række gennemsnitstal, som gjorde det muligt at vurdere driftsudbyttet, i sidste

instans landbrugskapitalens forrentning. De hidtil fremkomne regnskabsresultater var for spredte og for usystematisk indsamlede til at få tillagt større gyldighed.

Såvel O.H. Larsen som J.C. Overgaard ytrede sig gentagne gange i løbet af krigsårene om erhvervets økonomiske tilstand. Sidstnævnte havde naturligt nok mest øje for mejeribrugets noget betrængte situation i skyggen af den voldsomme hausse på jordens afgrøder.²³⁷ Det kaldte mange modindlæg frem. Nogle mente, at forstanderen ikke gik langt nok i sin pessimistisk stemte vurdering af mælkeproduktionens konkurrenceevne, andre mente tværtimod, at han f.eks. havde ansat gødningsværdien for lavt og dermed undervurderet lønsomheden.²³⁸

Tonen hos O.H. Larsen var i de første rapporter ret optimistisk holdt. I et foredrag i Landhusholdningsselskabet 28/3 1917 påpegedes det, at nok havde kornproduktionen med prisstigninger på op mod 100% haft medvind 1914–15, men i 1916 kom den animalske produktion stærkt med. Forrentningsprocenten var nu oppe på 10–11% mod det halve før krigen. Situationen havde været »overordentlig gunstig« for landbruget.²³⁹ I et større arbejde om landbrugets driftsforhold før og nu tog han ovenikøbet en anelse afstand fra statistikens udsagn om, at svineholdet var reduceret 1/3. Hvordan rimede det med et slagtetal på 2 mio om året? Opdræt og fedning havde været en særdeles lønnende forrentning.²⁴⁰

Ejendomsprisernes himmelflugt gjorde ham imidlertid betænkelig ved situationen. Til midten af 1917 stemte produktpriser og ejendomspriser meget godt overens, men derefter løb sidstnævnte langt foran. På Sjælland nævntes priser på 4.000 kr. ha, og

det krævede et nettoudbytte på 200 kr. pr. ha for at få pengene forrentet.²⁴¹

Nedgangen i husdyrproduktionen i løbet af 1917 skabte især vanskeligheder for husmandsbruget. Da O.H. Larsen i Landhusholdningsselskabet skulle kommentere den første årsrapport fra Landøkonomisk Driftsbureau »Landbrugets driftsforhold 1917–18« erkendte han, at nok havde de største gårde en højere forrentningsprocent end husmandsbruget: 9,1 mod 6,1, men for det samfundsmæssige udbytte forholdt det sig lige omvendt: 379 kr. pr. ha for store og 506 kr. pr. ha for små ejendomme. Desuden havde de små brug som regel den dårligste jord og de vanskeligste vilkår i det hele taget. Det med den lave forrentningsprocent for husmandsbruget er interessant at høre i en tid, hvor alle råber på udstykning, ytrede en tilhører, forpagter Sonne.²⁴²

Fremtidens landmand skal være dygtig og effektiv for at klare sig, lød O.H. Larsens konklusion, da han i et par artikler efteråret 1920 skildrede landbrugets økonomiske stilling. Den høje forrentningsprocent for 1919–20 på 11,8% var et gennemsnitstal, der dækkede over store forskelle: 14,1% for Sjælland og 9,9% for Jylland. Desuden måtte man erindre sig, at der næsten ingen regnskaber fandtes fra Vest- og Nordjylland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm. Den dårligste fjerdepart af regnskaberne viste halveret udbytte 1919–20. Det tegnede nok fremtiden.²⁴³

En grafisk afbildning afforrentningsprocentens udvikling viser da også klart, at 1920'ernes landmænd i økonomisk henseende blev udsat for ganske kraftige stormkast. Målt ud fra handelsværdien er forrentningsprocenten i årene 1921–22, 1925–26 og 1926–27 ikke større end godt 1%. For de øvrige år kan den betegnes som

Der holdes middagshvil på hovedgården Hugget i Ore sogn, Nordfyn. Gården var på godt 100 ha. Det normale folkehold var omkring 1914 1 fodermester, 1 forkarl, 3 karle, 2 piger, 1 daglejer, og i høsten 6 mand ekstra. I 1926 blev gården udstykket til 16 husmandsbrug.

god (1920–21, 1923–24 og 1924–25) hhv. respektabel (1928–29 og 1929–30). Bondebruget har i alle årene bedste resultat. I tyvernes begyndelse og afslutning ligger husmandsbruget i bunden; for storbrugets vedkommende gælder dette årene 1925–27. Bruttoudbyttet vokser på grund af prisstigninger stærkere end omkostningerne i tyvernes begyndelse; mod periodens afslutning er det lige omvendt.

Samtidens egne kommentarer til udviklingen bliver naturligvis mest prægnante, når den som i 1921–22 og 1925–27 nærmer sig det kriseagtige. I 1921–22 var der tale om et voldsomt prisfald, som dog hurtigt blev overstået. Så let gik det ikke i midten af tyverne. O.H. Larsen karakteriserede da

situationen som en gældskrise, hvor planteproduktionen blev ramt af en prisnedgang på 35% mod 20% for husdyrbruget. Det vestlige Sønderjylland blev hårdest ramt, fordi svineproduktionen dér var meget beskeden. Vestjylland klarede sig bedre på grund af en større kornhøst. Når husmandsbruget stod sig bedst, skyldes det de stærkt faldende priser på vareindkøb. Desuden havde husmandsfamilierne indskrænket privatforbruget mest, og det pynkede på resultatet.²⁴⁴

Senere vurderinger af konjunkturforløbet

O. H. Larsen har i to oversigtsarbejder af senere dato sammenfattet udviklingen sådan, som den tegnede sig for ham i 1930'ernes og 1940'ernes begyndelse.²⁴⁵ I kort form kan hans synspunkter sig sammenfatte på følgende måde:

De regnskabsførende brug har stort set samme produktionsprofil som landbruget som helhed, måske dog med større vægt på hvede. De har 12% større udbytte af kornarealerne, 20% større kvægbesætning og 15% større svinehold end øvrige ejendomme. De tre bedriftstyper: husmandsbruget, gårdbruget og godsbruget er ret ens. Relativt betragtet har husmanden lidt større roeareal end godsejeren, og det giver også større udbytte. Omvendt råder han over mindre græsareal, og de 3/4 er placeret inden for sædskiftet mod kun 40% på godset. Målt pr. 100 ha har husmanden 3–4 så mange svin, dobbelt så mange køer og 50% flere ungkreaturer end godsejeren.

Driftsresultatet falder noget forskelligt ud for de tre typer. Gårdbruget har stået sig bedst i hele perioden. Med sin store planteproduktion får godsbruget det bedste resultat i periodens første år, hvorimod husmandsbruget som det mest udtalte eksempel på et intensivt husdyrbrug klarer sig bedst i årene op mod 1930. Geografisk vurderet har landbruget på de sydlige øer bedste resultat, og omvendt har Midtjylland det dårligste gennemsnit.

Forholdet mellem priser og omkostninger bestemmer det udbytte, landmanden får ud af sin ejendom. Bruttoudbyttet er størst under en prisopgang og topper derfor i 1920–21 og 1924–25. Planteprodukterne udgør ca. 10%, kvægholdet 40–50%,

svineholdet vokser fra 29,7% i 1923–24 til 38,6% i 1929–30, og fjerkræholdet tegner sig for ca. 5%. Største bruttoudbytte har øboerne. Under prisnedgang falder bruttoudbyttet stærkere end omkostningerne.

Nettoudbyttet falder kraftigt med stigende ejendomsstøtte, men da landbrugskapitalen tilsvarende aftager, får husmandsbruget alligevel laveste forrentningsprocent.

Økonomen Kjeld Berke er i sit bidrag til »Danske landbrug fra 1880 til 1938« ret enig med O.H. Larsen i dennes vurdering af 1920'ernes midtvejskrise. Dog betoner han, at der i 1925 og 1926 eksisterede et gunstigt forhold mellem et stort prisfald på råvarer og halvfabrikata og en behersket prisnedgang på færdigvarer. Når denne udvikling ikke fortsatte i krisens anden fase, var årsagen ret fastlåste omkostninger, især lønninger, skatter og renter. Øget import af foderstoffer førte nok til stigende flæskeproduktion, men da eksportpriserne derpå faldt, blev resultatet ikke tilfredsstillende. I sidste instans er det ifølge Kjeld Bjerke en uheldig valuta- og kreditpolitik i de første efterkrigsår, som lægger grunden til landbrugets senere vanskeligheder.

Landmandsliv uden for kontortiden

I det foregående er landbrugets økonomiske virksomhed i de omskiftelige år 1914–30 søgt skildret ud fra de oplysninger, regnskaberne afgiver. Det er naturligvis ikke hele historien om landmændenes bestræbelser på at skabe sig en rimelig tilværelse. Det store flertal i deres kreds førte ikke regnskab i moderne forstand, ja betragtede vel næppe deres virksomhed som

et spørgsmål om rentabilitet og forrentning. Allerede dengang talte man om det særlige tankesæt, som prægede livet på landet. »Den gamle bonde er død, men en ny tids bonde lever og forener i sin tilværelse gammel arv med nye livsformer ...«, sagde forstander Hans Lund, Rødding Højskole.²⁴⁶

Sociologer og etnologer har i forskellige sammenhænge søgt at bringe orden i dette yderst sammensatte billede. Et eksempel herpå er Gunnar Solvangs skildring af dagliglivet i en husmandskoloni på den tidligere Rønhave domænegård nord for Sønderborg.²⁴⁷

Her blev i 1925–26 udstykket jord til 27 statshusmandsbrug på 5,9 ha i gennemsnit samt 10 tillægsparceller. De fleste familier måtte begynde på bar bund, og byggelånet på 12.500 kr. slog ikke til. Redskaber og maskiner måtte købes brugte, og herudover måtte man låne sig frem. Et sådant fællesskab om maskiner og trækraft førte i de fleste tilfælde også til, at man kom sammen privat. Af husdyr så man i begyndelsen kun 2–4 køer, et par ungkreaturer, 1–2 søer og nogle høns. Ret hurtigt kom man dog til at råde over to heste, 6 køer og et større fjerkræhold. De fleste måtte dog supplere indtægten med arbejde uden for bedriften.

En undersøgelse fra samme tid viser, at 8,6%, eller 16.899 af husmændenes gik på arbejde hos fremmede. I gennemsnit drejede det sig om 120 dage om året. Omkring halvdelen heraf af disse deltidsbrug lå på Øerne trods de jyske husmænds talmæssige overvægt. Det skyldtes, at de egentlige arbejderbrug med et areal på under 3 ha især fandtes på Øerne.²⁴⁸

På husmandsbruget som på gårdbruget var det helt nødvendigt, at kone og børn

tog aktivt del i arbejdet. En systematisk indsamling og bearbejdning af landmands-erindringer ville gøre det muligt at yde denne indsats mere retfærdighed, end det her er muligt. En foreløbig undersøgelse ved Marianne Zenius giver dog visse holdepunkter.²⁴⁹ I 1950'erne brugte landbokvinderne op mod 1.000 timer om året på ikke husligt arbejde, og der er ingen grund til at tro, at det var mindre i tyverne. Mens gårdmandskonerne stort set blev hjemme ved gården, måtte husmandskonerne tage aktivt del i landbrugsarbejdet.

Fjerkræholdet og prydhaven var typiske kvindeaktiviteter. Æggepengene kunne i mange tilfælde betale købmandsregningen og lidt til. Børnene havde fra skolealderen deres pligter, såsom at trække kreaturer ud og hjem, flytte køer, hakke roer, sanke kartofler o.lign.

Arbejdet i huset var i enhver henseende kvindernes sag. Da der spistes 4–6 måltider om dagen, tilbragte husmoderen og hendes piger megen tid ved komfuret. I tyverne fik mange rådighed over en »primus«, en petroleumbrænder. På den kunne man hurtigt koge lidt vand til kaffen. Vandet skulle i de fleste tilfælde hentes ind fra en brønd, der godt kunne ligge et godt stykke fra stuehuset. I så tilfælde var det ekstra besværligt at vaske en storvask, man havde samlet sig i 4–5 uger. Vaskebrættet blev slidt helt blankt, når de mange stykker tøj skulle skrubbes rene. Når tøjet skulle rulles, kunne man evt. få en af gårdens karle til at trække den tunge rulle. Sæsonarbejde som syltning og slagtning betød en ekstra spidsbelastning i en travl tid.

Børnenes skolegang og hvad deraf fulgte var som regel også kvindernes domæne. I ni ud af ti tilfælde blev børnene

Vaskearbejdet var i ældre tid en tung og besværlig opgave, især når vandet skulle hentes ind fra en fjernliggende brønd. Gårdens mandfolk var dog ikke helt uwillige til at slæbe vaskebaljerne frem, når blot ikke det kolliderede med andet arbejde.

sendt til den nærmeste kommuneskole. I landdistrikterne fandtes i 1920'erne ca. 3.500 skoler af denne art. Hertil kom ca. 450 betalingsskoler, der i langt de fleste tilfælde er identisk med grundtvigske fri-skoler. Af de ca. 125 mellem- og realskoler lå de 66 i landdistrikterne. I de 1–4 klasser, der fandtes i en alm. landsbyskole, lærte børnene dansk, religion, skrivning, regning, historie, geografi, sang og specielt for pigerne håndarbejde. Tilsynet med skolen førte den lokale skolekommission, der til 1933 have præsten som født formand. Hvis børnene udeblev fra timen, kunne forældre eller husbond idømmes en mulkt, men hvis læreren først kontrollerede fremmødet ved

middagstid, var de fleste dog nået frem til skolen.

Når de 7 års tvungen skolegang var overstået, kunne unge med evner og økonomi hertil supplere deres kundskaber på forskellig vis. Nogle steder gav de lokale lærere en aftenskoleundervisning, der nærmest var en fortsættelse af skolegangen. Men kunne også vælge at tage en sommer eller vinter på højskole.

Hvis det drejede sig om folkehøjskole, stod i 1919/20 ikke færre end 57 muligheder åbne. Godt 8.000 elever, de 3/4 fra landbohem, søgte hertil i dette år, men de 8 største højskoler tegnede sig for ikke færre end 40%. På Øerne var de mest

Kirken var før i tiden et naturligt samlingssted for sognets beboere. Som oftest var den placeret på et højtliggende sted, hvorfra man kunne overskue hele sognet.

kendte Frederiksborg, Vallekilde, Ollerup og Ryslinge, i Jylland Rødding, Askov og Vestbirk.

Når man havde haft 2–3 pladser, kunne man videreføre sin landbrugsfaglige uddannelse på de ca. 25 landbrugsskoler og 5 husmandsskoler med ca. 2.000 elever på årsbasis. De unge piger kunne på deres side forberede sig på deres fremtidige opgave som husmoder på landet ved at tage på husholdningsskole.

Landbokulturen til debat

Krigsudbruddet i 1914 satte for landboerne som for samfundet som helhed et skelmærke, som på de fleste områder spærrede af for et frugtbart tilbageblik. Verden blev

aldrig den samme som før, var de fleste enige om.

På det faglige og organisatorisk område måtte mange ting læres forfra, da først 6–7 års unormale forhold afløstes af »normale« tilstande.

Det samme kan med fuld føje siges om landbokulturen. Sognekirken vidnede ganske vist i sin ydre form om det uforanderlige grundmønster i tilværelsen, men som tyverne skred frem, lød nye toner i forkyndelsen. Selv om Tidehvervsbevægelsen i første omgang var et københavnsk fænomen, kunne det nok mærkes, at mange præster nu ville erstatte de ydre tegn på from gudsdyrkelse med krav om et alvorligt engagement i tilværelsen her og nu. Alt for bratte omskiftelser på et ømfindeligt område kunne dog imødegås dermed, at

Niels Bukh kunne altid påregne offentlig opmærksomhed omkring Ollerup Gymnastikhøjskole. Her ledsager han kong Christian X ved indvielsen af sit stadion, 13/7 1923. I næste række ses bl.a. de to ministre Klaus Berntsen og Jacob Appel. Rundt om stadion flokkedes 15.000 mennesker, deriblandt to tusinde gymnaster som deltog i amts-gymnastikopvisningen.

I.C. Christensens nye lov af 30/6 1922 om valg til menighedsråd gjorde det frie præstevalg afhængig af enstemmighed i menighedsrådet. Præster uden hjørnetænder, kaldtes den type kompromiskandidater.

Ikke mindst i de halvhundredre grundtvigske valg- og frimenigheder mærkedes nye signaler. Over for den brede folkelighed i visse præsters forkyndelse, »nygrundtvigianismen«, rejste præsten for Vejstrup valgmenighed på Sydbyn, Anders Nørgaard, en skarp og kompromisløs kritik. Det centrale i retningens kirkesyn var for Nørgaard og hans mange tilhængere den opfattelse, Grundtvig havde givet udtryk for i »Kirkens Gienmæle« 1825: at kirken ikke er en art religiøs institution, men noget helt konkret, opstået i en historisk sammenhæng. Det skulle ikke stemme en Nørgaard blidere, at enkelte præster af grundtvigsk observans var sindede at op-

fatte livet i menigheden som et menneskeligt og folkeligt fællesskab, ikke et religiøst.²⁵⁰

Den samme brydning mellem religiøse og folkelige grundholdninger ses i den grundtvigske ungdomsbewægelse, De danske Ungdomsforeninger, oprettet 1903 som en parallel til Indre Missions KFUM og K. Nogle – og da især sjællænderne – ville i første række fremelske et frit fællesskab mellem unge, andre ville sætte den kristne forkyndelse som den bærende idé. Resultatet blev en revideret formålsparagraf i 1912, som definerede målet som et virke for »al god, sund folkelig og kristelig oplysning ...«. ²⁵¹

Også højskolen blev præget af de nye tider. Det indadvendte livssyn blev trængt tilbage af en udadvendt optagethed af det omgivende samfund og det forstået i en meget bredere sammenhæng end den dan-

ske. Ved en revision af Højskolesangbogen i 1926 blev en række sange udrenset som værende alt for hurrapatriotiske, ja militaristiske i formen.²⁵² Der blev større plads for det underholdende element, når man tilrettelagde møder og sammenkomster. Ungdomsfestens lege og folkedans blev til baller, hvorved man så småt til stor uro for ældre og satte medborgere kom tættere på tilværelsens forlokkende elementer.

Landbougdommens traditionelle mødested havde i årtier været skytte- og gymnastikforeningen. Med tiden blev der sat mange spørgsmålstejn ved skyttebevægelsen som bærende idégrundlag. Skytter er jo blot præmiejægere, for hvem alene resultatet tæller, udtalte forstanderen på Ollerup Gymnastikhøjskole Niels Bukh. Med sit udgangspunkt i landbruget havde han med egne øjne set, hvorledes det hårde og opslidende arbejde gradvis nedbrød kroppens naturgivne kvaliteter. Hans program gik da ud på at tilrettelægge en øvelsesplan, hvis enkelte elementer systematisk modarbejdede arbejdsskaderne. Tempo og hårdt arbejde med makkeren, ikke bommen eller ribben, skulle præge en gymnastiktime.²⁵³

Med sine indlysende kvaliteter af pædagogisk og organisatorisk karakter stod Niels Bukh snart som den ledende skikkelse i den danske gymnastikverden. Derimod havde han ikke held til at reformere bevægelsen i overensstemmelse med sit program. I stedet blev det gymnastikkredse med snæver tilknytning til højskolen, som i 1929 fik trukket en stor gruppe gymnaster ud af skyttebevægelsen ved at få dannet »De danske Gymnastikforeninger«. Samtidig skiftede den gamle skytteorganisation navn til »De danske Gymnastik og Idrætsforeninger« – i erkendelse af, at den enkelte

udøvers selvudfoldelse i konkurrence med andre var kommet for at blive.

Overalt trængte nye sæder, nye skikke frem. Da Statsradiofonien i 1925 begyndte sine udsendelser, kunne den enkelte uden om avisernes og tidsskrifternes opinionsretledning selv fremskaffe sig nyheder og synspunkter. Det må have været et stort øjeblik for mange radiolyttere på landet, da de søndag 23/1 1927 kl. 19.30 kunne stille ind på forpagter Chr. Sonnes foredrag »Landbruget i 1926«. Her var de for første gang i stue med en person, der for de fleste i samtiden stod som indbegrebet af landøkonomisk dygtighed, politisk duelighed og personlig integritet. Han så aldrig tilbage i følelsesladet sukken over de gode, gamle tider. Landbrug var for ham en forretning, der helst skulle have overskud af driften.

For en type som Sonne fandtes poesien, livstolkningen, i selv dagligdagens arbejde på at skabe den størst mulige produktion og dermed beskæftigelse. Det vides ikke, om han læste Thorkild Gravlund. Man kan nok have sine tvivl. For denne hjemstavnsdigter og skildrer af folkelivet på historisk baggrund var stedet, sognet, mere end et stykke tilfældigt agerjord. Det var snarere en historisk mindelund, hvor markskel, ældgamle træer og snoede veje talte sit stumme, men tydelige sprog om livet fra de ældste tider og til dagen af i dag. Landskabet satte nok skel, men netop ved at gøre sig skillelinierne bevidst fik folk en mytisk samhørsfønmelse på tværs af alle barrierer, de være sig af fysisk eller sjælelig art. Bondekulturen var indbegrebet af sammenhæng, af dybe rødder, industrikulturen derimod en opløsningstilstand, som let forledte sine dyrkere til nabofjendsk navlebeskuen.

Det paradoksale i den Gravlund'ske opfattelse er imidlertid, at sammenhængen mest etableres ud fra boglige studier i enrum. En Niels Bukh så klarere, at man skulle forene de unges selvhævdende kraftudfoldelse med en bevidst iscenesættelse af det opløftende i at gøre tingene i fællesskab. Når sveddunsten fra gymnastikopvisningen først var luftet ud, var der skabt rum for åndelige løftelser, inden man næste morgen klokken seks gik i gang med morgenmalkningen.

Sammenfatning af perioden 1914–1930

I mere end én forstand går der en skillelinje omkring 1920/21. Henved 7 års unormale forhold under en verdenskrig brydes af et ikke 100% vellykket forsøg på at nå tilbage til »normale« tilstande.

Under krigen var produktions- og afsætningsforholdene reguleret, direkte eller indirekte. Et industrialiseret landbrug som det danske er dybt afhængig af varetillørsler. Efter 3–4 års krig tørrede forsyningerne ind, og produktionen måtte i første række reserveres hjemmemarkedet. Andelsbevægelsen fik under Anders Nielsens førerskab sin store chance til at fungere som et koordinerende mellemlid mellem de politiske myndigheder og producenterne, men de landbrugsfaglige organisationer Landboforeningerne og Husmandsforeningerne slap ikke taget i landmændene. Og da flere af de ekstraordinære reguleringsudvalg viste tegn på at ville fortsætte virksomheden efter krigen, førte de landbrugsfaglige organisationer under Thomas Madsen-Mygdals ledelse ubarmhjertigt situationen tilbage til 1914. Samti-

dig realiserede Husmandsforeningerne gennem jordlovene af 1919 en del af deres jordpolitiske program, men principielt skulle de nye statshusmænd klare sig på markedsøkonomiske vilkår.

Landmændene tjente gode penge på at producere til garanterede priser. De stramme forsyningsvilkår nødvendiggjorde dog en økonomisering med foder og gødning, og det skolede dem i rationel adfærd. Deres produktionsgrundlag blev en del udhulet, især hvad angår svineproduktionen, og en livlig omsætning af landbrugsejendomme øgede gældsprocenten mærkbart. På det ydre plan betød krigen kun en parentes. Foråret 1921 var de danske landmænd atter klar til at producere på markedsøkonomiske vilkår.

Men som allerede antydnet gik 1920'erne ikke nær så glat som ventet. Der var stærk trængsel på det engelske hovedmarked, og derfor blev de opnåede priser aldrig helt tilfredsstillende. Det tyske sekundærmarked kom først ind i 1925, og da kødmarkedet dernæst blev druknet gennem importen af danske udsætterkøer, satte tyske modforholdsregler snart ind. Og de mange små 3. landsmarkeder fra krigens dage faldt hurtigt væk.

Ifølge Madsen-Mygdal skulle de danske landmænd klare sig på kvalitetsforbedrende tiltag, men de opnåede overpriser gav ikke fuld dækning herfor. Da det generelle omkostningsniveau heller ikke lod sig presse tilbage, blev resultatet en midtvejskrise, forstærket gennem en i grunden uønsket kroneopgang 1925–26. De nyoprettede husmandsbrug fik derfor en noget ublid opvækstperiode. Noget lignende kan siges om det sønderjyske landbrug, da det tog tid at få det inkorporeret i det kongerigske mønster.

Trods de noget svingende produktionsbetingelser lykkedes det landmændene at reorganisere og effektivisere deres bedrifter. Elektrificeringen gennemførtes de fleste steder, og redskaber, udstyr og stalde moderniseredes. Husdyrbrugets fodringsøkonomi blev mærkbart bedre takket være Lars Frederiksens fodringstabeller. Det nyoprettede Landøkonomisk Driftsbureau gjorde også en stor pædagogisk indsats for at skærpe landmændenes sans for rationel økonomisk adfærd.

De lave kornpriser opfordrede folk til at udvide svineproduktionen, og henimod 1930 skød mange »svinefabrikker« op. Trods et begyndende prisfald var svineproduktionen landmændenes sikreste kort henimod årsskiftet 1930–31, hvor der overalt taltes om krise.

Industrisamfundets tidsalder var ved at være inde. Kunne landbokulturen med dens foreningsorganiserede fundament mon klare konkurrencen med en materialistisk indrettet bykultur?

Krise og krig sætter udviklingen i stå 1931–1950

Produktionsresultatet

Planteproduktionen

I nytårsnummeret for 1931 erkendte redaktionen af Vort Landbrug, at tiderne var forandrede. Med hastige skridt var dansk landbrug nu på vej ind i alvorlig landbrugskrise, som stod i grel kontrast til optimismen for blot et år siden.

Den dystre tone prægede dog ikke konsulent M. K. Kristensen, da han et par sider længere fremme skulle redegøre for planteavlens vilkår i 1930. Det havde været et godt år. Helt op til jul havde vejret været mildt, og landmændene havde vidst at benytte sig heraf. Overalt dannede nypløjede marker en sortbrun bunddækning til den lave grå himmel.

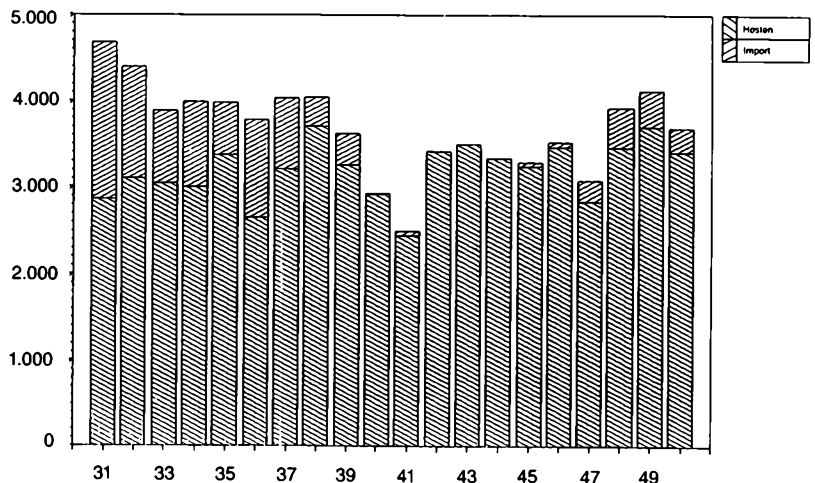
Gråvejret dominerede stemningen, da forstander Niels Bredkjær skrev sin beretning om husdyrbruget i afvigte år. Mørkt så det ud, og han kunne for sin del ikke øjne nogen lysning forude. Året havde ellers sat en rekord, som under normale forhold måtte have glædet ham: Leveran-

cerne til de danske svineslagterier var kommet op over 100.000 om ugen. Det var nu svinefabrikkernes tid. I stedet for at acceptere de lave markedspriser på kornet, fodrede landmændene det i stedet i svinene.

I januar kvartal gik det godt. Noteringen steg fra 152 til 160 øre pr. kg. slagtet vægt af 1. klasses svin, og det var det højeste niveau i flere år, men 16/4 vendte udviklingen, og året sluttede med en bundrekord: 86 øre (19/12). Indsvøbt i mildt gråvejret var krisen kommet til de tusind landbohjem.

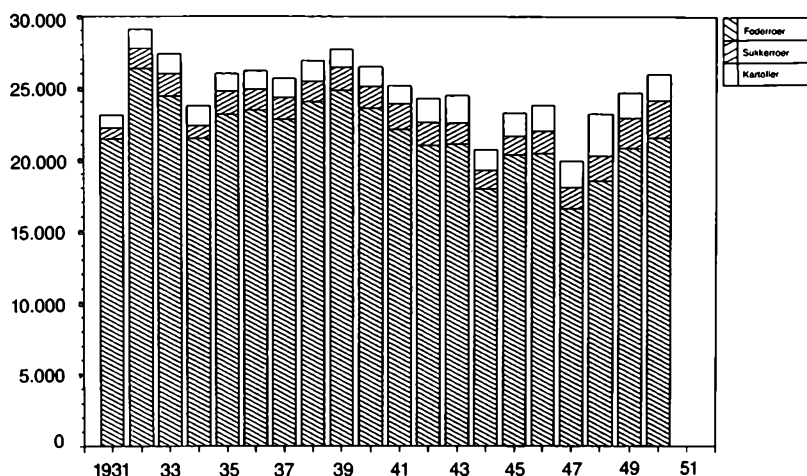
Hvornår tiderne ville blive bedre, kunne ingen vide ved nytårstid 1931. Slet ikke at en af de største kriser i historien ville føre lige over i nok en verdenskrig, endnu større og frygteligere end den første, og at dens eftervirkninger ville sætte sit præg på landmandens hverdag helt op mod 1950, slutåret for denne periode. Tallene i det efterfølgende fortæller en del af denne historie; alligevel er det bemærkelsesværdigt, hvor

KORNAVL OG KORNIIMPORT 1931–1950
1000 t.

RODFRUGTAVLEN 1931–1950

1000 t.

få ændringer der sker i det grundlæggende produktionsmønster.

Set i et enkelt overskue bekræfter diagrammerne ens umiddelbare forventninger: at produktionen af planteafgrøder går tilbage under 2. verdenskrig, og at det så sent som i 1949–50 ikke helt er lykkedes at nå op på 1930'ernes rekordhøje niveau. Den svigtende tilførsel af kunstgødning¹ bærer naturligvis hovedskylden herfor, men hertil må føjes virkningerne af tre hårde vintre 1940–42 med påfølgende tørke om sommeren, især 1940 og 1941. Denne for et landbrugsland så ulyksalige kombination indtraf atter i 1947, og da hverken landbrugets eller nationens økonomi var blot nogenlunde restitueret efter krigsårenes afmatning, blev forsyningssituationen påny kritisk.

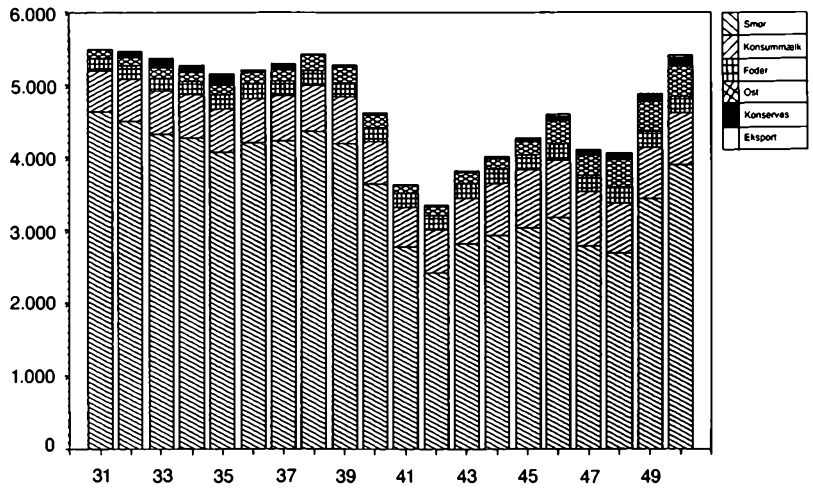
Alligevel er det påfaldende, at markerne midt i krigsårenes trængsler bragte rige afgrøder. Målt i kærneudbytte står høsten 1942–43 og 1943–44 kun tilbage for det

rekordstore udbytte 1938–39. Rodfrugterne klarer sig også pænt. Det største tilbageslag indtraf faktisk i efterkrigsårene. Græsmarkerne grønnedes også rimeligt godt selv efter de barske vintre 1940–42, men da det på grund af foderknapheden gjaldt om at få dyrene sat på græs så tidligt som muligt, blev der ikke levnet så meget til høslet som ønskeligt.

Produktionen af industriafgrøder og af markfrø gik stærkt frem, alt mens krigen trak i langdrag. Samtidig satte eksporten af markfrø nye rekorder. Et par dårlige høstår 1946 og 1947 var kun en parentes om en lovende udvikling.

Befolkningens ernæring, først og fremmest i Danmark, men også i vore nabolande havde naturligvis første prioritet, når den danske høst skulle fordeles i krigsårene. Da adgangen til oversøiske forsyningsskilder ifølge sagens natur var spærret, var der som under Første Verdenskrig ikke råd til at lade hovedparten af afgrøderne

MÆLKEPRODUKTIONENS ANVENDELSE 1931–1950
1000 t.

forædle via husdyrproduktionen. De blev i stedet fortæret som primærprodukter. Grød- og brødpriser kom påny i højsædet.

Som det allerede er antydnet, blev husdyrproduktionen den tabende part i konkurrencen om naturens frembringelser. Køernes mælkeydelse gik stærkt tilbage, og svine- og hønseholdet blev hurtigt indskrænket til det mindst mulige.

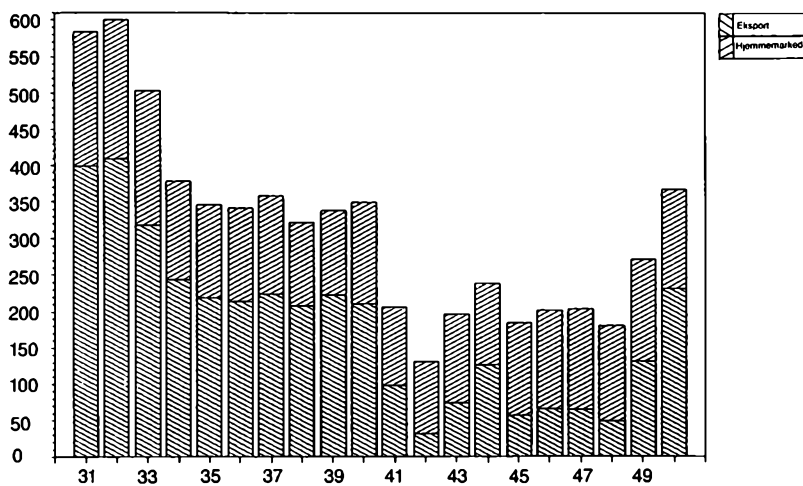
Som det vil blive vist nedenfor², lykkedes det såvel i 1930'erne som i 1940'erne for dansk husdyrlandbrug at økonomisere med de forhåndenværende foderbeholdninger. Gennem ensilering af roeblade, græs, m.m. skaffede man sig et proteinrigt foder, der i vid udstrækning kunne erstatte importerede foderstoffer. I stalden blev der fodret efter stadigt mere præcise fodernormer, som var afstemt efter dyrenes behov på ethvert givet tidspunkt i produktionsforløbet.

Husdyrproduktionen

Endnu i 1931 og langt ind i 1932 gjaldt det for danske landmænd om at producere så meget som muligt. Ifølge den da gældende opfattelse måtte man da acceptere de priser, som efterspørgslen i de enkelte aftagerlande dikterede. Det sekundære marked, Tyskland, var på dette tidspunkt allerede i gang med at begrænse importen af landbrugsprodukter, men endnu holdt hovedmarkedet England fast ved de hævdevundne frihandelstraditioner. I november 1932 begrænsede England imidlertid baconimporten føleligt, og dermed var signalet givet til en udvikling, hvor det i egen interesse gjaldt om at reducere udbuddet af landbrugsprodukter. Under krigen og i de nærmest følgende år var situationen den omvendte. Nu kunne man med lethed sælge alle de varer, man kunne producere. Som allerede påvist satte manglen på produktionsmidler imidlertid bestemte græn-

SVINEPRODUKTIONENS ANVENDELSE 1931–50

1000 t.

ser herfor. Dermed er den ramme skitseret, inden for hvilken danske husdyrproduktion måtte se at finde sig tilrette i perioden 1931–1950.

Som tidligere påpeget,³ er en del af disse tal bygget på skøn og ikke på faktiske opgørelser. Fra 1940 sker der imidlertid den ændring, at Mejerikontoret fører nøjere regnskab over mælkeproduktionen og dens anvendelse. Smørproduktionens andel falder fra 84% omkring 1930 til ca. 70% i krigsårene, medens ostens part modsat går op fra 2% til 7–8%. Samtidig bliver en større del af mælken konsumeret som primærprodukt, evt. i konserveret tilstand. Befolkningens ernæring gik som under 1. verdenskrig forud for hensynet til forædlingsindustrien, ihvorvel samfundet havde god brug for den eksportværdi, smørekporten udgjorde.

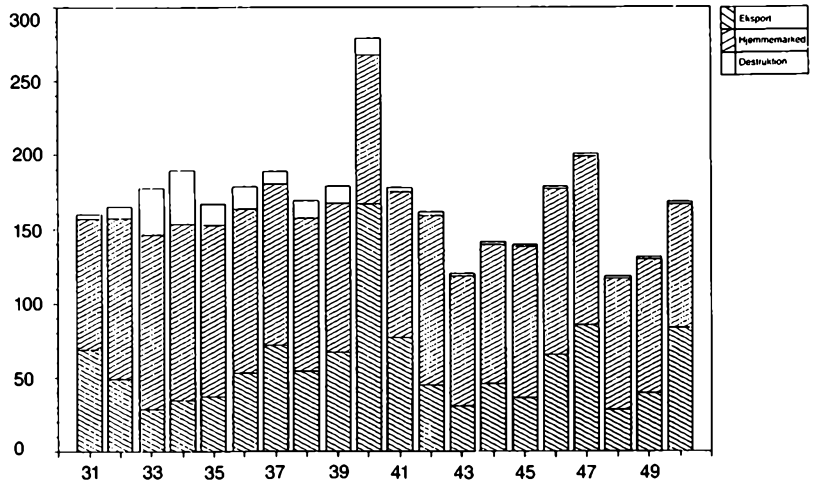
På samme måde udgør året 1940 også for svineproduktionen en skillelinje, idet de fleste skøn og beregninger nu erstattes af direkte opgørelser (÷ hjemmeslagtninger).

Tallet for hjemmeslagtninger bygger fortsat på et skøn og må derfor tolkes med nogen forsigtighed. Derimod må oplysningerne om slagteriproduktionen fra og med 1940 anses for mere pålidelige, eftersom sektoren nu selv har skønnet om de gennemsnitlige slagtevægte.

På grund af 1930'ernes eksportproblemer og 1940'ernes fodermangel oplever dansk husdyrproduktion store vanskeligheder i denne periode. Englands begrænsning af baconimporten fra og med 23/11 1932 nødvendiggør en stærk reduktion af svinebestanden. Sammen med æg- og fjerkræproduktionen må svinene påny holde for, da landmændene nødsages til at prioritere de forhåndenværende foderbeholdninger. Bestanden af svin og høns kan ret hurtigt reproducere sig selv, hvad den store fremgang 1948–49 jo også tydeligt viser.

Det er derimod langt vigtigere at opretholde kreaturbestanden nogenlunde intakt. Kvæget har en forholdsvis lang repro-

Produktion af
SLAGTEKVÆG, OKSE OG KALVEKØD 1931–50
1000 t.

duktionsperiode og særlig som mælkeyder må en dansk malkeko fra denne periode betegnes som et højt forædlet dyr. Efter først at have skilt sig af med dårlige mælkeydere, valgte landmændene derfor at fordele det knappe kraftfoder på hele kobestanden. Det gav nok lavere mælkeproduktion, men bestanden overlevede krigen.

Den reducerede mælkemængde fik især konsekvenser for smør- og osteproduktionen. Til et fald i mælkeydelsen 1939–1942 på 37% svarer en tilbagegang for smørret på 42% og for ost 37%. Derimod blev forsyningen af konsummælk og fodermælk næsten opretholdt, og i de sidste krigså drak danskerne mere mælk end nogensinde tidligere. Smørproduktionen havde derfor også vanskeligt ved at genvinde fodfæstet i efterkrigsårene.

Produktionen af okse- og kalvekød må i en dansk sammenhæng ses som en funktion af bestanden af malkekvæg. Overskuddet af kalve, ungdreuer og udskudskøer må derfor afsættes på den ene eller anden måde, og når der som i 1930'ernes begyndelse ikke er afsætning heraf til blot nogenlunde rentable priser, må den ringeste del af produktionen »destrueres«, d.v.s. omdannes til kød- og benmel m.m. Da destruktionsordningen var et led i bekæmpelse af kvægtuberkulose, fik dette arbejde en yderst virksom støtte.

Den voksende hestebestand gav i 1930'erne anledning til en stigende produktion af slagteheste. Derved gik såvel eksporten som hjemmeforbruget op, og det holdt sig resten af perioden.

Produktionsresultatets forudsætninger

Forsyningen med foderstoffer og gødning

Den store verdenskrise i 1930'erne fik naturligvis også konsekvenser for Danmarks forsyning med korn og foderstoffer. De oversøiske lagre bughede ganske vist af varer, men var der valuta nok hertil? Og havde landmændene råd til at købe korn og foderstoffer, når indtjeningen svigtede katastrofalt? Som det vil blive vist nedenfor,⁴ rejste der sig røster for, at man i størst muligt omfang skulle erstatte importeret korn og foderstoffer med hjemmeavlet grovfoder.

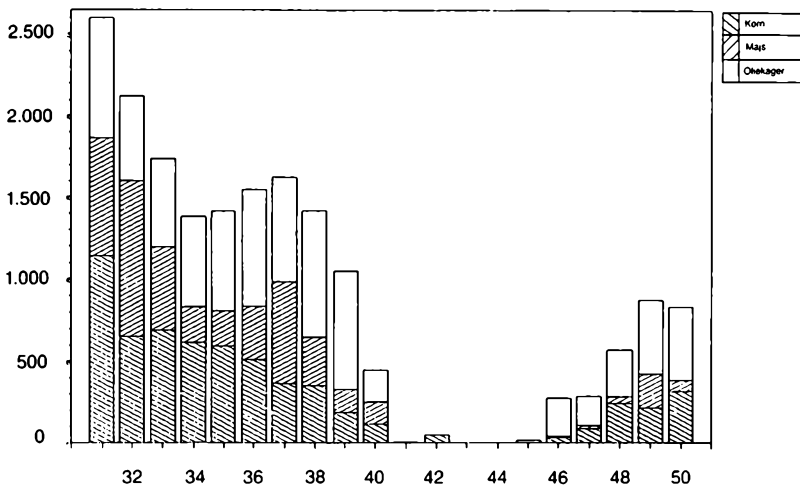
Efterhånden som situationen bedredes i 2. halvdel af 1930'erne, steg importen af oliekgager til niveauet før krisen, hvorimod kornimporten ikke nåede stort højere end halvdelen af rekorden fra 1931. 3 mio. svin havde ikke samme foderbehov som 5,5 mio.

Valutaen hertil var aldrig noget rigtigt problem og slet ikke efter, at korn og foder-

stoffer kom på friliste pr. 1/31 1938.⁵ Den næsten fri konkurrence på området blev dog med ét slag ophævet, da Danske Korn- og Foderstof-Importørers Fællesorganisation efter pres fra Landbrugsministeriet 22/9 1939 oprettede et Centrankontor for Indkøb af Korn og Foderstoffer.⁶ Men hvad nyttede det at kunne købe korn og oliekgager, når der ikke var tonnage nok til hjemfragten? Finansieringen var også et stort problem. Her måtte Nationalbanken træde til.⁷

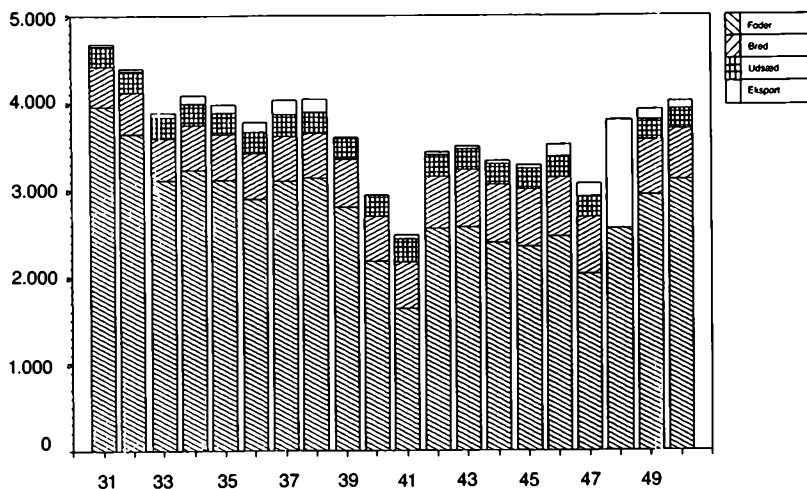
Det var derfor kun beskedne mængder, det lykkedes at få frem inden Besættelsen. I de følgende fem år måtte korn- og foderstofbranchen begrænse virksomheden til at administrere den købmandsmæssige side af de årlige kornordninger. Og da der atter var fred i verden, blev den internationale korn- og foderstofhandel de første par år dirigeret fra de allieredes hovedkvarter i Washington. Det førte til kunstigt opskruede priser, mest at betale i hård valuta, dollars. Det begrænsede i høj grad Dan-

IMPORT AF KORN OG OLIEKAGER 1931-50
1000 t.

KORNETS FORDELING
PÅ ANVENDELSESOMRÅDER 1914–1930
1000 t.

marks indkøbsmuligheder, og først da Marshall-hjælpen 1948 ff. havde afhjulpet de værste valutaproblemer, kunne der blive tale om at bruge kraftfoder i større stil. Først 1953 var situationen blevet så normal, at centalkontoret kunne ophæves.⁸ Udviklingen fremgår af nedennævnte diagram.

I begyndelsen og slutningen af perioden spiller importen af byg en vis rolle. Ellers er det brødkornet, som dominerer billedet. Med svineholdets indskrænkning 1932 ff. reduceres majsforbruget kraftigt, bortset fra de tilfælde hvor høsten slår fejl som i 1935 og delvis i 1936. Importen af oliekaer er derimod kun i begrænset omfang mærket af krisen, men har til gengæld svært ved at hæve sig igen efter totalstoppet 1940–45.

Forsyningen med handelsgødning blev ikke i samme omfang ramt af vanskeligheder i krise- som i krigsår. Den tyske be-

sættelsesmagt så naturligvis sin interesse i at få danske landmænd til at avle så meget som muligt. Derfor gav man tilladelse til import af gødning såvel fra Tyskland som fra tysk besatte område.

Norgessalpeter og tysk kali var der ikke større mangel på under krigen. Derimod knob det svært med at skaffe fosforsyregødning, og det mærkedes især af det jyske hede- og mosebrug.

Kapitalforsyningen

Gennem det meste af perioden kunne landmændene stort set låne alle de penge, de ønskede – forudsat selvfølgelig, at de kunne stille fornøden sikkerhed herfor. Pengemængden var rigelig og renten lav. Diskontoen satte med 2,5% 30/11 1933 danmarksrekord i lav rente. Det var de billige penges år, lyder en senere vurdering.⁹

Især i krisetider var børnene en uundværlig arbejdskraft, eftersom der ikke var råd til at holde fremmed medhjælp. Det kunne dog gå ud over skolegangen.

Obligationsrenten lå det meste af perioden på 4–4½%.

På landbrugskrisens højdepunkt var mange landmænd imidlertid ikke kreditværdige. Deres ejendomme var pantsatte til op over skorstenen, og det kneb med at betale renter og afdrag til tiden. Den løse gæld turde man slet ikke tale om.

Mange måtte da også gå fra gården, således som følgende tal over kundgjorte tvangsauktioner viser:¹⁰

1929: 485; 1930: 324; 1931: 1.214; 1932: 2.403; 1933: 1.332; 1934: 1.078; 1935: 726.

Allerede i 1920'erne havde kreditinstitutionerne i Sønderjylland været ude i store vanskeligheder.¹¹ Situationen blev dog langt værre i næste årti. Sønderjyderne oplevede da at se deres støttelove gjort til allemands eje. Loven af 28/4 1931 om udlån fra Erhvervenes Lånefond til opnåelse af akkord var således kalkeret over den sønderjyske særlovgivning 1927–28. Ideen bag loven af 16/2 1932 om høstpantebreve var også sønderjysk.

Kriseramte landmænd kunne i mange tilfælde få aftalt en rimelig betalingsordning med deres kreditorer. Alligevel havde mange behov for yderligere henstand med betaling af renter og afdrag. Det fik man gennem en lov af 16/6 1932 om henstand for 3 terminer.

Næste led i udviklingen blev et stort anlagt forsøg på at sænke renten gennem en lov af 1/5 1933 om en tvangsrente på 3–3½% ved indlån i banker og sparekasser og gennem et statsligt støttet forsøg 1933–35 på at konvertere højt forrentede kreditforeningslån til en lavere rente, men med længere løbetid. I alt konverteredes for 800 mio. kr. af en obligationsmasse på i alt 3.200 mio. Landbruget tegnede sig for de 500 mio. og opnåede dermed en årlig rentelettelse på 3 mio. kr.¹²

Det lyder ikke af meget, men for Sønderjyllands Kreditforening omfattede konverteringen alligevel 57% af hele lånemassen. For den kriseramte landmand betød det helt konkret, at han dermed skaffede sig

dækning for to henstandsnydelser og én termens restance.¹³

Senere fik sønderjyderne en yderligere håndsækning gennem loven af 16/5 1934 om rentelettelser for 2. prioriteter. Desuden var de naturligvis parthavere i den senere gældslovgivning i henhold til lov af 11/5 1935 om rentelettelser og lov af 9/4 1936 om saneringslån.¹⁴

Staten og kapitalen måtte da i 1930'erne være med til at bære en rentebyrde, som et kriseramt landbrug ikke selv kunne skuldrer. Omvendt var det svært for landmændene at få deres opsparing forrentet, da de under krigsårene ville anbringe deres overskud i pengeinstitutterne. Kasseapparaterne kunne næsten ikke lukkes, når de mange »plovmand« fandt vej ind over skranken.

Ved hjælp af særlige kassebindingsregler lykkedes det dog at neutralisere en god part af disse overskuds penge, og denne politik blev mere eller mindre konsekvent fortsat helt frem til 1949.

I de første par år efter krigen fortsatte det store indlån i banker og sparekasser, men derefter blev det udlånenes tid. Mekaniseringen af landbruget kostede mange penge. Konsekvensen blev en rentestigning, der i løbet af 1949 hævede diskontoen fra 3,4 til 5%. Spareviljen fik ved samme tid sit første knæk gennem devalueringen af kronen overfor dollar med 30% 18/9 1949. Her stod sparerne alene tilbage med sorte per. Inflationen stod for døren.

Organisationsforholdene

Generelt

Periodens mest markante begivenhedsrække i landbrugsorganisationernes verden er Husmandsforeningernes dobbeltbevægelse: i juni 1932 indtræder de i Landbrugsraadet, og i november 1939 udtræder de. Syv års samarbejde i en vanskelig krisetid havde slidt på alle parter, og derfor blev reaktionen nok voldsommere efteråret 1939, end konflikten egentlig betingede.

Baggrunden for Husmandsforeningernes indtræden i den 13 år gamle toporganisation var landbrugets begyndende krise 1930–31. Det kraftige fald i salgsprisen gav god baggrund for den agitation, oprørsbevægelsen »Landbrugernes Sammenslutning« (L.S.) udøvede. På et år at kunne hverve 100.000 medlemmer måtte gøre indtryk, hvor meget man end tvivlede på tallenes pålidelighed.¹⁵ Skulle man på samme tid holde L.S. stangen og bevæge regering og rigsdag til at gøre noget effektivt på kriselovgivningens område, måtte der nødvendigvis skabes en enig landbrugsfront.¹⁶ Som det skal blive vist nedenfor,¹⁷ krævede det indrømmelser fra begge sider, men det gav samtidig styrke indadtil som udadtil.

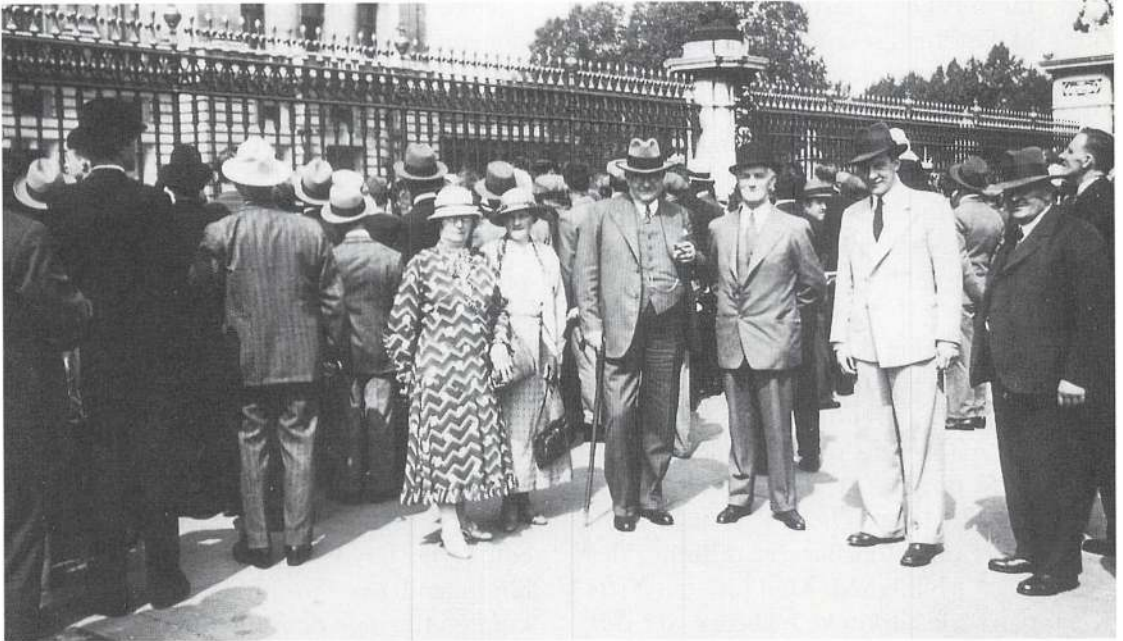
Ved samme lejlighed blev Landhusholdningsselskabet presset ud af Landbrugsraadet. Selskabet var nu forvandlet til en landbrugsfaglig oplysningscentral.¹⁸

Hovedmændene bag L.S., formanden Knud Bach fra Rønge ved Langå og Jørgen Sehested, Broholm nordøst for Svendborg, opgav dog ikke kampen på forhånd. De opbyggede først en hierarkisk opdelt landsorganisation og derefter spillede de deres stærkeste kort ud gennem oprettelsen af slagteri- og mejeriorganisationen Er-

hvervsudvalget 11/11 1932. Ved at få direkte indflydelse på produktions- og afsætningsforholdene ville bevægelsen i givet fald kunne sætte magt bag de fremsatte udtalelser.

Selv om L.S. fik indvalgt bestyrelsesmedlemmer i mange mejerier og (især) slagterier, lykkedes det aldrig for bevægelsen at få direkte indflydelse på tidens landbrugspolitik. Til gengæld overtog de »gamle« organisationer en række af dens hovedsynspunkter, som herved blev bestemmende for udviklingen. L.S. og Erhvervsudvalget opnåede dog et enkelt resultat på det organisatoriske område. Ved et møde i Odense 11/1 1933 oprettedes kreatursalgforeningen »Danske Landbrugeres Kødforsyning« (D.L.K.) under ledelse af formanden for Sydjysk Mejeriforening, gårdejer Jens Thomsen, folketingsmand for Det frie Folkeparti (Bondepartiet). Trods ihærdig kritik af andels-kreatureksportforeningerne lykkedes det dog aldrig for D.L.K. at få medindflydelse på kød- og kvægsektorens overordnede politik.

Fra efteråret 1932 begyndte et reorganiseret landbrugsråd med tilhørende understruktur at ændre signaler. Den liberale linje i produktions- og afsætningspolitikken blev skiftet ud med en centraldirigeret. Svineproduktionen blev pr. 19/4 1933 reguleret gennem et toprissystem og produktionskort. Det blev senere på året efterfulgt af prisstøttende ordninger for korn, smør, kød og kvæg. Afsætningen blev i medfør af en lov af 23/12 1932 om udførsel af landbrugsprodukter lagt i hænderne på landbrugsministerielle udvalg. Det var dog landbrugets egne folk, der var formænd i udvalgene. Desuden havde udvalgene kon-

Landboforeningernes H. Hauch og Husmandsforeningernes Jens Holdgaard, begge med fruer, fotograferet foran Buckingham Palace, London 1934. På grund af sit distingverede ydre blev Holdgaard undertiden antaget for indfødt englænder.

toradresse hos vedkommende brancheorganisation, for kød, kvæg og æg dog Landbrugsraadet.¹⁹

Selv om organisationssystemet varetog administrationen af krisetidens komplicerede net af ordninger, var det dog fortsat regering og rigsdag, som fastlagde den politiske linje. Det var den socialdemokratiske landbrugsminister, Kr. Bording, der lagde navn til lovene, men i hvert enkelt tilfælde var han i nær kontakt med Landbrugsraadets præsident, H. Hauch, samtidig landstingsmand for Venstre, og med husmændenes skiftende ledere, de radikale folketingsmedlemmer Jens Holdgaard og N. P. Andreasen. Engang imellem ømmede parterne sig offentlig over den uforstand og

vrangvilje, som angiveligt fandtes hos visse med- og modspillere, men i det store og hele herskede der nogenlunde enighed om mål og midler.

I krigsårene 1937–46 skete der i øvrigt ikke ændringer af ydre karakter, udover at Landbrugsraadets præsidium 6/9 1939 blev udvidet med 6 repræsentanter for brancherne korn & foderstoffer, gødning, kul, FDB, hesteeksportudvalget og Dansk Andels Ægeksport.

Da der i 1945 ikke var udsigt til, at restriktionerne bortfaldt lige med det samme, fortsatte de enkelte eksportudvalg uændret deres virksomhed. Henimod slutningen af 1948 rejste der sig imidlertid kritiske røster fra den private handels side

mod landbrugets påståede »centralstyring« af landbrugseksporten. Landbrugsraadets H. Hauch måtte naturligvis afvise enhver tale om et »landbrugsmonopol« og ville for en god ordens skyld erindre om, at de opsamlede 120 mio. kr. i eksportpuljerne var landbrugets alene. De 10 mio. af Kvæg- og Kødudvalgets 25 mio. var allerede investeret i et nyt, stort kølehus i Esbjerg.²⁰

Hauch slap dog ikke for en længere diskussion såvel indadtil som udadtil om eksportudvalgenes fremtid. Generelt var brancherne tøvende over for den ingenlunde lette opgave at skulle erstatte den statsgaranterede tryghed i centralsalget med en organisationsbaseret ordning, der byggede på frivillighed. Med juristen Niels Kjærgaard som arkitekt lykkedes det dog at finde frem til et arrangement, hvorefter de officielle eksportudvalg blev omstøbt til salgforeninger med deltagelse af såvel vedkommende brancheorganisation som de private handlende på området.²¹ Det drejede sig om følgende otte salgforeninger:

1. Mejeribrugets Smørekseportudvalg, Århus
2. Mejeribrugets Osteekseportudvalg, Århus
3. Landbrugets Kvæg- og Kødsalg, Axeltorg, København
4. Eksport-Svineslagteriernes Salgsforening, København
5. Ægekseport-Udvalget, København
6. Fjerkrækseport-Udvalget, København
7. Danske Landbrugeres og Hestehandleres Eksportorganisation, København
8. Danske Kartoffelavlernes og Kartoffelkseportørens Fællesorganisation, København.

Disse foreningsdannelser på organisationsniveau blev på forskellig måde lyst i kuld og køn af det officielle Danmark. Prisdirektoratet godkendte på sin side aftalerne og bekendtgjorde dem derefter i Statstidende. Endnu et blå stempel fik de gennem en bekendtgørelse af 30/3 1950 fra Handelsministeriet. Eksport af landbrugsprodukter, bortset fra ost, sekundære slagteriprodukter, frø og slagtefjerkræ var stadig forbudt, medmindre man havde fået særlig tilladelse hertil fra Landbrugsministeriet. Gjaldt det f.eks. eksport af kvæg, kød, fjerkræ og kartofler, var adressen et nyoprettet licenskontor i ministeriet. Men der stod ingen steder skrevet, at salgforeningerne havde eneret på at eksportere landmændenes produkter. Hvis andre kunne udbringe dem i bedre priser, kunne det blive svært at sikre den fornødne tilslutning til et frivilligt foreningsarrangement.

Privathandelen og landbruget

Der kan ikke herske tvivl om, at den lovbestemte regulering af svineproduktionen og af størstedelen af landbrugseksporten på det nærmeste fastlåste balancen mellem andelsselskaber og privatejede virksomheder det meste af perioden 1931–50. Ved fordeling af forhåndenværende importkontingenter på et bestemt marked brugte man som oftest virksomhedernes hidtidige andel som grundlag, og det skulle jo i sig selv begrænse konkurrencen fra nye sælgere. Man fandt det også bedst stemmende med landbrugets interesser, om eksporten blev varetaget af allerede indarbejdede firmaer og selskaber²². De havde de nødvendige kontakter, og ved at opretholde deres

hidtidige status kunne man lettere få dem til at følge oven fra givne signaler, ikke mindst hvad angik priser. På kvæg- og kød eksportens område arbejdede andelsselskaber og private firmaer i øvrigt så tæt

sammen, at grænsen mellem dem næsten blev udvisket.

Billedet af andelsselskabernes part af eksport resp. forbrug af de vigtigste varer tegner sig således i udvalgte år:

Vareart	1935	1939	1945	1949
Smørekspport	50%	51,4%	64,9%	52,2%
Ægekspport	25%	23,7%	21,7%	32%
Kød og kvæg	27,4%	?	40%	35%
			(til 1943)	
Foderstoffer	44% ^{x)}	47,5% ^{x)}	48,3%	54%
Gødning	37,2%	39,1%	36,1%	39%

^{x)} regnet ud fra koantal

Selv hvis man holder det »unormale« år 1945 ude fra sammenligningen, er der dog tale om en vis fremgang for landbrugets andelsselskaber. Det kunne tyde på, at de regulerede handelsformer især har været til fordel for disse. På denne baggrund forstår man bedre privathandelens uro over eksportudvalgenes mulige videreførsel efter 1950, selv om det skete under privatiserede former.

Forholdet til statsmagten

Da man i 1932–33 stod over for at skulle oprette eksportudvalg for de vigtigste landbrugsvarer, kunne man i vid udstrækning gøre brug af de erfaringer, man havde indhøstet under 1. verdenskrig. For at undgå enhver misforståelse om systemets officielle karakter blev hvert enkelt udvalg henført under Landbrugsministeriets domæne, ligesom der med udgangspunkt i eksportloven af 23/12 1932 blev udstedt en bekendtgørelse om udvalgets sammensætning og beføjelser. Ud fra deres andel af vedkommende eksportgren blev de private

eksportører, repræsenteret ved deres brancheorganisation, sikret pladser i de respektive udvalg.

Historien om den principielle dialog mellem landbrugets organisationer og Landbrugsministeriet som en del af det politiske system hører hjemme i en anden sammenhæng.²³ Det administrative samspil forløb stort set uden mislyde. Landbrugsministeriets embedsmænd sikrede sig altid organisationernes tilslutning, inden de traf principielle beslutninger. Under departementschefstyret 29/8 1943 – 5/5 1945 fremkom dog en enkelt mislyd. Landbrugsministeriets departementschef blev da stærkt kritiseret af Hauch, fordi ministeriet i en mindre sag om kornlovens indhold efter landstingsmandens opfattelse anlagde en politisk tolkning, ikke en forvaltningsmæssig.²⁴ På dette punkt kunne Hauch ikke blive uenig med tidens skiftende landbrugsministre, socialdemokraten Kr. Bording (1929–1945 samt 1947–50) og venstremanden Erik Eriksen (1945–47): Politiske afgørelser træffes af politikere, ikke af embedsmænd.

Afsætningsforholdene

Markedsforholdene generelt

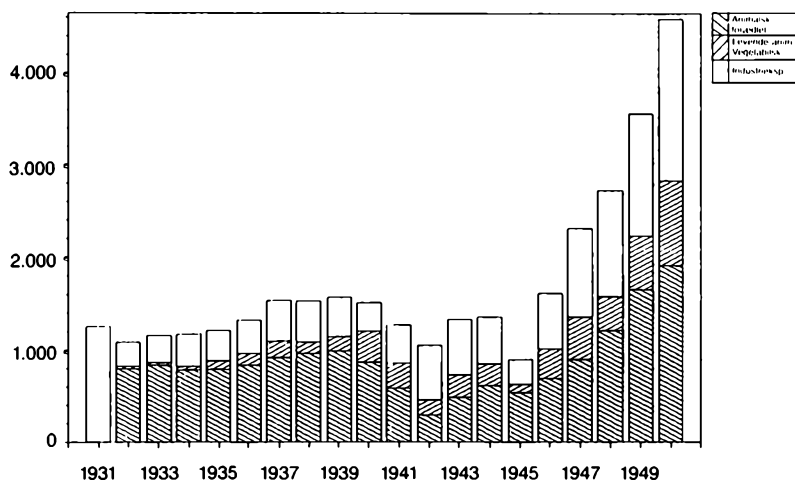
I løbet af 1931 skete en voldsom forværring af afsætningsforholdene. En tysk bankkrise i juli fik Tyskland til at centralisere handelen med valuta, og søndag den 21/9 devaluerede England pundet ved at opgive guldfoden. Når de to vigtigste markeder for danske landbrugsprodukter således blev ramt af kriser, måtte det naturligvis få vidtgående konsekvenser.

Danmark gik også fra guldet, men ville ikke nedskrive sin valuta så meget som England, og derved fik landmændene færre kroner for deres eksportvarer. En uge senere begrænsede Frankrig sin import af kvæg, svin, kød, ost, smør m.m. ved at kontingentere den, d.v.s. bestemme, hvor meget der måtte indføres fra det enkelte land. Da man dernæst indførte en valutatillægsafgift på 15%, svarede Danmark igen med en lov af 27/11 1931, der ved hjælp af told og importforbud begrænsede

den franske eksport til Danmark.²⁵ Den slags indgreb var unægtelig noget mere virksomme end belgiske og hollandske henstillinger til danske eksportører om at holde lidt igen med tilførslerne af henholdsvis dansk kvæg og oksekød. Landbrugsraadet havde på sin side ikke andet valg end at gøre disse henstillinger til sine. En dansk lov om begrænsning af landbrugseksporten var ikke aktuel politik, så længe England ikke havde opgivet den hidtidige frihandelslinje.

En hollandsk kontingentering 16/1 1932 af sin kødimport på basis af 60% af importen 1928–30 fik derfor ikke konsekvenser. Det gjorde derimod en ny tysk forhøjelse af smørtolden fra 50 til 100 RM pr. 100 kg. + 36 RM i valutatillæg tre dage senere. Sporenstregs indførte Danmark på forslag af Madsen-Mygdal en lov til værn om den danske valuta. Nu kunne der kun købes valuta, hvis Nationalbanken havde tildelt firmaet en valutaattest (lov af 30/1 1932).

LANDBRUGETS ANDEL AF DEN SAMLEDE EKSPORT-
VÆRDI 1931–50
mio kr.

Rigsbondesfører Darré ankommer til rigsbondestævnet i Kreuznach 1934.

Desuden skulle danske eksportører straks hjemtage den indtjente valuta og ikke lade den stå, til kurserne var blevet højere.²⁶

Dermed ville man stå stærkere i forhandlingerne med handelspartnere, der ellers ikke tog hensyn til danske interesser. Det var også nødvendigt, for begivenhederne fulgte nu slag i slag: Pr. 1/3 indførte England en 10% værditold på smør, æg m.v. fra lande uden for imperiet. Belgien begrænsede samtidig kvægimporten fra Danmark til 700 stk. om ugen mod tidligere 2–3.000 stk.

Den 1/7 opsagde Tyskland pr. 15/2 1933 sin handelsoverenskomst med Sverige, og det ville være signalet til nye toldforhøjelser. Tre uger senere indledtes i Ottawa en engelsk imperiekonference, hvor dominionslandene fik løfte om begunstigelser for deres landbrugseksport til moderlan-

det. Til gengæld skulle de reducere tolden på engelske industrivarer.

Da en særlig kommission til fremme af engelsk svineproduktion 13/10 1932 foreslog en begrænsning af baconimporten, var der lagt op til besværlige dansk-engelske forhandlinger. Den 7/11 kom den første alarmmelding fra London, og inden november måned var omme, var den danske baconeksport tvunget tilbage til en position svarende til en reduktion på 15,3% af leverancerne november 1931 – januar 1932 eller 506.000 cwts. pr. måned.²⁷

Nu var det tide for Danmark til at få skabt det apparat, der effektivt kunne styre baconproduktion og -afsætning. Resultatet blev dels de tidligere nævnte eksportudvalg, dels et udvalg til regulering af svineproduktionen.

I februar 1933 indledtes i London

Snart stod rigsbondeføreren på talerstolen for at tale om racerene tyske bønder.

dansk-engelske handelsforhandlinger, som 24/4 afsluttedes med en overenskomst med tilhørende protokol. Danmark fik herved ret til en eksport, der stort set skruede tiden 3–4 år tilbage: 62% af baconimporten fra ikke-britiske lande, 220.000 cwts. smør og 5,5 mio. storhundreder æg. Omvendt skulle Danmark købe 80% af sine kul i England samt salt og fint lærred (wrappers) til baconfremstilling m.v.²⁸

Dermed havde man fået en principiel aftale med det største marked. Det tog noget længere tid at komme overens med det sekundære marked Tyskland. 1933 blev da for danske tysklandsinteresser det år, hvor tyskerne opsagde de sidste mestbegunstigelsesaftaler og i tilgift indførte en helt ny form for importbegrænsning. En særlig Reichsnährstandslovgivning, indledt 13/9 1933, lagde den bilateralt aftalte import af

landbrugsvarer i hænderne på særlige »Reichsstellen«. De meddelte importørerne de ansøgte tildelinger (overtagelsesbeviser) og sikrede samtidig tyske landmænd højere priser end verdensmarkedets gennem særlige udligningsafgifter.

Da dette system var etableret, kunne Danmark 1/3 1934 få sin første handelsoverenskomst med Hitlers Tyskland. Danmark fik herved ret til at eksportere smør omtrent som i 1933 (godt 16.000 t.) samt ca. 50.000 stk. kvæg. Til gengæld ville Danmark aftage visse minimumskvanta af tyske varer. Priser og andre vigtige enkeltheder blev hemmeligholdte.²⁹ Dermed var skabt grobund for alle mulige rygtedannelser om studehandler af værste slags.

Med disse to overenskomster var tilvejebragt det fornødne fundament for genopbygningen af den danske landbrugseksport. Efterhånden fik man tilsvarende aftaler med de enkelte 3. landsmarkeder. De modsvarende danske importønsker og -muligheder blev nu den flaskehals, der forhindrede landbruget i at få udnyttet aftalerne fuldt ud. Specielt ved de årlige fornyelser af den tysk-danske overenskomst i 1930'ernes slutning bebrejdede Hauch og andre landbrugsledere regeringen dens påståede ulyst til at påføre dansk industriproduktion og -beskæftigelse en generende konkurrence.

Den stigende genoprustning, især i Tyskland, skabte netop i disse år forbedrede afsætningsmuligheder for danske landbrugsvarer. Krigsudbruddet september 1939 gjorde ikke behovet mindre, men en kombination af devaluering og maksimalpriser skar toppen af en mulig dansk merfortjeneste i England.

Og netop som man havde fået englænderne til at betale bedre priser, besatte

tyskerne Danmark, og dermed var den danske landbrugseksport stort set et syd- vendt fænomen. Dog tillod besættelses- magten, at Danmark sidst på året 1940 indgik enkelte aftaler om vareudveksling med de nordiske lande og med Holland, Belgien og Schweiz, en praksis, som i et vist omfang blev videreført i de følgende år. Dansk sukker mod norsk salpeter og dansk smør mod svensk træ, papir, maski- ner m.m. for blot at nævne et par eksem- pler.

Tyskland undte ikke andre meget og især ikke, hvis det drejede sig om smør og kvæg. Flæsk og levende svin var de ikke nær så interesseret i, medmindre de lange slanke Englandssvin blev fodret op til tysk pølsestandard, 100–150 kg. tykke.

Endnu mindre end i 1930'erne fik land- bruget frie hænder til at gøre en god han- del med den tyske modpart. I oktober 1939 oprettedes Udenrigsministeriets rådgi- vende handelspolitiske udvalg med repræ- sentanter for de implicerede styrelser. De direkte forhandlinger med tyskerne vareto- ges af den danske del af de blandede re- geringsudvalg, men Landbrugsraadets ge- neralsekretær A. Høgsbro Holm udvir- kede, at bemyndigelsen til at fastsætte priser stadig lå hos eksportudvalgene. Ef- ter måneders stærkt pres fra Udenrigsmi- nisteriets side bestemte landbrugsministe- ren 9/7 1941, at Landbrugsministeriet for fremtiden skulle godkende prisforhøjelser og i øvrigt være repræsenteret ved forhand- lingerne.³⁰ Også internt i landbrugets kreds mødte eksportudvalgene konkur- rence, når der skulle tales priser med ty- skerne. Repræsentanter for L.S. forhand- lede ved flere lejligheder om smørpriser i Berlin, men kunne dog ikke møde frem med konkrete resultater.³¹

Johannes Petersen-Dalum (1877–1962). Gennem mange år landbrugets radiostemme fremfor nogen, myndig forstander på Dalum landbrugsskole 1920–1953 og repræsentativ organisationsleder – i eminent grad tolker af nuets stemninger.

Selv om eksportmængderne steg en del hen mod krigens afslutning, indsnævrede manglen på foderstoffer stærkt de mæng- der, der var til rådighed. Og førsteretten havde trods alt de danske medborgere. Da tyske flygtninge kom hertil i stort tal vin- teren 1944–45, blev der endnu mindre til eksport.

Ved kapitulationen i maj 1945 beholdt Udenrigsministeriet og Landbrugsministe- riet overledelsen af den danske landbrugs- eksport, men vel at mærke inden for de grænser, der blev afstukket af de sejrende magter via Combined Food Board (CFB) i

Washington, repræsenteret i Danmark gennem Combined Executive Food Surplus Committee Denmark. Hovedaftagerne blev naturligt nok det gamle hovedmarked England samt de allierede besættelsesstyrker i Tyskland. I juni var Englandseksporten igang igen, men fra starten nægtede englænderne at betale »tyske« priser og fik da også presset niveauet 10% ned. Den danske statskasse, senere de danske forbrugere, måtte da træde til med et tilskud til at kunne opretholde de opnåede priser.

Når man i de første par efterkrigsår talte om dansk landbrugseksport, var nøgleordet »allokering«. CFB opererede ud fra to lister: I: bundne varer, først og fremmest mejerivarer, sukker og oliekgager og II: frigivne i første række foderkorn. Trods en stor indsats fra FNs hjælpeorganisation UNRRA's side var nøden i Europa dog langt større end forsyningsmulighederne, og i foråret 1945 måtte 34 lande gå sammen om at oprette International Emergency Food Council (IEFC), der nu forestod allokeringerne. Ledelsen lå i hænderne på et centraludvalg (i Washington), der atter styrede 16 specialudvalg for tilsvarende enkeltvarer. September 1945 blev mejerivarer dog fritaget for allokering, og pr. 1/1 1948 kom turen til kød og flæsk. IEFC opløstes i 1948, men allokeringen videreførtes i begrænset omfang af FNs Food and Agriculture Organization (FAO). Da salpetergødning frigaves 30/6 1949, var en epoke i verdenshusholdningen forbi.

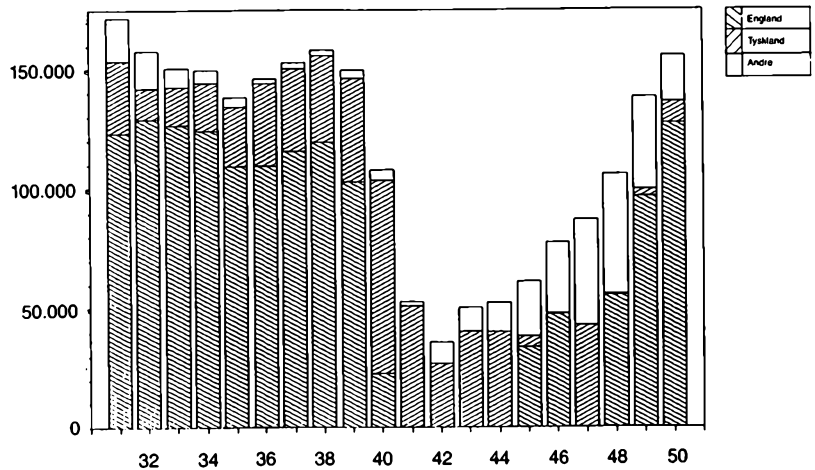
Ud af allokeringsproblematikken fremvoksede en række bilaterale handelsaftaler med gamle og nye partnere: Frankrig, Holland, Belgien, Schweiz, de nordiske lande, Polen, USSR, m.fl. Dertil kom den alle-

rede nævnte aftale med England. Den indbefattede også de britiske besættelsesstyrker i Tyskland, hvorimod der for den amerikanske og den franske zone gjaldt særlige handelsaftaler. I december 1946 blev den engelske og amerikanske zone imidlertid sammenlagt til een, benævnt »Bizonen«, ledet af et Joint Export Import Agency i Minden. Med dette fik man i oktober 1947 en overenskomst om finansiering af samhandelen, men uheldigvis for Danmark var det mest interesseret i andenrangs produkter og ikke lurmærkede kvalitetsvarer.

I februar 1949 indgik Danmark og de allierede myndigheder i Vesttyskland en tillægsaftale, gældende for hele området. Denne ordning blev videreført frem til 16/10 1950, hvor der blev indgået en endelig aftale. I glæden over at have genvundet det meste af det tyske marked, og det ovenikøbet uden told i gammeldags forstand, blandede der sig dog en enkelt dråbe murlurt. OEEC, den nye europæiske samarbejdsorganisation af 16/4 1948, besluttede i december 1949 at liberalisere samhandelen mellem de enkelte lande. Dermed blev det dansk-tyske samhandelsforhold til et problem om et europæisk betalingsanliggende, hvorefter Tyskland måtte reducere liberaliseringen af sin landbrugsimport og dermed sætte husdyr på bundne lister.

Europa vendte 1949–50 gradvis tilbage til »normale« tilstande. Dermed fik Danmark som allerede antydnet sin landbrugseksport i klemme. International Trade Organization (ITO), stiftet november 1947 i Havana på Cuba, fik nok tilvejebragt en international aftale om gensidige toldinddrømmelser, benævnt General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), men i praksis fik Danmark ved konferencerne i Ancey, Frankrig, i april 1949 og i Torqay

SMØREKSPORTEN 1931–50 (t.).

28/9 1950 – 21/4 1951 kun bekræftet allerede opnåede fordele.

Fra forskellig side arbejdedes der energisk på at få dannet et fælles europæisk marked. Ingen af disse initiativer kunne dog helt tilfredsstille de danske ønsker til et sådant arrangement, da landbrugsvarerne som regel ikke indgik heri. Den nationale selvforsyning var nu genskabt de fleste steder. En dansk-svensk handelsaftale af 8/3 1950 indeholdt for landbrugsvarernes vedkommende kun et kontingent på 15.000 t. oksekød og flæsk. Dermed forsvandt et godt efterkrigsmarked for oksekød af mellemste kvalitet, noget som andre ikke ville købe, hed det i beklagende toner i Landbrugsraadet beretning.

Udviklingen for de vigtigste produkter

England var i 1930'erne fortsat hovedmarked for dansk smør, men Tyskland tog sta-

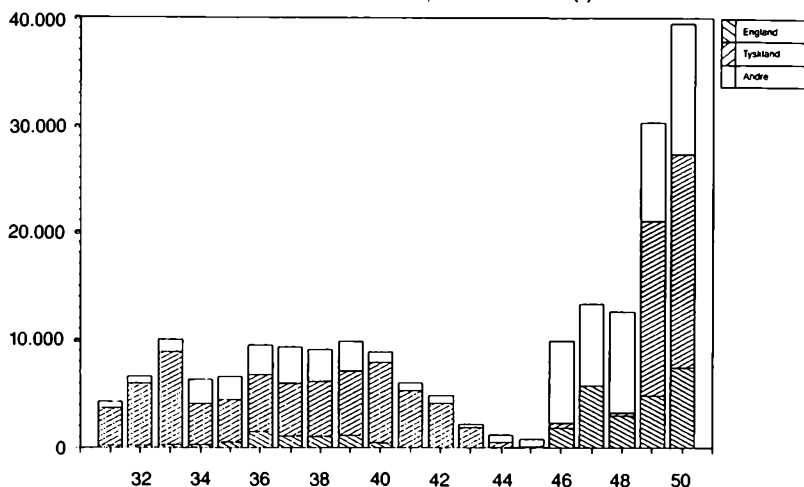
digt stigende mængder, da først de værste kriseår 1932–33 var overstået. Uheldigvis for de danske smørproducenter var Tyskland nu i stand til at tage toppen af de danske priser via de udligningsafgifter, ledelsen af Reichsnährstand pålagde indkøbscentralerne Reichsstellen at operere med for at opretholde stabile priser på et højere niveau end verdensmarkedets. Alligevel androg den danske andel af det tyske smørmarked 44,2% af importen i 1936 mod 19% i 1932.

På det engelske marked tabte Danmark terræn til New Zealand, hvorved den danske markedsandel faldt fra 31% i 1932 til 22,3% i 1936. Desuden udlignede 15%-tolden på dansk og andet ikke-britisk smør det meste af den overpris, Danmark tidligere havde opnået.

3. landsmarkederne havde ingen større betydning i trediverne. Det var især lande som Belgien, Frankrig og Schweiz, der købte dansk smør.

Ved at besætte Danmark 9. april 1940

OSTEEKSPORTEN 1931-50 (t).

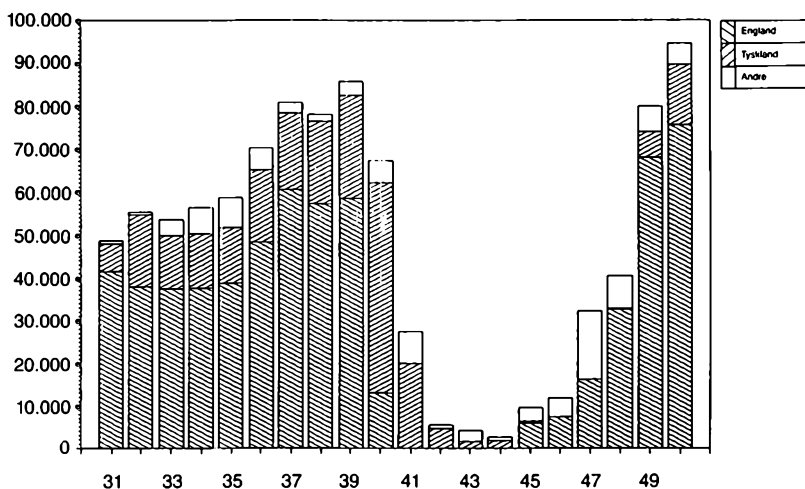
havde Tyskland udpeget sig selv som hovedaftager af dansk eksportsmør, men måtte nu dele en stærkt aftagende produktion med de danske forbrugere. Behovet for smør herhjemme var vokset i takt med, at margarineproduktionen svandt ind på grund af manglen på råvarer. Desuden måtte man tage hensyn til en række 3. lande, hvis varer var nødvendige for at opretholde en dansk produktion af strategiske varer.

Efter maj 1945 gik smørdritlerne atter over Nordsøen. Men de engelske statsopkøbere ville i længden ikke betale mere for dansk smør end for australsk eller new zealandsk, paritetspriser, som de benævntes. Fra 1/11 1945 var prisen da reduceret 1/3, og ved nye forhandlinger i juli 1946 blev dette niveau stort set fastholdt gennem en pris på 4,18 kr. pr. kg. for nærmere specificerede mængder frem til 30/9 1947. I januar 1947 lykkedes det dog for Danmark at få prisen hævet til 4,60 kr., men samme efterår kom det til en flere måneder lang

leverandørstrejke, da England kun ville give 4,80, og Danmark forlangte 6,50 kr.

Nye forhandlinger i London i februar 1948 forligte dog parterne, og resultatet blev en smørpris på 6,12 for 40.000 t. til 30/9 s.å. Aftalen blev forlænget 15/9 s.å., og i juni 1949 fik man efter new zealandsk mønster en langtidsaftale over 6 år for 3/4 af Danmarks smøreksport. Udgangsprisen skulle være 5,17 (Danmark ønskede 6,12) med ret til årlige ændringer på $\pm 7,5\%$. Da året var omme, forlangte Danmark $+7,5\%$, og England uændrede priser. Indtil videre måtte man da lade det bero på en à conto-afregning. England sad unægtelig med det gode kort på hånden, at der nu som i 30'erne var tale om et købers marked, og at Danmark ikke kunne finde alternative afsætningsmuligheder for så store kvanta.

Den danske osteeksport gik i 1930'erne hovedsagelig til Tyskland, og modsat andre danske produkter opnåede netop denne vare stor fremgang 1932-33. Tolden

ÆGEKSPORTEN 1931–1950
100 snese

på hård ost var traktatmæssigt bundet til 30 RM pr. 100 kg., og denne sats blev bevaret for størstedelen af det kontingent, Danmark blev tilstået i 1934-overenskomsten. Såvel de tyske Reichsstellen som det danske osteeksportudvalg udlignede efter indbyrdes aftale prisforskelle gennem afgifter. Oprindeligt var kontingentet forbeholdt de Tysklandseksportører, der var på markedet i 1932, men fra 1934 åbnedes der adgang for firmaer, der havde gjort sig gældende på 3. landsmarkeder – det vil i praksis sige USA, England, Sverige, Frankrig og Norge.

Ved udgangen af 1930'erne var eksporten af ost næsten nået op på rekordåret 1933's niveau. Efter Besættelsen blev smør imidlertid et større aktiv for landet end ost, og derfor forbød man i november 1940 fremstillingen af fuldfed ost. Det betød faldende eksport. Allerede i 1946 var denne eksportgren dog oppe på førkrigsniveau, og da fremgangen fortsatte, blev eksportkontrollen og dermed lurmærkeordningen

29/8 1947 udvidet til også at omfatte ost. Samme efterår frigaves eksporten af smelteost, hvorved Tyskland genindtog pladsen som det vigtigste marked for dansk ost. Udover hovedkunderne Tyskland og England var det især Sverige, Belgien og USA, som i disse år købte dansk ost.

I begyndelsen af 1930'erne øgedes eksporten af æg til Tyskland meget stærkt, eftersom Danmark da kunne nyde godt af jugoslavisk-tyske og hollandsk-tyske toldbindinger. Ved 1934-overenskomsten fik Danmark et fast grundkontingent samt muligheder for ekstra leverancer. Fra såvel dansk som tysk side opkrævedes afgifter for at udligne evt. prisforskelle. De danske udførselscertifikater fordeltes ud fra firmaets eksportandel i 1932–33, men dette grundlag blev med årene ført løbende ajour.

Ægeksporthen til England blev som mejerivarerne pålagt en 10% værditold pr. 1/3 1932, men den blev senere ændret til en mængdetold på 1 sh-1 sh. 9 d. pr. 120 stk. efter størrelse. Ved overenskomsten af

24/4 1933 fik Danmark et kontingent på 5,5 mio. storhundreder subs. 38% af den samlede ikke-britiske import.

I foråret 1934 pressede England en »frivillig« begrænsning igennem af tilførslerne fra ikke-britiske lande. Niveaulet skulle være som 1933's. Ordningen gjaldt 15/3 – 14/9 1934. Den blev dog ikke videreført, og som det fremgår af diagrammet, lykkedes det ikke for England at dæmme op for de danske tilførsler i 1930'erne.

Til gengæld faldt 3. landsmarkedets andel en del i disse år, da Schweiz næsten var den eneste kunde af denne kategori.

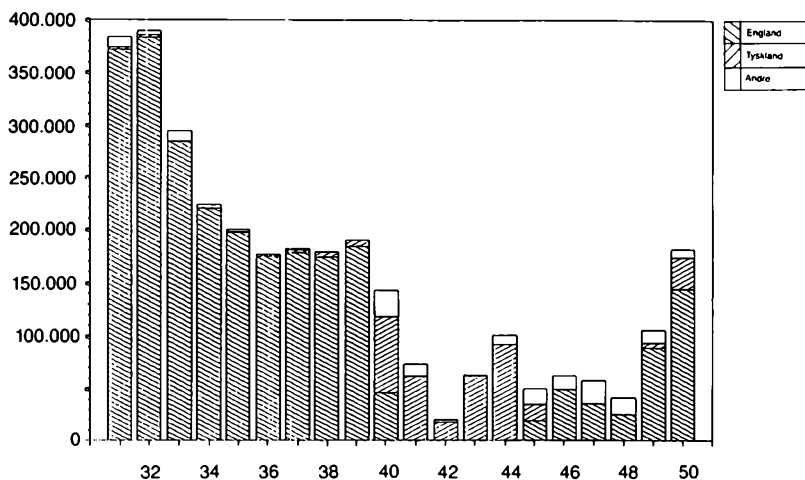
Da man i krigens begyndelse begrænsede hønsehølden stærkt for at spare på de forhåndenværende kornmængder, gik det hårdt ud over ægproduktion og -eksport. Tyskerne var dog ikke særlig interesserede i at modtage flere æg end de aftalte kvanta, og derfor var der stadigvæk mulighed for at sælge til 3. lande.

Efter krigen indgik udførslen af æg som en vigtig del af de danske »byttevarer« i henhold til dobbeltsidede handelsaftaler. England var også tilbage som kunde i som-

meren 1945, men snart blev priserne for æg som for andre varer nedskåret med 10% i forhold til niveauet i maj 1945. Derefter skulle ægprisen yderligere reduceres for at komme ned på det niveau, der gjaldt for Dominions (paritetspriser). Det måtte Danmark da også acceptere ved aftalen af 31/7 1946, hvorved prisen blev sat til 2,73 pr. kg. frem til 30/9 1947. Denne pris blev dog hævet i løbet af 1947 til 3,64 for 85% af eksporten. Hvert år i juni blev denne »ægkontrakt« genforhandlet, og for året 1949–50 blev prisen på 3,22. Ved periodens slutning var Tyskland atter inde på markedet og tog sin part af en stigende tilførsel.

I normale tider var England hovedkunden for dansk flæsk. Derfor måtte de danske eksportører indrette sig efter de krav, markedet stillede, også fordi den engelske eksport til Danmark var for beskeden til at kunne bruges som gidsel i en politisk byttehandel. Da Danmark 1929–30 kraftigt forcerede tilførslerne, gav markedet efter, og prisen gik i bund. Den engelske regering bøjede sig derefter for farmernes krav om

FLÆSKEEKSPORTEN 1931–50 (t).

beskyttelse mod konkurrencen udefra. Danmark og de øvrige baconeksportører blev derefter tvunget til at acceptere gradvise reduktioner af deres kvota, men det var trods alt en trøst, at priserne rettede sig næsten tilsvarende. Danmark holdt naturligvis fast ved sin 62%-kvota i overenskomsten af 24/4 1933, men opdagede her, at beregningsgrundlaget kunne fortolkes noget forskelligt. Det skrev man så frem og tilbage om i én uendelighed. Kendsgerningerne var og blev, at England dikterede betingelserne, hvad enten kontingenteringen kaldtes »frivillig« eller »tvungen«. Til gengæld fik Danmark tildelt en række ekstrakontingenter, når kontrakttegningen med de engelske farmere slog fejl. Totalt set var der dog hele tiden tale om en reduktion, indtil oprustningsfeberen satte ind.

Det blev yderst besværlige år for Baconudvalget. Slagterierne skulle adviseres uge for uge, hvor meget de kunne afskibe til England, og hvor meget der skulle sælges andetsteds, først og fremmest hjemmemarkedet (15%). En »gentleman-overenskomst« af 22/11 1932 bestemte, at afsætningen i England skulle følge det hidtidige mønster. Dermed fik agenterne på en måde monopol på deres slagteri(-er), mens slagterierne på deres side søgte at øge de mængder, de måtte sælge frit. Præsterede agenterne ikke nok i overpris, gik de andetsteds hen med deres flæsk. Omvendt blev agenterne beskyldt for at spille på en alt for stor forskel mellem markedspriser og noteringer.³²

De mængder, der ikke kunne afsættes i England, blev i et vist omfang eksporteret til 3. markeder. Eksportøren fik da en præmie på ca. 40 øre pr. kg. herfor.

Da England i september 1939 centraliserede baconeksporten under Ministry of

Food, fik Baconudvalget en fast repræsentant i England til at føre de nødvendige forhandlinger.³³ Efteråret 1939 lykkedes det herved både at få gennemført to prisforhøjelser samt at få kvotaen forøget. Markedet gav nu efter, og på ny måtte Danmark »frivilligt« reducere afskibningerne. I begyndelsen af april 1940 var udsigterne ret dystre – og så kom tyskerne.

De oparbejdede mængder bacon blev ret snart omdirigeret til Tyskland – til lidt højere priser. Det tyske Reichsstelle ville for fremtiden have 1/2 som bacon, 1/4 som fedesvin og 1/4 i levende tilstand.³⁴ Selv om hjemmemarkedet nu tog 25–30% af produktionen, kneb det med at komme af med bacongrisene. Tyskland viste dermed stigende interesse for fedesvin, og det førte som allerede nævnt til overenskomsten marts 1942 om levering af svin over 80 kg. slagtet vægt. Hermed fik producenterne 16 øre mere pr. kg. slagtet vægt.³⁵

Svineproduktionen blev i besættelsesårene næsten et rent dansk anliggende, da de danske forbrugere havde førsteprioritet. Desuden solgtes i foråret 1945 lidt til Norge, Schweiz og Sverige. Efter 5. maj skulle der atter produceres bacon. Problemet var blot, at englænderne kun ville give 120 sh. pr. cwt, hvor danskerne forlangte 160.³⁶ Den 13/7 afgik den første sending – ikke af bacon, men af »gammelsaltede store svin«. Prisen var nok 160 sh i starten, men skulle reduceres til 120 pr. 13/9 1946. Nye forhandlinger i sommeren 1946 begrænsede dog nedgangen til 150 sh., mod at England fik 9/10 af det danske eksportkvantum. Pr. 1/2 1947 forhøjedes prisen til 161 sh. Nye resultatløse forhandlinger i september førte imidlertid til den ovenfor omtalte eksportstrejke, og først januar 1948 nåede man frem til en aftale om 80%

Antinazisten H. Hauch hilser forretningsmæssigt på Nazitysklands landbrugsfører R. Walther Darré ved den 6. rigsbandedag i Goslar 25/11 1938. Til højre ses Søren Overgaard (1886–1978) formand for De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation 1925–59.

af eksportoverskuddet til 225 sh. Det blev i september samme år til en 4-årig aftale om 90% til begyndelsesprisen 225 sh, at regulere 7,5% op eller ned i de følgende 3 år. Eksporten af flæsk var nu atter ved at være Englands bord.

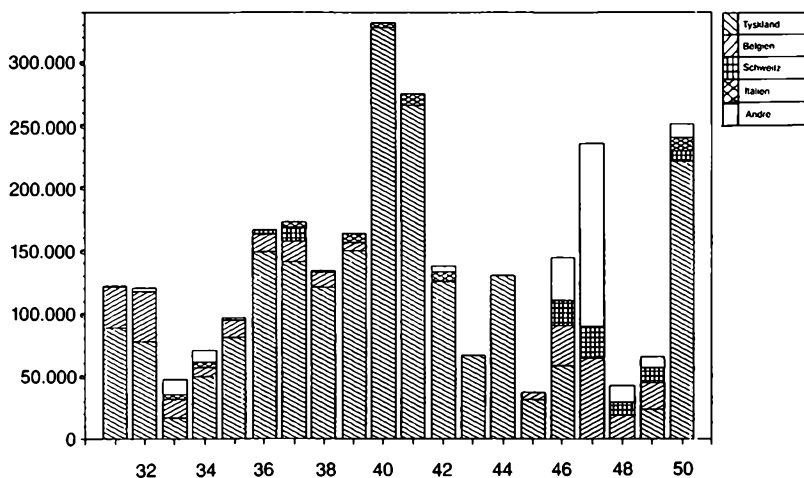
I takt med tredivernes vanskeligheder på markedet for svinekød gik eksporten af levende svin i vejret. Tjekkoslaviet var en overgang inde på markedet, men med tiden blev Tyskland stort set ene herom. Eksporten hertil fik fastere form under 1934-overenskomsten, især da man gennem ændringen i 1936 gik over til at arbejde med bevægelige værdikontingenter. Fra 1/1 1937 afsluttede Baconudvalget derfor via vedkommende slagteri kontrak-

ter med de leverandører, der ville producere »prima, store, fede, rene svin« til Tyskland, notabene at levere med svinekort i vægtintervallet 110–175 kg. levende svin. Afregningen skete efter vægt dagen efter leveringen. Ellers kunne man risikere at komme til at betale for vand og foder. I 1937 leverede Danmark 1/3 af Tysklands svineimport, året i forvejen godt 2/5.

Derefter faldt interessen fra tysk side, og bortset fra en pæn eksport i de første to besættelsesår slagtedes de danske svin i Danmark.

Kvægekspporten var i mellemkrigstiden den mest sårbare og økonomisk utilfredsstillende af det danske husdyrlandbrugs hovedsektorer. Normalt regnede man med,

KREATUREKSPORTEN 1931–50 (stk.)

at en malkeko blev sat ud i en alder af 6,5–7 år. Af en bestand på 1.625.000 blev 20% eller 325.000 årligt tilført markedet for slagtekvæg. Med 26.400 tyre og 56.000 stude gav det et samlet tal på 407.000 stk. Lægges hertil ca. 232.000 slagtekvier, bliver tallet 639.000. I 1939 tog hjemmemarkedet 56% heraf, 38% gik til eksport (1/3 i slagtet tilstand) og 6% gik til destruktionsordning.

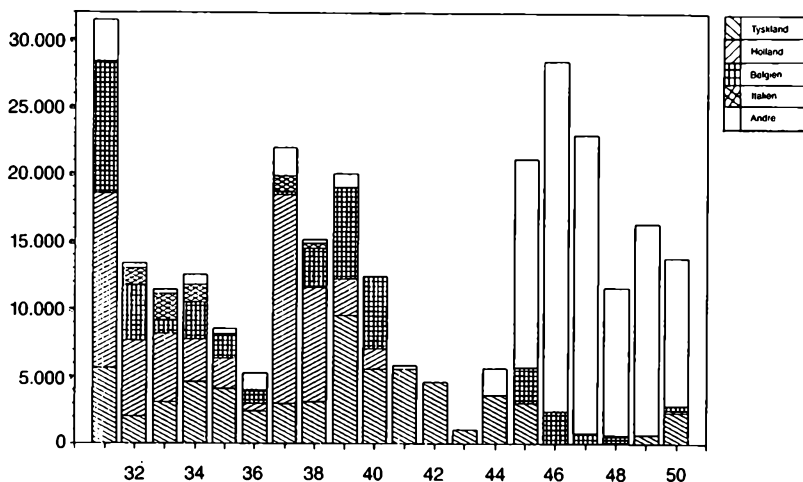
Hovedparten af det danske slagtekvæg hørte til i den lavere ende af kvalitetsskalaen. En markant undtagelse udgjorde produktionen af regulært kødkvæg i Vest-, Syd- og Sønderjylland. Når eksporten af slagtekvæg og kød løb ind i vanskeligheder, kom det derfor til skarpe sammenstød mellem græsserne i Jylland og mejeribrugets mænd i det øvrige Danmark. I debatten sporedes også andre undertoner. Sønderjyllands landbrug under modernisering måtte føle virkningerne af et prisfald særlig hårdt, og hjemmetyskerne erindrede da gerne deres landsmænd om »fordelen« ved Genforeningen. De kongerigske landmænd var på deres side på vagt over for de sær-

fordele, regering og rigsdag kunne tænkes at indrømme sønderjyderne. Øernes kvægbrugere var på deres side overbeviste om, at der blev taget mere hensyn til jyderne end til dem, når 1930'ernes støtte på området blev udmøntet i konkrete tiltag.

De fordele, dansk kvæg- og kødeksport havde haft i Tyskland som følge af den svensk-tyske handels- og søfartstraktat af 14/5 1926 – en kvægtold på 16 RM og en kødtold på 24 RM, begge pr. 100 kg. – blev som tidligere nævnt gjort illusorisk med en tillægsaftale af 25/11 1929.³⁷ Nu var kvægtolden 24,50 RM, kødtolden 55 RM.

I første omgang blev virkningerne heraf ikke så alvorlige, fordi det lykkedes at udvide afsætningen af levende kvæg til Belgien og af oksekød til Holland. Imidlertid lukkede disse markeder også gradvis af, og prisen faldt til et hidtil ukendt lavpunkt: gennemsnitligt 17 øre pr. kg. Landbrugsraadet iværksatte da 3/10 1932 en destruktionsordning, hvorved man på en måneds tid fik bortskaffet ca. 22.000 stk. udsættekvæg af ringeste kvalitet.³⁸ Ordningen blev

EKSPORT: OKSE- OG KALVEKØD 1931-50
(t).

senere lyst i kuld og køn gennem en »kødlov« af 24/2 1933, hvorefter en slagteafgift på 10 kr. finansierede borttrydningen af ca. 3.000 stk. udsætterkvæg pr. uge. Ordningen blev i øvrig optaget som kapitel III i det store kompleks af kriselove, der fik kgl. underskrift 13/12 1933³⁹.

Den 15/2 1933 blev den tyske kvægtold hævet til 50 RM. Det betød, at Tysklands-eksporten gik helt i stå omkring 1. juni. Tilbage var Belgien, Italien, Marokko og et par områder mere, men det var ikke nok i længden.

Der var derfor flere grunde til, at Landbrugsraadet pressede på for at få en handelsaftale med det nye Tyskland. Det skete da også 1/3 1934, og derigennem fik Danmark ret til at levere 50.000 stk. kvæg til den »historiske« sats: 16 RM pr. 100 kg. Omsat i praksis blev det til 6.000 stk. om måneden bortset fra perioden august-oktober, hvor de tyske kvægbrugere tyndede ud i dyreflokken. Jyderne leverede 2/3, øboerne resten.

Eksporten var nu reguleret i alle ender og kanter. I de fleste tilfælde stod Landbrugsministeriets Kvæg- og Kødeksportudvalg som eneopkøber og -sælger, og det vil i praksis sige Andels-Kreatureksportforeningerne, hvis forretningsfører var storeksportøren Iver Lundgaard i Struer. Denne havde på sin side et nært samarbejde med Landbrugsraadets generalsekretær, A. Høgsbro Holm.

Lundgaard og kollegaen, Chr. Hansen, Odense, forestod opkøbene på markederne rundt om i landet. Herfor fik de 16,30 kr. pr. kreatur. Det tyske marked var lagt i hænderne på et enkelt firma, Gebrüder Skriver, Hamburg. På hver enkelt marked dominerede en enkelt eksportør(-gruppe), der atter stod i forbindelse med tilsvarende importfirmaer i modtagerlandet.

Denne professionalisering af kreatureksporten havde naturligvis til hensigt at få landmændenes slagtedyrl bedst muligt betalt. Det så bare for sammenspist ud. Rygterne florerede om alskens former for

De to statskonsulenter A. P. Jacobsen, Berlin (forrest til venstre) og C. A. Koefoed, tidligere Moskva (baggrunden til højre) overværede som gæster Reichsnährstands udstilling i Kreuznach 1934. Deres tyske værter optrådte som regel uniformerede.

magtfordrejning, korrupsion og meget mere. LS-organisationen D.L.K. ville naturligvis gerne have del i de formuer, der angiveligt deltes i porten, og arbejdede derfor uafsladeligt på at blive repræsenteret i Kvæg- og Kødeksportudvalget.

Under finanslovdebatten 19/10 og 30/10 1934 rettede L.S.-manden, folketingsmand Valdemar Thomsen, Det frie Folkeparti, et voldsomt angreb på Kvæg- og Kødeksportudvalget, personificeret ved Landbrugsraadets generalsekretær. Landbrugsmini-

En ny tids kommunikationsmidler brød ikke afgørende med landsbydyllen.

steriet foranledigede derefter rejst sag mod Vald. Thomsen for ærekrænkende ytringer. Sigtelserne mod Høgsbro Holm blev nok kendt ubeføjede, men Valdemar Thomsen blev på den anden side ikke ikendt nogen straf.⁴⁰

Selv om alle vidste, at licenssystemet gav smarte sælgere mulighed for at tjene gode penge, kunne man i reguleringssystemets guldalder ikke anvise andre og bedre udveje til at bjerge landmændenes produkter forbi hærskaeren af opkøbere, kontrollører, toldere, grænsevagter, embedsmænd og organisationsfunktionærer. Hvert mellemed fordyrede varen, men eftersom forbrugerne i sidste ende betalte regningen herfor, fik systemet lov til at køre videre. Landmændene fik næppe deres del af reguleringsafgifterne.

Efterhånden som Tysklandsoverenskomsten blev forlænget, voksede det danske kvægkontingent til 132.000 stk. I praksis betød det, at Danmark i 1936 havde 149.672 af Tysklands import på 208.824 stk. eller 72% af Tysklands samlede kvægimport.

Dermed reduceredes behovet for at om-danne de dårligste slagtedyrr til kød- og benmel m.v. Kødloven blev nok videreført, men nu med det udtalte formål at få destrueret tuberkuløse kreaturer («reagenter»).

Efter 9. april 1940 blev der med ét brug for alle de slagtedyrr, der overhovedet kunne fremskaffes. Allerede 25/10 1940 blev slagteafgiften ophævet, og i stedet skulle midlerne til den fortsatte bekæmpelse af kvægtuberkulosen pålignes den givtige kreatureksport sydpå (lov af 7/3 1941). Priserne på 1. klasses unge køer steg således fra 64,6 øre pr. kg. i juli 1940 til 103,3 øre i december samme år.

Tyskerne kunne stadig ikke få kød nok og var meget utilfredse med, at de danske landmænd ikke i større omfang ville skille sig af med deres dyr. Højere priser bødede dog lidt herpå, og alt i alt må det nok konstateres, at der blev ryddet godt ud i besætningerne i disse år.

Efter 4. maj 1945 blev situationen en ganske anden. Eksporten havde besvær med at finde nye veje, og markedet blev hurtigt overfyldt. En enkelt uge tilførtes 35.000 stk. I oktober kom eksporten dog så småt i gang igen. Da konjunkturerne ikke tegnede særligt lyse, kom det til stor besætningsreduktion i første halvår af 1946 og tilsvarende stor eksport, baseret på bilaterale handelsaftaler. Den vedvarende tørke sommeren 1947 motiverede landmændene til yderligere besætningsreduktioner. Derfor havde de færre dyr at sælge i 1948. Hjemmemarkedet tog da 265.000 af de 365.000 stk., der da kom på markedet. Priserne var imidlertid så lave, at man måtte yde et kvalitetstillæg på 18–20 øre pr. kg.

Efteråret 1949 gentog historien sig omend i modsat rækkefølge. Den danske kvægimport til Belgien blev stoppet, fordi priserne var for lave. Frankrig fulgte snart trop. Til gengæld var den danske kvægeksport atter ved at finde vej til Tyskland. Desuden gjorde kombinationen af stigende dansk slagtekapacitet og et stort nyt kølehus i Esbjerg det muligt at regulere udbuddet af dansk oksekød i bedre overensstemmelse med markedets krav.

De vanskeligheder, der ramte udførslen af kvæg i 1930'ernes begyndelse, blev i høj grad også kødeksporten til del. Det hollandske marked indsnævredes år efter år, først gennem procentvise nedskæringer af importen i forhold til niveauet for 1929–31,

derefter gennem nærmest prohibitive told- og afgiftsforhøjelser. I 1939 havde Danmark således et kontingent på 1.606 t. eller 20% af eksporten 1929–31. Desuden standsedes importen helt i indbindingsperioden 18/8 – 6/10. Med enkelte variationer kan det hollandske eksempel tjene som et godt mønster på den udvikling, dansk kødeksport gennemløb i trediverne. Italien afviger dog lidt herfra ved, at Folkeforbundets sanktioner over for det efter dets overfald på Æthiopien 3/10 1935 betød et års afbræk i den italiensk-danske samhandel. Den 26/10 1936 afsluttedes en midlertidig dansk-italiensk handelsoverenskomst, der gav Danmark visse værdikontingenter for slagtekvæg, oksekød, tarme m.v.⁴¹

Kvæg- og kødeksportudvalget fik her som i alle andre tilfælde eneret på kvæg- og kødeksporten. Et tilsvarende italiensk monopol blev etableret 1/7 1938.

Under 2. verdenskrig blev hovedparten af dansk oksekød forbeholdt hjemmemarkedet. Resten tog Tyskland bortset fra mindre partier til Italien, Schweiz og Sverige.

Da krigen var ovre, blev dansk oksekød en meget søgt artikel, når kødhungrende lande rundt om i Europa ville gøre bytteforretninger med Danmark. Til den kendte kreds af kunder kom England, som flere år i træk købte store kvanta. Omkring 1950 var det ekstraordinære behov dog ved at være dækket ind, og Vesttyskland måtte da forventes at genindtage sin historiske plads som det største marked for dansk oksekød.

Merkantile forhold omkring landbrugseksporten 1931–1940

I størstedelen af perioden var landbrugseksporten som skildret ovenfor 100% reguleret. Det gav ikke den bedste baggrund for kvalitets- og afsætningsforbedrende tiltag. Man kunne ikke sprænge sig vej gennem toldbarrierer o. lign. ved hjælp af reklamer eller andre former for opinionspåvirkning, lød ræsonnementet.

Alligevel ser det ud, som om et påtænkt afværgemiddel fra engelsk side mod dansk bacon gav den modsatte virkning af den tiltænkte. Den engelske importlovgivning påbød i 1934, at udenlandske landbrugsvarer skulle forsynes med nationalitetsmærke. Det danske landbrugsministerium forordnede da i en bekendtgørelse af 23/7 1934, at baconsiderne skulle mærkes »DANISH« i to længdebaner på hver baconside. I tilslutning hertil gennemførte de danske slagterier en stort anlagt annoncekampagne, bl.a. med tegninger af Lawson Wood, hvor D.A.N.I.S.H. bogstaveligt talt blev stavet for britiske husmødre.

Fremstilling af kødkonserver omfattedes med megen interesse i trediverne. Andelslagterierne oprettede således konserverfabrikker i Nykøbing F. (DANA) og i Roskilde (DAK). Til fremme af fælles interesser, ikke mindst på afsætningens område, nedsatte slagterisektoren i 1937 et særligt konserverudvalg.

Tiden blev i mere end een forstand skruet år tilbage ved krigsudbruddet i 1939. Allerede i september ophævedes slagteriernes opdeling af baconsiderne i 3 klasser efter rygspækkets tykkelse. Nu måtte grisene gerne være fedtpolstrede, når de væltede ned ad rampen. Der skulle

fedt på brødet, når margarinen næsten forsvandt, og smørret blev rationeret. Baconsiderne blev ikke længere mærket DANISH, men solgt sammen med al anden bacon under betegnelsen NATIONAL. Først langt senere, i 1951 vendte man tilbage til nationalitetsmærkningen.

Der forestod da et stort genopbygningsarbejde på det kvalitative område, da først freden var en kendsgerning. Stadig tøvede man dog med at genindsføre klassifikationen, angiveligt fordi en stor del af flæsken blev lagt på frysehus 1–2 mdr. efter ankomsten til England. Det ville gøre enhver kvalitetsforbedring illusorisk, hævdedes

det. Nok så meget betød det utvivlsomt, at man fik samme pris for hele leverancen. Klassifikationen blev i øvrigt først genindført pr. 1/1 1954.

En enkelt nyskabelse så dog dagens lys i de første efterkrigsår. Med mejeribrugets som primus motor oprettedes 1/8 1947 Landbrugets Oplysningskontor: Danish Agricultural Producers Information Service i London. Når det engelske levnedsmiddelministerium ikke ville betale de forlangte priser for varerne, var det meget praktisk at kunne gå direkte til den engelske opinion med oplysninger om de danske produkters indbyggede fortræffeligheder.

Landbrugspolitikken 1931–1950

Dansk landbrugspolitik i krise 1931–34

Et stort prisfald på landbrugsprodukter fik i årene 1931–32 de politiske myndigheder i Danmarks vigtigste aftagerlande til at begrænse indførslen af disse varer. Det måtte Danmark stort set tage til efterretning. Landmændene forlangte til gengæld hjælp fra det omgivende samfund, hvad enten de som medlemmer af krisebevægelsen L.S. krævede direkte indkomstpolitiske indgreb, eller de lod deres repræsentanter på Axelborg og Christiansborg argumentere for en følelig reduktion af de offentlige udgifter. Efter nogen tøven imødekom de politiske myndigheder de fleste af de rejste krav i form af 4 store kriseforlig plus en række enkeltlove.

L.S.-bevægelsen fødtes på Randers-kanten efteråret 1930.⁴² Dens agitation var så højroret, at de gamle organisationer ikke kunne sidde den overhørig. Allerede 22/1 1931 forelå en fælles udtalelse fra Landboforeningerne og Husmandsforeningerne med krav om lavere udgifter og økonomisk tilpasning.⁴³ Den blev 11/6 samme år fulgt op af en ny udtalelse om skattelettelser. Landboforeningerne ville have ejendoms-skatte sat ned, Husmandsforeningerne de kommunale skatter. Landbrugsminister Kr. Bording tog overvejende parti for husmændene med sine forslag af 21/7 og 19/8 om statstilskud til delvis betaling af kriseramte landmænds kommuneskatter og prioritetsrenter.

Inden forslaget kom til behandling på rigsdagen, havde Tyskland centraliseret sin valutahandel, og England suspenderet guldfoden bag sin valuta (20/9). Danmark gik også fra guldet (29/9), men turde ikke reducere kronens værdi som England sin

sterling. Dermed blev kronen mere værd i forhold til sterling, og landmændene fik færre penge for deres eksportprodukter.⁴⁴

I denne situation ville L.S. presse kursen på sterling op ved at deponere indtjente valutabeløb i udlandet, til sterling kostede 3–4 kr. mere. Landboforeningerne og Venstre forlangte fortsat udgiftstilpasning. Det førte til et kriseforlig mellem regeringen og Det konservative Folkeparti i form af to love af 19/10 om henholdsvis skatte- og rentelettelser for gældstyngede landmænd, i alt 30 mia. kr. og midlertidig hjælp til arbejdsløse. Pengene hertil skulle skaffes gennem øgede skatter.⁴⁵ En valutaværnelov af 25/11 gav handelsministeren bemyndigelse til at kræve indtjent valuta hjemtaget.

Næste akt i krisedramaet kom i januar 1932. Endnu en tysk smørtoldsforhøjelse blev på Madsens-Mygdals forslag besvaret med en lov af 30/1 om oprettelse af en valutacentral med hals- og håndsret over fremmed mønt. De næste måneder bød på flere krisetiltag: en lov om en midlertidig sukkerordning 23/3 i form af statsgaranterede sukkerpriser og en lov af s.d. om høstpantebreve.

Regeringen var da ved at være klar med sit næste udspil: et forslag af 4/3 om statsstøtte til kriseramte landmænd og arbejdsløse for i alt 35 mia. kr., stadig finansieret via skatteforhøjelser.⁴⁶ I første omgang var Venstre under anførsel af Madsen-Mygdal afvisende, men med Oluf Krag og Hauch som talsmænd for en forhandlingsløsning nåede man 13–15/6 frem til et stort kriseforlig med regeringen. Landbruget fik ved lov af 16/6 betalingshenstand for prioritetsydelse over tre terminer samt rente- og skattenedsættelser ved lov af 23/6. De arbejdsløse og kommunerne fik ekstraordi-

Toppolitikere, aktive som forhenværende mødes ved Landbrugsraadets 30-års jubilæumsfrokost 19/6 1959. Fra v. mod h. Kr. Bording, socialdemokratisk landbrugsminister 1924–26, 1929–43, 1947–50; Jens Smørum, socialdemokratisk landbrugsminister 1953–57; Karl Skytte, landbrugsminister for det radikale venstre 1957–64; Hans Pinstrup, Landbrugsraadets præsident 1950–59; Carl Petersen, socialdemokratisk landbrugsminister sep.–okt. 1950 og Jens Otto Krag, socialdemokratisk ledende skikkelse gennem mange år.

nære ydelser af samme omfang. Det kostede skatteyderne 49 mio. kr.

Den 11/3 havde Husmandsforeningerne på et sendemandsmøde besluttet at gå ind i Landbrugsraadet. Det skete ved rådets sommermøde 17/6. Til gengæld mistede Landhusholdningsselskabet sine to pladser. Rådet bestod nu af 18 medlemmer, 3 x 6 mand fra Landboforeningerne, Andelsudvalget og Husmandsforeningerne. Tilsvarende var præsidiets sammensætning af 3 x 2 mand med P. P. Pinstrup og husmændenes Jens Holdgaard i spidsen.⁴⁷

Alle vidste, at landbrugseksporten gik trange tider i møde. Pr. 1/3 havde England belagt importen af mejerivarer og æg fra ikke-britiske lande med en 10% værditold.

Det ledte frem til en stor imperiekonference i Ottawa 21/7 – 30/8 om gensidige toldindrømmelser, og konkret udmøntet førte det frem til den allerede omtalte beslutning i november om at begrænse baconimporten.⁴⁸ Da Tyskland allerede havde kontingenteret smørimporten, etablerede Danmark i de følgende måneder en officiel regulering af sin landbrugseksport i form af landbrugsministerielle eksportudvalg.⁴⁹ Rammerne herfor angav en lov af 23/12 om udførsel af landbrugsprodukter. Hertil sluttede sig en lov af 21/2 om regulering af svineproduktionen og en lov af 24/2 om foranstaltninger til fremme af kvæg- og oksekødseksporten.⁵⁰

I mellemtiden havde man holdt møde

N. P. Andreasen (1881–1962). I perioden 1936–51 formand for Danske Husmandsforeninger. Under krisen i 30'erne og under besættelsen var han i første række talsmand for holdbare kompromisløsninger, akkurat som landboforeningernes H. Hauch.

hos statsminister Thorvald Stauning i Kanslergade på Østerbro i København. De to topledere Hauch og Holdgaard havde i november fået talt ud om tingene. Hauch accepterede, at husmændene skulle have mere jord til udstykning, og husmandsføreren erkendte, at udgifterne var for høje.⁵¹ Ved nye møder 10–11/1 1933 udmøntede man forståelsen i en forligsskitse med statskassen som ydende part. Højere sterlingkurs, rentesækning til 2½–3% og udvidet støtte til kriseramte landmænd var hovedpunkterne heri.

Skitsen blev 30–31/1 et af hovedpunkterne i »Kanslergadeforliget« mellem regeringen og Venstre: Landmændene fik en sterlingkurs på 22,40, et løfte om rente-

sækning, skattelettelser, oprettelse af en likviditetsfond m.v., medens arbejderne fik overenskomsterne på arbejdsmarkedet forlænget uændret samt løfte om bedre sociallovgivning (Steinckes socialreform).⁵²

Derefter gik centraladministrationens og landbrugsorganisationernes folk i gang med at omsætte Kanslergadeforliget til lovttekster, bekendtgørelser m.m. Men storlandbrugets ønsker om en højere kornpris var endnu ikke blevet imødekommet. Det erindrede L.S. ustandselig opinionen om, imens bevægelsen fik valgt hundreder af medlemmer ind i virksomhedernes og organisationernes bestyrelser. For at demonstrere sin nuvundne magtstilling etablerede man 23/7 en mejeristrejke i Sønderjylland. Kun 15 ud af landsdelens 138 mejerier var i gang den søndag.⁵³ Først og fremmest ønskede mejeriernes L.S.-folk højere smørpriser, bl.a. ved at begrænse konkurrencen fra »kunstproduktet« margarine.⁵⁴

Samtaleklubben Landbokommissionen af 1931 fik nu en politisk opgave. Forstærket med politikere fra l. geled Søren Brorson (V), Christmas Møller (KF), Jens Holdgaard (RV) og Ludvig Christensen (S), arbejdede den sommer og efterår 1933 intenst med landbrugets problemer. Resultatet blev decemberforliget 1933. Husmændene fik en acceptabel svineordning, hvorefter den rådige eksportmængde blev omsat til produktionsrettigheder (»svinekort«) efter beregningsfaktorerne: fast tildeling, leverancer 1/10 1932–1/10 1933, ejendommens grundskyldsværdi og modtaget skummetmælk. Kornavlerne fik deres korn told gennem fastsatte priser på importeret korn. Pengene herfra blev derefter fordelt på ejendomme med op til 55.000 kr.'s jordværdi. Smørpriserne på hjemme-

Herregårdsmarken gøres klar til såning et sted på Sjælland ca. 1940.

markedet skulle hæves til niveauet 2,10 – 2,50 kr. gennem en afgift, og margarineproduktionen blev pålagt en afgift på 30 øre pr. kg. Den 4. og sidste »ordning« var en regulering af kødproduktionen, hvor man stort set fulgte de allerede fastlagte principper.⁵⁵

Nu var de danske forsvarsværker over for den internationale handelskrig bragt så nogenlunde i orden.

Englandsoverenskomsten var i hus, og kun Tysklandsproblemet stod tilbage at løse. Det skete gennem overenskomsten af 1/3 1934, der i en vis forstand knyttede forbindelsen bagud til Weimartiden.⁵⁶

Endnu et udestående problem var husmandsbrugets stilling i en gennemreguleret landbrugsøkonomi. Ved lov af 25/3 1933 havde man i jordpolitikken stillet 1899- og 1919-principperne lige og i øvrigt udvidet de økonomiske rammer omkring udstykningen. Samme dato underskrev

kongen en lov, hvorefter statshusmænd i deres terminsbetalinger kunne vælge mellem en fast og en bevægelig rente. Valgte man sidstnævnte, var beregningsgrundlaget 1/3 smørpris, 1/3 flæskepris og 1/3 kapitalstakster for byg 1926–30.⁵⁷

Nu blomstrede udstykningen op igen efter flere års dødvande. Større dansk selvforsyning og bedre jordudnyttelse lød motiveringen på, Landbokommissionen af 1931 havde givet sit ønske om flere statshuse. Disse tanker gjorde Kr. Bording til sine, da han 27/2 1934 fremlagde forslag til en ny lov om oprettelse og udvidelse af mindre landbrug. Bortset fra de konservative, der nu ville holde en pause i udstykningen, sluttede rigsdagens partier op om forslaget. Ved lov af 14/5 1934 samarbejdedes hele jordlovgivningen, og Statens Jordlovsudvalg blev lovfæstet. Beløbsrammen blev påny udvidet, især vedr. bygge-lån (15.000 kr. mod hidtil 8.000 kr.).⁵⁸

Dernæst gældsproblemet. Som led i Kanslergadeforliget havde man i tre love af 29/4 og 1/5 1933 dels fastlåst indlånsrenten i banker og sparekasser på 3%, dels søgt at få obligationsrenten ned på 4% ved at lette vilkårene for konvertering af 5%- og 4,5%-obligationer. Endvidere havde et 4-mands ekspertudvalg 31/5 foreslået landbrugets rentebyrde nedbragt med et beløb, der svarede til 1,3% af ejendoms-skylden. Det skulle ske ved hjælp af en kombination af lavere indlånsrenter i banker og sparekasser og en tilsvarende rentesækning inden for landkreditten.⁵⁹

Efter to fejlslagne forsøg blev regeringens forslag om rentelettelse til lov 16/12 1933. Nu standsedes udlån i 5%- og 4,5%-serierne, og låntagere med gamle lån heri kunne få dem ombyttet til 4%-obligationer. Det ledte 27/6 1934 til et udvidet forslag om sanering af landbrugets gældsforhold via rentekonvertering, rentelettelse og 5-årig henstand med gældsbetalinger (moratorium). Efter månedlange forhandlinger blev forslaget 7/9 1934 forkastet i Landstinget. Uenigheden gik på, om hjælpen til de kriseramte landmænd skulle ydes af kapitalen (S + RV), eller om landbruget som helhed skulle have støtte via forhøjede hjemmemarkedspriser.⁶⁰ Vi vil have en indtjening, der mindst svarer til produktionsprisen, sagde Landboforeningerne i en kommentar til regering og rigsdag 2/5 1934.⁶¹

I oprustningens tegn 1935–39

De årlige regnskabsresultater fra Landøkonomisk Driftsbureau viste imidlertid en jævnt stigende tendens efter bundrekorden 1931–32. Da var forrentningsprocenten for

handelsværdien $\div 0,4\%$. Derefter steg den til 2,3% i 1932–33, 2,9% i 1933–34 og 3,1% i 1934–35.⁶² Det går trods alt fremad, erkendte landbrugslærer Harald Nielsen i sin årlige kommentar. Bedst gik det med kvægdriften i Jylland samt fjerkræproduktionen. Svineholdet sakkede dog stadig agterud, og høstudbyttet kunne også være bedre.⁶³ Værst så det ud for soholdet, husmændenes traditionelle gebet. Pattegrisene kostede næsten ingenting i midten af trediverne.

Foreløbig videreførte regering og rigsdag efteråret 1934 uden større diskussion de allerede iværksatte støtteforanstaltninger med undtagelse af smørordningen. Et nyt forslag til gældssanering af 6/11 1934 strandede på sparekassernes uvilje mod at være med i et garantikonsortium til støtte for en konvertering. I stedet kom en lov af 11/5 1935 om statslån til omdannelse af henstandsnydelser samt en rentelettelse på 0,4% for ikke-konverterede lån m.m. Endnu en langstrakt forhandlingsrunde 1935–36 om landbrugets gældsproblemer førte 9/4 1936 til en lov om saneringslån på højest 25% af panteværdien på ejendomme med en gældsprocent på mere end 110.⁶⁴

Mens de »gamle« organisationer havde hænderne fulde med at administrere reguleringspolitikken, bearbejdede det ansvarsfri L.S. ustandselig den offentlige mening om landbrugets kår. Et effektivt led heri var »Bondetoget« til Amalienborg 29/7 1935, hvor titusinder af landmænd stiftede nærmere bekendtskab med hovedstaden og dens fristelser. Højere priser på korn, smør og kød samt lavere skatter lød kravet.⁶⁵ I en ekstraordinær rigsdagssamling 31/7 – 25/9 samme år gennemførte rigsdagen da også en ny kornordning (lov 3/8)

med forhøjede importpriser og en forlængelse af smørordningen (lov af s.d.).⁶⁶

Næste træk fra L.S.'s side var en instruks fra Erhvervsudvalget 21/8, hvor man med tilslutning fra et ekstraordinært delegeretmøde i andelsslagterierne opfordrede mejerier og slagterier til at undlade at hjemtage indtjent valuta. Det ville automatisk afstedkomme stigende efterspørgsel på sterling, og dermed presse kursen i vejret. Handelsministeriet forpurrede dog planerne ved at præcisere, at afleveringspligten først var opfyldt, når pengene var indgået i et pengeinstitut.⁶⁷

Dermed var L.S.'s rolle som »oprørsorganisation« stort set udspillet. Stadig var det Landboforeningernes H. Hauch og Husmandsforeningernes Jens Holdgaard, som i deres dobbeltrolle som organisationsformænd og politikere satte tingene i scene.

Opmærksomheden blev nu i stigende

grad vendt mod den prekære balance mellem handelspolitik og sikkerhedspolitik. Italiens overfald på Æthiopien 3/10 1935 førte som nævnt til økonomiske sanktioner over for aggressoren, og her måtte Danmark også yde sit bidrag. Det kostede landbruget penge, men det var dog til at overse. Værre var det, da forhandlinger med Tyskland om en forlængelse af 1934-overenskomsten gik i stå. Det er den danske regerings skyld, hævdede de fynske landboforeningers formand Johs. Petersen-Dalum. Den tænker først og sidst på sin industri med de mange arbejdspladser, mente han. Derfor var den imod at lukke for meget op for tyske importvarer som modydelse for dansk landbrugsekспорт.

Alligevel fik Danmark samhandelen hævet betydeligt, da overenskomstforlængelsen endelig kom i hus 30/1 1936. Hauch og husmændenes N. P. Andreasen var godt tilfredse med resultatet, da rigsdagen be-

Der vaskes spande. Mælken skulle helst i 1. klasse, derfor skulle der lægges kræfter i arbejdet. Efter malkningen hældes mælken i jungen, som derefter afkøles i cementkarret i baggrunden. Da gården har indlagt vand, lettes arbejdet betydeligt. 1930ernes slutning.

Kornet køres hjem. Under Besættelsen blev avlen af brødkorn nærmest en livsvigtig sag.

handlede forslaget til ratifikation. Den konservative Axel B. Lange spurgte dog lidt ironisk, om det var Hauch eller P. Munch, der styrede Danmarks udenrigspolitik.⁶⁸ Det hører med i billedet, at statskonsulenterne S. Sørensen, London og A. P. Jacobsen, Berlin, på et andelsstævne på Ladelund landbrugsskole 7/6 1936 advarede imod at komme i lommen på det nye Tyskland. Ved samme lejlighed pointerede forstander Hans Lund, Rødding, at bonden dybest set ikke var forretningsmand, men kulturbærer.⁶⁹

En ting var imidlertid en kulturdebat med sikkerhedspolitiske overtoner, en anden samfundsgodernes retfærdige fordeling, hvordan det nu end skal forstås. Landbruget kunne til nød acceptere 1935–36's slutresultat: en forrentningsprocent på 3,3, men slet ikke 1936–1937's 1,9%. Som kompensation fik man forbedrede ordninger for korn og smør (lov af 22/12 1937) samt en forlængelse af de øvrige kriselove. Et andet klagepunkt var den påståede

mangel på arbejdskraft ved landbruget. I den anledning havde Statistisk Departement ladet foretage en undersøgelse efteråret 1935 over det udækkede behov for arbejdskraft. Det viste at være 24.900, hvoraf de 23.100 var faste folk.⁷⁰

I den anledning nedsatte Socialministeriet et udvalg til sikring af landbrugets arbejdskraft. Landboforeningerne foreslog her, at man i stedet for at understøtte ledige skulle anvise dem arbejde i landbruget. Desuden skulle man begrænse indvandringen til byerne ved at nægte tilflytterne arbejdsløshedsunderstøttelse i den første tid. Da fagforeningerne blankt afviste dette, gik Landboforeningerne ud af udvalget.⁷¹

Landbrugsministeriet bad nu Statens Jordlovsudvalg om at se på spørgsmålet om oprettelse af landarbejderboliger med have. Det blev til en lov 13/4 1938 om billige statslån på 9/10 af bygningsudgifterne plus 1.000 kr. til byggegrunden. Ved samme lejlighed fornyedes jordloven i ud-

videt skikkelse, ligesom man ændrede loven om konjunkturbestemt rente. Nu blev forrentningsprocenten og ikke landbrugspriserne beregningsgrundlaget.⁷²

1938 blev et godt år for landbruget. Solen skinnede næsten altid, og flagene blafrede lystigt for vinden, når landmændene mødtes til årets dyrskuer. Landbrugsudstillingen på Bellahøj 17/6–26/6 gjorde for en tid København til landbrugets centrum. Selv om Hauch og andre topledere med mellemrum blev kritiseret af L.S.-folk og andre fanatikere, tog man ikke længere større notits heraf.

De fleste landmænd af det lidt større hartkorn kunne dog hurtigt blive enige om én ting: at det fremvoksende industrisamfund ikke tog fornødent hensyn til moder-erhvervets interesser. Den historiske realitet heri kan nok diskuteres, men ikke den socialpsykologiske. Man følte sig virkelig forurettet.

Erindrer man sig ikke dette forhold, kan man ikke helt forstå landbrugets reaktion i de første måneder efter krigsudbruddet i 1939. Dansk Forening for social Oplysning havde indbudt Hauch til at diskutere erhvervspolitik med formanden for Arbejderbevægelsens Erhvervsråd af 1936, borgmester P. Christensen, Helsingør. Diskussionen fandt sted på Hindsgavl på Fyn 17/8 1939. Hauch nægtede da pure at opfatte erhvervsrådet som en ligeberettiget erhvervsorganisation. Fagforeningerne var ikke alvorligt interesserede i at bekæmpe arbejdsløsheden. Ellers ville man ikke lade 60–70.000 arbejdsløse drive rundt i gaderne, mens landbruget skreg på arbejdskraft.⁷³

Da kom krigen. Godt at høsten var så langt fremme, da man successivt indkaldte de sidste 5 år gange af værnepligtige, skrev

Dansk Landbrug 7/9 under overskriften »I krigens skygge« Men de steder, hvor man ikke havde fået høsten i hus, måtte naboerne bistå hinanden, ihukommende gamle Pinstrups manende ord fra august 1914: Sådanne hjem må hjælpes!

Den 30/8 havde Landbrugsraadet på et ekstraordinært møde krævet kursforholdet opretholdt over for fremmede valutaer. Uanset hvad englænderne fandt på, ville man have det samme kronebeløb hjem for eksporten. Regeringen informerede næste dag offentligheden om, at man ville ansætte £ til 22,40 og \$ til 4,32 og ikke længere. Følgelig ville man kun nedskrive kronen med 8%.⁷⁴

Imens mobiliserede regering og rigsdag det økonomiske beredskab gennem en »septemberlov« af 2/9 om ekstraordinære foranstaltninger til sikring af landets forsyning med nødvendige varer, fulgt op af en lov af 22/9 om statens evt. overtagelse af visse varer – mod fuld erstatning. Begge love blev gjort tidsbegrænsede til 31/3 1940. Ingen ønskede en gentagelse af kampen om augustloven 1914–20.

Med bemyndigelse i disse love fulgte da en mængde forbud og påbud af velkendt slags: eksportforbud på korn, majs, foderstoffer, konserver m.v. (4/9) fodringsforbud for rug og hvede (9/9) og indmalings- tvang for dansk hvede (7/9). Desuden påbødes maksimalpriser for korn og majs (12/9).

Stadig faldt sterling og nåede 15/9 ned på 19,01. Ved et møde i Udenrigsministeriet næste dag erklærede Hauch, at det ville være skæbnesvangert at følge dollar i stedet for sterling. Af frygt for ukontrollerede prisstigninger ville regeringen imidlertid ikke søge landbruget i dets krav, men P. Munch erklærede dog, at man ville

*Soen skal til orne.
Situationsspil fra
1930ernes slutning.*

holde det skadesløs for opståede tab. Det må betyde, at regeringen vil betale os forskellen mellem kursen 22,40 og den aktuelle £-kurs, erklærede Hauch til Venstrepressens bureau 27/10. Men regeringen ville kun yde et begrænset tilskud.⁷⁵ Da den engelske regering havde fastslået prisniveauet gennem maksimalpriser, kunne de danske eksportører højst forvente en vis godtgørelse for øgede transportomkostninger.

Erklæringerne bølgede nu frem og tilbage. Ved et møde hos Bording 24/10 blev enigheden brudt i landbrugets top. Husmændenes N. P. Andreasen accepterede her regeringens tilbud om 22 mio. kr. i fragttilskud samt forhøjede smør- og flæskepriser. Statistiske beregninger havde vist, at landbrugets tab på årsbasis ville være 49 mio. kr. Nej, mindst det dobbelte, erklærede Hauch. Magthaverne tænkte

mest på at undertrykke landbruget økonomisk, mente han. Det var dog det værste, man havde budt det.

Næste træk blev, at Landbrugsraadet ved et præsidiemøde 7/11 besluttede at indkalde til et stort landsmøde i Odense 21/11 akkurat som i 1926.⁷⁶ Husmandsforeningerne sagde straks fra, da man anså et sådant skridt for upassende. Inden mødet kom i stand, havde rigsdagen vedtaget en lov (af 10/11 1939) om udligning af misforholdet mellem landbrugets eksportpriser og produktionsomkostninger, d.v.s. 6% af den ugentlige eksportværdi af bacon plus konserver, smør plus mælkekonserves og æg, beregnet ud fra løbende priser i £, dog mindst 20,70. Desuden ydedes et fragttilskud på 2 kr. pr. 100 kg. foderkorn.

En lille uge før Odensemødet kom en kraftig advarsel fra Husmandsforeningernes ekstraordinære landsmøde i Århus:

Gjorde man alvor af truslen, ville husmændene overveje at gå ud af Landbrugsrådet.

Alligevel mødtes rådets flertal med 2.077 tillidsmænd i Fyns Forsamlingshus. Med mange skoser til de udeblevne husmandsledere besluttede forsamlingen da i givet fald at afvikle tabsgivende produktioner. Hver enkelt landmand skulle på et personlig underskrevet kort give rådet bemyndigelse til at disponere over sin produktion. Selv om ingen brugte ordet »produktionsstrejke«, kunne beslutningen i sammenhængen ikke betyde andet.

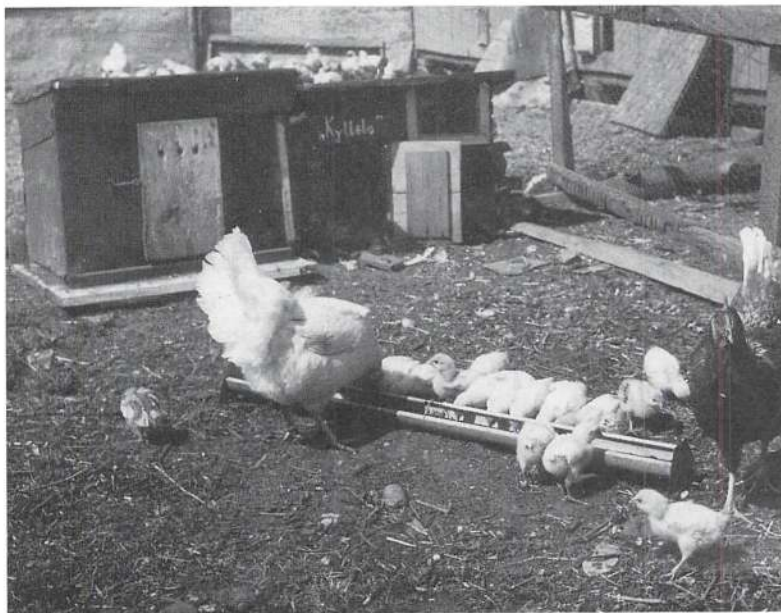
Tre dage senere fulgte Husmandsforeningernes reaktion: Vi vil ikke længere deltage i rådets forhandlinger. Det ville rådet tage til efterretning ved dets møde 20/12, lød svaret.⁷⁷ Ved denne lejlighed meddeltes det, at man ved forhandlinger i London havde fået hævet baconprisen 7 sh. pr. cwt. Sammen med udligningstil-

lægget, jfr. loven af 10/11, ville det betyde en stigning i noteringen på i alt 16 øre pr. kg. eller 9%. Her overfor stod en prisstigning på 50% på foderstoffer.⁷⁸

Hvad ville de næste måneder bringe?

Landbrugsøkonomisk og -politisk genopretning 1940 – maj 1945

Den 1/2 1940 blev loven om prisudligning for landbrugets eksportprodukter forlænget to måneder. Kun mejerivarer og konserver kom i betragtning denne gang. Endvidere hævedes pristilskuddet for korn og foderstoffer. Og 30/3 kom en ny lov, der holdt landmændene skadesløse for 3/4 af forskellen mellem en eksportafregning til kurs £ 22,40 og den aktuelle kurs. Loven skulle gælde til 31/10.

Fjerkræproduktion gav især for småbruget et nødvendigt supplement til indtægten.

Men det kom den aldrig til. 9. april blev Danmark besat af tyskerne, der herved tilvang sig status som hovedaftager af danske landbrugsprodukter. Da de uindbudte gæster ikke kunne erstatte de rå- og hjælpestoffer, den oversøiske verden normalt stod som leverandør af, måtte resultatet blive en følelig produktionsnedgang. 700.000 t. korn og 900.000 t. foderstoffer eller 3–4 mio. hkg. renprotein lod sig ikke uden videre erstatte.

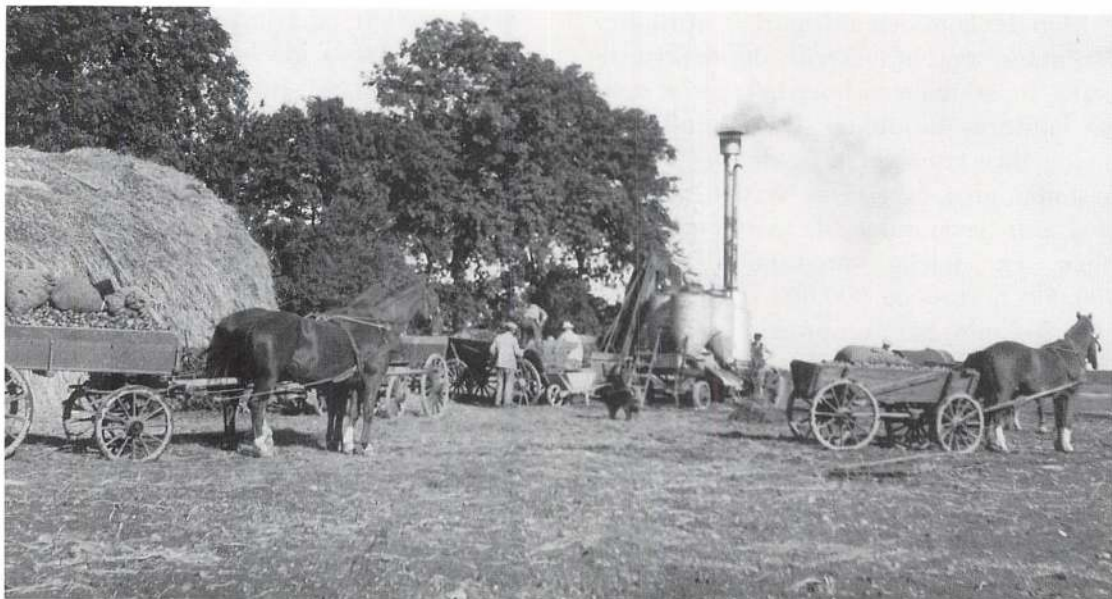
Vigtigst var at sikre medborgerne de nødvendige forsyninger, især af brødkorn, mel og gryn. Men først skulle den indre front stabiliseres. Det skete gennem en buket af kriselove af 30/5 om fastlåst pristasregulering, om prisregulering, tvungen bilæggelse af arbejdsstridigheder og foranstaltninger til fremme af beskæftigelsen på landet for blot at nævnte enkelte eksempler.⁷⁹ Venstre var dog ikke tilfreds med sidstnævnte lov. Det var ikke nok at supplere bestyrelsen for det lokale arbejdsanvisningskontor med 2 repræsentanter for landbruget. I stedet skulle man tvangsansvise arbejdsløse til landbrugsarbejde.

Dernæst var det tiden at lovgive om kornforsyningen. Nok skulle brødkornet afleveres, men der skulle betales en passende pris herfor. Resultatet blev en lov af 25/7 om en kornordning for høsten 1940–41. Med fradrag af såsæd til næste høst skulle al rug og hvede afleveres. De små brug kunne dog få erstatning via tvangsudskrivning af foderkorn hos de større, der også skulle forsyne hønseavlere og andre kornkøbere med foderkorn. Alt i alt skulle afleveres 674.000 t. af en normal høst på 3,2 mio t. til priser fra 25–29 kr. Resten kunne frit sælges – til de fastsatte maksimalpriser.

Hønseavlere og svineproducenter i husmændenes kreds må have studeret kornloven med bange anelser, fordi den forskubbete prisrelationerne mellem korn- og husdyrprodukter i ugunstig retning. Deres humør skulle ikke blive bedre af at læse en redegørelse til Landbrugsraadet fra dets husdyrbrugsudvalg. En normal høst tilvejebragte 3,2 mio t. korn, 23 mio t. rodfrugter, 1,7 mio t. hø samt græs- og grøntfoder svarende til 2.700 mio. foderenheder. Når alle andre hensyn var tilgodeset, var der 8,8 mio. tilovers til foderbrug. Det gav kun råd til at holde 2 mio. svin mod 3,3 mio juli 1940 og 7 mio årshøner mod 25,2 mio stk. fjerkræ, også ved julitællingen 1940. Bestanden af malkekøer skulle reduceres med 100–200.000, og det samme gjaldt ungkreaturerne.⁸⁰

Modsat smørprisen, der over to omgange blev hævet fra 2,52 til 4,50 kr. (4,00 på hjemmemarkedet) fik flæskeprisen kun en beskednen forøgelse på 11 øre i september 1940.

Men andetsteds i landbruget blev der tjent gode penge. Kreaturmarkederne meldte efteråret 1940 om rekordtilførsel af slagtedy, og kornhandelen var også livlig. Dertil kom forskellige støtteordninger. I foråret 1940 blev der åbnet adgang til at få billige statslån til opførelse af siloer (lov af 26/4) og for tilskud til dræningsarbejder (lov af 13/4). Denne lovgivning blev videreført samme efterår og nu udvidet med lån og tilskud til istandsættelse af bygninger på landet (lov af 31/10). Af frygt for at denne forbedring skulle blive kapitaliseret i højere ejendomspriser og dermed nye lånemuligheder, begrænsede man ved lov af 2/8 1940 adgangen til at tinglyse gæld på fast ejendom til 90% (landbrugsejen-

Et transportabelt dampkogereri koger kartofler til grisefoder. Transporten til og fra var landmandens egen sag.

domme dog 100%) af ejendomsskylden med fradrag for grundstigningskylden og ekstra 100% for besætning og inventar.

Det er ikke specielt dårlige tider for landbruget, lød Hauchs kommentar ved Jyske Landboforeningers delegeretmøde 10–11/10 1941. Han kunne da se tilbage på et år, hvor han gang på gang havde måttet tage erhvervets mærkbare indtægtsstigning i forsvar. Men der var mest tale om formuerealisation, erklærede han. På et senere tidspunkt skulle de tomme båse i stalden atter fyldes ud, og det ville koste mange penge. Skattemyndighederne godkendte da også, at en del af den opnåede fortjeneste ved bortsalg fra besætningen blev betragtet som forøgelse af formuen.⁸¹

Landbrugets medhjælpere ville da også have deres del af indtægtsfremgangen. Sommerlønnen for en karl på 21 år og derover steg fra 642 kr. i 1940 til 717 kr. i

1941 (og til 852 kr. i 1942).⁸² En medvirkende faktor til lønfremgangen var det store behov for mandskab til tørve- og brunkulsgravning og til store offentlige anlægsarbejder. Til sikring af landbrugets arbejdskraft bestemtes da ved lov af 8/3 1941, at de ugifte arbejdere under 25 år i landkommunerne ikke måtte anvendes arbejde uden for landbruget, forudsat naturligvis, at landmændene havde brug for dem. Kommunisten Aksel Larsen stillede da følgende ændringsforslag vedrørende lovens titel: »Forslag til lov om Stavnsbåndets genindførelse«. Det blev forkastet med stemmerne 90 – 1. Landboforeningernes eget blad Dansk Landbrug opfattede loven som så stærkt et indgreb i den personlige frihed, at det næppe var gennemførligt i fredstid.⁸³

På godt og ondt var landbruget politisk styret i disse krigsåre. Lovmaskineriet ar-

Roetoppen ensileres efter A.I.V.-metoden. Det gjaldt om at trampe roebladene godt sammen, så gæringen kunne finde sted som foreskrevet. De store siloer er bygget ind i en jordvold, derved lettes både til- og frakørsel.

bejdede på højtryk, og love, bekendtgørelser og cirkulærer strømmede ud over det ganske land. År efter år blev hele den komplicerede reguleringslovgivning fornyet og udvidet, og embedsmændene stemplede tonsvis af ansøgninger om dette eller hint tilskud eller lån.

Kornloven af 16/4 1941 for 1941–42 krævede 873.000 t. afleveret eller 1/4 af høsten. Nu blev husmænd med 8.000 – 10.000 kr.s jordværdi også kornydere: Også smørordningen blev forlænget (lov af 1/12 1941 og 30/3 1942), hvorved producerne blev sikret en pris på 4,45, mens forbrugerne slap med et beløb 3,89. Venstremanden Rud. Christiani brød partidisciplinen ved at stemme imod i Folketinget. Der var for lidt til de små brug og for meget til de store, erklærede han.

En af de ni kriselove fra maj 1940, loven om priser blev også videreført, men i skærpet udgave. Der blev nu oprettet et prisdirektorat, og Handelsministeriet skulle for fremtiden ikke dele sin bemyndigelse til

at fastsætte maksimalpriser med Landbrugsministeriet.

Jordlovgivningen skød også nye skud. Ved lov af 26/8 1941 fik Jordlovsudvalget forkøbsret til alle nedbrændte ejendomme med over 12.000 kr.s jordværdi og til ejendomme på tvangsauktion med over 20.000 kr. i jordværdi. Desuden blev låne- og tilskudsrammer løbende ført ajour.⁸⁴

De afgørende forhandlinger foregik mest bag lukkede døre. Det vigtige spørgsmål om landbrugseksporten kunne af indlysende grunde ikke diskuteres i fuld offentlighed. Loven om landbrugseksport blev da også fornyet 11/2 1942 uden principiel debat. Det var i eksportudvalgene og i de dansk-tyske udvalg på forskelligt niveau, det foregik. Kort fortalt krævede tyskerne stadig stigende tilførsler, men de var langt mere tøvende, når det drejede sig om modydelser, bl.a. i form af gødning, kul og olie.

Kun enkelte oplysninger slap ud om markedsforholdene. Det stod således klart

hen mod slutningen af 1942, at svineproduktionen var på vej opad igen takket være prishævende foranstaltninger. Pr. 1/10 1942 hævedes prisen på Tysklandssvinene 16 øre pr. kg. En stor kartoffelavl gjorde det samtidigt muligt at fede flere svin op. Kogte kartofler var en lækkerbidsken for en sulten gris. Tyskerne var så ivrige efter at få mere flæsk, at de stillede dampkogningsanlæg til rådighed for formålet.

Begivenhederne den 29. august 1943 betød intet brud med den hidtil førte linje i landbrugspolitikken. Landbrugsministeriets embedsmænd holdt sig normalt strikte til den politiske linje, der var lagt i den hidtidige lovgivning,⁸⁵ og de nødvendige forlængelser og justeringer blev foretaget i form af lovanordninger. Departementschef Jacob Høirup, Arbejdsministeriet, ville således ikke gå ind på Landboforeningernes idé om at genoplive loven af 8/4 1941 om sikring af landbrugets arbejdskraft.⁸⁶ Den var ved lov af 30/4 1942 blevet forlænget til 30/9 1942, men ikke genfremsat i 1942–43-samlingen. Jakob Høirup ville ikke regere, men kun administrere, og derved blev det.⁸⁷

Derimod bad han sin kollega i Undervisningsministeriet om at give skolebørnene fri i op til 3 uger for at hjælpe til i landbruget.⁸⁸

Krigens afslutning var ved at være i sigte. Landbrugets ledende skikkelser talte ret åbent om, hvad der skulle ske »efter krigen«. Hauch udtalte ved et møde i Ringsted 19/1 1945, at han regnede med formueskonfiskation til den tid. En éngangsskat ville ramme landmanden hårdt, da han normalt ikke havde nogen formue at tære på,⁸⁹ »Lad os spænde musklerne til samarbejde og ikke til indbyrdes kampe og strid«, sluttede han.⁹⁰

Landbrugspriser på overenskomstbasis maj 1945–1950

Straks efter Befrielsen 5. maj 1945 gik regering og rigsdag i gang med at sætte sig ind i sagerne efter næsten 2 års departementchefsstyre. Den 7/7 bekræftede man ved lov de lovanordninger, Landbrugsministeriet havde udstedt i perioden. Dernæst fornyede man en række af de udgiftslove, landbrugssektoren var så rig på, såsom hvedemelsafgiften (28/8), oprettelse af boliger for landarbejdere (28/8) og oprettelse af mindre brug (11/9). Ekstraordinære bestemmelser som begrænsninger i retten til at købe fast ejendom og til at gældsætte ejendomme blev 29/6 forlænget foreløbig for et år. Endnu et par forlængelser fulgte, indtil forholdene atter normaliseredes i 1947–48.

Det største problem for landbruget sommer og efterår 1945 var dog Englandspriserne. Som tidligere nævnt⁹¹ måtte landbruget først acceptere en generel nedgang på 10% og derefter nok en 25–33% nedsettelse til britisk niveau. De første par måneder stod Landbrugsministeriet da som garant for det »engelske« prisniveau, men derefter måtte man finde en mere langsigtet ordning på politisk basis.

I konsekvens af de skuffende resultater fra forhandlingerne i London og København august 1945 udstedte den danske regering 24/9 en erklæring om, at man nu ville genoverveje hele spørgsmålet om landbrugets produktionsvilkår og indtjeningsmuligheder. Det overordnede mål herfor skulle være at ligestille landbruget med øvrige erhvervsgrupper.⁹²

Landbrugets ledere skulle nok sørge for,

*Roerne køres hjem.
Kassevognen med sit læs
kunne være svær at trække,
især når jorden var våd.*

at dette løfte ikke blev glemt. En lov af 1/10 1945 om en smørordning sikrede da også landbruget et afregningstal på 4,00 kr. pr. kg. smør. Samtidig opretholdtes en forbrugerpris på 3,89 kr. pr. kg. Pengene til at udligne prisforskellene fik man gennem forskellige afgifter bl.a. på smør til

industribrug. Samtidig gennemførtes en flæskeordning, der sikrede producenterne en afregning på 2,59 (2,88% ÷ 10%).

Begge disse ordninger blev videreført ved love af 14/8, hvortil kom en ægordning af samme dato.

Vare	Anslået statstilskud	Producenternes afregningstal	Hjemme-markedspris
Smør	35,3 mio. kr.	4,80	4,46
Flæsk	37,8 mio. kr.	2,90	2,65 svin med hoved og tær 2,75 svin uden hoved og tær
Æg	9,0 mio. kr.	Producenterne sikredes en mindsteeksportpris på 3,13 pr. kg.	

En kornordning var allerede tilvejebragt 14/6 som en tro kopi af krigsårenes lovgivning. Det gælder i øvrigt den samlede vifte af love, hvormed man søgte at råde bod på tidens økonomiske fortrædeligheder.

Nok så mange »ordninger« kunne dog ikke rigtig hjælpe én gruppe af landmænd, de »indeklemte« husmænd med for lille et areal. De kunne kun bringes ud af klemmen ved at skaffe dem tillægsjord. På et landsstævne på Christiansborg 29–30/9

1945 havde Husmandsforeningerne kraftigt fremhævet dette problem. Jordlovsudvalget måtte have tildelt en reel forkøbsret til ejendomme over en vis størrelse. Desuden måtte det være forbudt at eje eller drive mere end én ejendom.⁹³

Da Knud Kristensens Venstre-regering havde behov for De Radikales støtte, måtte landbrugsminister Erik Eriksen før eller senere spille ud med et jordlovsforslag af radikal tilsnit. I første omgang nøjedes han dog med at videreføre loven om oprettelse af mindre landbrug (14/6 1946). Dernæst nedsatte han 26/8 1946 en landbokommision med sig selv som formand. Den skulle forberede en ny husmandslov og en lov om landarbejderhuse.

I april 1947 blev Folketinget da præsenteret for et forslag til en statshusmandslov. Efter omfattende drøftelser i et udvalg var der da også bred enighed om alle udenværkerne, men ikke om den centrale § 8 om jordlovsudvalgets forkøbsret til alle ejendomme med mindst 40.000 kr.s grundværdi. Kunne der lokalt dokumenteres behov for tillægsgjord, gjaldt forkøbsretten også mindre ejendomme. Det tilfredsstillende ikke det radikale mindretal. Forkøbsretten skulle være reel, ikke teoretisk. Indtil videre måtte man da nøjes med at forlænge den gamle lov (4/6 1947).

Det gik lettere med at blive enige i det vigtige spørgsmål om landbrugets priser. Da en ny forhandlingsrunde med England ikke gav løfte om et resultat,⁹⁴ vedtog rigsdagen i sagens anledning at yde statstilskud – ikke til landbruget, men til forbrugerpriserne for smør og flæsk (lov af 30/9). Staten betalte hermed forskellen mellem de hidtidige hjemmemarkedspriser på 4,46 og 2,75 og de gennemsnitlige eksportpriser. Denne ordning gjaldt til maj 1948,

hvor landbruget fik garanteret de engelske priser: smør 6,00 kr. og flæsk 3,80, ikke de gennemsnitlige.

De jyske Landboforeningers nye formand folketingsmand Hans Pinstrup lagde sig rigtigt i selen, når der skulle skaffes gode priser til landbruget. Omvendt var han den første til at bremse op, når talen var om radikale jordlovstiltag. Han var her helt på linje med Tolvmandsforeningernes formand, forpagter H. Fabricius, der mente, at det ville være rent ud tåbeligt at forcere udstykningen frem.⁹⁵ Pinstrup fandt for sin part Kr. Bordings forslag til statshusmandslov af 28/1 1948 grundlovsstridigt. Her havde den socialdemokratiske landbrugsminister fulgt det radikale mindretalsforslag om en reel forkøbsret til Jordlovsudvalget. Samme tendens genfandt Pinstrup i Bordings forslag af 3/3 1948 til lov om landbrugsejendomme. Det påbød, at alle landbrugsejendomme (1 ha og derover) skulle drives som selvstændige brug uden maskeret sammenlægning via en stråmand som »bestyrer«. Det var helt uantageligt, lød Pinstrups kommentar. I første omgang nåede dette forslag ikke ud over udvalgsstadiet, hvorimod statshusmandsloven blev en realitet 9/6 1948, omend i stærkt amputeret udgave. Jordlovsudvalget havde nok forkøbsret til ejendomme af en vis størrelse, men ikke mere. Og retten gjaldt ikke ved familiesalg, og det var trods alt halvdelen af tilfældene.

Forslaget til lov om landbrugsejendomme slap heller ikke uændret igennem rigsdagens prøvelse. Nok var det i princippet forbudt at eje mere end to ejendomme, men under nærmere angivne omstændigheder kunne der dispenseres herfra (lov af 31/3 1949).

Husmandsbruget var på retræten, ikke

Landbrugsraadets præsident 1950–60, Hans Pinstrup (th.) har besøg på sin ejendom, Egebjerggård ved Gravlev, af tre norske stortingsmedlemmer, samt formanden for de jydsk husmandsforeninger Emanuel Vestbo (y. tv.). Hans Pinstrups karriere som landbrugets førstemand blev forholdsvis kort, idet der i 1950'erne var stor uenighed i Landbrugsraadets top om kursen ind i fremtiden.

mindst på det jordpolitiske område. De stigende omkostninger indsnævrede den i forvejen yderst beskedne forskel mellem indtægter og udgifter. Landbrugets fremtid stod i rationaliseringens og mekaniseringens tegn. Det sagde alle med forstand på de dele, ikke mindst K. Skovgaard, siden 1942 professor i landbrugsøkonomi ved Landbohøjskolen.⁹⁶

USAs hjælpeprogram for et krigshærgtet Europa, »Marshallhjælpen«, havde som udtrykkelig forudsætning, at de lokale landbrug gennemgik en omfattende mo-

dernisering og effektivisering. Europa skulle herved gøres mere uafhængigt af amerikanske leverancer af korn og foderstoffer. Det danske importprogram under Marshallhjælpen var i 1948 budgetteret til \$ 116 mio. I henhold hertil importeredes i 1948 6.500 traktorer til Danmark. Overalt skød maskinstationer op, hvad enten de fungerede på kooperativ eller privatøkonomisk basis.

Husmændenes formand, N. P. Andreasen, ville ikke gå så langt som til at rejse et grænseværn mod den udefra kommende

Fra 1950erne blev høsten i stigende grad klaret af mejetærskere, først den bugserede type som her på billedet, senere den selvkørende udgave.

traktorbølge. Derimod lagde han dog ikke skjul på, at han foretrak oliekager for traktorer. I 1946 og 1947 var tilførslerne heraf ret beskedne, men i 1948 nåede man med 290.000 t. op på 50% af normal førkrigsimport. Det følgende år steg den yderligere 25%. Den 25%'s nedskæring af hjælpeprogrammet 1949 betød en nedskæring af korn- og foderkageimporten på 100.000 t. Marshall-administrationen var i det hele taget ikke glad for at ofre dollars på den slags varer. Det fik ikke landbrugslandet Danmark til at stå på egne ben. Først og fremmest skulle produktionsomkostningerne bringes ned.

De amerikanske Marshall-synspunkter stemte smukt overens med det langtids-

program, den socialdemokratiske regering havde udformet. Landbruget skulle gennemgå en gennemgribende rationalisering og mekanisering. Herved blev frigjort den arbejdskraft, der skulle gøre det muligt at sætte yderligere fart i industrialiseringen.

Det betød, at Socialdemokratiet ikke kunne have større sympati for en jordpolitik, der som et stavnsbånd fastholdt et for stort forbrug af arbejdskraft i småbruget. Stordriften skulle i det hele taget indføres i landbrugsproduktionen. Derfor foreslog regeringen i juni 1949 at anvende 50 mio. kr. af en påtænkt genopbygningsfond på 100 mio, indbetalt til Nationalbanken som modydelse for Marshall-støtte, til udlån til sammenlægning af mejerier. Det fik Land-

boforeningerne under Hans Pinstrup imidlertid forpurret. Landbruget skulle ikke bygge sin fremtid på hjælp fra det offentlige. I stedet blev land- og skovbrugets andel på 105 mio. kr. af særkontoens 200 mio. anvendt som lån eller tilskud til opførelse eller ombygning af ajlebeholdere, møddingsteder og siloer til ensilage (lov af 10/3 1950).

I dette tilfælde ville den toneangivende del af dansk landbrug stå på egne ben. Det kan man næppe sige om et nok så vigtigt anliggende: de landbrugsministerielle eksportudvalg. Loven af 23/12 1932 om udførsel af landbrugsprodukter blev uden diskussion fornyet 30/3 1946, men da den påny kom til behandling i næste rigsdags-samling, stilledes der fra flere sider nærgående spørgsmål om monopolhandelens berettigelse. Gennem et ændringsforslag fik landbrugsinteresserne da sikret sig, at de opsparede fondsmidler i givet tilfælde forblev i landbruget.

Kritikken blev i forstærket form gentaget ved næste fornyelse (lov af 9/6 1948). Den radikale Aage Fogh ønskede et større råderum for den private handel, og det gentog han det følgende år. Er det nu klogt, spurgte Kr. Bording uden at få svar. I Landstinget erklærede Hauch, at landbruget nu måtte se at få herredømmet over sine produkter. Det var en svær opgave, erkendte han, men det måtte gøres. 3/3 1949 blev loven fornyet til 15/11 samme år, men ved endnu to forlængelser skubbedes fristen ud til 1/4 1950.

Efter næsten 20 års dominans var 1930'ernes reguleringspolitik på vej ud af døren. Kornloven blev 5/7 1949 til en lov om hvede. Statstilskuddet til forbrugerprisen på smør bortfaldt ved tilskudslovens fornyelse 7/5 1948. Nu gjaldt loven kun for mælk og flæsk og det til uændrede takster. November 1949 bortfaldt flæsketilskuddet, og ved periodens slutning omfattede støtteordningen kun rugbrød og mælk (love af 15/11 1949 og 16/5 1950).

Landmandsholdninger og landbrugsstrategier 1931–1950

Landbruget styres fra Christiansborg, ikke Axelborg 1931–34

Vort Landbrug bragte i begyndelsen af 1931 mange veråb fra kriseramte og dermed forbitrede landmænd. Nu måtte omkostningerne og da især lønningerne reduceres, mente én. Vi trygler om henstand, som var vi hovbønder, lød det forarget fra en veteran fra Landmandsforeningens dage. Efter hans opfattelse var landbrugsorganisationernes ledere alt for passive. Hertil bemærkede bladets redaktør, at et enigt landbrug ganske vist ville have stor magt, men også være forpligtet til at vise mådehold.⁹⁷

Når landbrugets eksportpriser var faldet så meget, at man ikke som tidligere kunne producere sig ud af krisen, stod kun to udveje åbne: At reducere produktionsomkostningerne og at hæve priserne ad politisk vej.

Førstnævnte løsning var som allerede antydet i mange landmænds tanker, især i krisens indledende år. Udover en lønning tænkte man især på at bruge hjemmeavlet grønfoder i stedet for importerede fodermidler. Flere og mere rigt ydende græsmarker kombineret med ensilering af græs, roetop o. lign. lød manges opskrift på en »national« foderproduktion. Andre så i en forbedret produktivitet inden for husdyrholdet en nok så tilrådelig løsning. Svineholdets økonomi kunne forbedres meget, lød de sagkyndiges vurdering. Ved at krydse Dansk Landrace med Yorkshire kunne man få langt bedre grise frem.⁹⁸

Planteproduktionens talsmænd i det større hartkorn afviste vel ikke produktivtetsforbedrende tiltag, men talte dog mest om »politiske« løsninger såsom en korn-told. De nærede også en vis skepsis over for andelsledernes kommercielle duelighed. Købmænd er nu engang bedre sælgere end bønder, lød omkvædet. Herfra kunne en Madsen-Mygdal ikke vente nogen sympati

Et øjebliksbillede fra en mark ved Kerteminde, 15/6 1957. »Gårdens første grønthøster skal afprøves«. Derved slip man for det store arbejde ved at indhøste græsset som hø.

for sin plan af september 1931 om at udvide det andelsmæssige samarbejde til at omfatte de fleste servicefunktioner, det omgivende samfund normalt ydede landbruget. Tanken slog da heller ikke an.⁹⁹

Derimod så L.S. og dets sympatisører klart de muligheder, der lå i at bruge andelsorganisationerne politisk. Ved at true med produktionsstrejke kunne man sætte magt bag krav om højere priser og lavere produktionsomkostninger. Da L.S. allerede i 1931 havde sat sig på mange bestyrelsesposter i mejerier og slagterier, måtte Landboforeningerne og Husmandsforeningerne for det første finde frem til et tættere samarbejde, og for det andet bevæge lovgivningsmagten til at gøre noget effektivt ved krisen. Som tidligere nævnt lykkedes det da også at løse denne ingeniørlunde lette opgave. Husmændene fik en svineordning og storlandbruget en korn-told.

Som Landboforeningerne så det, skulle de danske forbrugere mindst betale produktionsprisen for deres varer. Siden 1924–25 havde landbrugserhvervet ikke givet sine udøvere mere end halvdelen af en faglært provinsarbejders løn. Da man lovgav mod krisen, forestillede man sig, at der var tale om en byge, ikke et uvejr.¹⁰⁰ Lederen af Landøkonomisk Driftsbureau, professor O. H. Larsen mente dog, at det værste uvejr var ved at være drevet over. Det skyldtes snarere en nedgang i produktionsomkostningerne end en prisopgang, omend flæsket var steget lidt på det sidste.¹⁰¹

Fabrikssamfundet rykker tættere på 1935–39

Normalt hørte det til undtagelsen, at Vort Landbrug beskæftigede sig med L.S. og de synspunkter, bevægelsen stod for. Når bladet 1/8 1935 gjorde en undtagelse herfra, skyldtes det »den skandaløse behandling, som landbruget i agerbrugslandet Danmark har været genstand for ...«. På denne baggrund blev Bondetoget til Amalienborg 29/7 1935 »en kraftig, standsmæssig demonstration mod det nuværende politiske styre i vort land ...«. Man citerede også Erhvervsudvalget for en trussel om passende modtræk, hvis man ikke blev hørt.

Udvalget iværtsatte da også den ovenfor omtalte valutaaktion¹⁰² for at sætte magt bag sine krav. Det blev en fiasko. Har vi råd til en erhvervsøkonomisk borgerkrig, lød redaktør Kr. Raunkjærs noget ængstelige spørgsmål.¹⁰³

I denne situation måtte det vække ekstra opsigt, når økonomen Jens Warming i sit skrift fra samme år »Industri eller landbrug? En femårsplan for beskæftigelsen og valutaen« gik ind for at investere 700 mio. kr. i nye fabrikker. Målet hermed skulle være at skaffe beskæftigelse til 50.000 arbejdsløse. Over 5 år skulle der udskrives 500 mio. i ekstra skatter hertil, mens de resterende 200 mio. ville blive taget af den løbende opsparing.

Skriftet vakte stor opsigt, ikke mindst i landmandskredse. Landbrugslærer Harald Nielsen gik straks til modangreb, og der udspillede derefter en langstrakt debat mellem ham og Warming.¹⁰⁴ Påstand stod her mod påstand. Lige så stærkt som Harald Nielsen betvivlede, at der i absolut forstand var tale om en overproduktion af landbrugsvarer, lige så kraftigt satte han

Kornet sættes i stak. På grund af højden må det forkes op ad to omgange. I forgrunden ses en hesteomgang, som i tiden før motoralderen leverede drivkraft til tærskværket.

spørgsmålstegn ved Warmings tese om industriens uudnyttede udviklingsmuligheder. Warming påviste på sin side, at landbruget ved at afgive 8% af sin befolkning kunne øge produktiviteten kraftigt. Industriens toldbeskyttelse kunne ikke helt forklare forskellen mellem prisindekset for landbrugets eksportvarer og det tilsvarende indeks for industrivarer.

Warmings påstand om overbeskæftigelsen i landbruget kom meget ubelejligt for Landboforeningerne, eftersom de på dette tidspunkt havde indledt en kampagne for at fastholde arbejdskraften i erhvervet.¹⁰⁵ Omvendt støttede det Warmings synspunkter, at mejerieksperten, folketingsmand (V) Johs. Kyed i et radioforedrag i 1935 gik ind for en rationalisering gennem nedlæggelse af de små mejerier. Kyed fik

her følgeskab af andre kapaciteter på området. Forstanderen for Statens Forsøgsmejeri, professor N. Kjærgaard-Jensen ville således bortrationalisere 1.000 af de 1.400 mejerier.¹⁰⁶

I juli 1937 havde Statsministeriet nedsat en produktions- og råstokkommission. Godt et års tid senere foreslog den i en betænkning, at et moderne mejeri skulle have en kapacitet på 10 mio. kg mælk om året eller 3 gange så meget som det eksisterende gennemsnit. Inden kommissionens forslag var blevet konkretiseret nærmere, skrev man september 1939, og da fik man andet at tænke på.¹⁰⁷

Trods disse meningsuoverensstemmelser var det fortsat landbrugets opfattelse, at industrien lukrerede højt på den beskyttelse, den fik gennem Valutacentralen – i

parentes bemærket Madsen-Mygdals opfindelse. Hauch og andre topledere så derfor i planerne om at fejre 150-året for Stavnsbåndets ophævelse 1938 en gunstig anledning til at markere landbrugets fortsatte status som landets hovederhverv. Trods modstand fra L.S.'s side virkelig gjordes planerne om en stor udstilling på Bellahøj 17-26/6 1938, og resultatet blev en stor succes, såvel landbrugsteknisk som propagandamæssigt betragtet.¹⁰⁸

Husmandsforeningerne holdt her en forholdsvis lav profil. Fra mange sider blev de angrebet for at have brugt »vennerne« på Rigsdagen til at skaffe sig en god svineordning ved dens fornyelse for en 2-årig periode 22/12 1937. Det var kun en simpel byttehandel for en godsejervenlig kornordning (lov af 22/12 1937), lød N. P. Andreasens gensvar på Husmandsforeningernes sendemandsmøde 22/7,¹⁰⁹ en uge før L.S.s bondestævne i Odense, hvor der blev udtalt stærke ord mod »klassestyret« og dets mænd. En trøst var det dog, at Erhvervsudvalget nu var i færd med at opbygge »en stærk og kampklar fagorganisation«.¹¹⁰

I en efterfølgende debat med redaktøren af Husmanden hævdede godsejer Carl Lawaetz, at det var »det rene humbug« at påstå, at øgede priser på planteavlsprodukter var til større fordel for godsejeren end for husmanden. Det forholdt sig lige omvendt. Godsejeren fik nok flere penge for sine varer, men bagefter måtte han dele med Landarbejderforbundet og andre organisationer.¹¹¹

Den radikaliserende af landbrugsdebatten, der skete i 1938, blev yderligere forstærket i det følgende år. Landboforeningernes fløj ville have valutalovgivningen liberaliseret for at kunne eksportere mere

til Tyskland. Hertil svarede Husmandsforeningerne, at de nok ville være med til at slække lidt på reguleringssystemet, men landbrugsordningerne skulle videreføres.¹¹² Samtidig luftede L.S.-formanden Knud Bach tanken om en skattenægtelse, til der blev ydet bonden retfærdighed. Og Hauch truede med at gå af som formand for De jyske Landboforeninger.¹¹³

Som det fremgår af disse glimt fra debatten blandt landmænd 1938-39, herskede der mange steder en udtalt aggressiv holdning op mod krigsudbruddet 1/9 1939. Da dernæst regeringen tøvede med at sikre landbruget en opretholdt eksportindtjening,¹¹⁴ sprængtes samarbejdet mellem Husmandsforeningerne og Landboforeningerne i Landbrugsraadet.

Dansk husdyrbrug sat i krigens store parentes

Begivenhederne den 9. april 1940 konfronterede det danske samfund med et grundlæggende problem: Hvorledes overvintre et højt forædlet og råstofhungrende husdyrbrug, når alle forbindelseslinjer til oversøiske leverandører og markeder med ét kappes væk? Korn- og mejeriprodukter måtte naturligvis prioriteres højere end kød og flæsk, hvor slagtedyrene selv beholdt den største part af foderets næringsværdi.

Dertil kom, at de stigende foderpriser forringede prisforholdet mellem flæsk og byg fra 10,5 i 1939 til 7,7 i 1940. De forhøjede Tysklandspriser bragte en vis bedring heri, men alligevel nåede man langt fra op på førkrigstidens niveau. Prisen på byg i fri handel henvend 4-dobledes i løbet af årene 1939-1942.

*Roemarken gøres klar.
Staldgødningen aflæsses i
stakke, derefter spredes
møget ved hjælp af en greb
og endeligt pløjes det ned.*

Kornloven af 25/7 1940 begunstigede kornlandbruget på husdyrlandbrugets bekostning. Det skete, som allerede antydet, med fuldt overlæg. Landmændene skulle på én gang opmuntres til at dyrke mere korn og til at reducere husdyrbestanden.

Landmændene var dog ikke så villige til at skille sig af med dyrene, som Landbrugsraadets husdyrbrugsudvalg havde foreslået. Pr. 16/8 1940 var svinebestanden nok reduceret med 6,5% i forhold til 29/6 s.å., men da målet var en halvering, var der langt igen. Dermed steg behovet yderligere for en bedre fodringsøkonomi. Landbrugspressen bragte da også en række indlæg fra specialister på området. Høt skulle sættes på stativ, ikke i stakke. Det formindskede tabet af næringsværdi fra 1/3 eller 1.000 FE pr. ha. til 700 FE. På 300.000 tdr. land kunne dermed indvindes 90 mio. FE eller 0,9 mio. hgk. byg, mente landbrugslærer P. N. Gaardmand.¹¹⁵ Mest gjorde Gaardmand dog ud af ensileringens betydning. Hvis roetoppen og andre grøn-

afgrøder blev behandlet rigtigt, kunne man godt spare sig igennem vanskelighederne.

Forstander Th. Rosenstand, Korinth opfordrede landmændene til at reducere kobestanden med 12% og svine- og hønsebestanden med 15%. Kombineret med bedre fodringsøkonomi og rationelle bjergningsmetoder kunne man derved spare de 1.100 mio. FE, man normalt importerede.¹¹⁶

Efterhånden faldt sindene lidt til ro igen. L.S. gjorde ganske vist sit til at skabe tvedragt, dels ved at angribe de »gamle« organisationer og deres ledere, dels ved at prale af de forhøjede smørpriser, man angiveligt skulle have opnået i Berlin oktober 1940. Eksportudvalgene stod dobbelt svag over for denne kampagne. Hverken den tyske forhandlingspart eller den danske regering var glad for at få den slags ting diskuteret offentligt.¹¹⁷

Landmændene tjente godt i disse år. Det tav aviserne ikke stille med og slet ikke

boulevardpressen. Gang på gang måtte Hauch og Kr. Bording rykke ud med erklæringer om, at der nu omsider blev ydet landbruget kompensation for 1930'ernes forskelsbehandling.

På den anden side kunne Hauch godt se, at andre grupper kunne have grund til at klage. På De jyske Landboforeningers delegeretmøde 10–11/10 1941 bad han sine medlemmer huske på, at de svage i samfundet havde det ekstra slemt i disse år. Landbruget kunne kun kræve at få dækning for stigende produktionsomkostninger, ikke mere.¹¹⁸

Ved forskellige lejligheder luftede landstingsmanden sin irritation over de af hans fæller, der fremsatte diverse »teorier« om krigens langsigtede konsekvenser for det danske landbrug. Her tænkte han nok mest på sin årgangskammerat fra Landbohøjskolen, Thomas Madsen-Mygdal. På de fynske Landboforeningers delegeretmøde 7–8/11 1940 udtalte denne bl.a., at der ikke var grund til at bekymre sig om underskuddet på Tysklandshandelen. Han var for sin part enig med Stauning, når denne sagde, at Tyskland ville overholde sine forpligtelser. Danmark kunne øve indflydelse på de mægtige kræfter, der nu formede udviklingen i et hastigt tempo. Ingen kunne se ud i fremtiden, men den ville garanteret ikke gå uden om Danmark. Opgaven var derfor at være agtpågivende over for de muligheder, der kom til at foreligge.¹¹⁹

Kort og godt mente Madsen-Mygdal, at Tyskland ville vinde krigen, og at Danmark skulle indrette sig derefter. Det kunne statssekretær i det tyske ernærings- og landbrugsministerium H. Backe næppe være uenig med ham i. Under et officielt besøg i Danmark 16–18/6 1941 udtalte han

bl.a., at de europæiske lande skulle nyordnes efter krigen. Alligevel kunne Danmark opretholde sin husdyrproduktion. Råvarerne hertil ville blive leveret fra Balkan og fra Rusland.¹²⁰

Madsen-Mygdal døde 23/2 1943. I landbrugspressens nekrologer over ham hæftede man sig især ved hans historiske rolle i 1920'erne. Hauch fandt, at han dér havde ydet en stor indsats, men at han havde en tendens til at anse sine meninger for at være ufejlbarlige. Petersen-Dalum udtalte bl.a.: »Det gjorde ondt, når man ikke kunne følge ham ...«¹²¹

Madsen-Mygdals tid var forbi. Så tidligt som i januar 1944 drøftede Landboforeningernes sekretær Johan Rottensten emnet »Efterkrigstidens økonomiske politik og landbruget«.¹²² For ham var der ingen tvivl: Straks ved fredsslutningen måtte de gamle handelsbånd genskabes. Kravet om landbrugets økonomiske ligestilling var nu næsten opfyldt. Gennem passende justeringer skulle man derefter sørge for, at valutakurserne sattes i det rigtige forhold til lønningerne. Danmark var ikke som Sverige et industriland.

Den økonomiske politik skulle altså afstemmes efter landbrugsproduktionens tarv. Netop i en tid, hvor folk vandrede fra landbruget, var lønningsproblemet yderst omtåleligt. Proprietær Axel Ahn, Gloslunde, gjorde her gældende, at landarbejderen tjente lige så meget som sin »kammerat« på stenbroen, når naturalydelse blev medregnet. Byarbejderen havde på sin side let ved bruge »klatskillinger« på tvivlsomme fornøjelser, men det havde landarbejderen ikke behov for.¹²³ Økonomen Jørgen Pedersen var dog af den opfattelse, at skulle landarbejderen have haft fuld lønudligning i årene 1938–42, måtte

At høste rør til tækkebrug kunne være en kold fornøjelse, da arbejdet måtte gøres, når der var is på vandet.

han have haft 135% større fremgang end de 55%, der blev hans lod.¹²⁴

Pinstrup bedømte på sin side fremtidsudsigterne noget mere pessimistisk. Når man så på, hvor meget lønninger og skatter var steget, kunne han ikke få øje på den gyldne fremtid, der efter sigende skulle ligge forude.¹²⁵

Regnskabets time 1945–1950

Efter befrielsesdagens glædesstunder fulgte en noget ublid opvågnen til fredens barske realiteter. De gode Tysklandspriser beroede til dels på, at tyskerne tog sig godt betalt gennem egenhændig fastsættelse af priserne på de sparsomme modydelser.¹²⁶ Nu var det sejrherrens tur til at diktere de priser, man ønskede at betale for varerne.

Det var derfor en noget bister H. Hauch, som på De lolland-falsterske Landboforeningers delegeretmøde 23–24/11 1945 gjorde op med Befrielsesregeringens hold-

ning til samhandelen med England. De egentlige skyldige var udenrigsministeren J. Christmas Møller og udenrigsråd Ejnar Wærum, Udenrigsministeriet. De havde ikke stået fast nok på det danske landbrugs interesser, da de accepterede en 10% prisnedsættelse, ovenikøbet afregnet efter kurs 19,34 og ikke 22,40 som før krigen.¹²⁷ Der var et skrigende misforhold mellem 80–100% højere importpriser og de landbrugspriser, man ville give.¹²⁸

Et stort problem for landbruget var de begrænsede leverancer af korn og foderstoffer. Kun priserne var høje, ikke mindst fordi England pressede dem op ved at opkøbe store mængder i Argentina.

Johan Rottensten gav nok udtryk for mange landmænds mening, når han i en omtale af Statistisk Efterretning af 14/12 1945: »Nationalindkomsten« konkluderede: Beklageligvis er der næppe store udvidelsesmuligheder på landbrugsområdet.¹²⁹ Erhvervet var fanget i en pris-klemme, hvor priser og lønninger bevægede sig hver sin vej. Vi styrer durk

imod en landbrugskrise, proklamerede Petersen-Dalum i radioen april 1946.

I april 1946 offentliggjorde Landbrugsraadet efter aftale med Husmandsforeningerne en beretning fra dets produktionsudvalg »Landbrugets produktion og økonomi« Her fastsloges det, at mælkeproduktionen havde været 18% mindre under krigen end før. Foderforbruget ved flæskeproduktion var samtidig steget 5%. I beretningen drøftedes forskellige alternativer til rentabel produktion, men i det store og hele afvistes radikale forslag til en løsning af problemerne omkring foderstofforsyningen. Bedre produktionsteknik og fodringsøkonomi var nu som før de sikreste veje at gå. En udvidet forsknings- og forsøgsvirksomhed kunne på længere sigt fremskaffe de resultater, der gav sikre holdepunkter for den fremtidige udvikling.

Vi har for få folk, og de forlanger for meget i løn, erklærede Hauch på De jyske Landboforeningers delegeretmøde 4–5/10 1946. At mekanisere kunne på den anden side været et risikabelt foretagende.¹³⁰

Det stigende omkostningsniveau fik mange til at sælge deres køer, skrev Petersen-Dalum i sin beretning for 1946. En streng vinter 1946–47 og en varm og tør sommer 1947 motiverede yderligere landmændene til at reducere deres besætninger. Det skabte en udbredt stemning for at løsne spændetrøjen lidt. Væk med statsordninger og -eksporten, sagde Landboforeningerne i en udtalelse til regering og rigsdag 30/1 1947.¹³¹

I denne situation kom Marshall-hjælpen som en gave fra himlen. Ikke alene fik man dollars til at købe maskiner og råstoffer for, men man blev også opmuntret, ja opfordret til at fortsætte arbejdet med at rationalisere og mekanisere arbejdet. Godsejer

Godsejer Flemming Juncker var i sin tid som ejer af Overgård ved Randers foregangsmand på en række områder såsom majsdyrkning og brug af flydende ammoniak i stedet for salpeter. Som alle pionerer måtte han dog lide den tort at se mindre avancerede kolleger ytre sig skeptisk om hans »påhit«.

Flemming Juncker leverede i sin pjec »Dansk landbrugs fremtid« en visionær fremskrivning af de muligheder, det indelbar. For sit indre blik så han et gennemmekaniseret familiebrug, baseret på kornavling – betjent af mejetærskere – og uden roer. Inde i stalden var det menneskelige arbejde helt erstattet af fodrings- og vandingsanlæg. En digters værk, lød en sagkyndigs vurdering med et let anstrøg af ironi.¹³²

Såvel det lille som det mellemstore brug

havde i denne situation behov for et forum, hvor man i fred og ro kunne drøfte den slags problemer. Et sådant fik man i »Landbrugets produktions- og afsætningsudvalg«, som holdt sit første møde 17/9 1948.¹³³ Landbrugets bidrag til det danske langtidsprogram om anvendelsen af Marshallmidlerne frem til 1952–53 blev det første udtryk for dette forsøg på at tænke længere frem end til dagen og vejen.¹³⁴

Ifølge programmet regnede man med en 50% forøgelse af produktionen i denne 5-årsperiode. Det krævede en investering på 1.450 mio. Dermed ville værdien af landbrugseksporten blive fordoblet fra 1,3 mia. i 1947 til 2,6 mia. i 1952–53. Besætningerne skulle reduceres med 74.000 heste og forøges med 175.000 køer og 2,3 mio. svin. Alligevel kunne man til den tid klare sig med en import på 500.000 t. oliekgær om året mod 840.000 t. før krigen. Malkekvægets forbedrede standard og en mere rationel foderudnyttelse skulle sikre dette. Til gengæld skulle der netto importeres 900.000 t. korn mod 669.000 t. før krigen.

Desuden arbejdede produktions- og afsætningsudvalget med spørgsmålet om landbrugseksportens fremtidige organisation, når eksportudvalget om føje tid blev nedlagt. Medmindre man fik hver enkelt landmands underskrift herpå, kunne man ikke centralisere afsætningen 100%. Det opgav man på forhånd, og i stedet oprettedes som tidligere nævnt salgsforeninger, der skulle arbejde i nær tilknytning til vedkommende brancheorganisation.¹³⁵

Landboforeningernes Hans Pinstrup så i denne samling omkring produktion og afsætning et effektivt middel til at fremme opslutningen omkring landbrugets organisationer. Modsat sin forgænger i formandsstolen, H. Hauch, mente han afgjort, at landbruget skulle styres fra Axelborg, ikke Christiansborg. Kun derigennem kunne man skabe den magtbasis, som kunne danne et effektivt bolværk mod industri- og lønmodtagersamfundet hastige fremvækst.

Landbrugsøkonomi på politiske betingelser

Kartoflerne sprøjtes mod kartoffelskimmel. Behandlingen foretages i forebyggende øjemed hver 14. dag fra slutningen af juni. Sprøjteaggregatet kan også anvendes i kornmarken.

Krisen giver stof til eftertanke

Det var en blandet fornøjelse at være landmand i Danmark foråret 1931. Overalt taltes der om krise og om landbrugets fortvivlede situation, som politikerne enten ikke forstod eller ikke ville vedkende sig. Og foråret tøvede med at bryde igennem. Koldt var det, og koldt blev det. Kornet kom derfor sent i jorden. Til gengæld fik man en god vækstperiode, kun skæmmet af, at et veritabelt skybrud i begyndelsen af juli slog kornet ned. Især gik det ud over markerne i Sønderjylland, dér hvor krisen nok var værst.

Da arealstatistikken forelå, stod det klart, at landmændene havde set krisen i øjnene. Flere års fremgang for bygavlen var standset. I alt var kornarealet reduceret med 24.000 ha. Jyderne dyrkede min-

dre rug og mere græs, øboerne mere frø og da især kløverfrø. Også for rodfrugtavlens var der tilbagegang, 5.000 ha. Også i dette tilfælde var det græsarealet, som nød godt heraf.

Denne driftsgrens fortalere så heri sikre tegn på, at græsmarkens fordele var ved at blive genopdaget. Ifølge konsulent Niels A. Olesen var produktionsprisen på græs i 1928/29 9,1 øre pr. FE mod 13 øre for korn og 13,5 øre for roer. På nogenlunde god jord kunne avles 4.500 FE pr. ha. Nettoudbyttet blev da ved en mælkepris på 12 øre pr. kg 2,5 øre pr. FE eller 112,50 kr. pr. ha.¹³⁶ En af hemmelighederne ved denne driftsform var tidlige og hyppigt skiftende afgræsninger, sagde en anden ekspert i græsmarker, Frits Olsen.¹³⁷

Græsmarksinteressen må ses i sammenhæng med ønsket om at reducere foderud-

gifterne under den stedfindende prisnedgang på husdyrprodukter. En udvej var naturligvis at søge arealudbyttet hævet. Det vakte derfor bestyrtelse, da en ny og meget lovende stamsæd Keniabyg fra Abed planteavlsstation gik op røg i 1930. Utilfredse konsulenter hævdede ligefrem, at folkene fra Abed med vilje forsinkede forsøgsresultaterne for at få de enkelte sorter godt solgt. En helt ny sort mentes at være på vej. Hvorfor ikke sende dem på markedet straks?

Hertil bemærkede forsøgsleder H.A.B. Vestergaard, at Abed gennem årene havde markedsført to gode bygsorter: Binderbyg 1916, som først slog igennem 6–8 år senere og senest Opalbyg 1929. Fælles for dem alle var en tiltagende grad af stivhed i strået. Fremskridtet tog altså tid. Af den nye nr. 32, senere kendt som Majabyg, havde man kun 150 kg. såsæd.¹³⁸ Da Keniabyg kom på markedet i 1932, gav den et merudbytte på 12% i forhold til Binderbyg. En ny havretype Ørnhavre gav 10% mere end andre havresorter.

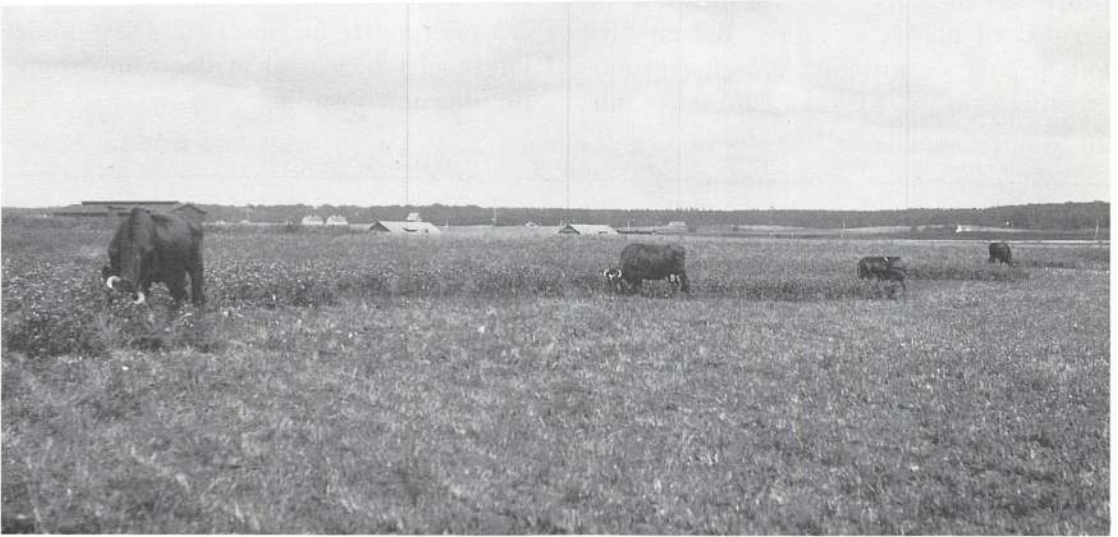
Et andet spørgsmålstejn i krisedebatten var brugen af kunstgødning. I 1928 brugte 14% af landmændene stadigvæk ikke denne form for gødning, viste en undersøgelse. Konsulent M. Greve, Roskilde, var dog af den opfattelse, at en dosering på 100 kg. salpeter pr. ha byg og 200 kg pr ha runkelroer gav det bedste resultat.¹³⁹ Konsulent H.K. Olsen, Fynske Landboforeninger, talte ligeledes om en forholdsvis moderat anvendelse af salpeter. Derimod var det straks vanskeligere at få superfosfat betalt og slet ikke kali. Sukkerroer og korn var nok de afgrøder, som gav mest for kvælstofgødning.¹⁴⁰

Roedyrkingen var ellers udsat for mange angreb, især ført frem af repræsen-

tanter for det korndyrkende storbrug. Arbejdsudgifterne derved var alt for store, hævdedes det. Da en uheldig kombination af en tør højsommer og en våd eftersommer i 1934 reducerede roeudbyttet med 12%, fik husdyrbrugets fortalere ekstra svært ved at argumentere for en oprettholdt, ja helst udvidet roeavl. Og de ville ikke alene have roen, men også roetoppen reserveret som foder.

Forsøgsleder V. Steensberg gik stærkt ind herfor, især når talen var om top fra sukkerroer. 10 kg top svarede her til 1 FE og da med indhold på 100–150 gr protein eller dobbelt så meget som selve roen.¹⁴¹ Hvis roetoppen blev ensileret, ville der naturligvis opstå et tab i næringsværdi. Her ventede man sig gode resultater af en ny metode, A.I.V.-ensilering, opkaldt efter sin »opfinder« finnen Dr. A.I. Virtanen. I en 1 m dyb jordkule på 5 m i diameter forsynet med brædder langs kanten stampedes græsset eller roetoppen tæt sammen. Pr. 200 kg. masse tilsattes derefter 10 kg fortyndet A.I.V.-væske (syre : vand i forholdet 1:3). Hermed bragtes surhedsgraden pH hurtigt ned på 4,0–3,8 til gavn for mælkesyrebakterierne. Oven på kulen satte en 1 m høj overbygning af brædder, der også fyldtes op med materiale. Øverst tilførtes et lag på 10 cm tørvestrøelse. Efter 3 dage kunne overbygningen tages ned igen, da massen da var sunket sammen.

Foreløbig var det kun et fåtal af landmændene, som brugte den nye metode. Men at de skulle spare på det indkøbte kraftfoder, kunne de ikke være i tvivl om. En udstilling over emnet »driftsøkonomi« ved Det jyske Ungskue 1933 fastslog, at almindelige mælkeproducenter ikke burde supplere græsset med oliekgær. I den 220 dage lange staldperiode skulle dyrene der-

De røde køer gumler sig vej gennem kløveren. Rev de tøjrstagen op, og derefter satte masser af græs til livs, ville de snart få trommesyge.

imod have et tilskud i form af indkøbt protein. Derved kunne man spare 1/2 af kraftfoderet. En ko burde mindst æde 1–1½ læs hø, 70–80 tdr. foderroer og 22 tdr. sukkerroer til foderbrug. Ved at give den yderligere 360 kg kraftfoder skulle man gerne nå en mælkeydelse på 4.000 kg om året. Og koen var først oppe på maksimal ydelse, når den var 7½ år gammel.¹⁴²

Over for den megen tale om selvforsynings velsignelser måtte Ugeskriftet i en leder fastslå, at 1 kg protein i form af kraftfoder kun kostede 41,8 øre mod 69,5 øre i form af hø og ikke mindre end 87,5 øre, hvis man brugte det nye modefoder tørret lucernemel. 310 kg oliekager pr. ko om året var en forudsætning, om man ville have koen til at yde 2.400 kg mælk i staldperioden. Græsningen gav tilsvarende 1.200 kg mælk.¹⁴³

Kvægholdet er selve krisecentret, sagde forstander Niels Bredkjær, Tune, i Land-

husholdningsselskabet 7/3 1934. Tidligere fik man 1/5 af bruttoindtægten ved salg af kvæg, nu kun 1/8. På Øerne fandtes 1 stor kreatur pr. ha. Med en gennemsnitspris på 8 øre pr. FE gav kvægholdet ud fra de nuværende priser underskud på 75 kr. pr. ha. Besætningen måtte derfor reduceres i passende grad. Uheldigvis faldt de faste omkostninger ved kvægholdet ikke i samme takt, og derfor var en udtyndning af kvægbestanden kun af begrænset værdi. Da der desuden i overført betydning klæbede to svinekort fast ved hver ko, var landmændene ikke meget for at reducere koholdet.¹⁴⁴

Nu som før var svineproduktionen bærepillen under husdyrbrugets økonomi. Før november 1932 havde man en stor produktion, men lave priser, derefter blev det omvendt. Med virkning fra 1/7 1933 kvoterede man svineproduktionen ud fra et toprissystem. Forlods blev der givet hver

bedrift ret til at levere 5 svin med kort og dermed til højeste dagspris. Resten blev fordelt efter tre kriterier: 2/5 efter grundværdi: 1 svin pr. 1.000 kr., 2/5 efter ind-

købt skummetmælk 1 svin pr. 2000 kg og 1/5 efter sidste års levering. Disse fordelingsnøgler blev med mellemrum justeret jfr. følgende opstilling:

	1933	1934	1935-37	1938
Forlodskort	5	4	5	6
Grundværdi (kr.)	1.000	1.000	1.000	1.000
Skummetmælk (kg)	2.000	1.500	1.500	1.400
Sidste års levering	1/7	1/7	1/7	1/7

Kilde: Kjeld Philip: En analyse af kriselovgivningen 1931-38, s. 97.

Herved faldt produktionen over 3 år med 43% og så godt som alle svin blev leveret med kort.

Om svinene dermed blev af bedre kvalitet, er straks mere usikkert. Gang på gang udstedte professor Johs. Jespersen advarsler mod fedt flæsk. Svinene skulle være lange og slanke og ikke være polstret med tykt spæk, men med tyndt rygflæsk i 3 cm tykkelse, lød hans pædagogiske belæring.

Landbruget på udstilling

Ved den store verdenskongres i mejeribrug, der blev afholdt i København sommeren 1931, havde den schweiziske landøkonom E. Laur lejlighed til at besøge det jyske ungsue i Skanderborg. I sin bog »Det danske landbrug« priste han alt, hvad han så, i høje toner, men mest dog danskernes svinehold. Her var de uovertrufne.

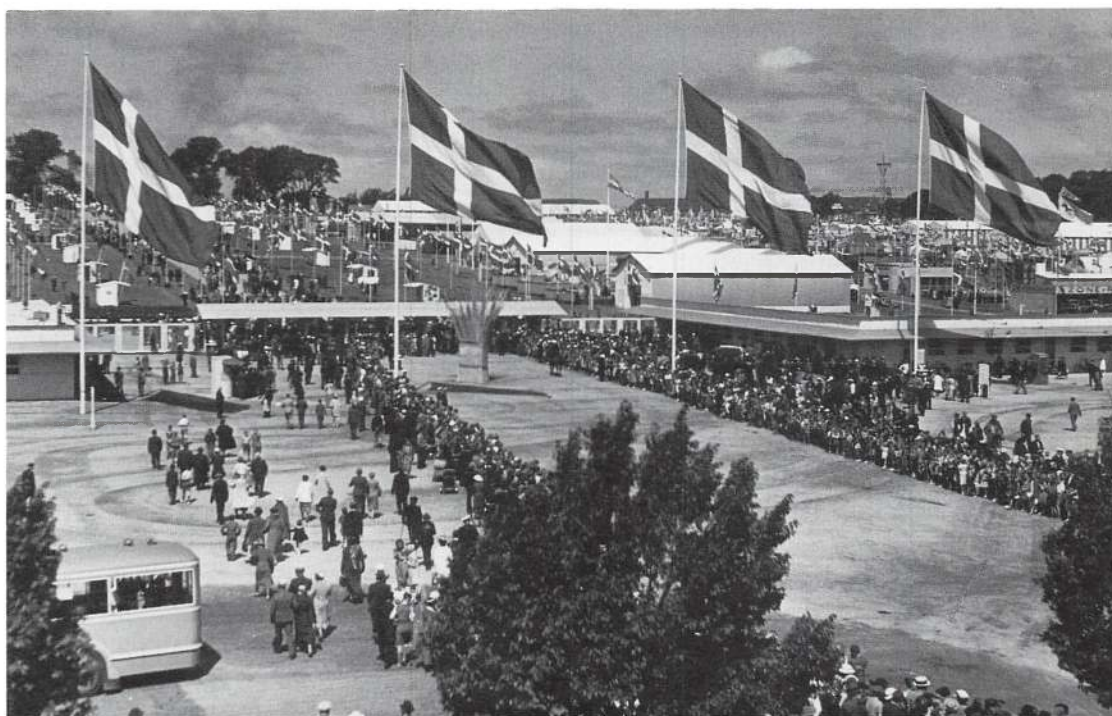
I årene 1935-38 fik dansk landbrug flere

gange lejlighed til at vise omverdenen, hvad det kunne præstere på de enkelte felter. De mest notable begivenheder af denne art var verdensudstillingen i Bruxelles 1935 og Landbrugsudstillingen på Bellahøj juni-juli 1938.¹⁴⁵

Et biprodukt ved begge udstillinger var den landbrugsfaglige og -historiske litteratur, der i den anledning så dagens lys. I 1935 samledes det meste af stoffet i et enkelt værk »Danmark. Landbruget« (også i engelsk, tysk og fransk udgave); i 1938 fremkom det landbrugsfaglige stof i fire små bøger: »Planteavlen i Danmark«, »Husdyrbruget i Danmark«, »Landbruget og dets økonomi« og »Landbrugets organisationer«.

Her har specialister på de enkelte områder dels skildret den historiske udvikling, dels fremdraget de vigtigste træk ved situationen omkring midten af 30'erne. Professor Axel Pedersen og forstander Karsten Iversen skrev om deres respektive specialer planteavlen og grundforbedring

Landbrugsudstillingen på Bellaahøj 1938 i anledning af 150-året for Stavnsbåndsløsningen blev en publikumssucces af de helt store. Tæt ved 1 mill. mennesker ville med egne øjne se, hvor langt dansk landbrug var nået på teknikkens og husdyrbrugets område. Interessen var så stor, at præmiedyrene måtte beskyttes med barrikader.

samt gødskning. Deres bidrag er i sammentrængt form gengivet i det følgende, sammenholdt med Aage H. Kampps observationer i foråret 1939.¹⁴⁶

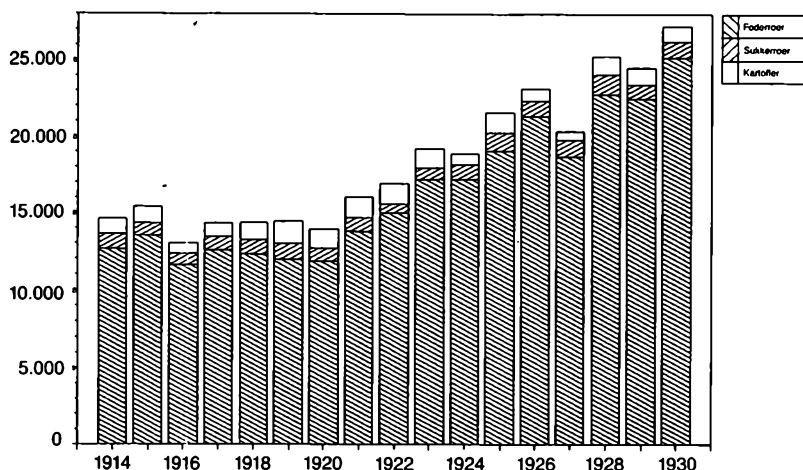
Ved 30'ernes midte så et normalt 8-marks sædskifte på god lermuldet jord således ud:

Mark nr.	Afgrøde	Foretrukne sorter	Areal i 1.000 ha	Normal høst pr. ha	Gødskning pr. ha
1	Hvede	Weibulls Standard- hvede/ALS Trifolium 14 Ideal m.fl.	120	28–29 hkg	200 kg superfosfat 200–400 kg. kalisalpeter

Mark nr.	Afgrøde	Foretrukne sorter	Areal i 1.000 ha	Normal høst pr. ha	Gødskning pr. ha
1	Hvede	Weibulls Standard/ hvede/Als/Trifolium 14/Ideal m.fl.	120	28–29 hkg	200 kg superfosfat 200–400 kg kalksalpeter
2	Kålroer	Bangsholm/Wilhelmsburger	199	70 hkg i tørstofudbytte	Staldgødning og ajle 200 kg superfosfat
3	Byg	Opal/Kenia/Maja	378	28–29 hkg	100–200 kg superfosfat 0–100 kg kalksalpeter
4	Runkelroer	Barres (samt sukkerroer Tystofte VII)	168	70 hkg i tørstofudbytte	Staldgødning 200 kg superfosfat chilesalpeter
5	Byg m. udlæg (rødkløver plus rajgræs)	Som under 3	Som under 3	Som under 3	200 kg superfosfat 100 kg. kaligødning 0–100 kg kalksalp.
6	Kløvergræs	–	¹⁾ 701 (i sædskiftet) ²⁾ 541 (uden for sædskiftet)	–	100–200 kg superfosfat 100 kg kaligødning
7	2. års græs	–	–	–	ajle
8	Havre	Sejr-Havre/Svalöf Ørn-Havre	378	26–27 hkg	200 kg. superfosfat 100–300 kg svovlsur ammoniak

RODFRUGTAVLEN 1914–1930

1000 t.

verdenskrig. Eftersom behovet for korn til ikke-landbrugsmæssige formål ikke blev mindre, snarere tværtimod, blev forsyningerne med foderkorn mere end halveret 1917–19. Til gengæld havde man ligeså mange foderroer til rådighed som i normale tider, samtidig med at produktionen af kartofler og sukkerroer efter en vis tilbagegang 1916–18 gik stærkt frem i slutningen af 20'erne. Denne fremgang blev dog helt stillet i skygge af en nærmest eksplosiv vækst i arealet med frø og industriafgrøder 1918–20.

Udover en stigende andel af den indenlandske forsyning fandt dansk frøavl et pludseligt omend kortvarigt marked i et krigshærgede udland, som gerne ville bringe landbruget på fode igen.

Fra 1921 fortsatte den udvikling mod en landbrugsindustriel produktionsform, der var godt på vej før 1914. Selv et stærkt stigende høstudbytte reducerede ikke behovet for en omfattende import af korn og

foderstoffer. For såvel korn som rodfrugter er der her tale om en fordobling af den rådige fodermængde. For græs og grøn-foder viser tallene dog kun en 50% fremgang. Endelig frembyder cifrene for arealer med frø og industriafgrøder respektive import og eksport af markfrø et næsten statisk billede gennem det meste af 1920'erne. Da først det europæiske landbrug var kommet på fode igen efter krigens ødelæggelser, fandt denne marginalproduktion atter ind i sit vante leje.

Husdyrproduktion

Dansk planteproduktion havde normalt som hovedopgave at levere foder til husdyrlandbruget med henblik på videreforædling til animalske eksportprodukter. Desuden skulle den direkte og indirekte forsyne den danske befolkning med mad, men det regnedes normalt for en sekundær

Husmanden kører roetoppen hjem. Derefter bliver roerne taget op med maskine.

På lettere jorder dyrkes rug i stedet for hvede. Det gennemsnitlige kærneudbytte er 16–17 khg pr. ha. I stedet for byg eller havre alene sår mange landmænd blandsæd (1936: 325.000 ha).

Aage H. Kampp konstaterede i sin undersøgelse, at udbredelsen af havre, byg, hvede og æbletræer er størst i de områder, hvor der er mindst rug, blandsæd og kartofler og vice versa. Byg er i 1939 den dominerende kornsort i alle sogne på Øerne bortset fra Nordsjælland, hvor man foretrækker havre. Rugen findes typisk i sogne, hvor der ikke avles byg. Der dyrkes meget lidt hvede på Lolland, dels fordi det var svært at motivere landmændene hertil efter at have høstet sukkerroer, dels

fordi der var fare for fodsyge, når den kom efter byg.

I sine artikler i Ugeskriftet bestræbte Axel Pedersen sig på at rådgive gennemsnitslandmanden, ikke eliten af planteavlere. Om foråret skulle jordbehandlingen indskrænkes til et minimum. Tromling var udmærket, men af hensyn til jordens udtørring skulle det følges op af en behandling med letharven. Såtiden var 15/3 – 10/4 og ikke senere. Derved undgik man lettere diverse plantesygdomme.¹⁴⁷

Den lolland-falsterske planteavlskonulent H.H. Holme Hansen tilrådede at bruge ukrudtsharven. I de 2–3 uger kornet spirede, væltede ukrudtet op af jorden. Kornet måtte ikke harves, lige når det var

ved at bryde igennem, men gerne senere, da det knækkede agerkålen.¹⁴⁸

Lucernens – og de mange græsmarkers – ihærdige talsmænd rykkede også med mellemrum ud med begejstrede lovtaler over de respektive afgrøders fortræffeligheder, men varig betydning fik det ikke.

Husdyrbrugerne svor nu som før til roerne, subsidiært kartoflerne, når det gjaldt grovfoder til kvæg og svin. En god ko kan klare 7–8 FE i sukkerroer til foderbrug mod højst 5–6 FE i foderroer, mente landbrugslærer V. Eriksen, Ladelund. Dermed sparede kornet. 2–3 kg hø pr. dag var dog også til koens bedste,¹⁴⁹ og brugte man malkemaskiner i stedet for håndens arbejde, kunne 1 mand sagtens malke 25 køer, lød H. Wenzel Eskedals vurdering.¹⁵⁰

At kvægbrugets økonomi lod en del tilbage at ønske, var de fleste dog enige om. Eksperter som ledende praktikere ledte da med lys og lygte efter de avlsmæssige forbedringer, der kunne bringe mælkeydelsen og dermed økonomien ud af mange års stagnation. Derfor må mange med interesse have læst professor Ed. Sørensens artikel »Kunstig befrugtning«.¹⁵¹ På Samsø var man under konsulent Gylling Holm gået i gang med et større forsøg efter udenlandske forbilleder, rapporterede Ed. Sørensen. Ikke færre end 800 køer lagde krop hertil. Dermed fik man mulighed for at bruge en god tyr ud over dens »naturlige« formåen.

En del af kvægbrugets problemer skyldtes i virkeligheden en art sædskiftetyranni, mente konsulent R. K. Kristensen. Havde en mand 2 roemarker, måtte han nødvendigvis holde meget kvæg, købe meget kraftfoder o.s.v. Nøjedes man med 1 roemark i en rotation på 6–7 skifter, var man friere stillet.¹⁵² Og jerseyavlens tro våbendraget,

landbrugslærer Th. Glad, søgte da også gang på gang at punktere myten om de store køers fortrin frem for de små. Hvad glæde havde man af at kunne prale af en stor, rød kødklump, når den kostede ½ FE mere pr. dag i vedligeholdelse? I dens seks års levetid åd den for 153 kr. mere i foder end en lille ko, og gav kun 95 kr. mere ved slagtning.¹⁵³

På Bellahøj-udstillingen i 1938 måtte det glæde enhver dansker med bondeblod i årerne – og dermed det store flertal – at se de mange flotte præmiedyr stå på parade. Ved bedømmelsen af RDM-tyrene skete imidlertid en detronisering, der fandt vej til avisernes forsider. Den 1 tons tunge »Højager Nakke« måtte nøjes med en 3. plads efter halvbroderen »Dan Højager« og »Eske Øksendrup«. Det måtte give et stik i hjertet på bondekulturens sande venner, at tiden sådan gik videre. K.M. Andersen fra Ugeskriftet ville da pointere, at nok var »Højager Nakke« blevet ældre, dens ryg holdtes ikke så godt oppe mere, og den virkede i det hele tage lidt slap i koderne, men i sine velmagtsdage ville den med lethed have vist »Dan Højager« på plads. Sidstnævnte var nok en smuk tyr, men lidt klejn i det.¹⁵⁴

Højager Nakke-optimismen var ikke, hvad den havde været.

Krigen og de hårde vintre

Ugeskriftets faste kommentatorer H.J. Rasmussen for husdyrbruget og Axel Pedersen for planteavlens var i deres nytårsartikler 1939 enige om at betegne 1938 som et godt, men omskifteligt år. Et koldt og tørt forår havde fået afgrøderne til at stå i stampe, og først hen på sommeren fik

Sne og kulde var en ubehagelig del af danskernes hverdag under 2. verdenskrig.

vækstprocesserne frit løb. Til gengæld blev høsten over alt forventning. Så meget at planteavlens folk nu talte om en ny »hvedekrise« mens husdyrbrugerne begejstret pegede på et forhold mellem prisen på smør og foderblanding på 1:14,5 mod 1:12,8 året i forvejen. Mejeribrugene kunne på kreditsiden notere store overpriser på eksportsmørret i 1938, på debetsiden en ondartet M & K epidemi på mere end 10.000 tilfælde om ugen efteråret 1938.

Ved krigsudbruddet 1/9 1939 byttedes rollerne om. Nu var det planteavlens og da især korndyrkningen, som nød offentlighedens hele og fulde bevågenhed. At dyrke korn fik nu nærmest karakter af at være en patriotisk gerning.

Ved siden af den nationale kornforsyning fik planteavlens den opgave at dyrke industriplanter som hør, hamp – og tobak. Allerede 1940 var arealet med hør 4-doblet, fordelt på 2.200 ha med spindehør og 2.700 med oliehoe. For 1941 regnede man med 4.000 ha oliehoe, og herigennem kunne man dække 20–25% af det normale forbrug. Udover hørfabrikken i Tommerup opstod hørfabrikker eller -skætterier i Skævinge, Holbæk og Grenå samt et hørspinderi i København.¹⁵⁵ Hampdyrkning blev derimod ikke den store succes. Klimaet var for koldt og blæsende. Tobak kunne nok dyrkes, men det krævede en særlig teknik at få bladene ordentligt tørrede. Helst skulle det foregå i særlige tørringslader og ikke i blikskure. At det færdige produkt ikke duftede som Kentucky Blend, kan enhver med historisk lugtesans bevidne.

Arbejdskraften steg i pris, som krigen gik. Derfor eksperimenteredes der rundt om med arbejdsbesparende teknikker. Sommeren 1939 toges de første mejetærskere i brug. Det skete på Egebjerggård på Nordfyn hos godsejer S. Ingemann, og dermed sparede godt og vel 1/3 af arbejdskraften. I 1944 var flere mejetærskere i gang såvel af svensk som af tysk fabrikat.¹⁵⁶ Vogne på gummihjul var også ved at vinde indpas til afløsning af de tunge kassevogne med jernringe.

Der var nok at tale om, når planteavlens mænd kom til møde. To isvintre 1940 og 1941 gjorde et stort indhug i hvedemarkerne, hvorimod rugen bedre modstod frostens skadevirkninger. At de eftersølgende somre blev varme og tørre, gjorde ikke sagen bedre. Græsmarkerne blev næsten svedet af under den brændende sol. Forårsbehandlingen af jorden skulle indskrænkes til det mindst mulige for at holde på jor-

dens fugtighed, sagde praktikere som teoretikere.

Selv om der hist og her eksperimenteredes med nye foderafgrøder, f.eks. majs, blev husdyrbrugets situation yderligere forværret under den 2 år lange vinterkrise. I forvejen savnede man stærkt de 250 mio kg protein, som importen af oliekager repræsenterede. Ifølge forstander L. Lauridsen, Gråsten, var det dog muligt at slå noget af på Lars Frederiksens fordringer. I stedet for 150 gram protein pr. FE i produktionsfoder kunne man en tid klare sig med 100–125 gr, uden at mælkeydelsen gik drastisk ned. Ved at give efterårskalvene så lang en græsningstid som vel muligt (6–7 mdr.) sparede man også på vinterfoderet.¹⁵⁷

Roetoppen fik da stor betydning for husdyrbrugerne. Fra 1 ha med sukkerroer

kunne bjærges 8–900 FE i toppen alene. Hver FE roetop svarede til 120–150 gr protein mod det halve for korn og 1/3 for roer. Hvad dyrene ikke straks kunne fortære, burde ensileres under brug af AIV-syre, tilrådede Ugeskriftet. En normal silo på 3 m i diameter kunne rumme 15 t top eller udbyttet fra 3/4 ha fodersukkerroer. At det officielle Danmark var af samme opfattelse, fremgik af det statstilskud, man stillede til rådighed for bygning af siloer.¹⁵⁸

At situationen ikke ligefrem var opmuntrende, fremgik tydeligt af Ugeskriftets nytårsstatus 1942. Kun 6.200 landbrug rådede over ensilagebeholdere, 9.700 i tallet. De udleverede 40 kg oliekager pr. ko var nok opmuntrende, men foreslog kun lidt over for en millionstor kreaturflok, der sommer og efterår 1941 havde måttet søge sin føde på de forblæste og knastørre mar-

De hårde vintre 1940–42 afstedkom store oversvømmelser ved forårstide, når smellevandet, der ikke kunne trænge ned i den frosne jord, skulle føres bort via de eksisterende vandløb.

Dansk vandingsmaskine, opbygget over en skrottet traktor. Systemet drives ved vand fra en almindelig boring. Et alternativt system er sprinkleranlægget, som især anvendes ved gartnerier.

ker. Alligevel holdt landmændene fast ved deres køer modsat svinene, som efter reduktionen til 1/3 i 1940 yderligere var under udtynding.

En epoke i kvægbrugets historie var ved at være forbi. RDM-avlens fløjtyr »Højager Nakke« og dens ældre artsfælle »Højager« endte deres dage i 1940, og året efter overgik samme skæbne den kun 9-årige »Dan Højager«. Kunne »Højager-psykosen«, som Th. Glad udtrykte det, vendes til ny optimisme?

Bladet i bogen sig vendte

Årsskiftet 1941–42 bragte ikke nogen bedring. En tredje isvinter begyndte 5/1 1942 og slap først sit tag fire måneder senere. Forårsarbejdet blev derfor stærkt forsinket, og maj begyndte med den traditionelle

krigstidstørke. Fra midten af maj begyndte det imidlertid at regne. En kold og våd sommer fulgte derpå, lige efter lærebog i planteavl, og kornet fik fylde. Resultatet blev en stor høst, der svarede til gennemsnittet 1934–38.

Resultatet kunne nok undre en og anden i betragtning af de begrænsede mængder af kunstgødning, især fosforsyre, der var til rådighed. Karsten Iversen, Askov, ville hertil erindre om, at regelmæssig tilførsel af staldgødning og ajle dækkede en væsentlig del af planternes behov for fosforsyre og kaligødning. Desuden var fosforsyren sen til at virke. Først 2. eller 3. år mærkede man den for alvor.¹⁵⁹ Professor Axel Pedersen pegede på planteforædlingens gavnlige virkning. Eksempelvis betød bygens udvikling fra Prentice over Guldbyg og Binder til Kenia- og Majabyg et gennemsnitligt merudbytte på 4 hkg pr. ha. Hertil

kom under normale forhold yderligere 2,4 hkg i konsekvens af stærkere gødskning m.m.¹⁶⁰

Landmændene fik hurtigt genvundet deres tillid til hvededyrkingen. Forsøg på Godthåb 1932–41 viste da også, at vintersæd gav 9% større udbytte end byg, der atter gav 18% mere end havre. Vintersæd brugtes i stigende grad som 2. kornafgrøde, oftest efter grønjordshavre. Rugen var simpelthen den bedste forsikring mod forsommerens tørke. Jyderne valgte fortsat Petkusrug, øboerne Svalöf Stålrug. For hvedens vedkommende stod valget mellem Svalöf Skandia II, Pajbjerg Ideal og Pajbjerg Konge-Hvede II. Førstnævnte var den mest vinterfaste af de tre, men udbyttet var lavere.¹⁶¹ Fodsyge var imidlertid en risiko, betonedes det. Derfor måtte byg undgås som 1., ja 2. og 3. afgrøde før hvede. Bedste forfrugt var roer eller bælgplanter, men eftersom dette ikke var praktisk, var havre løsningen. Afsvampning af såsæden under brug af kviksølvsmidler var i alle tilfælde et uomgængeligt krav.¹⁶²

»Jordens gamle kraft« syntes at være den hemmelige gødningsreserve, planterne kunne trække på, da de i disse krigsår tilvebragte en skikkelig god høst. Alligevel var det på høje tid at få fosforsyregødning til landet i befrielsessommeren 1945, mente professor P. Damsgaard-Sørensen. Under krigen var 2% af jordens samlede driftskapital af uorganisk fosfor brugt op. Da dette var koncentreret til den ene trediedel af jorderne, måtte de nu have erstatning gennem 1½ mio sække superfosfat.¹⁶³

Mere var på vej. I september 1945 kom Fordson-traktorens afløser »Fordson Major« til landet. Forstander Fr. Heick, St. Jynde vad forsøgsstation, så under et besøg i Uppsala et forsøg med ukrudtsbekæm-

pelse ved hjælp af dinitroortokresol-præparater. Det var fremtiden, mente englænderne.¹⁶⁴ USAs tilsvarende opdagelse fra krigens tid var hormonpræparaterne 2:4 – diklorfenox-eddikesyre, der kunne klare agerkål, agersennep, hvidmelet gåsefod m.m. Planterne sygnede lige så stille væk. På St. Jynde vad var man desuden i gang med forsøg med kunstvanding. Ved et tryk på 5 atmosfærer og med en sprederadius på 30 m kunne en regntubespreder klare 1/4 ha i een opstilling.¹⁶⁵

Stadig var det dog velkendte signaler, der tilgik landmændene om arbejdet i markerne. Let overfladebehandling ved forårsarbejdet var fortsat sagen. Et enkelt træk med Howardsharven kunne hæve kornudbyttet fra 45 hkg til 47,3, hævdede gdr. Poul Karlshøj, St. Heddinge.¹⁶⁶ Byg og havre giver størst merudbytte ved 1. og 2. sæk salpeter, hvede og rug ved 3. og 4. sæk, var Karsten Iversens opfattelse. Stærkt staldgødede rodfrugter betalte normalt ikke for større mængder salpeter.¹⁶⁷

Tredivernes forenede tvillingepar Maja og Keniabyg holdt endnu stillingen i 1947, medens ellers så lovende sorter som Freja (1942ff.) og Rigelbyg (1944) havde været en skuffelse, skrev konsulent H.K. Olsen.¹⁶⁸ Lejesædsgrænsen var stadig et problem.

Den hårde vinter 1946–47 og den varme, tørre sommer 1947 skabte unægtelig ikke problemer med lejesæd og den slags. De fleste hvedemarker måtte pløjes om, og græsrodderne var stærkt medtaget efter lang tids barfrost. Kornet fik for kort vækstperiode, og af rodfrugterne gav kun kålroerne et hæderligt udbytte.

For husdyrbruget var årene 1942–47 præget af en beskeden, men fortsat fremgang. Hold hus med foderet, lød det for-

manende fra eksperterne, når kvæget skulle sættes på stald efter sommerens græsning. Hvis kvæget fik 7 FE i grovfoder sammensat af 5 FE i roer, 1 i halm og 1 i ensilage eller hø, kunne dette foder sammen med 1 kg korn med tilsat kødbenmel give 7 kg mælk i spanden. Ved at forøge rationen steg mælkeydelsen tilsvarende, skrev K. M. Andersen.¹⁶⁹

Proteinfoderet var helt klart en mangelvare, og derfor blev en del skummetmælk fodret i kvæg i stedet for svin, uagtet sidstnævnte normalt betalte den højeste pris herfor. Desuden stjal byernes mælkeforsyning og kornordningen en god bid af svinenes foder, sagde slagteriernes Marius Byriel i radioen 22/4 1942. Landmændene skulle da give deres svin kogte kartofler og især sørge for, at svinene kom helskindede igennem trængslerne.¹⁷⁰

I løbet af sommeren 1942 viste svinetællingerne da også en fremgang, der må have glædet Byriel og alle andre slagterifolk. Professor Johs. Jespersen rekapitulerede da ved forskellige lejligheder principperne for økonomisk svinefodring. Foderforbrugget ved en vægt på 90 kg var på forsøgsstationerne 4,06 FE pr. kg tilvækst, i praksis dog snarere 4,48, og ville man producere 150 kg's svin da 4,99 FE.¹⁷¹

For kvæg som for svin var begrebet staldhygiejne ved at vinde hævd. Masser af lys, frisk luft og god plads lød kravene på. Fluebekæmpelsen burde heller ikke forømmes. Så tidligt som i 1941 ansattes en malke- og hygiejnekonsulent, Kr. Dahlgaard Jensen, i Ribe og Ringkøbing amter samt Sønderjysk Mejeriforening.¹⁷²

En ny tid var langsomt, men sikkert ved at bane sig vej. Allerede sommeren 1942 kunne man konstatere, at kunstig inseminering af kvæg var en kendsgerning som

avlsfaktor, og det betød mange tyreholdsforeningers endeligt.¹⁷³ I 1945 barslede den kunstige inseminering med et nyt begreb, afkomsprøvestationer. Her prøvede man tyrenes arveegenskaber ved at samle et hold på 15–20 kvier uden tanke på mødrenes afstamning. Dermed håbede man på at få bugt med nogle alvorlige problemer for kvægavlen såsom en arvefejl ved RDM i form af »lamme kalve« og kvægets alt for store ufrugtbarhed, »en svøbe for vort malkekvægshold«, som J. Gylling Holm udtrykte det.¹⁷⁴

Ved årsmødet 22/5 1947 i De samvirkende Kvægavlsforeninger med kunstig inseminering blev medlemstallet opgjort til 71.562 besætninger med 450.000 køer og 654 tyre. På 7 afkomsprøvestationer med 14 tyre var man i fuld gang med et avlsarbejde, som gav gode løfter for fremtiden. En ydelse på 241 kg smør i 304 dage hos 15 kvier efter en enkelt tyr »Pax Horsens« måtte få alle kvægavlsinteresserede til at spidse øren.¹⁷⁵

Svineavlen kunne ikke møde med dens slags resultater. Fællesdommer Rasmus P. Jeppesen, Roskilde, konstaterede i sommeren 1947 noget mistrøstigt, at det krævede 480 FE at fodre en alm. slagterigris op til 90 kg, og det var immervæk 80 FE mere, end den dårligste gris på en forsøgsstation for-tærede. Slagtekvaliteten var heller ikke førsteklases, konstaterede han. Idealet var en 90 kg tung og 94 cm lang gris med 3,4–3,5 cm tykt ryglæsk.¹⁷⁶

Skummetmælk var stadig det vigtigste proteinfoder for svin, men de mange kaseinfabrikker og -tørrerier, der skød op rundt om i landet, udfoldede her en stigende konkurrence om mælken. Dog var det muligt at erstatte halvdelen af svinenes skummetmælk med valle, notabene af god kvalitet.¹⁷⁷

Ferguson-traktoren blev især husmandsbrugets erstatning for hestekraften.

Ugeskriftets udsendte medarbejder besøgte i efteråret 1947 gårdejer Peder Hansen, »Borggård«, Nakke. Snart talte de om Peder Hansens største succes som kvægavler »Højager Nakke«. Den kostede den nette sum af 5.000 kr. + 5.000 kr., hvis den opfyldte betingelserne. Det gjorde den så rigeligt, men Peder Hansen var ikke blind for farerne ved indavl. Nu var en ny generation af Nakke-køer og -tyre på vej. Kunne den mon stå sig i konkurrencen med afkomsprøvestationernes mange brugedyr af præmie kvalitet.?

Teknik må der til

I maj 1948 bragte Ugeskriftet et billede af det tekniske vidunder, den nye Ferguson-traktor, udstillet på årets Bellahøjskue.

Desuden omtalte man noget senere indgående en traktordemonstration på Kollerkolle ved Furesøen, hvor den nye Fordson Major kom på prøve. Længere strakte man sig ikke i dyrkelsen af den omsiggribende maskinkult, dansk landbrug for alvor blev grebet af i 1948. Den 2. verdenskrig var nu historie, set med landmandens øjne.

På dyrskuerne landet over var det maskinudstillingerne, der trak det største antal tilskuere. Bevares, man beundrede fortsat de smukke præmiedyr, men med en nagende tvivl om, at den gammeldags husdyravl med dens dyr-til-dyr-metode fortsat var sagen. Som medlemsblad for den nye landsforening til kunstig sædoverførsel måtte Ugeskriftet dele denne opfattelse.

Alligevel er det påfaldende, så forsigtig og afventende en holdning, man udviser i spørgsmålet om landbrugets mekanise-

ring. De mange maskinstationer, der opstod i de første efterkrigsår, omtales kun periferisk.

Lidt mere spalteplads ofrede man de nye former for ukrudtsbekæmpelse, »Den klassiske krig i forårsmarken«, som en overskrift formulerede det. Først blev kålroerne i den ellers så gode sommer 1948 angrebet af jordlopper, men de forsvandt, da de blev pudret godt til med D.D.T. En julitørke fremlokkede imidlertid en sand invasion af lus i de samme kålroer, og på omkring 1/8 var der ikke et blad tilbage. Desuden hærgedes roerne af galmyg og bakteriose. At kornhøsten samtidig satte rekord med 2,9 mio t, er en helt anden historie.

Men foråret 1949 var landmændene godt rustede til at gå i krig med forfædrenes største fjender: ukrudt og skadedyr. DDT 666-midler, parathionmidler, bedre kendt som bladan og hormonpræparater: 2-4D og 2M4K stod klar til rådighed. Overalt fandtes motorsprøjter, der på kort tid kunne hylle markerne ind i tåger af fortyndet gift.

Næste år kom følgende melding fra forsøgsleder O. Hammer, Statens Biavlfsforsøg: 50 ud af 100 forgiftninger af bier skyldes sprøjtning med hormomidler af blomstrende mælkebøtte og agerkål. De skulle sprøjtes, før de gik i blomst.¹⁷⁸ Og ikke al ukrudt lod sig bekæmpe ad kemisk vej: Kvik skulle stadig bekæmpes gennem skrælpøjrning med efterfølgende brug af kultivatoren, betonedes konsulent M. Greve, Roskilde. Ved angreb af fodsyge skulle jorden blot løsnes, men det skulle ske over flere omgange.

Derefter skulle de inficerede plantedele pløjes dybt ned i jorden.¹⁷⁹

Som det vil blive vist nedenfor,¹⁸⁰ diskuteredes ivrigt husdyrbrugets fremtidige

placering i et mekaniseret landbrug. Kvægløst landbrug praktiseredes nu ikke blot af storbrugets mænd, men også af gårdmænd, mest dog af det ældre slægtled, for hvem arbejdet i stalden var blevet for besværligt.

Det stod efterhånden klart for de fleste, at der måtte nytænkning til, om husdyrbruget skulle klare sig i kapløbet mellem priser og omkostninger. Køernes mælkeydelse måtte forbedres over en bred front. Mange hævdevundne synspunkter og holdninger måtte tages op til revision. Meget tyder på, at R.D.M.-avlen er i krise, mente konsulent Karl E. Nielsen, Sorø. Men modsat mange andre i samtiden udpegede han den kunstige inseminering som ondets rod. Visse »modetyre« fik for hurtigt en prominent placering i avlsarbejdet.¹⁸¹

Forsøgsleder Frode Mortensen, Forsøgslaboratoriet, afviste kritikken. Afkomsundersøgelserne samlede sig om to niveauer: Højagerlinien og Eskelinien, og de lå begge på en smørydelse på 200 kg. Det var da udmærket. Koen på 150 kg smørydelse kunne ved rationel fodring hurtigt gøres 30 kg bedre.¹⁸²

I mangt og meget kunne konsulent Th. Vendelbo Andersen, Horsens, være enig heri. Alt for mange steder fodredes der på slump ud fra princippet 1 pund kraftfoder til 4 pund mælk. En almindelig ko åd 2.800 FE om året. Fik man blot 0,1–0,2 kg mere mælk pr. FE, gav det 1.000 kr. mere om året.¹⁸³

Man prioriterer avlsdyrenes bygning for højt, mente konsulent Sv. Aage Maarssø. Konstitutionen stod sidst på avlsprogrammet. Rækkefølgen burde være ydelse, konstitution og bygning. Mælkeorganernes størrelse, form og ophængning måtte helt frem i forgrunden. Jerseyavlerne tog kun

Landboorganisationernes auktion i Dronninglund. Nu handles der grise, senere kommer turen til kvæget.

økonomiske hensyn, det kunne man lære noget af. Mange SDM-avlere købte nu hollandske tyre, og det ville nok forbedre racen.¹⁸⁴ En statusrapport viste da også, at jerseyavlen på Fyn havde gjort store fremskridt siden etatsråd Jørgen Larsen, Gårdbogård, i årene 1896–1909 importerede de første avlsdyr. En enkelt ko gav i året 1947 ikke mindre end 301 kg smør.¹⁸⁵

Svineproduktionens foregangsmænd kunne modsat kvægavlerne konstatere, at den nye 4-års Englandsaftale om levering af bacon til faste priser gav basis for en tilfredsstillende produktionsøkonomi. Problemet var imidlertid, at der ikke var små grise nok til at klare efterspørgslen. Skummetmælk var der heller ikke for meget af, selv om svinene nok betalte mere herfor end kaseinproduktionen. I værste fald kunne 3 kg skummetmælk erstattes af 240 gr kødbenmel, blandet i kornet.¹⁸⁶ Ved fodringsforsøg brugte man 250 FE til at fede en slagterigris op fra 20 til 90 kg. I praksis lå man nok 20–25% højere, og det kunne næppe betegnes som rationel fodring.¹⁸⁷

Landbrugets forædlingsindustri 1931–50. Mejerier og slagterier

I et foregående afsnit om samme emne¹⁸⁸ påpegedes det, at de toneangivende blade i den landøkonomiske debat ikke beskæftigede sig synderligt meget med spørgsmålet om forædlingsindustriens placering i en produktionsøkonomisk sammenhæng. Ville man som almindelig landmand have indblik i de respektive branchers interne forhold, måtte man ty til Andelsbladets referater fra årsmøder o.lign. i de store andelsselskaber.

Denne situation ændrer sig ikke afgørende i denne periode bortset fra, at der i 1940'ernes slutning er spredte tilløb til en debat om mejeribrugets strukturproblemer. Man kan tværtimod få den opfattelse, at Ugeskriftet i perioder helt opgiver at bringe stof af denne art, måske fordi den interne debat i de to store brancher mejerier og slagterier gennem 1930'erne og i begyndelsen af 1940'erne er blevet stærkt

politiseret i konsekvens af LS-bevægelsens agitation.

Mejeribrugets produktionsforhold i løbet af perioden fremgår af følgende tal:

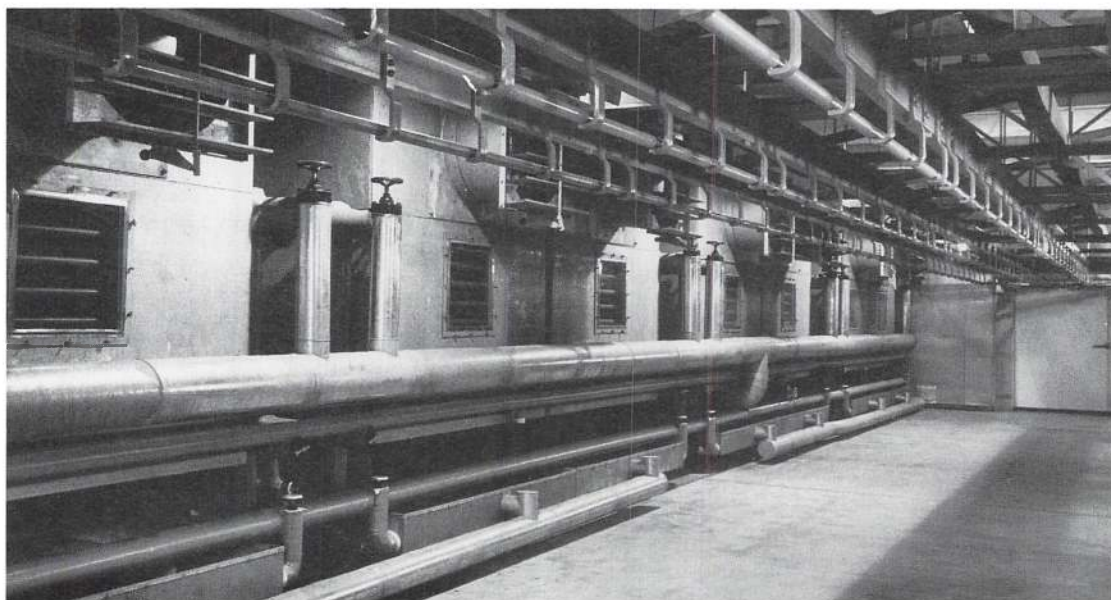
År	Antal leverandører pr. mejeri	Antal køer pr. mejeri	Kg mælk pr. ko	Antal kg mælk pr. kg smør
1931–32	143	1.136	3.042	23,5
1933–34	145	1.156	2.892	23,8
1935–36	142	1.130	2.889	23,8
1937–38	145	1.136	3.006	23,0
1939–40	146	1.143	2.996	23,0
1942	146	990	2.123	22,1
1944	142	1.000	2.309	22,5
1946	142	1.070	2.705	22,4
1948	142	1.034	2.438	22,3
1950	143	1.129	3.180	21,7

I sin årlige anmeldelse af mejeristatistikken i Ugeskriftet fremsatte A.P. Hansen, Statens Forsøgsmejeri, en række kommentarer til oplysningerne og deres tolkning. Et tilbagevendende problem for mange mejerier var det forhold, at der gik mere mælk ud af mejeriet, end der kom ind. Efter A.P. Hansens opfattelse skete det ved, at en del skyllevand fra kærnen uden videre blev ledt over i kærnemælken. »Der er god grund til af passe på vandpumpen ...«, lød hans ironiske kommentar i 1933.

Den debat, der opstod i 1930'ernes slutning om store contra små mejerier,¹⁸⁹ fandt ikke vej til Ugeskriftet. I juli 1941 bragtes dog et mindre indlæg under overskriften »Mejerier eller smørfabrikker«. Indsenderen ville åbenbart gå kompromisets vej, idet han foreslog at omdanne de små mejerier til skummestationer. Herfra skulle den afskummede fløde sendes videre til en smørfabrik.

Lige efter 2. verdenskrig begyndte en ny sammenlægningsdebat. Dansk Landbrug gav da i en lederartikel udtryk for den tankegang, at en ombygning af mejerierne ikke var praktiserbar, sådan som materiale-situationen tegnede sig. Der var også ideologiske grunde til at holde fast ved de små mejerier, fordi andelshaverne her kunne øve direkte indflydelse. Nok produceredes der en del dårligt smør på små mejerier, men det var nok så meget andelshavernes skyld som mejeriernes. Og andelshaverne blev ikke bedre af at komme i et stort mejeri.¹⁹⁰

Ugeskriftet bad i stedet en specialist i mejeribrug, professor H.M. Jensen, om en redegørelse, da sagen et par år senere nåede frem på redaktionens bord. Professor Jensen gik klart ind for en sammenlægning. Der var mange penge at spare i reducerede driftsudgifter. Desuden trængte mange små mejerier til fornyelse, fordi

Gennem oprettelse af moderne frysehuse fik slagterisektoren øget mulighed for at styre afsætningen af fersk kød. Billedet viser Agricolod i Esbjerg, organiseret i 1964 som et fælles brancheforetagende.

man under 1930'ernes krise bortsparede modernisering nr. 2 (nr. 1 skete før 1914). En del små mejerier havde mistet retten til at føre lurmærket, da de ikke kunne nå op på de 10 points, der var nødvendig for at få fejlfrit smør.¹⁹¹

Desuden taltes der mand og mand imellem om hygiejneproblemer. Det mærkede især ostemejerierne. Lagrene hobede sig op mange steder, fordi landmændene ikke overholdt forskriften om, at mælk fra penicillinbehandlede køer ikke måtte sendes afsted de første 4 dage efter behandlingen. Oste skulle dufte, ikke lugte – af for mange smørsyrebakterier.¹⁹²

Slagterier, ægpakkerier og andre forædlingsindustrier var som antydnet ikke inddraget i den landøkonomiske debat. På slagterisiden var der i udpræget grad tale om en envejskommunikation, idet land-

mændene med mellemrum fik besked på at lave bedre baconsvin. Kun ved enkelte lejligheder vendtes opmærksomheden den modsatte vej. Professor Johs. Jespersen kritiserede med mellemrum udskæringskvaliteten på slagterierne, men herudover var slagteriteknologi og – organisation et anliggende for fagfolk, ikke for svineproducenter.

Ydre og indre produktionsrammer

I de nærmest foregående kapitler er vist, hvorledes teori og praksis virkede sammen i de 20 bevægede år fra 1931 til 1950. Det vil herefter være opgaven at se nærmere på det resultat, landmændene fik ud af deres anstrengelser, og hvorledes dette blev bedømt af en samtid og en eftertid.

De ydre og indre produktionsbetingelser, landmændene virkede under, undergik ikke fundamentale ændringer i løbet af perioden. Stadig var brugsformen sammensat af flere driftsgrene, der suppleret med indkøbte rå- og drivstoffer tilvejebragte det nødvendige produktionsresultat. For de fleste var indtægten herfra stor nok til at opretholde en levefod, man ud fra tidens normer og sædvaner fandt passende. I det lokale miljø fandtes den service og den arbejdskraft, der var nødvendig for at få bedriften til at fungere.

Alligevel var der skygger i det fremtidsbillede, landmanden kunne danne sig i ledige stunder. Bilen og radioen gjorde ligesom afstanden kortere, og byen med dens fabriksmiljøer rykkede derved tættere på. De unge ved landbruget følte sig stærkt fristet af de ordnede arbejdsforhold og den højere dagløn, der her stilledes dem i udsigt. Hertil kom de mange anlægsarbejder, det offentlige og senere den tyske værne-magt iværksatte. Det skabte lønkonkurrence, og hen mod periodens afslutning var landmændene i fuld gang med at erstatte arbejdskraften med moderne teknik. På dette tidspunkt var omkostningerne imidlertid løbet langt foran priserne.

Dette omverdensbillede måtte landmændene naturligvis acceptere som den kendsgerning, det var. Og ikke engang på deres eget domæne kunne de selv bestemme de ydre rammer. Idet størstedelen af deres produktion skulle eksporteres, satte faktorer som en verdenskrise og en verdenskrig forholdsvis snævre rammer for produktionen. I samarbejde med landbrugs-egne organisationer udmøntede regering og rigsdag da løbende det regelsæt, der skulle afbalancere den forhåndenværende produktionskraft med afsætningsvilkårene.

Under 1930'ernes krise hed overskriften produktionsregulering, i krigens år national forsyningsstjeneste. Da en ny tid indfandt sig i 1948, måtte dansk landbrug se den situation i øjnene, at et »frit« verdensmarked for fødevarer ikke lod sig genetablere. I stedet måtte man handle sig frem til internationale aftaler og markedsordninger.

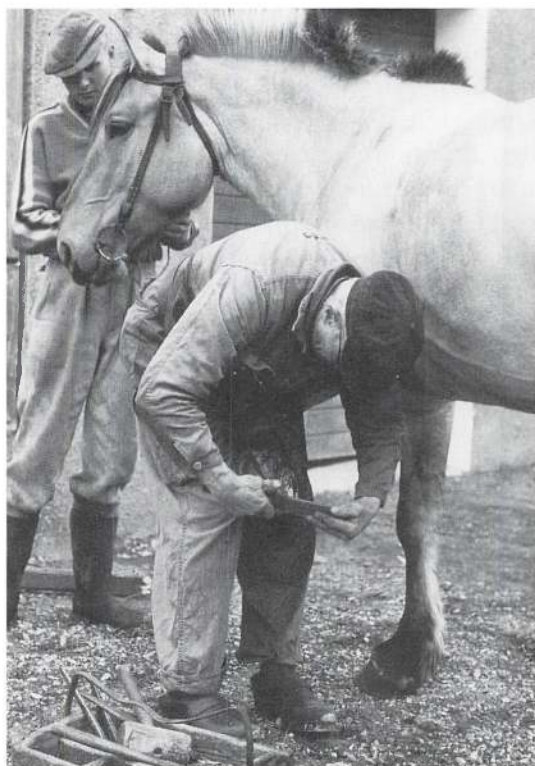
Sådan var nu engang vilkårene. Alligevel gik livet stilsfærdigt videre i den danske landsby. Udadtil kunne landmændene nok give stærke udtryk for deres usikkerhed over for fremtiden, men indadtil holdt traditionens og vanens magt dem fast forankrede i det livsmønster, de var vokset op med.

Under krisen gjaldt ingen begrænsninger for markbrugsrets tilrettelæggelse bortset fra de betingelser, man som sukkerroedyrker måtte acceptere i kraft af sukkerordningen af 23/3 1932. Til gengæld fik man mere for sine roer, akkurat som kornordningen af 13/12 1933 med dennes senere forlængelser garanterede korndyrkerne nærmere fastsatte mindstepriser via en afgift på importeret korn. Det mindre brug på op til 55.000 kr.'s grundværdi, senere 10.000 kr., fik efter en faldende skala afgiftsbeløbet udbetalt til billigførelse af det nødvendige kornkøb.

Husdyrbruget var i samme periode kun underkastet én produktionsbegrænsning, den tidligere omtalte svineregulering. Det stod dog landmanden frit for at levere svin uden kort, men da prisen så var mere end halveret, satte det snævre grænser herfor. De øvrige ordninger for kød og smør, også af 13/12 1933, havde alene prisstøtte som mål.

I krigsårene og i den nærmest følgende periode var produktionen ikke kvoteret. I

Endnu i 1960ernes begyndelse havde landsbysmeden meget arbejde med at sko heste. I dette tilfælde drejer det sig om en fjordhest, husmandslandbrugets foretrukne trækdyr.

stedet gennemførtes en kornordning, hvorefter landmændene mod erstatning skulle aflevere det meste af rug- og hvedeavl. Af hensyn til forbrugerne indførtes maksimalpriser på de fleste landbrugsvarer. Dette system blev efter krigen ændret til forbrugertilskud, der samtidig sikrede landbruget minimumspriser på hjemmemarkedet.

Autoriteterne, politiske, organisatoriske og landbrugsfaglige havde nu talt. Hvorledes reagerede landmændene på budskabet?

For markbrugets vedkommende opretholdtes balancen mellem driftsarealets tre hovedgrupper: korn og bælg­sæd (godt 41%), rodfrugter (16–17%) og græs og grønfoder (knap 23%). Arealet med frø og industriafgrøder stiger i 1940'erne fra 1,5 til 2,9%. Den største ændring består i, at græsarealer uden for omdriften går ned fra 17% til 14,6%, stadig i % af landbrugsarealet. Brakarealet reduceres fra 1,6% til 0,4%.

Inden for de enkelte grupper sker små forskydninger. Hvede går tilbage i 1940'ernes begyndelse, mens rugen går frem. Byg­gens andel vokser fra 11,1% til 13,8%, mens havre og blandsæd går tilsvarende tilbage. For rodfrugternes vedkommende består den største ændring i, at runkelroen afløses af fodersukkerroen.

Det gennemsnitlige kærneudbytte stiger fra 22,4 a.e. pr. ha til 27,8, en fremgang på knap 25%. For de enkelte kornsorter for­deler fremgangen sig således: Hvede og rug: ca. 33%, byg og havre godt 22% og blandsæd 0,9%. Når det gælder rodfrugter, kan der for rodudbyttet fra foderroer registreres en fremgang på ca. 15%, for fodersukkerroer alene 20%.

Inden for husdyrbruget er svineholdet den sektor, hvor man stærkest mærker ændringer i produktionsvilkårene. Fra en bestand på 5,4 mio i 1931 synker tallet til 2,8 mio i 1938 og 1,2 mio i 1942. Derefter sker en gradvis fremgang til 3,2 mio i 1950. Bestanden af malkekøer topper i 1933 med 1,8 mio, men reduceres gradvist til 1,5 mio.

Landbosliddet omskrevet til tal

1930'ernes krise blev naturligvis livligt debatteret i samtiden. Med mellemrum fremkom statistiske og regnskabsmæssige oplysninger, der overbevisende fortalte den samme historie om landbrugets økonomiske misère. En blot nødtørftig dokumentation af tallenes tale ville helt sprænge rammerne for denne fremstilling, og derfor kan der kun gives et meget forenklet billede af krisen. Det samme gælder den ikke mindre ophedede debat i 1940–45 om landbrugets stærkt bedrede indkomstsituation og om misforholdet mellem indtægter og udgifter op mod 1950. På Landbohøjskolen fik disciplinen landbrugsøkonomi et helt nyt betydningssindhold, da K. Skovgaard i 1942 udnævntes til professor heri. Her uddannedes en række landbrugsøkonomer, som på organisationsniveau og ude i foreningerne satte et afgørende præg på erhvervets landøkonomiske selvforståelse.

Det kraftige prisfald i 30'ernes begyndelse på animalske produkter måtte i sammenhæng med den noget stivere omkostningsstruktur bringe forrentningsprocenten ned på et lavt niveau, jfr. ovenstående oversigt. Professor O.H. Larsen og fuldmægtig Johs. Ridder fra Landøkonomisk Driftsbureau tolkede resultatet på samme måde. Der var tale om en krise, men det skulle man ikke drage for vidtgående slutninger ud fra. Det var Ridder meget om at gøre at fastholde de eksisterende driftsformer. Over for den kritik, der rejstes mod kvægbrugets vaklende økonomi, ville han gøre gældende, at en ekstensiv drift ikke ville kunne forrente de faste anlæg. Kvægbrugets faste omkostninger lod sig ikke uden videre nedbringe.¹⁹³ Det kunne kvægbrugsfolk som Niels Bredkjær fra Tune

Landboskole og Ugeskriftets K.M. Andersen naturligvis ikke være uenige med ham i. Det var nu som før landmandens dygtighed, det kom an på, betonedede sidstnævnte.¹⁹⁴

O.H. Larsen vendte sig især mod de røster, der rejste sig om arbejdsbesparelser. Under alle omstændigheder var det en sag for det store brug. For det lille brug gjaldt det i stedet om at udnytte arealet så intensivt som muligt.¹⁹⁵ I et senere arbejde udtrykte han dette endnu skarpere: De faldende priser på husdyrprodukter ramte husmandsbruget hårdere end andre brugsstørrelser. Var bruget for lille (under 5 ha), blev arbejdskraften ikke udnyttet fuldt ud, og var det for stort (11–12 ha),¹⁹⁶ kunne én mand ikke klare det alene. Det blev ofte hævdet i samtiden, at ordningen med svinekort i særlig grad var til fordel for husmandsbruget. Ser man imidlertid på storbrugets forrentningsprocenter, er det imidlertid påfaldende, at netop denne driftsform stod sig bedst i reguleringsperioden. At husmandsbruget ikke klarede sig særlig godt i konkurrencen med andre brug stod allerede da klart for de fleste. Realpolitisk betragtet var det dog umuligt at standse udstykningen på så tidligt et tidspunkt.

Allerede fra regnskabsåret 1933–34 begyndte situationen at bedre sig, og tonen i Johs Ridders oversigter blev stadig lysere. Nok klarede husmandsbruget sig ikke så godt på grund af den store arbejds- og kapitalintensitet, men vigtigere var dog den opnåede arbejdsfortjeneste. Den havde de sidste 10 år været på 1.200 kr. i gennemsnit, og over 20 år det samme som en landarbejder tjente.¹⁹⁷

Over for denne traditionelle opfattelse af krisen som et midlertidigt fænomen stod en K. Skovgaards klare og præcist formulering

To generationer mødes, mens mælkejungerne med retur-mælken fra det lokale mejeri hentes ind.

P.S. Hunden er en senere tilføjelse.

rede opfattelse: at krisen skyldtes en overproduktion af landbrugsvarer. Overalt var der for mange beskæftiget ved landbruget. Den samtidige krise i byerhvervene havde forhindret den afvandring fra landbruget, der under normale forhold ville have været den naturlige reaktion på prisfaldet. Markedsmekanismen var ganske enkelt sat ud af kraft. Landbruget var dermed forhindret i at gennemføre den mekanisering, der kunne have bortsparet den over flødige arbejdskraft. Derfor måtte dansk landbrug, som tilfældet var i Tyskland og U.S.A., have hjælp til at bestemme sine priser, ak-

kurat som tilfældet var for industrien.¹⁹⁸ Med andre ord: prisregulering skulle kombineres med produktionskvotering. Det kunne lettest ske ved at etablere en stor landbrugskorporation som den tyske Reichsnährstandsordnung.¹⁹⁹

Den 9. april 1940 satte imidlertid en stopper for alle spekulationer over tyske modeller for danske løsninger, selv om ingen ringere end Ths. Madsen-Mygdal ikke veg tilbage fra at forestille sig dansk landbrugs mulige placering i et fremtidigt tysk domineret Europa.²⁰⁰ I stedet vendte interessen sig mod de nære ting. Efter pres fra konsulentside indførte Landøkonomisk Driftsbureau, nu med Ridder som leder, en 3. form for forrentningsprocent. Den beregnedes ud fra den »investerede kapital«, d.v.s. gennemsnittet af de sidste 20 års handelsværdi. De fleste drev jo ikke landbrug for at få kapitalen forrentet, men for at få betaling for den præsterede arbejdsydelse, præciserede konsulent Th. Bro Pedersen, Ålborg.²⁰¹

Som det fremgår af diagrammet ovenfor, kunne landbruget fremvise gode regnskabsresultater under Besættelsen. Til gengæld var de første år efter krigen ikke nær så givtige. Skovgaard måtte da sætte et stort spørgsmålstejn ved det økonomisk forsvarlige i at fortsætte, eller ligefrem forøge udstykningen til husmandsbrug. Normalt hævdede husmandssagens venner, at såvel bruttoudbyttet som det samfundsmæssige udbytte var 2–300% større i husmandsbruget end i storbruget. Det var efter hans opfattelse en forkert problemstilling. I stedet skulle man se på den værdiforøgelse, forædlingsværdi, der indkasseredes. Den måtte svare til den aflønning, den investerede kapital og arbejdskraft kunne få andetsteds. Han hævdede

nærmest til den opfattelse, at investeringer i husmandsbrug ikke svarede regning.²⁰²

Godt et års tid senere tog Skovgaard principiel stilling til spørgsmålet om omkostningernes tilpasning til en situation med prisfald. Så længe som totaludbyttet steg tilsvarende, ville landmændene øge intensiteten ved at investere mere arbejde og kapital. Men ved en kombination af prisfald og stigende omkostninger søgte landmændene først at hæve priserne. Dernæst ville man erstatte de variable omkostninger, d.v.s. arbejdskraften, med faste, d.v.s. kapital. Resultatet ville blive øget produktion og produktivitet eller med andre ord en rationalisering. I modsætning til 1930'ernes situation var man nu indstillet på at hæve landbrugets priser, også af sociale grunde.²⁰³

Vi har haft en regulær mekaniseringsfeber efter 1945, lød hans vurdering. Ca. 82.000 helårsarbejdere havde forladt landbruget 1938–48. I stedet købte man maskiner og traktorer. De øgede maskinomkostninger havde dog opædt besparelsen på hesteholdet og lidt til. Det var de højere priser og ikke omkostningerne, der havde motiveret mekaniseringen.²⁰⁴

Skovgaard fandt desuden, at landmændene i de senere år havde foretrukket kornet fremfor grovfoderet. Erindrede man sig roernes store pasningsudgifter, fik man sin arbejdsindsats bedre aflønnet i kornmarken end i stalden. Kun ved en meget intensiv roe- og græsproduktion plus et mælkeudbytte på 4.000 kg pr. ko kunne husdyrbruget klare sig i konkurrencen med et kvægløst landbrug.²⁰⁵

Når Skovgaards synspunkter her er tilføjet så megen plads, skyldes det, at han mere end nogen anden i samtiden personificerede det radikale holdningsskifte, der

var på vej i landbrugsøkonomien. Den tilbageskuende metode med udgangspunkt i landbrugsregnskaberne og dermed i praksis gav nu plads for en teoretisk tilgangsvinkel. Med begreber og teknikker hentet fra nationaløkonomiens og driftsøkonomiens verden ville man nu beregne sig frem til et resultat i stedet for at lade erfaringerne diktere vejen ind i fremtiden.

Skovgaard og hans elever drog to sæt konklusioner af dette metodeskifte. For det første skulle man informere de politiske beslutningstagere om de landbrugsøkonomiske konsekvenser af den linie, der blev lagt. Overså de alligevel advarselssignalerne, skulle landbruget have kompensation for indtægtsnedgangen. For det andet skulle landbrugsøkonomerne overbevise landmændene om, at de i stedet for at lade sig lede af traditionerne skulle tage viden-skaben til hjælp. Hvis en given produktionsform ikke var eller kunne blive rentabel, skulle den bortskæres. I fremtidens landbrug var der kun plads for den dygtige og effektive erhvervsudøver.

Oprettelsen af Landbrugets produktions- og afsætningsudvalg 1948 må ses i denne sammenhæng.²⁰⁶ Marshallhjælpens stedlige repræsentanter og de politiske myndigheder fik dermed den nødvendige information om de alternativer, en given situation rummede. Landmændene skulle instrueres om at holde bedre hus med de rådige forsyninger. Det mest markante udtryk her for var pjecen »Aktuelle fodringsproblemer«, adresseret »Til Danmarks Jordbrugere!«, januar 1950. Her blev de 210.000 landmænd i en personlig dusform instrueret om at økonomisere mest muligt med foderet. For svineproduktionens vedkommende blev instruktionen udmøntet i en konkret fodringsvejledning.

Husmoderens arbejde på en gård krævede stor fysisk indsats, da man før i tiden ikke rådede over tekniske hjælpemidler som i en moderne husholdning.

Landbolivet i krisens og krigens tegn

I 1925–26 grundlagdes som ovenfor berettet husmandskolonien Rønhave på Als.²⁰⁷ Netop som beboerne skulle til at høste frugterne af deres anstrengelser, var krisen over dem. Selv om mange kom bagud med deres skatte- og terminsbetalinger, måtte ingen gå fra gården af den grund. I stedet lagde man sig efter nye afgrøder eller driftsformer. Fjerkræet fik øget betydning, hvad de mange hønsehuse fra den tid vidner om. Frugtavl var også en mulighed. I videst muligt omfang blev driften intensiveret, og her fik familien god brug for den børneflokk, der nu var ved at vokse op. I stedet for at gå arbejdsløse som deres kammerater i byerne kunne de hjælpe til i bedriften og på den måde føle, at de ikke var helt overflødige.

Omkring 1936–37 begyndte situationen imidlertid at lysne lidt. For første gang i flere år blev der råd til at købe nyt tøj til

børnene – og manden kunne i fælleskab med naboen få sig en selvbinder. De fleste havde kun én hest, og derfor var det nødvendigt at gå sammen med naboerne, når større arbejdsopgaver skulle løses. De ville gerne have haft lidt mere jord, men først omkring 1950 kunne dette ønske i nogen grad imødekommes. Som de fleste statshuse var brugene for små til at give underhold for en familie.

For enhver landmandsfamilie gjaldt det, at når manden gik på arbejde, var det konens og børnenes sag at passe bedriften. At våge ude ved en griseso, der skulle føde, kunne også være en opgave for husmoderen. Malkearbejdet var normalt mændenes sag, men under krisen i 1930'erne havde de mindre gårde ikke altid råd til at holde karle for slet ikke at tale om piger.²⁰⁸

I en krisetid blev sparsommelighed ikke alene en dyd, men også en nødvendighed. Det berettes således om en husmandsfamilie, at den end ikke havde råd til at købe det frimærke, der skulle klistres på kuver-

Storvask på en bondegård var meget arbejdskrævende, især hvor man også vaskede for karlene. Men snakken gik livligt...

ten med anmodning om henstand med renterne. Lidt æggepenge kunne dog i nogle tilfælde betale en pakke med babytøj fra Daells Varehus.

Som antydet blev tiderne bedre fra midten af 30'erne. En del fik pumpen udskiftet med indlagt vand, hvad enten kilden var gårdens eget vandværk eller et lokalt andelsselskab. I 1947 havde knap 1/3 af hjemmene vand i stuehuset, men kun i halvdelen af tilfældene var det tale om et system med vandhaner. De mest velstillede købte sig en hjemmefryser, så det saltede flæsk kunne afløses af ferske varer, andre gik ind i en andelsfryseforening, der ofte var etableret i forbindelse med andelsmejerier.

Anlæg med flaskegas toges for alvor i brug i 1940'ernes sidste år. Den veltjente primus kunne da sættes på loftet. Efterhånden som de kvindelige medhjælpere rejste til byen, måtte arbejdet i landbohjemmene rationaliseres. På Præstøegnen oprettede man i 1940'erne andelsvaskerier

for at aflaste husmødrene i det daglige arbejde.

Landbokvindens rolle var på mange måder ved at blive omtolket. Og manden havde brug for hjælp, når han stod der alene med sin traktor på en affolket gårdsplads. Selv lænkehunden var bortrationaliseret.

Børnene havde fået længere til skole. Efter flere forgæves forsøg lykkedes det den radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen at få gennemført en ny folkeskolelov i 1937. Købstadsbørnene skulle oven på en 4-årig grundskole enten gå i eksamensmellemskole eller eksamensfri mellemskole, begge af 4 års varighed. Deres kammerater på landet skulle i deres 7 års skolegang have lige så mange timers undervisning. Det kunne enten foregå som hidtil i en lille udelt skole på 1, 2 eller 3 klasser – for næsten 60% af alle landsby-skoler var det sagen – eller i en større skole med 4–7 klasser som en 3-årig forskole og en 4-årig hovedskole. Flere kommuner

kunne dog indgå skoleforbund om en fælles hovedskole, der så kaldtes centralskole. Skolen kunne endelig indrettes som en købstadsskole, men det kostede jo mange penge. Der blev dermed brug for mange dispensationer, som også gjaldt de ellers så faste krav i loven om gymnastiksale med omklædningsrum og bad og om en sportsplads i enhver kommune.²⁰⁹ Tre skolegenerationer endnu skulle følge efter hinanden, inden den stråttækte skole gav plads for teglhængte murstenskomplekser, centralskolen kaldet med skoleinspektører og alt det dér.

Der blev næsten tænkt mere på de unge end på børnene, når det gjaldt kundskabsmeddelelse for den opvoksende slægt. Ved aftenskoleloven af 19/3 1930 bestemtes det, at enhver ungdoms- eller aftenskole på nærmere angivne betingelser kunne få tilskud til læreløn, når blot skolen havde været besøgt af mindst 10 elever pr. time i gennemsnit. Ved ændringer i 1935, 1942 og 1948 fik loven en noget rummeligere form med større plads for det lokale initiativ. I skoleåret 1946–47 fandtes på landet 2.609 aftenskoler med 69.369 elever, der blev undervist i 240.549 timer.²¹⁰

I 1939 gennemførtes som tidligere nævnt en særlig lov om landbrugsfaglig undervisning.²¹¹ Også den blev gjort mere brugervenlig (lov af 24/5 1948). Staten gav støtte hertil, når der undervistes mindst 10 elever i gennemsnit i mindst 30 timer. I 1937–38 søgtes undervisningen af 4.488 elever, i 1946–47 af 9.915. Desuden gennemførte de lokale landboorganisationer fra 1920'erne et landøkonomisk ungdomsarbejde efter mønster fra de amerikanske »Boys and Girls' clubs« »4-H« mærket. Under behørig vejledning løste 7–8.000 drenge og piger her en række opgaver,

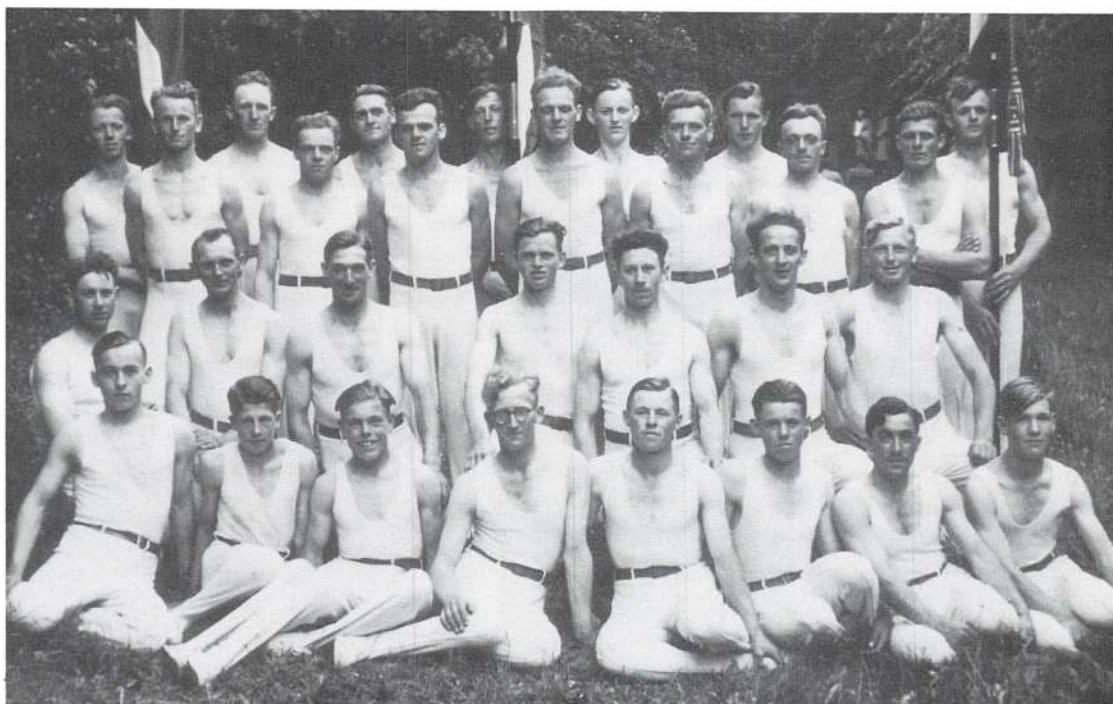
der i miniatureformat afspejlede deres kommende indsats i og uden for stuehuset.

Alt efter familietraditionen – og de økonomiske muligheder – ventede der også de unge fra landet et vinter- eller sommerophold på en af de 56 statsanerkendte højskoler og/eller de 26 landbrugsskoler, der fandtes i Danmark i slutning af 1940'erne. Rekrutteringsgrundlaget blev dog gjort meget bredere, da en lov af 4/7 1942 forøgede den statsfinansierede »amtsunderstøttelse« klækkeligt. Inden da kunne den unge også have været på en ungdoms- eller efterskole af 4–5 måneders varighed. Da staten betalte op til 2/3 af opholdsudgifterne, stod efterskolen i princippet åben for de fleste.

Af de 2.850 mænd og 3.953 kvinder, som i 1948–49 tog på højskole, kom knap halvdelen fra gårdmandshjem. Fra husmandsgruppen kom 1/6 og fra håndværkerne og næringsdrivende 1/12.

Bykulturen vinder frem på landet

I 1949 afholdtes en lingiade, d.v.s. international gymnastikfest i Stockholm. Linggymnastikkens danske topledere: Niels Bukh fra Ollerup og Jørgine Abildgaard fra Snoghøj var lige forfærdede over det skue, der her blev præsenteret. I stedet for ranke, frigjorte og duelige karle, badet i sved fra kroppens fremkommanderede kraftudfoldelse, så man nogle slappe leddeleløse fyre stå og skulpe nok så afslappende – og det til musikledsagelse, skrev en harmfnysende Niels Bukh senere til sine gamle elever. Jørgine Abildgaard var lige så fortørnet over kvindegymnastikkens forvandling til golpeagtige tusserier.²¹²

Karleholdet fra tre gymnastikforeninger slået sammen til et hold ved hovedkredsopvisningen i Glavendruplunden på Nordfyn 1941. Nr. tre i forreste række fra v. Lars Eigil Pedersen (født 1925) stod her ved begyndelsen af en mere end fyrreårig karriere som idrætsudøver og -leder, et typisk eksempel på den store indsats, der blev ydet i datidens folkelige arbejde.

På næsten alle områder måtte landbo-kulturens talsmænd i perioden 1931–50 se bykulturen vinde terræn. Bylivet i dets særegne blanding af anonymitet og selv-spejling følte åbenbart mere tiltrækkende end landsbytilværelsens kollektive udfoldelse inden for fællesskabets ofte lidt snævre rammer.

Ikke mindst i kirkelivet hørtes de nye toner, når Guds ord skulle forkyndes for menigheden. Overtoner fra københavnsk tideherv og provinsbyernes Oxford-bevægelse kunne spores de fleste steder. På Vestfyn og det sydøstlige Jylland dannede grundtvigske præster nogle »løse konven-

ter« for at gøre Tidehvervs forkyndelse anvendelig i en kristelig og folkelig sammenhæng.²¹³ Også Indre Mission søgte under den nye formand Chr. Bartholdy at tilpasse sig menneskelivet, som det levedes her og nu. En forsigtig bibelkritik var da løsenet. Det havde til gengæld til følge, at mange unge i bevægelsen blev revet med, da Oxford-bevægelsen i 1938 blev til det noget mere aggressive »Moralsk Oprustning«.

Efter 9. april 1940 ville Niels Bukh genoplive sin gamle idé om at samle det frivillige ungdomsarbejde i én organisation »Danmarks Ungdomsforbund«. Arbejde

Forfatteren Martin A. Hansen (1909–55) var fra sin barndomstid i Strøby på Stevns dybt fortrolig med dagligdagen i landbruget. Efter sin skolegang arbejdede han i 3 år som tjenestekarl på forskellige gårde og kunne derfor bruge sine egne oplevelser som udgangspunkt for skildringen i debutromanen »Nu opgiver han«, 1935 og dens fortsættelse »Kolonien«, 1937. Her er den 30-årige lærer fotograferet under et besøg på barndomsegnen, kort før skoleferien er forbi.

og fritid skulle ses som to sider af samme sag, ikke skarpt adskilte sfærer. Fritiden skulle bruges produktivt og ikke bortspilles. En kreds af grundtvigianere »De ældres Råd« fik imidlertid planen forpurret ved at etablere »Dansk Ungdomssamvirke«, fra 31/10 1940 med professor Hal Koch som formand. Ungdommen skulle nu politiseres for at tage kampen op mod nazistiske tendenser.²¹⁴

Led Niels Bukh end nederlag som ungdomsfører, var hans position som mands-

gymnastikkens førstemand urokket. I 30'erne foretog han flere turneer rundt om i verden, bl.a. til Japan²¹⁵ og blev endog indbudt til i 1931 at gøre opvisning inde på Rigsdagen. Også her var der tale om forkerte arbejdsstillinger. På landsstævnet i 1947 kulminerede såvel Niels Bukhs som Jørgine Abildgaards indflydelse. 5/6 af de fremmødte mandshold viste Ollerupgymnastik, og for kvindeholdene var 3/4 inspireret af modellen fra Snoghøj. Men da var den totalbevægende gymnastik af tysk

oprindelse, Medau-gymnastikken, ved at vinde indpas, stærkt understøttet af ryt-misk musik.

Niels Bukh og hans store følgeskare ønskede gennem deres holdningsprægede program at dæmme op for sportslivets konkurrencebetonede elementer. Mange gymnaster så også skævt til håndboldspillet, som i 30'erne og 40'erne først erobrede grønsværen og senere sportshallerne.

Besættelsen gav de folkelige bevægelser på land og i by en renæssance. Foredragsforeninger, højskolekredse og lokalhistoriske selskaber fik øget tilslutning til deres arrangementer. Men nægtes kunne det ikke, at fællesskabet fik trangere kår, efterhånden som underholdningsindustrien og sportskulturen i forening gav det enkelte menneske øgede muligheder for at realisere sig selv, for at bruge den øgede fritid til personlig udfoldelse. Normerne og sædvanerne faldt da én for én. For de pessimistisk stemte var det ikke svært at udpege de steder, hvor forfaldet havde hærget.

En enkelt kulturpersonlighed søgte imidlertid at fastholde erindringen om de »sindets steder«, hvor tilværelsens helhed stadig var ubrudt. Det var digteren Martin A. Hansen, som inspireret af Johs. V. Jensen og Thorkild Gravlund ville give de gamle kulturværdier en ny mening ved at almengøre dem i mytisk ikklædning, lokaliseret til barndomsegenen på Stevns.

Han debuterede i 1935 med romanen »Nu opgiver han«, fulgt op af dens fortsættelse »Kolonien« Her afspilles et voldsomt opgør mellem to tidsaldre og deres tanke-sæt, personificeret ved faderen, der ikke vil give slip på den fædrene jord og sønnen Niels, der uden skellig hensyntagen til det ældre slægtled vil gennemføre sit sociale eksperiment, et landbrugskollektiv. Forsø-

get slår imidlertid fejl. Idemændene bag projektet savner simpelthen menneskelig gehalt.

Martin A. Hansen opgav derefter at bruge bondekulturen som råstof for sine digteriske frembringelser. Det er i stedet det enkelte menneskes indre konfliktfelter i spændingen mellem ondt og godt, der fængsler ham. Nu brugte han »gammellivet« som han kaldte sit personlige erindringsstof, til at udtrykke sine principielle tanker om kulturarvens betydning for et forfatterskab som sit eget. Essaysamlingen »Tanker i en skorsten« (1948) er dermed blevet en uudtømmelig rigdomskilde for enhver, der for sin samtid gerne vil gøre fortiden til noget nærværende.

Sammenfatning af perioden 1931–50

I begyndelsen af 1930'erne slog dansk husdyrlandbrug alle rekorder især på grund af en massiv indsats af billige fodermidler. Faldende produktpriser blev besvaret med stigende produktion. Selv om forbrugerne næsten fik varerne til produktionsprisen, steg efterspørgslen ikke tilsvarende. Og arbejdernes beskedne købekraft blev yderligere beskåret gennem arbejdsløshedens svøbe. Landmænd i England og Tyskland protesterede voldsomt mod denne »dumping«, og resultatet blev markedsafspærringer i den helt store stil. Begge steder fik de bestemte prisgarantier, inden udenlandske konkurrenter blev sluppet indenfor.

Den danske krisepolitik blev en moderat landbrugsstøtte, kombineret med produktions- og afsætningsordninger. Husdyrbruget måtte acceptere en fordyrelse af råvarerne, og det ramte naturligvis det korn-

købende husmandsbrug særlig hårdt. Til gengæld fik det en favorabel ordning med svinekort. Landbrugsorganisationerne blev inddraget i administrationen af de ekstraordinære tiltag, og her som på politisk hold gik Landboforeningerne under H. Hauch og Husmandsforeningerne under Jens Holdgaard, senere N.P. Andreasen, sammen i Landbrugsraadet 1932 for at bekæmpe oprørsbevægelsen L.S.

Alt i alt betød krisepolitikken en fastfrysning af såvel bedrifts- som produktionsstrukturen. Jordpolitikken blev institutionaliseret. Landbruget fik ingen økonomisk-politisk særstatus i f.eks. rentepolitikken, og måtte i det store og hele acceptere industriens fremvækst.

Landbrugsstrukturen med dertil hørende traditionsmasse stivnede. Der brugtes ganske vist flere danske råvarer, men stadig importeredes en stor del af foderet. En tilbageskuende betragtningssmåde låste i nogen grad tingene fast. På bedrifterne arbejdedes der med den selektive udvælgelse af avlsmaterialet. Præmietyren »Højager Nakke« (1925–40) er på én gang et konkret og et billedligt udtryk herfor. Forædlingsindustrien syntes også fastlåst. Trods store produktionsomkostninger fortsatte de små sognemejerier uforstyrret deres virksomhed.

Da kom krigen. Som i 1914–15 kom det til et indledende opgør mellem by og land om byrdernes rette fordeling. På ny begunstigedes kornlandbruget, og det mindre brug kom omvendt i klemme. En Madsen-Mygdal så Tyskland som sejrherre, og ville da afstemme landbrugets forhold efter en plads i et pangermansk »Neuropa« Men Hauch og de fleste med ham ville fastholde førkrigstidens mønster, og denne retning sejrede. Meget bedre end i tiden 1914–20 opretholdtes produktionsgrundlaget, ja fra 1943 mærkedes en klar fremgang. De første efterkrigsår var i virkeligheden et brud på denne opgang.

De unges flugt fra landbruget begyndte under krigen. Derfor anskaffede landmændene sig maskiner og traktorer. Marshallhjælpen i 1948 snarere befordrede end igangsatte denne udvikling. Samfundet garanterede samtidigt landbruget dets priser, og dette i forening med nogle langtidsaftaler med England skabte basis for langsigtede kalkulationer. En ny tid var uafvendeligt på vej. Kvægavl på basis af kunstig inseminering sås som et middel til at komme ud af husdyrbrugets noget traditionsbundne, selvspejlende kredsgang.

Også landbokulturen trængte til fornyelse. Virkemidlerne var blevet noget nedslidte efter flittig brug under krise og krig.

Landbruget i omstillingens tegn 1951–1972

Produktionsresultatet

Planteproduktionen

Krigen i det fjerne Korea juni 1950 passede ikke rigtigt ind i det erfaringsmønster, dansk landbrug havde dannet sig efter tidligere stormagtskonflikter. Nok steg priserne, men ikke på landbrugsvarer. Det forværede bytteforholdet i en sådan grad, at regeringen Erik Eriksen i foråret 1951 måtte gribe til drastiske modforholdsregler. Den fhv. præsident for Landbrugsraadet, landstingsmand H. Hauch, fik da som landbrugsminister det lidet taknemmelige hverv at skulle påligne landbruget dets part af de nødvendige ekstraskatter. Det kom til at koste ham ministerposten, og dermed var en periode forbi i landbrugets historie. For fremtiden skulle Christiansborg spørge Axelborg, før der kunne lovgives om landbrugets forhold. Hauch havde nok haft kontor i Landbrugsraadet, men hans politiske adresse var Rigsdagsgården. For efterfølgeren Hans Pinstrup forholdt det sig lige omvendt.

I to år måtte landbruget dog affinde sig

med en kornlov, som låste de danske kornpriser fast på et noget lavere niveau end verdensmarkedets. Da kornet derefter blev frit, faldt priserne straks. Efterkrigstidens permanente landbrugskrise var hermed indvarslet.

Det var masseproduktionens tid. Nye rekorder blev sat for produktion af planteafgrøder og animalske landbrugsvarer, men blev lige så hurtigt slået igen. De efterfølgende diagrammer dokumenterer denne påstand nærmere.

For kornhøstens vedkommende sker der en bemærkelsesværdig udvikling. Produktionen stiger stærkt år efter år, og det indebærer, at kornimporten efterhånden kun får marginal betydning. En svagt opadgående korneksport bliver da den udvej, man tyer til, når en stor kornhøst truer med yderligere at reducere de i forvejen lave kornpriser.

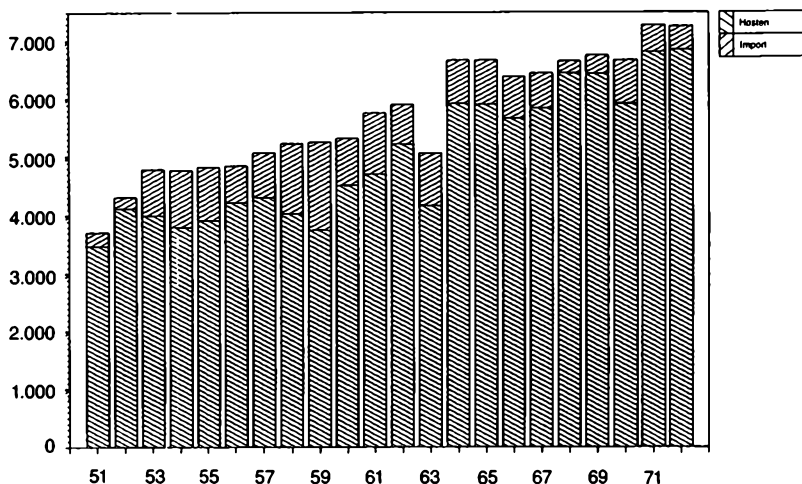
Kornproduktionens stærke vækst i 1960'erne ledsages ikke umiddelbart af en tilsvarende nedgang i rodfrugtavlens. Vi skal hen i slutningen af årtiet, før avlen af

Nedfældning af flydende ammoniak. Teknikken afløste fra omkring 1960 gradvis udstrøning af salpeter.

KORNAVL OG KORNIMPORT 1951-1972

1000 t.

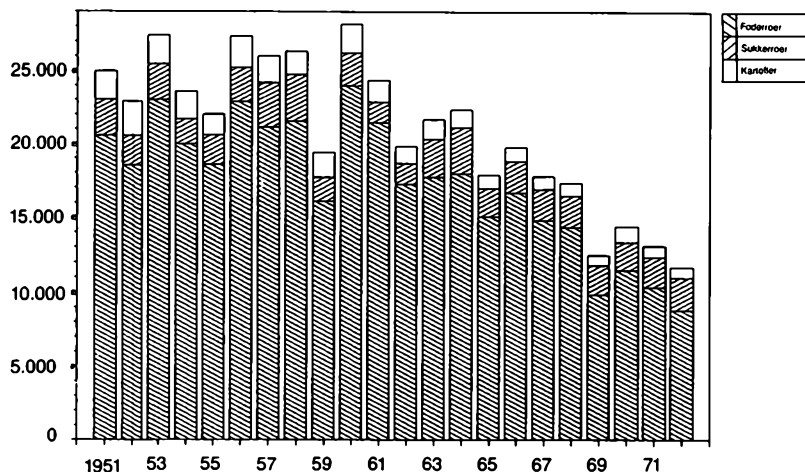
foderroer tvinges kraftigt tilbage. Også for kartoffel- og sukkerroeproduktionen er der tilbagegang, men ikke i så udpræget grad.

På samme måde som for avlen af rodfrugter sker der i tressernes slutning en

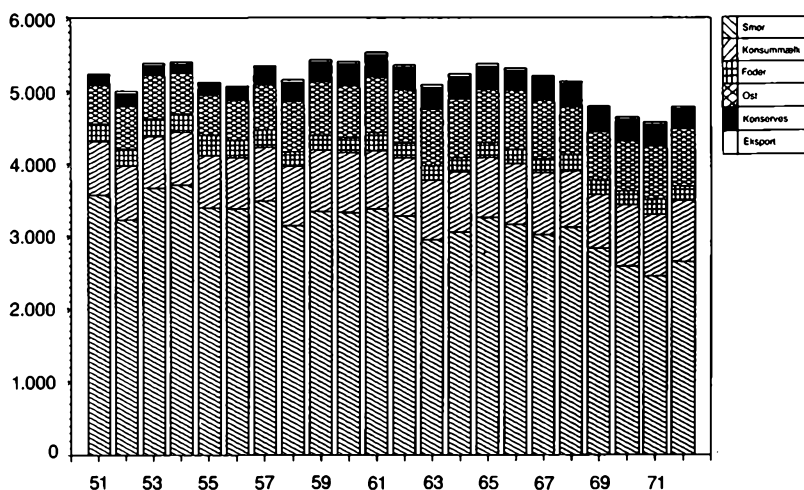
kraftig nedgang i grønfoderproduktionen. Til gengæld udviser dyrkningen af frø og industriafgrøder en bemærkelsesværdig kontinuitet. I solskinsåret 1959 sætter eksporten af markfrø en rekord, der først over-

RODFRUGTAVLEN 1951-1972

1000 t.

MÆLKEPRODUKTIONENS ANVENDELSE 1951–1972
1000 t.

gås flere år senere. Også her indebærer 1960'ernes sidste år en markant fremgang for en værdifuld eksportvare.

Husdyrproduktionen

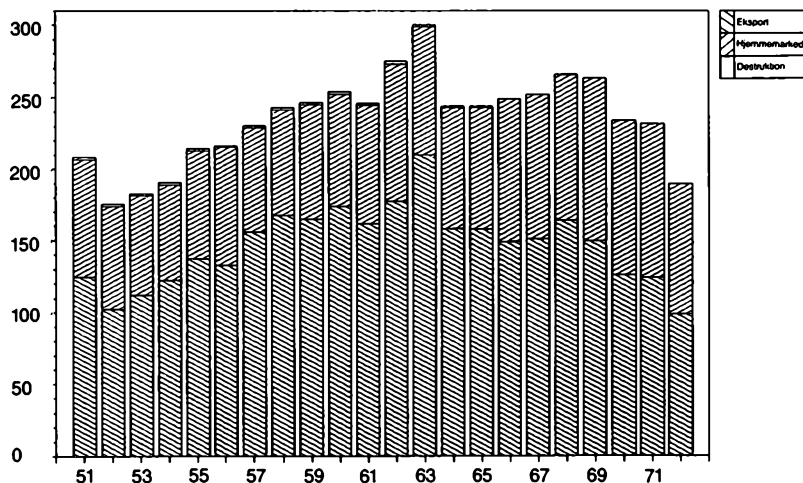
I løbet af perioden foregår der et markant rolleskifte i denne sektor. Svineproduktionen vokser år efter år og uddistancerer helt kvægbruget. Dansk byg i danske grise kunne være en passende overskrift til en strukturændring, der helt vender op og ned på de klassiske proportioner i dansk landbrugsproduktion.

Gennem mange år står mælkeproduktionen i stampe for så at blive noget reduceret hen mod periodens slutning. Årsagen er først og fremmest en svigtende afsætning af smør, hvorimod de øvrige anvendelsesområder for mælken vokser i betydning. For ostens vedkommende kan man dog konstatere, at EEC's stigende toldbeskyttelse bryder en ellers lovende udvikling.

Modsat mejeribrugget gennemgår kødproduktionen en markant strukturændring i løbet af perioden. Den traditionelle udførsel af slagtekvæg, først og fremmest til det tyske marked, går stærkt tilbage i 2. halvdel af 1960'erne, men erstattes i et vist omfang af en stigende eksport af okse- og kalvekød. Dermed beholder den danske landbrugsindustri en større del af forædlingsbeløbet end tidligere, hvor især pølsekerne indgik som et vigtigt råvareelement i tysk kødindustri.

Svineproduktionen tegner i kort begreb den udvikling, som især i 1960'ernes begyndelse voldte slagteriernes ledende mænd megen bekymring: År for år voksede svineproduktionen, dels fordi den var den mest givtige af alle produktionsgrene, dels fordi svinene krævede mindre pasning end f.eks. kørerne. Da hjemmeforbruget efter en kortvarig opgangsperiode i 50'ernes slutning stod i stampe, måtte hele produktionsstigningen eksporteres, hovedsagelig som bacon, men også i et vist omfang som

Produktion af
SLAGTEKVÆG, OKSE- OG KALVEKØD 1951–72
1000 t.

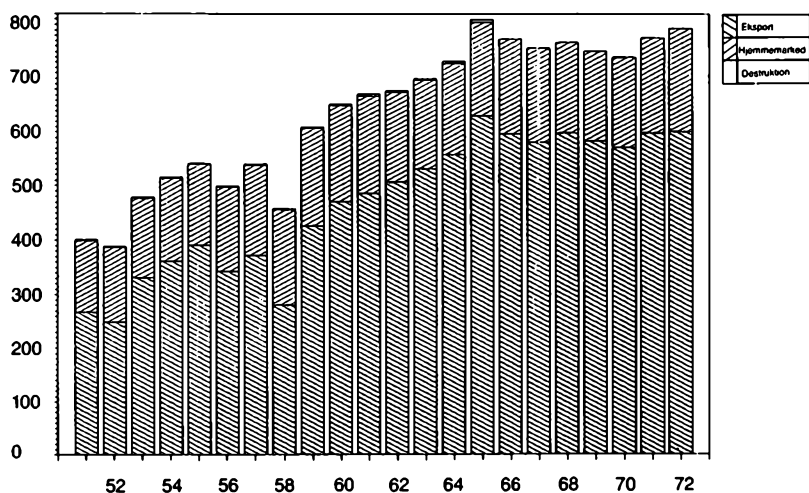

kødkonserver. De mange klager over et stigende antal hjemmeslagtninger kunne dog tyde på, at det reelle hjemmeforbrug er noget større end tallene antyder. Under-

grundsøkonomien synes også i landbruget at vokse proportionalt med tiltag på beskatningens område.

Efter en opgangsperiode i 1950'erne ud-

SVINEPRODUKTIONENS FORDELING 1951–72
1000 t.

viser ægproduktionen en markant tilbagegang i det følgende årti. Svigtende eksport og en dårlig økonomi i hønseholdet skulle ikke opmuntre landmændene til at investere i denne produktionsgren. En del hønseavlere kastede sig i stedet over produktionen af fjerkræ. Hjemmemarkedet viste sig nu i stand til at aftage den stigende mængde fjerkrækød, som herved kom på markedet.

Betragtet som helhed står dansk landbrugsproduktion 1951–72 i forædlingens tegn. Den gammeldags landmand med flere driftsgrene til sin rådighed erstattes af en moderne producent, som specialiserer sig i et enkelt produkt. Omvendt er han

ikke som forgængerens nødsaget til i vid udstrækning at supplere sin egenproduktion af foder med indkøbte foderstoffer. Er man svineproducent, kan en voksende kornavl levere de fodermængder, der er nødvendige. Landbrugsindustrien koncentrerer på færre og større produktionsanlæg, og i såvel mejeri- som slagteribranchen forædles produkterne mere og mere. Både kødkonserver og mælkekonserver vokser i betydning. Eksporten af slagtedyr afløses af en tilsvarende udførsel af kød, hjulpet frem af moderne konserveringsmetoder. Fryse- og køleteknikkens udvikling gør det i stigende grad muligt at eksportere kødvarerne i fersk form frem for saltet.

Produktionsresultatets forudsætninger

Forsyningerne med foderstoffer og gødning

Den 13/4 1953 ophørte som tidligere nævnt Centrankontoret for Indkøb af Korn og Foderstoffer sin virksomhed. Nu kunne korn- og foderstoffirmaerne atter disponere helt på egen hånd efter næsten 13 års tvangsinkorporering. Importen af korn mangedobledes straks, og også for olieka-ger var der betydelig fremgang. Mod man-ges forventning klarede branchen liberali-seringens skær uden at komme ud for pris-dyk eller afsætningsvanskeligheder.¹

Branchen måtte dog snart erfare, at landmændene var senere til at afregne for leverede varer end tidligere. Faldende salgsindtægter og stigende omkostninger betød kreditnød for mange, og det gik i første række ud over korn- og foderstof-firmaerne.

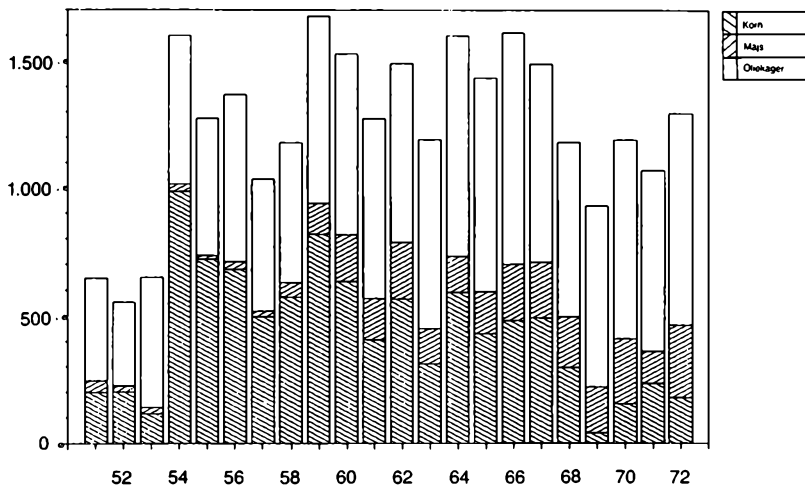
Det var især de faldende kornpriser, som skabte vanskeligheder for mange land-mænd. Det genoplivede interessen for de

»kornordninger«, som under krisen i tredive-erne havde garanteret landmændene nær-mere fastsatte minimumspriser på deres korn.² Som det skal blive vist senere,³ iværksættes da også fra og med høsten 1957 forskellige indgreb for at hæve prisen på dansk korn.

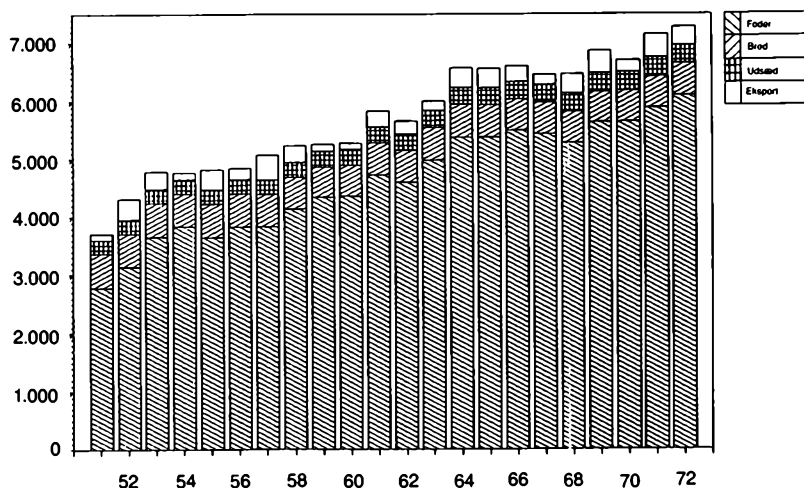
I stigende grad blev kornet nu høstet med mejetærsker, og i en typisk dansk sommer var det tærskede korn derved me-get vådt. Det øgede behovet for pakhuse og siloer med tørrerier og renserianlæg. Mange små firmaer måtte da give op, og det skabte store koncentrationer i bran-chen. I den private sektor blev Korn- og Foderstof Kompagniet, (KFK) som det nu kaldte sig, langt det største firma. I 1967 havde det således væsentlige aktieinteres-ser i 84 selskaber.⁴

På andelssiden skete en lignende kon-centration. Allerede i 1962 havde man her nedsat et landsplanudvalg, og det førte 6/10 1964 frem til oprettelsen af samar-bejdsorganet Dansk Landbrugs Grovvare-

IMPORT AF KORN OG OLIEKAGER 1951-72
1000 t.

KORNETS FORDELING
PÅ ANVENDELSESMRÅDER 1951–1972
1000 t.

selskab (DLG). De fleste andels-foderstof-forretninger samt Dansk Andels Gødningsforretning (DAG) var med heri. I løbet af få år var DLG omdannet til et egentligt handelsselskab.

Anvendelsen af de to bogstavkombinationer »KFK« og »DLG« symboliserer mere end noget andet den omsiggribende strukturrationalisering, som i løbet af et enkelt årti totalt omskabte dansk landbrug fra bunden til toppen.

Kapitalforsyningen

I 1950'erne svingede diskontoen mellem 4½ og 5½%. En ny tid blev imidlertid indvarslet 23/5 1961, da Nationalbanken hævede diskontoen til 6½%. Der holdt den sig i godt to år, faldt så 1½% over to omgange, men steg så gradvis til 7½% i 1967 og 9% to år senere.

Denne bevægelse afspejler nøje situationen på det datidige pengemarked. 1950'erne var præget af lav vækst og høj arbejdsløshed. Bankernes udlån steg kun 6–8 % om året mod 20–40 % i slutningen af 1940'erne. Alligevel havde mange landmænd svært ved at få finansieret den mekanisering, de så sig nødsaget til at gennemføre i takt med den voldsomme omkostningsstigning.

Inspireret af Landboforeningernes daværende sekretær Charles Jensen oprettede en del landboforeninger da indkøbs- og finansieringsforeninger. Det var Bøndestændens Landboforening på Fyn, som i sommeren 1957 tog det første initiativ hertil. Som minimum skulle 50 landmænd da gå sammen og tegne en garantisum på 100.000 kr. Ideen slog godt an. I 1970 havde 31 landboforeninger med 40.000 medlemmer etableret sådanne foreninger, der ydede 3–5 års lån på op til 75% af

Gyllevognens indhold spredes i et bælte på ca. 8 m. Trækraften leverer traktoren via kardanakslen.

maskinernes (genstandens) værdi, maksimalt dog kun 1/5 af vedkommende ejendomsværdi eller 50.000 kr. Renten var stort set identisk med den, der gjaldt på markedet. Hertil kom et omkostningstillæg på 2½ %, som dog normalt blev dækket ind gennem en kontantrabat på 3%.⁵

Husmandsforeningernes tilsvarende indkøbsforeninger var som tidligere nævnt baseret på 30-årige statslån. Til gengæld var mindstekravet 400 medlemmer pr. forening, og de skulle hver tegne sig for en garanti på 50–300 kr. pr. medlem. I 1960'erne udvidedes statslånene hertil betragteligt, og der åbnedes mulighed for at finansiere fælles køb af maskiner.⁶

Driftskreditter var dog kun en enkelt side af landbrugets voksende finansieringsproblem. De store prisstigninger på landbrugsejendomme besværliggjorde i høj grad generationsskiftet, idet en ny ejer

havde vanskeligt ved at forrente den nødvendige låneoptagning, ofte i form af sælgerpantebreve o.lign.

I maj 1953 nedsattes en kommission om landbrugets kreditproblemer. Dens betænkning forelå i juni 1956. Uden at pege på nogen endelig løsning fremdroges heri en række aktuelle problemer. Når kreditforeningerne veg tilbage for at udvide lånerammen, skyldtes det bl.a. en frygt for yderligere udhuling af landbrugsejendommenes panteværdi gennem offentlige lån med fortrinsret frem for alle andre prioriteter.⁷

Der var med andre ord behov for et nyt låneinstitut, som turde risikere en usikker placering længere nede i prioritetsrækken. Efter forudgående forhandlinger 1959–60 mellem Landbrugsministeriet og Husmandsforeningerne oprettedes ved lov af 7/7 1960 et finansieringsinstitut Dansk

Landbrugs Realkreditfond (DLR). Til formålsbestemte investeringer i bygninger og maskiner samt køb af ejendom og jord kunne ydes serielån med 5–30 års løbetid. Lånesummen var maks. 70% af ejendommens værdi med tilbehør. Det var de lokale pengeinstitutter, som formidlede lånene.⁸

Tilbage stod dog problemet med den 35–40% lånegrænse, som kreditforeningerne principielt ikke ville overskride. Efter forudgående kommissionsarbejde fandt man imidlertid frem til begrebet »enhedsprioritering» (lov af 10/6 1970). Fra 1975 kunne landmænd få 1. prioritets lån (»almindelig realkredit») over 30 år på maks.

50% af ejendomsværdien. Ville man låne mere, måtte det ske som »særlig realkredit« i D.L.R.

Desuden blev der i forbindelse med 1960'ernes støttelovgivning stillet særlige midler til rådighed for yngre landmænd. De kunne herved få et statslån til lav rente, placeret på sidste plads i prioritetsrækken, men dog inden for 90% af ejendomsværdien (lov af 9/6 1967).

Renten var nok blevet næsten fordoblet i løbet af 1960'erne, men samfundet havde også i en vis udstrækning søgt at mildne de økonomiske vilkår for erhvervene, ikke mindst landbruget.

Organisationsforholdene

Landbrugsraadets præsident i perioden 1959–73 Anders Andersen (født 1912) i samtale med rådets vicepræsident Johs. Dons Christensen (1907–1987), i perioden 1959–75 slagteriernes ledende skikkelse. Deres synspunkter var ikke altid sammenfaldende, blandt andet i spørgsmålet om EF hvor Dons Christensen indtog en mere afventende holdning end Anders Andersen.

Generelt

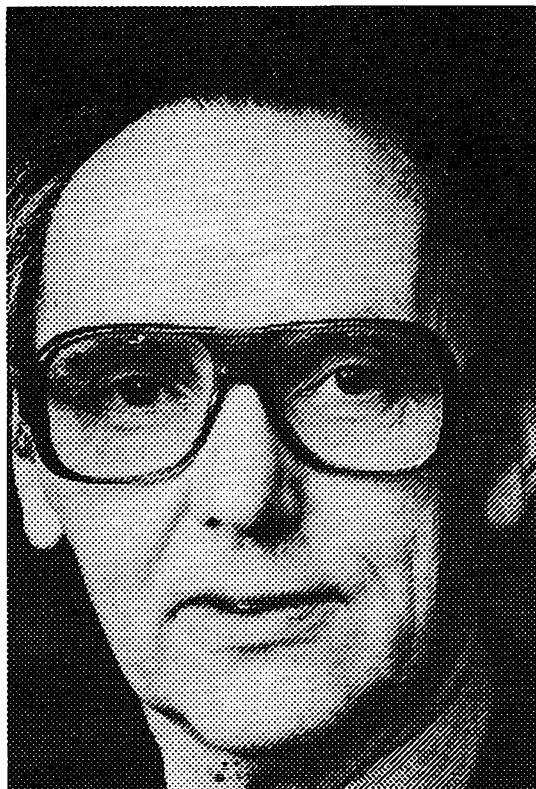
I landbrugsorganisationernes moderne historie danner året 1959 et skarpt skel. På en række ledende poster kom nye folk til – i mejerierne, slagterierne og landboforeningerne for blot at nævne enkelte eksempler herpå.

Der var i mere end én forstand tale om et generationsskifte. De fleste erkendte, at en helt ny æra stod for døren. Den nedrivede organisationsstruktur, baseret som den var på geografisk bestemte virksomhedsområder, kunne ikke i længden overleve mødet med en ny tid med dens krav om specialiserede produktionsformer i industrielt regi. Økonomisk ansvar i millionstørrelse kunne ikke delegeres videre opad i et repræsentativt system. Det måtte bero fast og sikkert på virksomheden selv. De skærpede krav til den faglige effektivitet måtte i sammenhæng med lønningernes

kraftige stigning også på længere sigt indebære, at landbrugets omfattende konsulenttjeneste blev forenklet og rationaliseret fra bunden til toppen.

Det var som allerede antydet 1960'erne, der blev opbruddets årti. Langt hen i 1950'erne var der ingen ydre tegn på det indre skisma, der var ved at opstå inden for landbrugets organisationsvirksomhed. På det lokale niveau eksisterede sognemejerier, købstadslagterier og de landøkonomiske foreninger side om side, som tilfældet havde været det i trekvart århundrede. Kun i toppen af pyramiden sås et nybrud i form af Landbrugets Produktions- og Afsetningsudvalg af 1948.⁹ Det fungerede som et fast forbindelsesled mellem Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og Andelsudvalget, eftersom husmændene siden 1939 stod uden for samarbejdet i Landbrugsrådet.¹⁰

1950'ernes uheldige kombination af af-

Johs. Larsen (1899–1968) var som specialist i kvægavl og husdyrbrug i henved 20 år knyttet til Tune Landboskole, i årene 1940–46 som forstander. Derefter indledte han en karriere som politiker og organisationsmand, som i 1954 førte ham frem til formandsposten i De sjællandske Landboforeninger. I denne egenskab spillede han en central rolle ved de bevægede forhandlinger om landbrugspolitikken omkring 1960. Beslutningen om en produktionsstrejke maj 1961 var først og fremmest hans værk.

sætningsvanskeligheder og et stejlt stigende omkostningsniveau aktualiserede imidlertid de ideer om rationalisering og forenklinger, som længe havde spøgt i og uden for landbrugets kreds. Selv om brancheorganisationerne forholdt sig yderst kølige over for ideen, tog en kreds af ledere

fra Øernes landbo- og husmandsforeninger initiativet til at få oprettet et nyt centralorgan »Landbrugets Afsætningsråd«. Det konstituerede sig 14/7 1958 og skulle i henhold til sin formålsparagraf dels koordinere afsætningen af danske landbrugsprodukter, dels opdyrke nye markeder og salgsformer.¹¹

Heri lå naturligvis en hård omend indirekte formuleret kritik af den måde, hvorpå de eksisterende afsætningsorganer med Landbrugsraadet i spidsen havde forestået salgsarbejdet. Som det vil blive vist nedenfor, endte konflikten alligevel med, at »systemet« sejrede. Afsætningsrådet blev derefter inkorporeret i Landbrugsraadet som en sektion under navnet »Landbrugets Afsætningsudvalg«.

I mellemtiden var mejeribrugget gået i gang med at planlægge den fremtidige strukturudvikling. Målet er Andelsmejeriet Danmark, udtalte mejeriernes formand Chr. Speggers i oktober 1963. Det følgende år godkendte Mejeriforeningernes repræsentantskab da også vedtægterne for Mejeriselskabet Danmark A.m.b.a. (MD), der skulle fungere i snævert samarbejde med brancheorganisationen De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation.

Det viste sig dog ret snart, at MD først og fremmest blev et jysk anliggende. Mejerierne på Øerne dannede i stedet konkurrerende selskaber under brug af mangfoldige bogstavkombinationer.¹² Selv mejeribranchens egne folk havde ofte svært ved at holde kombinationerne ude fra hinanden. MD var dog fra begyndelsen langt det største selskab og rådede ved sin start 1/10 1970 over 40 mejerianlæg, hvoraf de 9 straks blev nedlagt. På det tidspunkt var der kun 410 andelsmejerier og 114 privatmejerier tilbage mod hhv. 1256 og 224 i

Peter Jørgensen (født 1902). Med udgangspunkt i eget husmandsbrug arbejdede han sig støt op gennem organisationssystemet, til han i perioden 1957–1972 blev formand for Danske Husmandsforeninger. I sin person var han bindeleddet mellem husmandsbrugets og familiebrugets respektive tidsalder.

1956. Brancheorganisationen var samtidig blevet reorganiseret pr. 5/4 1972 under navnet »De danske Mejeriers Fællesorganisation.¹³ Nu stemte man efter mælkemængde (høveder) og ikke efter antallet af producenter (hoveder).

På slagteriområdet gik det ikke så hurtigt med at sammenlægge købstadsslagterierne til større enheder. Den første fusion skete i 1968, da flertallet af andelsslagterier på Sjælland og på Lolland-Falster oprettede »Forenede Sjællandske Andelsslagterier« (FSA).¹⁴ To år senere tilkom yderligere fem fusioner, i 1971 een og i 1972 tre.

Ved udgangen af 1972 fandtes 30 andelsslagterier og 4 privatslagterier mod henholdsvis 62 og 15 ved periodens begyndelse.¹⁵

De fire andelsfjerkræslagterier blev i 1971 samlet i Danmarks Andelsfjerkræslagterier DANPO.

Overalt i landbrugets andelsbevægelse skete der strukturændringer. Færre og større enheder var løsenet. Sektorerne foderstoffer og gødning's samgang i DLG er allerede nævnt.¹⁶ I 1962 sammensluttedes mejeriernes og slagteriernes hulkortsafdelinger til Landbrugets EDB-centraler I/S (LEC). Også aktieselskabsformen toges i brug, bl.a. gennem oprettelsen af A/S LAURA Reklame.

De generelle landbrugsorganisationer blev støbt om. Landboforeningerne blev med virkning fra december 1971 de lokale landboforeningers direkte talerør i faglige og erhvervsøkonomiske anliggender. De provinsielle fællesforeninger mistede dermed en del af deres betydning. For Husmandsforeningernes vedkommende skete mindre justeringer af den organisatoriske opbygning.

I denne sektor skete desuden en tilbunds gående omdannelse af den landøkonomiske konsulenttjeneste. Mønstret blev en række fælles landsudvalg, bl.a. for maskiner og bygninger (1971), kvæg (1971), planteavl (1973) og svineavl (1973). På enkelte områder bevarede Husmandsforeningerne dog en del af den hidtidige struktur. I fællesmarkedsspørgsmål samarbejdede de to organisationer i form af Landboorganisationernes Fællesmarkedsekretariat (1967).

Privathandelen og landbruget

Denne periode er karakteriseret ved, at landbrugets egne virksomheder og selskaber overtager de fleste forædlings- og salgsopgaver. De tilbageværende private firmaer ser da deres interesse i at samvirke med de tilsvarende andelsvirksomheder. Salgsforeningerne inden for de enkelte brancher er et markant eksempel herpå. Desuden kan nævnes Kødkonserverfabrikernes Eksportsammenslutning, som varetager medlemmernes fælles interesser over for den omgivende verden.

Inden for kødeksporten blev samarbejdet inden for OXEXPORT's rammer udvidet til også at omfatte markedsforholdene. I 1968 oprettedes Markedsudvalget for Kvæg og Kød med repræsentanter for Oxexport, Slagterierne, private eksportører samt landbrugets kreatureksportslagterier og kreatursalgsforeninger. Tre år senere skete noget lignende for avlsdyreksporten, idet Breedania og de private firmaer Nordimpex og Scanbreed gik sammen i Fællesudvalget for Avlsdyreksporten.

Forholdet til statsmagten

Som det blev nævnte ovenfor,¹⁷ trak statsmagten sig i 1950 ud af det organisatoriske samarbejde med landbrugets og privathandelens salgsorganer. I længden kunne landbruget dog ikke undvære samfundsmaskineriets støtte. Den faldende eksportindtjening gjorde det i længden umuligt for landmændene at skaffe sig en rimelig indtægt. Derfor måtte lovgivningsmagten gennem skatter og hjemmemarkedsafgifter omfordele nationalindtægten i nødvendigt omfang.¹⁸

På et enkelt område fik statsmagten øget indflydelse på landbrugets interne virksomhed. Som led i et større landbrugsforlig i 1961 overtog staten ved lov af 6/12 1961 en del af udgifterne ved statskontrollen med landbrugseksporten. Selv om det ikke i sig selv betød ændrede (= skærpede) kontrolregler, kunne det ikke undgås, at offentlige hensyn nu blev prioriteret højere end rent erhvervsmæssige.

Afsætningsforhold 1951–72

Markedsforholdene generelt

I denne periode trænger to alvorlige problemer sig stedse stærkere på. Det ene er den kraftige stigning i landbrugsproduktionen. Den sætter de fleste lande i stand til at forsyne sig selv med de vigtigste fødevarer, hvorefter adgangen til deres markeder afspærres. Det fører lige over i det andet hovedproblem: at der i Vesteuropa dannes to store markedsområder, toldunionen »De Seks« eller »Fællesmarkedet« (1957) og »De Syv« eller frihandelsområdet E.F.T.A. (1960).

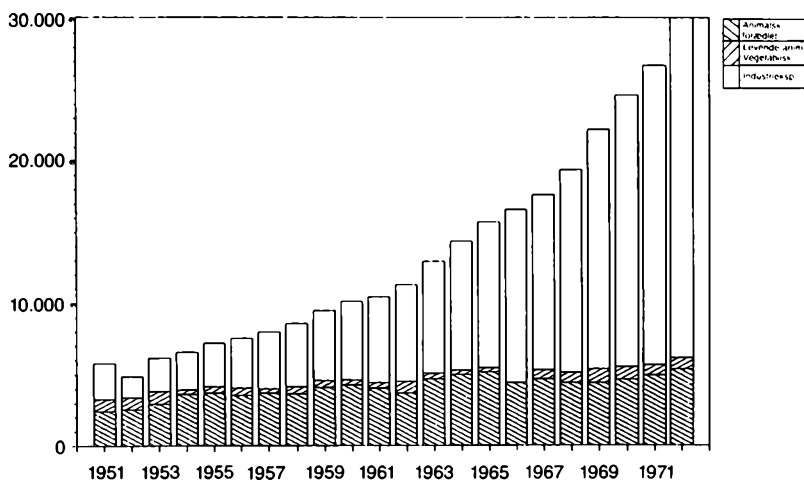
Denne udvikling måtte naturligvis give anledning til alvorlige overvejelser for de organisationer og ledere, som havde ansvaret for den danske landbrugseksport. Allerede i 1940'ernes slutning var krigstidens mangelsituation på fødevarer ved at være overstået. Ét for ét forsvandt de mange 3. landsmarkeder, den danske landbrugseksport havde leveret varer til i en

kritisk situation efter krigens slutning i 1945.

I 1950'ernes begyndelse begyndte medlemslandene inden for O.E.E.C. da at drøfte de problemer, samhandelen med landbrugsvarer rejste. Målet var i almindelighed at få væltet de skranker, de enkelte lande havde fået rejst i krise- og krigsår til beskyttelse af den nationale økonomi. Men selv de største frihandelsforkæmpere måtte erkende, at handelen med landbrugsvarer ikke lod sig liberalisere i samme udstrækning, som tilfældet var i andre sektorer. Overalt modtog landbruget hjælp fra staten, såvel i direkte som indirekte form. En af de mest almindelige former for støtte var told eller importrestriktioner på landbrugsvarer, hvorved det var muligt at presse det indenlandske prisniveau op over verdensmarkedets.

Problemet lod sig kun løse i en international sammenhæng, erkendtes det fra alle sider. Betegnelsen »Den grønne plan«

LANDBRUGETS ANDEL AF DEN SAMLEDE EKSPORT-
VÆRDI 1950–72
mio. kr.

*Den nymalkede mælk
afhentes af en tankvogn.
Det tager 5–10 min. at
tømme gårdens mælketank.*

blev det kodeord, hvormed man ville åbne op for en seriøs drøftelse af landbrugets fremtidige udvikling. I 1952 nedsatte O.E.E.C.s ministerkonference derfor et arbejdsudvalg til at drøfte organiseringen af landbrugets markeder. Det ledte frem til en konference i Paris i marts 1953, hvor man nedsatte studiegrupper med det formål at skitsere mulige markedsordninger – med tilhørende overstatslige institutioner – for de vigtigste landbrugsvarer. Danmark indtog her en forsigtigt afventende holdning. En »kul- og stålunion« for landbrugsvarer ville snarere begrænse end udvide den danske landbrugseksport til de implicerede lande.¹⁹

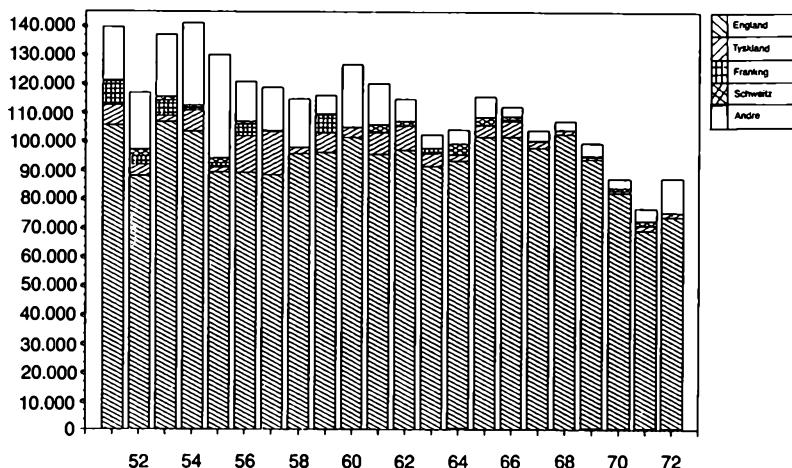
Som det vil blive vist nedenfor,²⁰ førte disse overvejelser frem til en sprængning af det europæiske markedssamarbejde. De seks lande Belgien, Frankrig, Holland, Italien, Luxembourg og Vesttyskland dannede som nævnt en toldunion i 1957, og tre år senere gik de syv lande Danmark, England, Norge, Portugal, Schweiz, Sverige og

Østrig sammen i et frihandelsområde for alle andre varer end netop landbrugsprodukter.

Dermed var den værst tænkelige situation for dansk landbrugseksport ved at være en kendsgerning. I 1956 havde England privatiseret importen af landbrugsvarer efter 16 års statshandel og dermed bortfaldt systemet med langtidskontrakter. De havde givet dansk landbrugseksport en rimelig garanti for såvel mængder og priser på dens største marked. Nu måtte man i stedet konkurrere med et engelsk landbrug, der modtog subsidier i en hidtil ukendt målestok. I tilgift indførte England en bacontold på 20% af værdien.

Som nævnt var landbrugsvarer ikke omfattet af EFTA-aftalerne. I stedet måtte Danmark forhandle sig frem til de evt. indrømmelser, det enkelte EFTA-land ville tilstå dansk landbrugseksport. Ved en sådan aftale med England 8/4 1960 opnåedes da også visse fordele, bl.a. en afskaffelse af bacontolden over to omgange. To år senere

SMØREKSPORTEN 1951–72 (t.)

sluttede de to lande en aftale om en deling af det britiske baconmarked. Danmarks andel blev knap halvdelen eller 5.000 t. om ugen.²¹

For smørekseptens vedkommende etablerede England efteråret 1961 en kontingentering, der i et vist omfang imødekom danske interesser. Desuden blev Danmark ved Lissabonaftalerne april 1963 friholdt for told for sin smøreksept til Storbritannien.

Danmarks andet hovedmarked for landbrugsvarer var Vesttyskland. Her blev aftalen af 1949 videreført i næsten uændret skikkelse frem til Danmarks optagelse i De Seks. Med de begrænsninger, der fulgte af Vesttysklands deltagelse i De Seks' landbrugsordninger, havde Danmark et forholdsvis sikret marked for sin eksport af søer og slagtekvæg.²²

Med undtagelse af U.S.A. og E.F.T.A.-lande som Schweiz og Sverige spillede 3. landsmarkederne ingen større rolle i denne periode. For E.F.T.A.-aftagerne gjaldt særlige aftaler; ellers foregik sam-

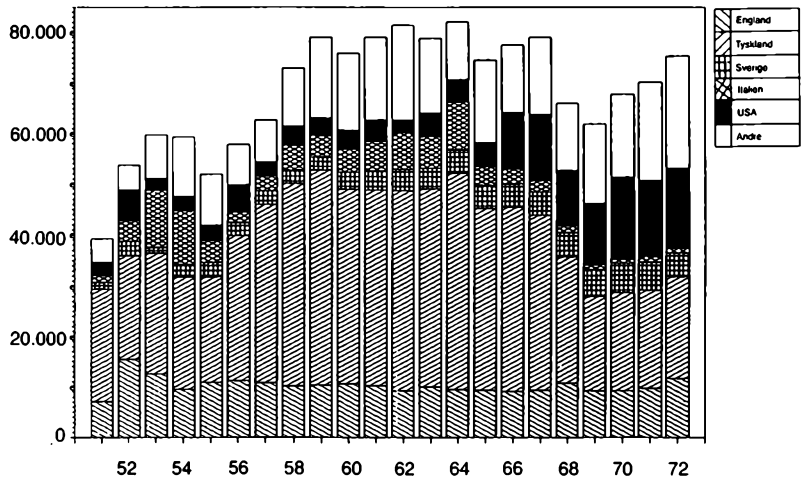
handelen på de vilkår, de nationale selvforsyningslandbrug rundt om i verden dikterede.

Den danske markedspolitik tog hele tiden sigte på at blive medlem af De Seks sammen med England. Et fransk nej 1963 til engelsk deltagelse, gentaget fire år senere, forsinkede denne proces, men et fransk præsidentskifte i 1969 satte påny gang i forhandlingerne. Den 22/1 1972 kunne Danmark underskrive tiltrædelsesaftalen, og efter en folkeafstemning 2/10 1972 blev Danmark medlem af EF pr. 1/1 1973.²³

Udviklingen for de enkelte produkter

Indledningsvis skal landbrugseksporten placeres i en større sammenhæng jfr. nedenstående diagrammer: I første halvdel af 1950'erne holder smøreksepten sig på det niveau, der blev etableret i de første efterkrigsår. Derefter indtræder en stagnation,

OSTEEKSPORTEN 1951–1972
t.

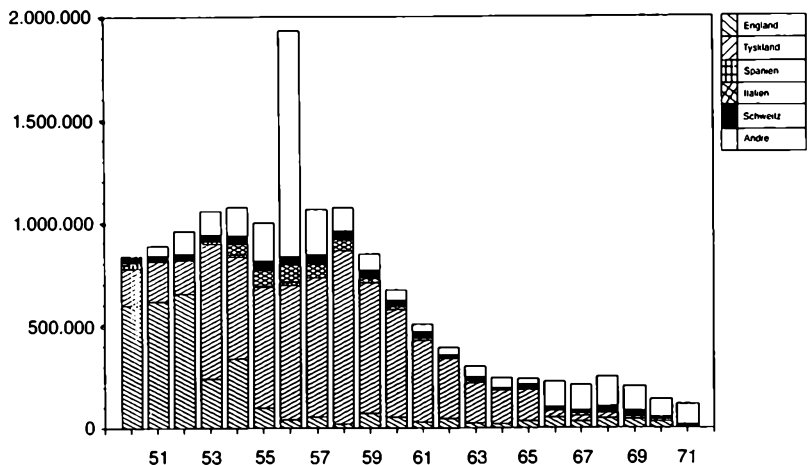

som i løbet af næste tiår udvikler sig til en kraftig tilbagegang. Englands andel viser den modsatte bevægelse: fra ca. 75% i 1951 til 80% i 1961 og 90% i periodens slutning. I alle andre tilfælde er der tale om reducerede andele: Vesttyskland tager i 1950'erne 5–10%, i 1971 kun 2,3%. Næ-

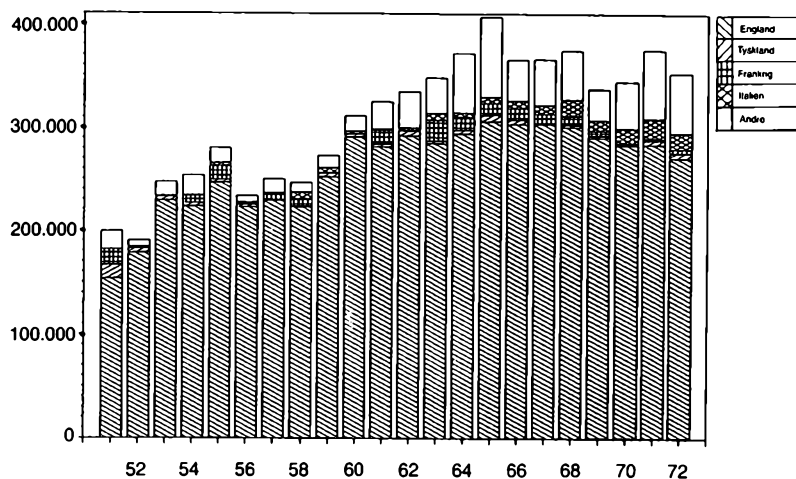
sten samme udvikling ses i gruppen »Andre« hvis andel falder fra 13% i 1951 til 5,5% i 1971.

Osteeksporten består for henvend 3/4's vedkommende af »faste« og »hårde« sorter. Smelteost og bløde oste (»Danablu«!) deles stort set ligeligt om resten.

ÆGEEKSPORTEN 1951–1972 (t).

FLÆSKEEKSPORTEN 1951-72 100 kg.

Gennem hele perioden er Vesttyskland den største osteopkøber i Danmark, omend dets andel på grund af markedsopdelingen falder fra 57% i 1951 til 38% i 1968. Til gengæld aftager Sverige det dobbelte kvantum, U.S.A. det tredobbelte. Vesttyskland er især interesseret i hårde oste og smelteost, England i bløde. U.S.A. og Sverige foretrækker hårde oste, men køber også smelteost og bløde oste. I løbet af 1950'erne stiger eksportmængden fra små 40.000 t. til det dobbelte, men i 1960'erne ligger gennemsnittet på 70.000 t.

Ægeksporten rammes hårdere end nogen anden sektor af den europæiske markedsopdeling. Da England i forvejen har reduceret sin andel fra ca. 70% i 1951 til 8% i 1961, bliver resultatet en stadig tilbagegang, som ovenikøbet tager til i styrke i 1970'ernes begyndelse. Ingen af 3.landsmarkederne er i stand til at tage øgede markedsandele; til gengæld afsættes voksende kvantiteter af æg uden skal samt af

æggeblommer. I 1950'erne udgør eksportmængden ca. 100.000 t., men i løbet af 1960'erne falder den gradvis til 16.000 t. i 1972.

Den traditionelle baconeksport til Storbritanien dominerer stadig billedet i denne sektor, omend dens andel af den samlede udførsel af svinekød falder lidt i løbet af perioden. Til gengæld vokser eksporten af fersk og frosset svinekød. Det er lande som Italien, Spanien, Portugal, Schweiz, Østrig og Frankrig, som her står som de største aftagere. Af totaleksporten tegner sokød sig for 4-5% hen mod periodens slutning. Også her er Italien en stor kunde, men østeuropæiske lande som Tjekkoslaviet, D.D.R. og Sovjetunionen er regelmæssigt inde i markedet.

Eksporten af levende svin stiger fra godt 100.000 i 1953 til næsten det dobbelte i 1960, men svinger mellem de to yderpoler i løbet af 1960'erne. Vesttyskland står her som eneaftager i langt de fleste år. I be-

gyndelsen af 1970'erne går eksporten næsten i stå. Et kapitel i landbrugets historie var ved at være skrevet færdigt.

Da De Seks pr. 1/11 1964 satte sin landbrugsordning for oksekød i kraft, blev eksporten af dansk slagtekvæg og kød føleligt ramt. Indtil dette tidspunkt havde Danmark ca. 60% af Tysklands kødimport, men allerede i 1965 var denne andel sunket til 20–25%. En dansk udsætterko til 1.300 kr. blev pålagt en afgift på 900 kr., inden den fik lov til at passere grænsen. Som tallene viser, blev eksporten da også mere end halveret henimod periodens slutning.

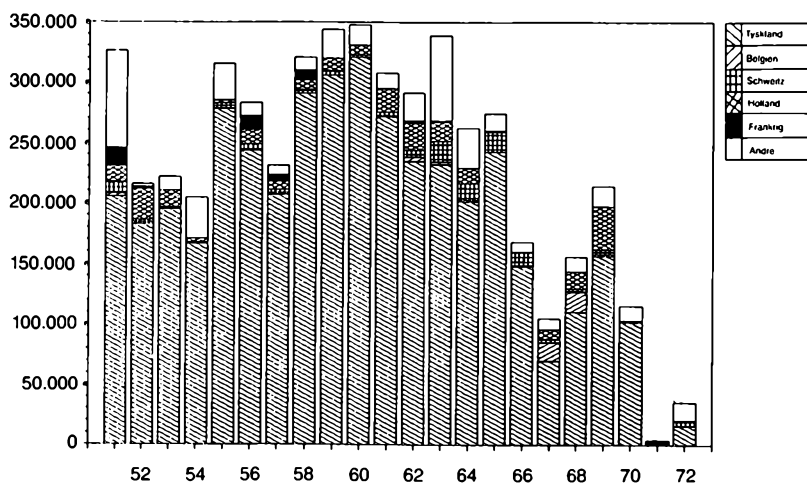
Udover de nævnte markeder aftog Italien og Spanien samt visse lande i Østeuropa med mellemrum større kontingenter af dansk slagtekvæg.

Kalvekødets andel af denne eksport vokser fra nogle få procent i 1951, over 34% i 1961 til 73% i 1972. Da Italien er langt den største aftager af denne vare, bliver det den vigtigste kunde i kødsektoren med en markedsandel på 60–70%.

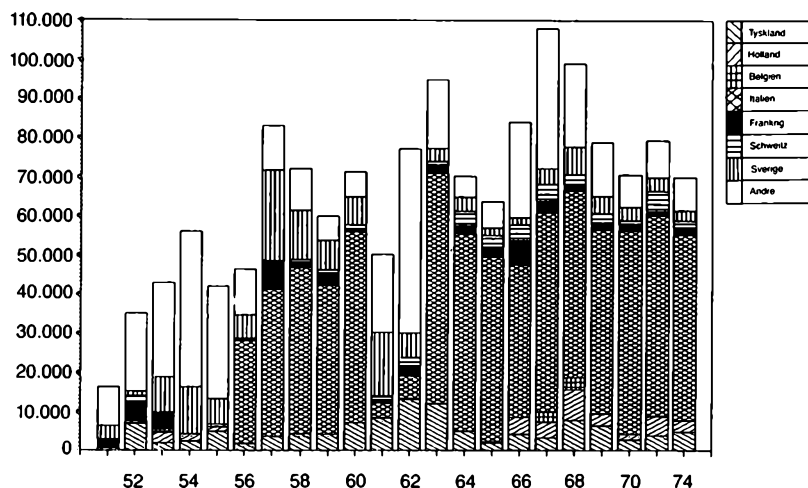
Den store vækst i kødeksporten 1957–67 afløses af en mindre tilbagegang hen mod periodens slutning. Dette må ses i sammenhæng med, at De Seks' oksekødsordning i stigende grad gør det umuligt for danske producenter at konkurrere med kollegerne syd for grænsen.

Det er de forskellige former for mælkepulver (»tørmælk«), som i stigende grad dominerer eksporten af mælkekonserves. Sødmælkepulver udgør i 1961 ca. 43% af denne eksport; i 1972 næsten 70%. I periodens sidste del bliver mælkepulver til foder også en vigtig eksportartikel med 18% af totalen i 1972. Produkternes holdbarhed, også under ekstreme temperaturforskelle, sikrer her en større markedsspredning end for de fleste landbrugsprodukter. I 1961 var Venezuela således hovedaftager af sødmælkepulveret med næsten 1/3, i 1972 har de tre lande Nigeria, Zaire og Japan hver 6–7%. For mælkepulver til foder er en række østeuropæiske lande store kunder. Mængdemæssigt udgør eksporten i 1950'

KREATUREKSPORTEN 1951–72 (stk.)

EKSPORT: OKSE- KALVEKØD 1951-72

erne 5–60.000 t., i 1960'erne knap 80.000 t. pr. år.

I periodens begyndelse er England langt den største aftager af dansk kødkonserver med henved 9/10. Lidt efter lidt får U.S.A. imidlertid en voksende andel og slutter på 1. pladsen med godt 40%. Det er især skinker, der eksporteres til U.S.A., m.h.t. bove er der tale om store markedsandele.

England køber også skinker og bove, omend i mindre partier, men dets hovedinteresse er ubetinget luncheon meat («minutkød»). Af denne artikel aftager det 3/4 i 1961 og godt halvdelen i 1972. Som tilfældet er med mælkekonserver, finder dansk kødkonserver en mængde aftagere i de oversøiske områder.

Merkantile forhold omkring landbrugseksporten 1951-72

I løbet af perioden omlægges forbrugsvaernerne radikalt. Den hjemmegående hus-

moder afløses af den selverhvervende kvinde, og derfor må levnedsmiddelindustrien levere varerne i portionsopdelte og stærkt forædlede sortimenter. Trafikken over grænserne medfører, at kostvanerne gradvis omlægges. Det nationale særpræg udviskes, og i stedet får man en international mad- og drikkekultur. Desuden vokser interessen for levnedsmidternes sundhedstilstand. Kemiske midler til at ændre smag, farve og holdbarhed kommer i søgelyset på grund af uheldige bivirkninger ved en række stoffer. Sundhedslovgivningen skærpes da overalt, og det medfører øgede produktionsomkostninger.

Som storeeksportør af levnedsmidler måtte dansk landbrug tilpasse sig tidens fordringer. Da konkurrencen samtidig var blevet hårdere, især fordi de nationale landbrug overalt modtog støtte, måtte de danske eksportører markedsføre deres produkter under brug af reklame og andre former for PR-virksomhed.

Så tidligt som omkring 1950 begyndte

Gylle udspredes på stubmarken. Den opsamles i særlige lufttætte tanke, modsat tidligere tiders sondringer mellem fast staldgødning og ajle.

man derfor at deltage i britiske fødevarerudstillinger. Fra 1951 mærkedes dansk bacon atter DANISH, og fra nytår 1959 med den finesse, at hver enkelt baconskive bar denne påskrift. Desuden deltog slagterierne i fælles baconfremstød på det britiske marked.

Da mejerierne i 1955 introducerede pakkesmør under betegnelsen LURPAK, skete det i form af et storstilet propaganda-fremstød. Tretten år senere var drittelsmørret forvist til en plads på museet. I 1960 oprettede man et »Danish Centre« i London, og i løbet af tresserne tilkom lignende centre med tilhørende fødevarerbutikker i Manchester, Glasgow og Birmingham.

Fra slutningen af 1950'erne deltog dansk landbrug desuden i fødevarer-messer som Leipziger-messen, »Grüne Woche« i Berlin m.v.

Også hjemmemarkedet blev bearbejdet. Den 8/11 1957 lancerede slagterierne en stor »Gris på gassen«-propaganda med det formål at få solgt mindre efterspurgte stykker på grisen (»stribet flæsk«). Salgsfor-

eningen havde samme år begyndt en opskæring til konservesfabrikkerne, og når de havde fået deres skinker og forender, stod man med et større overskudslager af reststykker. Et par år senere lancerede mejerierne en lignende kampagne under mærket »Koen Karoline«. Den solgte millioner af liter mælk og andre mejeriprodukter.

Forbrugerne bestemte til syvende og sidst, hvad der kunne sælges og til hvilke priser. Desuden blev der oprettet forbrugerråd og -nævn, som kunne påvirke opinionen i alle spørgsmål vedrørende produktens pris, kvalitet og næringsværdi. I begyndelsen forholdt producenterne sig skeptiske til forbrugerbevægelsen, men efterhånden gik man ind i et samarbejde til gavn for begge parter. Slagterierne fik således i 1972 en aftale med en række forbrugerorganisationer om deklaration af næringsværdi på charcuterivarer.

Den dag, specifikke sundhedskrav blev et internationalt fænomen, stod dansk landbrug godt rustet til at konkurrere på lige fod med andre lande.

Landbrugspolitikken 1951–72

Fra Hauchs Christiansborg til Pinstrups Axelborg 1951–56

Den 18/1 1951 overtog den snart 59-årige gårdejer og folketingsmand Hans Pinstrup posten som Landbrugsraadets ledende præsident. I 18 år havde han repræsenteret Venstre i Sæbykredsen uden at have skabt sig en egentlig politisk karriere. Til gengæld var han siden 1942 avanceret skridt for skridt inden for Landboforeningerne og blev i 1947 valgt som Hauchs efterfølger på de to formandsposter i De jyske og De danske Landboforeninger.

Det var en offentlig hemmelighed, at han og Hauch ikke satte større pris på hinanden. Ud fra sin agrare grundopfattelse følte Hans Pinstrup, at politikeren Hauch indgik for mange kompromiser med byerhvervenes repræsentanter på tinge. Omvendt så Hauch i sin efterfølger en stivnakket dogmatiker, der i stedet for at forhandle sig frem til konkrete resultater som oftest valgte oppositionens og protestens noget golde linje. Helt konkret indebar lederskiftet i 1951, at det dansk bonde-landbrug akkurat som i P.P. Pinstrups tid blev styret fra Axelborg og ikke fra landstingssalen på Christiansborg. Inden for landbrugets kreds var der ikke nogen, der for alvor kunne yde en Hans Pinstrup et jævnybyrdigt modspil. Branchernes formænd var ved at nå pensionsalderen, og det samme gjaldt husmændenes formand fra 1951, Lauritz Nielsen.

Straks ved tiltrædelsen slog Hans Pinstrup fast, at landbruget ikke på forhånd ville pålægges byrder ved en kommende sanering af landets økonomi. Landmændene havde ikke som andre fået deres indtægter reguleret via prisstigninger, men alene i kraft af egen indsats. To dage senere

kom Hauchs kommentar hertil ved en tale i Rødding: Landbruget må bære sin del af byrderne ved et kommende prisindgreb.

Efter forudgående møder med landbrugets organisationer fremsatte Hauch da 15/3 de to lovforslag, hvis tilsigtede virkninger skulle være landbrugets andel af en sanering af økonomien. Det ene forslag angik en kornordning for 1951–52, hvorefter landmændene skulle aflevere deres høst af rug og hvede samt en del byg og havre til bestemte priser (50 kr. for hvede og rug, 45 kr. for resten). De mindste ejendomme fik derimod tilsikret 100.000 tønder foderkorn til prisen 49 kr.

Det andet lovforslag omhandlede bundne hjemmemarkedspriser på flæsk og smørfedt i mælk. Senere kom der et tilsvarende lovforslag om bundne priser på kalve, kreaturer samt okse- og kalvekød. Formålet hermed var at stabilisere det indre prisniveau. Allerede 19/3 var etableret et 4-kantet forlig om kriselovene, baseret på bunden opsparring, øget omsætningsafgift på øl, – notabene holdt uden for pristalsreguleringen – pris- og avancementstop samt en kornordning.

Landboforeningerne havde hele tiden været kritisk indstillet over for de Hauchske ideer, og 18/4 undsagde man dem i en kraftfuld udtalelse til regering og rigsdag. Heri præciseredes det, at landbruget nok ville yde sit bidrag til saneringen, men så skulle andre også være med. Og den forudsætning var bristet nu, hvor næsten alle andre grupper var ved at sno sig udenom. Skulle priserne fastlåses, måtte det samme ske for omkostningerne. Pristalskruen ville bare få endnu en omgang.

Da Hans Pinstrup dernæst førte disse synspunkter direkte ind i Folketinget, blev det Hauch for broget. Skarpt riposterede

En moderne slagtesvinestald med automatisk fodringsanlæg og tremmegulv.

han, at 18/4-udtalelsens ånd og bogstav havde forbavset ham. De andre erhverv skulle sandelig nok komme til at bære deres part af byrden. Nok stod han p.t. uden for organisationsarbejdet, men endnu var han ikke død og begravet. Sådan kunne man ikke lukke munden på ham, og det troede han de vidste. »Gud bevare mig for mine venner ...», sluttede han.²⁴

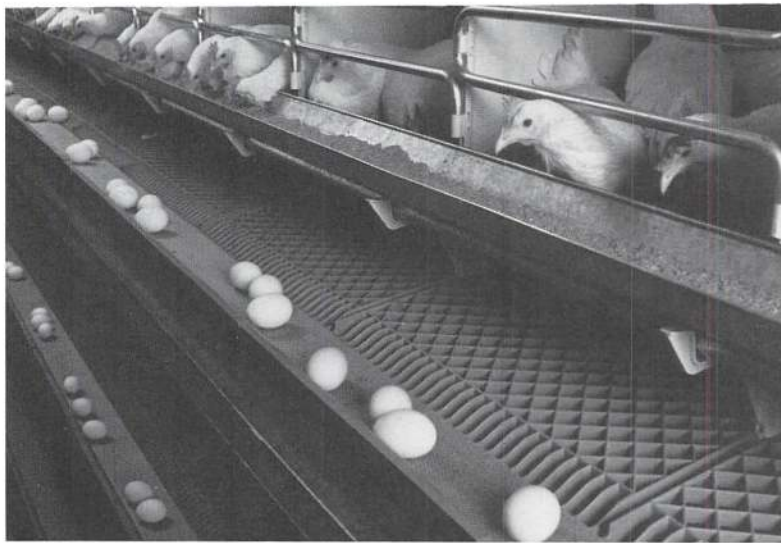
Hauch fik sin vilje, men overlevede ikke politisk. Den 13/9 1951 trådte han »af helbredsgrunde« ud af regeringen og blev erstattet af Jens Sønderup. Hans Pinstrup drog også sin politiske konklusion af det skete. 18/11 meddelte han Sæbykredsen, at han ikke ville genopstilles ved næste valg til Folketinget.

Gang på gang vendte han tilbage til kriselovene, som han betegnede som en særskat på landbruget. Det var da et plaster

på såret, at prisbindingslovene udløb 24/5 1952. De havde da kostet landbruget 250–300 mio. kr., anslog han. Dog måtte han lide den tort at se Jens Sønderup fremsætte forslag til en kornlov for 1952–53, omend i noget reduceret skikkelse og til let forhøjede priser (lov af 7/6 1952).

De mange landmænd var dog gladere for en kornordning end deres ledere. I hvert fald afleverede de godt 100.000 tdr. mere, end de var forpligtet til. De store statslagre kom dermed til at trykke kornpriserne foråret 1953. Følgelig udstedte man importforbud på brødkorn, gældende til 1/1 1954. Landmændene ville gerne have kontanter lige efter høst, og så afleverede de ofte kornet direkte fra marken.²⁵

I fire på hinanden følgende år havde høsten sat rekord. Ikke desto mindre blev

*Burhøns i etager.
1980'ernes ægproduktion
foregår på samlebånd.*

1953-høsten den hidtil største. Da landmændene derefter begyndte at forcere svineproduktionen, foreslog Hans Pinstrup, at man begrænsede kornimporten. For stort et udbud af flæsk kunne tænkes at trykke baconprisen. Tolvmandsforeningerne ville derimod have en kornordning for rug og hvede.

Det var helt tydeligt, at husmændene nu var ved at komme i klemme. Ved de interne møder i Landbrugets Produktions- og Afsætningsudvalg erkendte deres ledere, at tendenserne til overproduktion inden for svine sektoren også bekymrede dem. Alligevel kunne de ikke følge Landboforeningerne, når disse var inde på at begrænse produktionen ved hjælp af importrestriktioner på korn. På de jyske husmænds sendemandsmøde 22/9 1954 udtalte den nyvalgte formand Emanuel Vestbo, at langtidsaftalen om baconleverancer til England burde fastholdes. I så fald var der skabt en vis sikkerhed i produktionen.

Trods rationeringernes bortfald april-juli 1954 ophævede den engelske regering ikke samtidig den statsmonopoliserede landbrugsimport. Danmark fik på denne baggrund sin smørftale forlænget endnu et år, omend til reducerede priser, hvorimod baconaftalen fornyedes for to år til uændrede priser.

En reorganiseret L.S.-bevægelse havde i nogen tid krævet højere priser på hjemmemarkedet. Dette forlangende gjorde Landboforeningerne derefter til sit uden dog at få følgeskab af Husmandsforeningerne. Det ville blot få pristallet til at stige, og så var man lige vidt, lød deres ræsonnement. Derimod deltog de i to fælleshenvendelser til regeringen 27/1 og 2/8 1955 om det voksende misforhold mellem landbrugets priser og omkostninger. Regeringens tanker om at begrænse forbruget (lov af 14/3 1955) via indirekte afgifter på i alt 900 mio. og udlevering af sparebeviser til 200 mio. var ingen af de to organisationer begejstrede for. De rettede ikke op på mis-

forholdet mellem indtægter og udgifter. På et senere tidspunkt var den sjællandske husmandsfører Peter Jørgensen ved et møde i Produktions- og Afsætningsudvalget inde på den tanke, at pristallet burde erstattes af en art »velstandstal« og vel at mærke uden indregning af skatter.

I anden halvdel af 1955 begyndte eksportpriserne imidlertid at stige, og de danske husmødre måtte da betale tilsvarende mere for den daglige kost. Det irriterede byboerne i samme målestok, som det glædede landmændene.

På denne baggrund så landbruget 1956 imøde med en vis optimisme. Tolvmandsforeningernes formand godsejer Garth Grüner stillede ganske vist det obligatoriske spørgsmålstejn ved udstykningens berettigelse midt i mekaniseringens og afvandingens tidsalder, men det var husmændene efterhånden øvede i at overhøre.

Den urolige situation i forbindelse med overenskomstforhandlingerne marts-april 1956 kom derfor yderst ubelejligt for landbruget. Da olietransportens og søfartens folk gik i strejke, kunne de på en god uges tid lamme et motoriseret eksporterhverv som landbruget. Hertil kom, at landarbejderne forlangte større lønforhøjelser end andre for at få inddækket en del af deres løneftersløb.

Da der 28/3 var varslet strejke på 120 større gårde, var situationen kritisk. L.S.'s hovedbestyrelse ville svare igen med produktionsstrejke, hvorimod Landbrugsraadets præsidium 5/4 tilrådede at udvise fasthed uden dog at gå til yderligheder.

Forligningsinstitutionens mæglingsbestræbelser kronedes tilsidst med held. Landarbejderne fik hermed en samlet lønfremgang på 75 mio. kr. eller dobbelt så meget som deres kolleger i byerne. Landbrugs-

raadet drog heraf den slutning, at man nu måtte organisere arbejdsgiversiden bedre. Desuden skulle der skabes tidsmæssig overensstemmelse mellem de enkelte overenskomster, så landarbejderne ikke kunne drage fordel af separate forhandlinger.

Nu måtte landbruget gennem sine salgforeninger føre en mere aktiv prispolitik, udtalte Emanuel Vestbo ved de jyske husmandsforeningers sendemandsmøde 19/9 1956. På Landbrugsraadets halvårsmøde 12/12 samme år stillede Hans Pinstrup ganske anderledes krav såsom en pristalsberegning baseret på eksportens vilkår og en nedsættelse af den »uretfærdige ejendomsbeskatning«. Han havde heller ikke glemt statsminister H.C. Hansens løfte om forhandlinger, såfremt forårets mæglingsforslag skulle skabe vanskeligheder for landbrugseksporten.

Husmandsforeningerne vil – vil ikke 1957–58

Repræsentanter for Belgien, Vesttyskland, Frankrig, Italien, Luxembourg og Holland underskrev 25/3 1957 en overenskomst om at oprette et europæisk økonomisk fællesskab (EF) samt en atomorganisation »Euratom«. Gennem flere år havde ministre og embedsmænd fra det meste af Vesteuropa drøftet, hvorledes man bedst kunne tilrettelægge et økonomisk og politisk samarbejde. I erkendelse af, at samhandelen med landbrugsvarer nok var det vanskeligste af alle hertil hørende problemer, havde man under overskriften »Den grønne plan« søgt at udtænke en overordnet strategi for europæisk landbrugsproduktion og -afsætning. Da forhandlingerne herom trak

i langdrag, tog Holland og Belgien initiativet til at få samarbejdet omkring Kul- og Stålungionen udvidet til at omfatte hele det økonomiske samkvem. Og via en konference i Messina på Sicilien juni 1955 kunne De Seks da underskrive Romunionen knap to år senere. England forholdt sig indtil videre køligt afventende.

Set med det danske landbrugs øjne måtte et blokopdelt Europa være den værste tænkelige situation. Man nærrede ingen illusioner om, at der ville blive taget større hensyn til den danske landbrugseksport, når der drøftedes told- og handelspolitik i et større regi: England ville nok fortsat være hovedmarkedet, men da landet næsten konstant befandt sig i økonomisk krise, ville eksporten dertil snarere aftage end det modsatte. Anderledes med De Seks. Her måtte forventes en industriel udvikling, der markant øgede behovet for fødevarer. En toldunion ville da let blive den barriere, som forhindrede dansk landbrug i at være med i konkurrencen på lige fod med et land som Holland.

Og netop i de samme martsdage registrerede den danske landbrugseksport et prisfald, som bragte smørprisen ned på det laveste niveau i 10 år. Andels-Svineslagteriernes Salgsforening lå inde med et alt for stort lager, og søerne kunne slet ikke sælges, oplystes det på et møde mellem de store landbrugsorganisationer 16/4 1957. Slagterierne ville nu forsøge at begrænse antallet af kontraktgrise, men argumenterede samtidig for en bredere løsning. Da Husmandsforeningerne ikke ville vide af en produktionsregulering i form af svinekort, forestillede man sig i stedet en kornordning. Også det afviste husmændene. Højest ville de gå med til indmalingstvung for dansk brødkorn.²⁶ Kunstigt forhøjede

priser på hjemmemarkedet vendte de sig også imod. I stedet kunne man overveje et effektiviseret centralsalg gennem de enkelte salgsforeninger.

Der blev derefter nedsat et udvalg, der skulle overveje mulighederne for at forpligtige landmændene til at levere deres produktion til egne virksomheder. Hverken Mejeriforeningerne eller Husmandsforeningerne ville dog vide af den slags produktionsbindinger. Mejerierne havde i forvejen mulighed for at sælge til forskellige priser. Befolkningen ville reagere mod landbruget, hvis man via et landbrugsmonopol skruede priserne op, fastslog Husmandsforeningerne.

Landboforeningerne stod dermed ret ene med deres krav om prishævende tiltag. På et landsformandsmøde 24/5 måtte man ovenikøbet registrere modstand mod planerne. Ved et nyt møde i Produktions- og Afsætningsudvalget 2/8 1957 afviste Husmandsforeningernes Peter Jørgensen endnu engang en lovreguleret ordning. Løse- net måtte i stedet være et landbrugsstyret centralsalg. Når Landboforeningerne og Landbrugsraadet dernæst argumenterede for en dansk tilslutning til De Seks, måtte Peter Jørgensen påny sige fra. Landbruget kunne ikke holde til at være den eneste samsfundsgruppe, der ville ind i Romunionen.

Presset mod Husmandsforeningerne voksede imidlertid fra måned til måned. På et ekstraordinært delegeretmøde 6/9 (og påny 8/11) 1957 krævede slagterierne gennemført såvel en kornordning som omkostningsstyrede hjemmemarkedspriser under Monopoltilsynets kontrol. De jyske Landboforeninger sagde det samme ved deres delegeretmøde 4/10. I et påfølgende foredrag om markedsproblemerne fastslog

Græsmarken tilføres ajle (flydende gødning) i det tidlige forår. Traktor og gummivogn har dog lettet arbejdet.

Landbrugsraadets direktør Niels Kjærgaard, at det var livsvigtigt for landbruget og dermed for Danmark at søge optagelse i De Seks.²⁷ Det fremkaldte den kommentar fra Thorkil Kristensens side, at så længe der stadig taltes om at etablere et større frihandelsområde, var der ingen mulighed for at føje landbruget i dets krav. Kort tid i forvejen havde finansminister Viggo Kampmann ved et møde på Flakkegrav Badehotel udtalt, at eftersom industrien var fremtidens erhverv, måtte dansk markeds politik indrette sig herefter.

Husmandsforeningernes modstand mod et landbrugsmonopol begyndte nu at vakle. Ved et møde 30/11 1957 i Produktions- og Afsætningsudvalget oplyste Peter Jørgensen, at regeringspartierne nu var på nippet til at sluge en hjemmemarkedsord-

ning. Forudsætningen herfor var dog, at landbruget samlede afsætningen i særlige udvalg under overopsyn af et centralt organ. Hertil svarede Landboforeningerne, at det ikke var tilstrækkeligt at styre afsætningen. Produktionen måtte også tages i ed. Og på et efterfølgende møde 14/11 med eksportudvalgene tog Mejeriforeningernes direktør L.P. Frederiksen skarpt afstand fra tanken om et centralt styret hjemmemarked. Slagterierne havde på deres side ikke styr på de private grossister. Altså må vi have en bemyndigelseslov, fastslog Peter Jørgensen. Efter endnu et resultatløst møde med brancherne 22/11 besluttede Husmandsforeningerne og Landboforeningerne i fællesskab at gå til regeringen om en bemyndigelseslov.

Det skete i en åbent formuleret fælles-

Roerne sås ved hjælp af eenkimsmaskine. Derved spares det meste af udtyndingsarbejdet.

henvendelse 3/12 1957.²⁸ På baggrund af en længere redegørelse samlede man sine synspunkter i 4 forslag til indgreb: 1. Der skulle ske en koordinering af afsætningen via en bemyndigelseslov, som gav landbrugsministeren bemyndigelse til at lade de to organisationer og vedkommende branche regulere forholdene. 2. Bemyndigelsen skulle også omfatte prisudlignende indgreb over for hjemmemarkedet. 3. For høståret 1958–59 skulle gennemføres en brødkornsordning og en rapsordning. 4. Såvel den amtskommunale som den kommunale ejendomsbeskatning skulle reguleres, d.v.s. nedsættes.

Der var tydeligt nok tale om et kompromis. Husmandsforeningerne havde undgået, at den kommende støttelovgivning rettede sig imod en begrænsning af produktionen, mens Landboforeningerne på

deres side havde fået knæsat princippet om, at hjemmemarkedet (= forbrugerne) skulle holde landbruget skadesløst for stigende omkostninger.

Lovgivningsmagten ville dog ikke uden videre acceptere landbrugets udspil. Den private handel øvede her et kraftfuldt modspil ved at stille sine betingelser for et samarbejde omkring afsætningen. Formanden for Sammenslutningen af Landbrugets Arbejdsgiverforening (SALA) godsejer A.V. Juhl brugte på virkningsfuld måde de generelle landbrugsforhandlinger til at få gennemført en 3-årig overenskomstfornyelse inden for sit område. Pr. 1/4 1959 havde landarbejderne som alle andre en 48 timers arbejdsuge med fuld lønkompensation.

Resultatet blev en række støttelove, hvor de ydre rammer dominerede på indholdets

bekostning. Loven af 16/6 1958 om afsætningen af danske landbrugsvarer gav nok landbrugsministeren ret til at anordne nye markedsvilkår, f.eks. at lægge afgifter oven på salgsprisen, men han skulle forespørge et 10-mandsudvalg. Og her havde landbo- og husmandsforeningerne 4 medlemmer. Der var ikke tale om et landbrugsmonopol og heller ikke om eksportuafhængige hjemmemarkedspriser, betonedes det. Heller ikke kornloven eller loven om udførsel af kød, begge af 16/6 1958, var tilfredsstillende. Skattelettelserne (lov af 31/3 og 18/4 1958) var for små, mente landbruget.

Indadtil havde landbruget fået store problemer på det organisatoriske område. Ganske vist fik lederne af Øernes landbo- og husmandsforeninger 14/7 1958 oprettet et centralt salgsgorgan »Landbrugets Afsætningsråd«, men på grund af et uklart kompetenceforhold angående samarbejdet med brancherne og Landbrugsraadet løb det fra starten ind i svære problemer.²⁹ Hans Pinstrup tog sig striden så nær, at han i oktober 1959 overlod formandsposten til formanden for Grenaa Landboforening folketingsmand (V) Anders Andersen. Afsætningsrådet blev i maj 1961 reorganiseret som »Landbrugets Afsætningsudvalg« d.v.s. et fællesudvalg, nedsat af Landbrugsraadet.

Landbruget tager strejkevåbnet i anvendelse 1959–62

Som antydte ovenfor, endte den første forhandlingsrunde mellem stat og landbrug med en formel overenskomst uden reelt indhold. Når landbruget accepterede det, skyldtes det først og fremmest den prisopgang, der satte ind i slutningen af juli 1958,

og som yderligere tog fart under tørkeåret 1959. De tidligere så afvisende mejeriforeninger gik nu selv til regeringen og bad om at få en hjemmemarkedsordning for sine varer med udgangspunkt i en fast smørpris. Den blev på 6,00 kr. pr. kg, hvor Mejeriforeningerne havde ønsket 7,00 (lov af 10/6 1959). De Konservative og Venstre (÷ Niels Eriksen) afholdt sig fra at stemme. Efter deres opfattelse skulle landbruget selv have lov til at bestemme sine priser under ansvar over for Monopoltilsynet. Ved samme lejlighed gennemførtes en kornordning for 1959–60 til let forhøjede priser.

Kan I se skriften på væggen, lød spørgsmålet til husmændenes talsmænd, når der debatteredes langsigtede løsninger på landbrugets problemer. Bag spørgsmålet gemte sig den omstændighed, at der hver dag blev nedlagt små ejendomme. De gav ikke deres brugere en indkomst, der kunne måle sig med en almindelig lønindtægt. I stort tal vandrede husmændene da i følge med landbrugets arbejdere til byerne. Brugene skulle op på en højere gennemsnitsstørrelse, såfremt de skulle klare sig i fremtiden.

For at få afklaret de vigtige spørgsmål om struktur, rentabilitet og afsætningsforhold nedsatte landbrugsminister Karl Skytte 24/2 1960 en landbokommission med sig selv som formand. Her kunne landbrugets ledere bag lukkede døre drøfte tingene igennem med de sagkyndige på området.

Èt var imidlertid jordlovgivningen, et andet pris- og markedsforsvar. På sidstnævnte område var i mellemtiden sket den udvikling, at England havde opgivet tanken om at få dannet et stort frihandelsområde. I stedet fik det i samarbejde med

Roehakning. Selv om man sår roerne med en eenkimsmaskine, må der dog foretages en ekstra udtynding med håndkraft.

Danmark, Norge, Portugal, Schweiz, Sverige, Østrig og senere Finland etableret European Free Trade Organisation (E.F.T.A.) eller »De Syv«. Landbrugsvarer og fisk blev dog holdt udenfor. Her måtte landbrugseksportøren Danmark bero sig på tosidede aftaler. Den 1/3 1960 godkendte Folketinget med et stort flertal EFTA-traktaten. Venstre undlod at stemme. Landbruget var blevet sorteper, erklærede den konservative H.C. Toft.

Om prisspørgsmålet i relation til hjemmemarkedet sagde de hidtil indvundne erfaringer, at landbruget som andre erhvervsorganisationer måtte forhandle ud fra en etableret magtposition. I sommeren 1960 nedsatte Landbrugsraadet og SALA

derfor »Fællesudvalget for landbrugets arbejde i økonomiske spørgsmål«, i daglig tale kendt som »Kompensationsudvalget« på 2 × 8 mand.³⁰ Det var Hans Pinstrup, som tog initiativet hertil. Uden at det blev sagt direkte, var formålet at få sammenkædet løn- og prisforhandlinger. Landbrugets indrømmelser til dets arbejdere skulle modsvares af tilsagn om støtte fra lovgivningsmagten. Samtidig blev det ikke længere så nødvendigt at have de regeringsloyale husmændsforeningers forhåndstilsagn om støtte.

Det måtte naturligvis fremkalde skarpe kommentarer fra husmændenes side. Om nogen havde de behov for forbundsfæller i en tid, hvor de grundlæggende strukturer

var til debat. Og hvor skulle man placere sig, hvis landbruget gik i konflikt med regeringen? I januar 1961 kom det første udspil fra SALA: Forårets overenskomstforhandlinger ville nok koste landbruget 182 mio. kr. Det måtte automatisk føre til krav om tilsvarende kompensation, såsom ajourførte kornordninger, margarineafgift og lavere ejendomsskatter. Ved et møde i Assens få dage senere udtalte Anders Andersen: Regeringen siger, at den vil være lydør over for et enigt landbrug. Lad os da tage den på ordet og følgelig forhandle i samdrægtighed.

Han fik hurtigt kraftig opbakning fra såvel L.S. som en nystiftet agrarorganisation Landbrugets Fagforening. Begge ville i givet fald sætte magt bag ved kravene. Husmandsforeningerne bevægede sig også et stykke, idet de 15/3 generelt accepterede hjemmemarkedsordninger for husdyrprodukter for at udjævne indkomstkløften. Derimod sagde man stædigt nej til en korntold.

I begyndelsen af april var Kompensationsudvalget klar med sine krav. De beløb sig i alt til 555 mio. kr. inkl. 90 mio. i skattelettelser, 100 mio. i hjemmemarkedsafgifter på kød og flæsk og 300 mio. i kontantstøtte.

Husmandsforeningerne mente dog, at 416 mio. var mere passende. Endelig fandt regeringen, at 300 mio. måtte være nok.³¹

Den 4/5 brød arbejdsforhandlingerne sammen. SALA ville ikke sige ja til forligsmandens mæglingsforslag af 2/5, så længe man ikke havde fået den nødvendige kompensation. Dermed ville en strejke på slagterierne være en kendsgerning 4/5. Samme dag udgik en opfordring til landmændene om at iværksætte leveringsstop pr. 8/5. Den var underskrevet af formæn-

dene for Landboforeningerne, Tolvmandsforeningerne, Mejerierne, Slagterierne, Danske Landbrugeres Kødforsyning og Andels-Kreatureksportforeningerne. Husmandsforeningerne ville ikke være med hertil, da der efter deres opfattelse stadig var forhandlingsmuligheder.³²

Danmarks første landmandsstrejke kom dog kun til at vare et par dage. Allerede 8/5 var der nye forhandlinger i gang i Landbrugsministeriet, og natten mellem 9. og 10. maj var der sluttet forlig. Landbruget fik hermed 459 mio. Hver ko gav 80 kr., i alt 112 mio., og hver ejendom 800 kr., i alt 100 mio., hvortil kom en række tilskud til kunstgødning, eksportfremme m.v. På flæsket til hjemmemarkedet blev lagt en afgift på 50 øre pr. kg. Det skulle give 50 mio. Alt i alt fik man en prisforhøjelse på 7%. På mejeriområdet havde man efter en længere debat med Monopoltilsynet 11/1 1961 fået hævet smørprisen fra 6 til 7 kr. Uenigheden gik især på, om man – som landbruget ønskede det – skulle bruge 1948–49 som udgangspunkt for en sammenligning eller med Monopoltilsynet foretrække 1955–57. Valgte man sidstnævnte, måtte smørprisen efter landbrugets opfattelse justeres opad til »normal rentabilitet», d.v.s. 7% af den bogførte landbrugskapital.³³ Under alle omstændigheder var det blevet fastslået, at priserne på hjemmemarkedet ikke behøvede at følge tendensen på eksportmarkederne. Dette princip blev senere knæsat i en ny lov (af 16/6 1961) om afsætningen af danske landbrugsvarer, hvori man i øvrigt konkretiserede majforligets enkelte punkter. Kornordningen af samme dato for 1961–62 var stort set en uændret videreførelse af forrige års, men i stedet fik landbruget pr. 21/9 1961 gennemført et stop for

import af foderkorn ($\div$ majs). Til gengæld løb forhandlingerne om en svineregulering påny ud i sandet.

Set som helhed blev 1961 et dårligt år med 6% lavere priser og 7% højere omkostninger, d.v.s. en forringelse af landbrugets økonomi i størrelsesordenen 600 mio. Efter lange og besværlige forhandlinger med en noget afvisende Karl Skytte nåede man 7/5 1962 dog frem til en aftale om en kornordning og hjemmemarkedspriser i henhold til monopolloven på kød, flæsk og æg. På grund af politiske vanskeligheder i Socialdemokratiet blev hjemmemarkedspriserne lagt på is til august, og resultatet blev et »tilfældigt« beløb på 200 mio. kr., som det udtryktes. Det blev 99 øre pr. kg. ud fra et skønnet årsforbrug på 270 mio. kg.³⁴

Landbrugsstøtten var kommet for at blive.

Landbrugslovenes kompromisfyldte verden 1963–67

I februar 1962 forelå den første betænkning fra Landbokommissionen af 1960. Den omhandlede landbrugets strukturproblem, og her gik flertallet ind for ret til at sammenlægge små ejendomme på under 5 ha til 12–17 ha store gårde. Ved udstykning skulle der blive en hovedparcel i størrelsesordenen 15–26 ha tilbage mod tidligere det halve. Selv om ingen kunne være helt tilfredse, var der dog taget hul på det problem, at ca. 18.000 små ejendomme var forsvundet gennem de sidste 24 år.³⁵ Landbokommissionens flertalsindstilling

blev 16/6 1962 ført ud i livet gennem en ændring af landbrugsloven.

Jordlovgivning var oppe i tiden. Den 23/1 1963 blev der i Folketinget fremsat ikke færre end 10 lovforslag, hvis fælles tema var en udvidet beskyttelse af den danske jord og natur. Når og hvis Danmark blev medlem af De Seks, skulle udlændinge ikke uden videre kunne opkøbe dansk jord. Såvel hvad angik jord til statsmandsbrug som naturfredning skulle det offentlige have udvidede beføjelser til at disponere over jordressourcerne.

Venstre og Konservative vendte sig på det stærkeste mod dette »anslag mod den private ejendomsret«, som de 4 mest »radikale« forslag efter deres opfattelse var udtryk for. Da Folketingets flertal alligevel vedtog de fire love, krævede oppositionen dem sat til folkeafstemning. Den fandt sted 25/6 1963, og resultatet blev et 4 gange gentaget »nej« omend med varierende styrke.

Denne mulighed for at appellere til folkeviljen stod ikke åben, da landbruget meget mod sin vilje blev parthaver i statsminister Jens Otto Krags »helhedsløsning« marts 1963. Her blev overenskomsterne på arbejdsmarkedet forlænget for 2 år i næsten uændret skikkelse. Det samme skete med landbrugsstøtten (lov af 20/3 1963), idet der dog var åbnet større mulighed for at centralisere salget. Beløbsrammen var 415 mio. eller en stigning på 20 mio. De 100 mio. var reserveret en dispositionsfond til afsættningens fremme. Anders Andersen blev naturligvis den første formand for Landbrugets Dispositionsfond.

Ikke nok med at landbruget følte sig højlig forfordelt gennem Krags »helhedsløsning«. Det måtte ovenikøbet lide

Moderne mejetærskere reducerer høstarbejdet til rent maskinelle operationer. De implicerede personer er nu godt beskyttede mod støj og snavs modsat de prøvelser, de første mejetærskere indebar.

den tort, at fremtrædende økonomer satte spørgsmålstegn ved landbrugsstøtten, både hvad angik form og indhold.

Kjeld Philip mente f.eks., at støtteordningerne fik folk til at blive på landet, selv om det eneste rationelle var at få dem til at blive industriarbejdere. Nu producerede de for mange og svært sælgelige landbrugsvarer i stedet for de industriprodukter, vi ikke kunne frembringe nok af.³⁶

En yngre kollega fra Aarhus, Gunnar Thorlund Jepsen, var af samme opfattelse. Landbrugsordningerne burde omlægges fra en produktionsstøtte til en personlig indkomsthjælp. Dette måtte give problemer på én gang at ville konservere og støtte landbruget. Sigtet måtte være at stimulere bortvandring af kapital og arbejdskraft for

»at modvirke den indkomstulighed, som i sig selv er et symptom på en inoptimal økonomisering med produktionsressourcerne...«³⁷ I et andet arbejde argumenterede Thorlund Jepsen for, at en fuldstændig ophævelse af alle strukturbevarende love automatisk ville bortskaffe alle brug på mindre end 20 ha. Det ville øge samfundets bruttofaktoriindkomst med 460 mio. kr. om året, eftersom den overflyttede arbejdskraft kunne tjene 25% mere end i landbruget.³⁸

Det økonomiske Råds formandsskab var inde på samme tankegang, da det i en rapport til regeringen maj 1964 redegjorde for sin opfattelse af »Strukturproblemer i dansk landbrug«. Formandsskabet gik her stærkt ind for, at liberaliseringen af jord-

Det grønthøstede græs lægges direkte på jorden og tildækkes med plastic og gummidæk. Derved sker en ensilering, der gør det muligt at anvende foderet i løbet af vinteren.

lovgivningen videreførtes. Dermed kunne de tilbageblevne landmænd opnå den forøgelse af omsætningen, som atter kunne give dem en tiltrængt indtægtsforøgelse. Først når dette var sket, kunne den noget problematiske landbrugsstøtte gradvis afvikles. Den slags udtalelser faldt ikke i lige god jord alle steder. Husmændenes ledere ville hverken vide af produktionsregulering eller fri sammenlægning. Anders Andersens kommentar hertil var kort og knap: Nu må Peter Jørgensen vælge mellem en kornordning og en svineregulering.³⁹

I november 1964 indledtes da en ny forhandlingsrunde om landbrugsstøtten. Landbruget holdt stærkt på, at man ville have dækning for de stigende omkostninger, nu hvor lønningerne på et år var gået op med ca. 15%. Efter lange og opslidende forhandlinger enedes man i foråret 1965 om at videreføre de forskellige ordninger i

let forbedret udgave. Nu fik man ikke længere tilskud til kørerne, men til mælken. Desuden fik mejeribrugene ret til at opkræve en særlig mælkeafgift på 2 øre pr. kg mælk og 50 øre pr. kg smørfedt (lov af 9/6 1965). Kornordningen gjaldt nu for 2 år til let forhøjede priser, men brødkornet var ikke med fra 1966–67 at regne. Landmændene var for stærkt lokkede af udsigten til at avle rug og hvede til faste og prompte afregnede priser (lov af s.d.). Kompensationsudvalget ville 27/3 ikke fraråde at sige nej til tilbuddet, men det var nu en meget dårlig behandling, regeringen havde givet landbruget.⁴⁰ Det luede dog lidt, at man gennem en trinvis forhøjelse af smørprisen 1964–65 til 9 kr. pr. kg fik 120 mio. ekstra.

På begge sider af forhandlingsbordet var man enige om, at landbrugsstøtten var en midlertidig foranstaltning, der afventede markedsspørgsmålets endelige løsning.

Regeringens mål var at få Danmark i De Seks sammen med England. De fleste i landbrugets ledelse og især Anders Andersen ville derimod ikke vente på England. Spørgsmålet blev for alvor aktuelt, da De Seks' landbrugsordninger principielt trådte i kraft 30/7 1962. Inden 1970 skulle det fælles marked for landbrugsvarer være en realitet.

Da den franske præsident Charles de Gaulle 14/1 1963 afviste Englands optagelse, blev stillingen prekær for dansk landbrugseksport. Det var især varer som æg, fjerkræ, kød og søer, der blev ramt. Da De Seks' ordning for oksekød trådte i kraft 1/11 1964, fik Danmark visse afgiftslettelser for et kontingent på 16.000 stk. kvæg. Desuden blev langtidsaftalen med Vesttyskland af 22/12 1958 – forlænget i 1960 til 1965 – uændret videreført til 1970. Britisk kvægekseport til Vesttyskland var nu ved at være det største problem for danske eksportører.

Stadig holdt regeringen – og slagterierenes formand J. Dons Christensen – på, at Danmark ikke skulle slutte sig til De Seks uden briterne. Da England 10/5 1967 fornyede sin ansøgning om optagelse, fulgte Danmark naturligvis med allerede den næste dag. En uges tid tidligere var offentliggjort en rapport om konsekvensen af Danmarks optagelse i De Seks. Landbruget ville ifølge denne få en nettoindtægt på 2,2 mia.

Nu måtte Danmark føre en selvstændig markedspolitik, sagde Anders Andersen på Det jyske Ungskue 6/7 1967. Den 28/9 fik han uventet støtte fra en nyudnævnt handelsminister Tyge Dahlgaard, der fandt, at dansk udenrigspolitik blev udformet ud fra idealistiske og romantiske forestillinger i stedet for økonomiske overvejelser. Han

blev straks afskediget og erstattet af Ivar Nørgaard.

I denne noget pinagtige ventetid blev de forskellige støtteordninger ajourført (love af 9/6 1967), stadig sammenkædet med overenskomstfornyelsen på det agrare arbejdsmarked. Det er jo direkte pengeafpresning, udbød smedenes formand Hans Rasmussen. Nej, svarede landbruget. Det er slet og ret kompensation for en omkostningsforhøjelse på 22%. Kontantstøtten gik hermed op fra 310 til 460 mio. Med en prisforhøjelse på hjemmemarkedet på 100 mio fik landbruget en prisfremgang på 18% mod pristallets 22% siden sidste overenskomstfornyelse. Jordlovgivningen var 4/4 1967 blevet yderligere liberaliseret. Nu kunne ejendomme sammenlægges op til 35 ha.

Nye forhandlinger mellem regering og landbrug efteråret 1967 førte ikke til større resultater. Den 18/11 devaluerede England pundet med 14,3%. Regeringen ville da kun lade kronen nedskrive med 7,9%. Da landbruget ønskede at følge England 100%, forlangte det kompensation for eksporttabet i størrelsesordenen 300 mio. Dette krav gik derefter ind i den skitse til en kriseløsning, regeringen J.O. Krag fremlagde i folketinget 5/12 1967. Da SF ikke turde tage medansvaret for indgreb mod lønmodtagerne, lod Krag udskrive valget til Folketinget.

I mellemtiden havde de Gaulle endnu engang afvist Englands ansøgning. Alt syntes at flyde.

Det lange tilløb til De Seks 1968–72

I denne situation fandt landbruget ikke større trøst i, at Thorkil Kristensen ved et møde i Varde 3/1 ytrede stor skepsis over for de påståede fordele ved en dansk tilslutning til De Seks. Landbruget ville nok få et par år med gode indtægter, men derefter ville overproduktionen uvægerlig sætte ind. Der var for ham og andre økonomer kun én vej frem: en strukturrationalisering helt ud til sidste plovfure. Kollegaen Søren Gammelgaard sagde få dage senere på Det radikale Venstres stævne i Nyborg, at landbrugsstøtten nu måtte omlægges. Det var uheldigt, at erhvervet fik 1/3 af sin nettoindtægt i subsidier. Støtten måtte ikke modvirke den nødvendige tilpasning, som skulle få erhvervet til at hvile i sig selv.

Valget til Folketinget 22/1 1968 blev derfor imødeset med stor spænding. Her gik de borgerlige frem over hele linien, ikke mindst Det radikale Venstre under Hilmar Baunsgaard, som øgede mandattallet fra 13 til 28. Resultatet blev derfor en VKR-regering med Baunsgaard som statsminister. Økonomen Poul Nyboe Andersen blev økonomi- og markedsminister, og et ubeskrevet blad i politisk henseende, Venstre-folketingsmanden Peter Larsen, blev landbrugsminister. Anders Andersen var blevet tilbudt posten, men sagde nej. Skulle han endelig være minister, stiledede han noget højere, akkurat som Ths. Madsen-Mygdal 55 år tidligere.

Forhandlingerne mellem den nye regering og landbruget blev for begge parter en nedslående oplevelse. Regeringen ville på sin side moderere støtten til landbruget for at dæmpe inflationen, og landbruget ventede fra en borgerlig regering større sym-

pati end fra en socialdemokratisk. Resultatet blev et kompromis, der gav landbruget en likviditetsforbedring på 250 mio. kr. i form af udskudte terminer for momsindbetaling. Desuden lempedes kreditrationeringen lidt. Kompensationen for devalueringen sattes til 177 mio. Til gengæld afstod landbruget fra at få prisforhøjelser frem til 1/3 1969.⁴¹

Heller ikke i markedspolitikken var regeringen mere lydør over for landbrugets synspunkter end sin forgænger. Så tidligt som 19/3 1968 fastslog Nyboe Andersen, at VKR-regeringens holdning til markeds-spørgsmålet var identisk med regeringen Krag. En nordisk løsning syntes i stedet at rykke nærmere.

Belært af bitre erfaringer fra EFTA-samarbejdet fandt Anders Andersen og de fleste andre i landbrugets top, at en sådan løsning ikke ville tage nok hensyn til landbrugseksporten. Omvendt betonede Nyboe Andersen på Venstres landsmøde 22/9 1968, at der kun var ringe chancer for en dansk enegang til De Seks.

I denne situation fremhævede Anders Andersen gang på gang, at landbruget måtte fragtes igennem, indtil en bedre fremtid stod for døren. Men ikke alle skulle have billet hertil, betonede han. Man havde først og fremmest brug for de effektive landmænd, der kunne omstille sig til moderne landbrugsteknik. Det måtte da være samfundets opgave at yde støtte til forhenværende landmænd, hvad enten det skete som sociale foranstaltninger eller som tilbud om omskoling til andet arbejde.⁴² Ved ændringer af 20/2 1969 i lov om egnsudvikling åbnedes der også muligheder for at give arbejdsløse på landet tilbud om at blive omskoleet til anden beskæftigelse.

Dansk bacon på vej til England i containere, der holdt varen afkølet undervejs. Denne transportmetode indførtes 1967.

Foråret 1969 skulle overenskomsterne på det agrare arbejdsmarked fornyes sammen med landbrugets støttelovgivning. Det blev nogle hårde forhandlinger, selv om landbrugssiden ville hævde, at man overhovedet ikke nåede frem til en realitetsdrøftelse. Arbejdsgiverne afviste 28–29/4 en forligsskitse, som Folketinget derefter gjorde til lov 2/5. I sammenhæng hermed fornyedes støttelovgivningen 18/6. Kornordningen blev videreført til en krone mindre pr. 100 kg. foderkorn; til gengæld fik man 105 mio kr. mere i kontantstøtte som lønkomensation plus 117 mio i erstatning for devalueringstab, i alt 800 mio. Hjemmemarkedsafgifterne for okse- og kalvekød forhøjedes pr. 1/1 1970, for fjerkræ, kød og æg det modsatte. Til overvejelse af landbrugsstøttens form og indhold nedsattes et udvalg under ledelse af

direktør Erik Krogstrup, Dansk Landbrugs Realkreditfond.

Ifølge Anders Andersen fik landbruget trukket »forhandlingsresultatet« ned over ørerne. Denne facon vakte større bitterhed end selve resultatet, lød hans senere kommentar.⁴³ Til gengæld fik dansk landbrug den opmuntring, at general de Gaulle trak sig tilbage 28/4 1969. Efterfølgeren Georges Pompidou oplyste ved en pressekonference 10/7, at han så frem mod en topkonference om De Seks' evt. udvidelse.

Inden man kom så langt, forelå der et traktatudkast til en nordisk økonomisk union »NORDEK«. Om landbrugsvarernes placering herskede fortsat stor uenighed, men så meget stod fast, at man tænkte sig et jordbrugsfond med henblik på prisstabilisering og strukturreformer. Et nordisk marked kan aldrig blive et seriøst al-

Fjerkræslagteri i 1950'erne. Maskinerne har endnu ikke overtaget de arbejdskrævende processer.

ternativ, erklærede Anders Andersen på De jyske Landboforeningers delegeretmøde 3/10 1969. Og på Landbrugsraadets halvårsmøde 17/12 erklærede han: Nu gælder det De Seks og ikke Nordek!

Hermed sigtede han til den situation, der var opstået ved, at De Seks på et topmøde i Haag 16–17/11 havde stillet snarlige forhandlinger om en udvidelse i udsigt. I samme retning pegede den omstændighed, at Finland havde bedt om at få Nordek-forhandlingerne udskudt indtil videre.

På denne baggrund fik en til tider ret ophedet debat om landbrugsstøttens mål og midler ikke større betydning. Det økonomiske Råds formandsskab havde i en rapport fra september 1968 udtalt, at landbrugsordningerne animerede landmændene til at producere for meget, især æg og fjerkræ. Støtten skulle derfor ikke så gerne

følge produktionen, men den pågældende landbrugsejendom, evt. landmanden personligt.⁴⁴

Lignende tankegange var fremsført af andre økonomer deriblandt et medlem af nævnte formandsskab, professor J. Vibe-Pedersen, Aarhus, og hans kollega Holger Gad. Vibe-Pedersen gik 100% ind for persontilskud. De var neutrale over for produktionens sammensætning. I det hele taget var det bedre og billigere at købe landmændene ud af erhvervet end at støtte dem.⁴⁵ Også Holger Gad var imod produktionsstøtte. I stedet skulle landmændene have udbetalt en vis sum pr. ha og pr. ko. Desuden skulle jordlovgivningen helt liberaliseres.⁴⁶

Den såkaldte »Krogstrup-rapport« af januar 1970 kunne godt følge kritikken af landbrugsordningerne et vist stykke, men ville dog ikke gå med til at omlægge eller

Jørgen Skovbæk (født 1931) har siden 1966 været sekretariatschef i danske landboforeninger og har i denne egenskab spillet en meget stor rolle i de landbrugspolitiske forhandlinger, perioden i så høj grad har budt på.

nedtrappe prisstøtten. Det afgørende punkt i udvalgets argumentation herfor var den kendsgerning, at tidspunktet for Danmarks eventuelle optagelse i De Seks nu syntes at være rykket betydeligt nærmere. Ønskede politikerne alligevel ikke at videreføre prisstøtten, kunne udvalget pege på et alternativ, udformet af Landboforeningerne og Landbrugsraadet i fællesskab.

Efter dette skulle landmændene få en langsigtet prisgaranti, der skulle give fuld dækning for de aktuelle produktionsomkostninger ved en nærmere aftalt produktion. Til gengæld var beregningerne foretaget ud fra en produktivitetseffektivitet, der lå 20–25% over gennemsnittet. Det var den effektive og moderne producent, man ville støtte, ikke den gammeldags landmand.⁴⁷

I en nærmere redegørelse for forslaget

fik de to organisationer lejlighed til at foretage et landbrugsøkonomisk begrundet opgør med nationaløkonomernes noget enstrengede syn på landbruget. Rent ud sagt havde økonomerne ikke megen forstand på landbrugsøkonomi. Det var derfor meget betænkeligt, om man fulgte deres rådgivning om en total omlægning af landbrugsstøtten.

På dette grundlag faldt det politikerne forholdsvis let at give grønt lys for en videreførelse af støttelovgivningen foråret 1970. Kornloven af 10/6 reducerede nok basisprisen med en krone pr. 100 kg., men støtteloven af s.d. gav 20 mio mere til Landbrugets Dispositionsfond, samtidig med at de 50 mio. i gødningstilskud blev overført til fonden. Eksportsubsidier til konserves og oksekød kostede mange penge.

Forberedelserne til EF-alderen var nu i

fuld gang. Forhandlingerne om Danmarks optagelse i De Seks begyndte for alvor 30/6 1970, og i november kunne Folketinget i en dagsorden fastlægge, hvad der helt konkret skulle forhandles om.⁴⁸

Landbrugslovgivningen måtte nu moderniseres. Først jordlovgivningen. Ved lov af 19/5 1971 ændredes landbrugsloven, så sammenlægningsgrænsen nu var 100 ha mod førhen 35. Var der tale om forpagtning, lå grænsen dobbelt så højt. To dage senere kom en lov om tilskud til investeringer i landbrugets produktionsbygninger. Ved ombygning af stalde kunne landmanden få et 10-årigt rentefrit tilskud på forskellen mellem den nominelle og den faktiske rente på et 30-årigt kreditforeningslån på 6½%, dog max. 5%. Ved investeringer foretaget efter 1/5 1969 kunne ydes 22% i tilskud. Yngre landmænd fik ved lov af 28/4 1971 hævet kursudligningslået fra 20 til 30% af handelsværdien ved køb efter 1/4 1971.

Statshusmandsloven blev 28/4 1971 erstattet af en lov om udlån til jordbrugsmæssige formål. Der kunne nu ydes statslån til køb af tillægsjord op til størrelsen 35 ha samt ved udflytning af bygninger ved jordomfordeling.

Tilbage stod kun en lov om administrationen af den danske del af EF. Den måtte dog først afvente afstemningen 2/10 1972 om Danmarks evt. tilslutning til De Seks. Resultatet blev 63,3% ja blandt de afgivne stemmer efter en langvarig offentlig debat, hvor landbruget mod forventning holdt sig i baggrunden.⁴⁹

I spørgsmålet om EF-administrationen

havde landbrugets organisationer fremsat forslag om et udstrakt selvstyre i overensstemmelse med de danske traditioner, men det afviste regeringen.⁵⁰ I stedet blev Landbrugsministeriet forvaltningsmyndighed gennem tre markedskontorer og et særligt EF-direktorat. Organisationerne fik derimod sæde i et rådgivende udvalg på 17 medlemmer. Her fik landbruget flertal gennem dets 7-mands repræsentation, idet de 4 ministerielle medlemmer ikke fik stemmeret. Gennem særlige produktionsafgifter kunne der fremskaffes midler til erhvervsøkonomiske foranstaltninger – først og fremmest de nye landsudvalg inden for landbrugets produktionsgrene.⁵¹

Pr. 1/1 1973 var Danmark medlem af De europæiske Fællesskaber (EF). På grund af Englands særlige overgangsproblemer trådte markedsmekanismen dog først i kraft pr. 1/2 1973. Tilpasningen til EF-priserne skulle ske over seks etaper ved begyndelsen af et nyt produktionsår. Allerede ved den første pristilpasning sommeren 1973 lå de danske priser kun ca. 1% under det fælles prisniveau. Her kom de høje danske priser, især på korn, til stor nytte ved beregningen af de nye udgangspriser.

Landbruget var dermed klar til at indkassere de 2 mia, man forventede at få i ekstraindtægt. Til gengæld mistede landbruget sin konstantstøtte fra staten på 850 mio. kr. Desuden indarbejdedes ekstra besparelser på landbrugets del af finanslovsforslaget for 1973–74 for i alt 375 mio.⁵² Der var både en indtægts- og en udgifts-side ved Danmarks tilslutning til De Seks.

Landmandsholdninger og landbrugsstrategier 1951–72

Et organisationsstyret landbrug 1951–56?

Selv om påskeforliget 1951 skabte en del røre i landmandskredse, gik livet på landet videre sådan som det havde gjort i årtier forud, i hvert fald set på overfladen. Det var dog svært at overse den kendsgerning, at der siden 1945 var kommet godt 30.000 traktorer til landet. For sit indre blik kunne beskueren da spænde 4 heste for markredskaberne, hver gang en traktor masede sig hen over marken. Det sparede titusinder af hektar, der hidtil havde frembragt det fornødne hestefoder.

Kiggede man inden for, var der ikke sket den store forandring. Gennemsnitlig var en dansk stald 50 år gammel, viste en undersøgelse fra denne tid. En lade var lidt yngre, ca. 44 år, hvorimod stuehuset havde en så høj alder som 59 år. Udstyret i stalden ville dog nok i de fleste tilfælde være moderniseret. 4/5 af køerne blev nu malket med maskine. I en del tilfælde havde ejeren imidlertid solgt sine malkekøer. Skulle man holde fremmed medhjælp hertil, kunne det være en tvivlsom forretning at være mælkeproducent. Dertil kom de periodiske tilbageslag, som M & K-epidemier afstedkom. I 1951 var ikke færre end 21.000 besætninger angrebet heraf.

Derimod tegnede fremtiden lyst for kødproduktionen. Det vesttyske marked tog igen en væsentlig del af de danske udsætterkøer, og Italien de danske kalve, især de let opfedede. Priserne var desuden ganske gode.

Svineproduktionen havde også gode kår. I kraft af en langtidsaftale var 9/10 af baconproduktionen på forhånd solgt til England, og en god del af de frasolgte søer gik til den tyske pølseindustri. De regelmæs-

sige svinetællinger fulgtes dog med stor agtpågivenhed. Et stigende antal søer betød en større flæskeproduktion, og kunne markedet holde til det? Et andet uroelement, set med slagteribranchens øjne, var tendensen til stigende kornproduktion. Det fik landmændene til at holde flere svin, da de erfaringsmæssigt betalte mest for foderkornet.

Gennem deres andelselskaber beherskede landmændene forædlingsindustrien. Det kneb derimod med at kontrollere afsætningen af produkterne. Parolen sagde ganske vist, at landbrugseksporten også efter 1/4 1950 skulle styres ovenfra gennem branchernes egne eksportudvalg. Problemet var bare, at disse udvalg ikke havde mange styringsinstrumenter og slet ikke i et frit marked. Indtil videre havde man for smørrets, flæskets og æggenes vedkommende eneretsaftaler med britiske regeringsorganer,³³ men hvad ville der ske, når handelen atter engang blev givet fri? Hvad selve handelen angik, havde kun Eksportsvineslagteriernes Salgsforening eneret. I andre tilfælde måtte andelselskaberne dele markedet med private eksportører.

For varer som kød og ost havde vedkommende eksportudvalg kun indirekte styringsmuligheder. De vigtigste var støtteopkøb finansieret af de forhåndenværende puljemidler, et system af minimumspriser og en licensordning på eksporten af slagtekvæg til Vesttyskland.

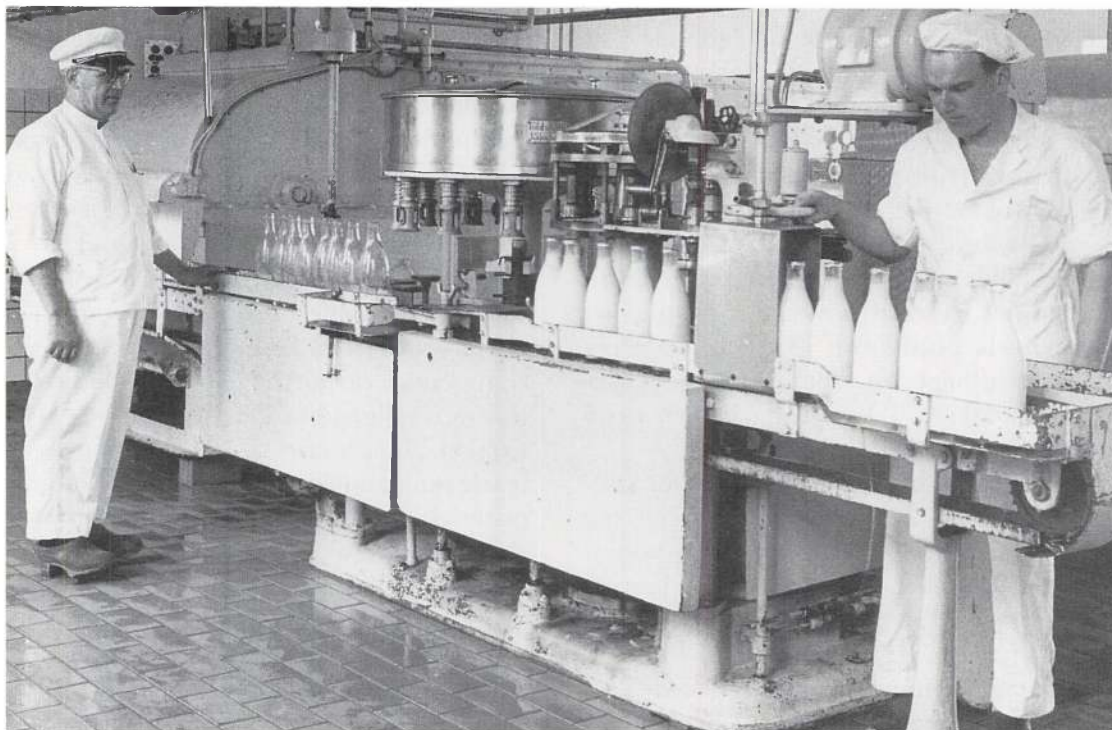
De branchesagkyndige vidste imidlertid godt, at landmændene ikke så let lod sig styre ovenfra. Langt de fleste af dem leverede nok deres mælk og slagterigrise til de lokale andelsvirksomheder, men i stor udstrækning gik deres slagte kreaturer til nærmeste marked og deres søer til en privat opkøber, uanset hvad andelslagteri-

erne, andelskreatureksportforeningerne eller Danske Landbrugeres Kødforsyning eller deres mente om den ting. Og på de årlige delegeretmøder i brancheorganisationerne rejste der sig næsten altid spørgsmål om puljemidlernes rette anvendelse. Spørgeren mente som regel, at de hellere skulle udbetales til deres rette ejermænd landmændene, i stedet for at blive brugt til noget så abstrakt som markedspleje.

Et særligt problem udgjorde osteproduktion og -salg. Flertallet af de godt 600 mejerier fremstillede kun ost i de perioder, hvor der var overskud af mælk. Dermed aflastede de et svagt smørmarked. Ostene

blev derefter solgt af en privat »ostegrosserer«, som i virkeligheden kun var en slags agent for mejeriet. Et sønderjysk og østjysk samarbejde mellem et halvt hundrede mejerier, Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeksport, D.O.F.O, påbegyndt 1946, kom her til at spille en central rolle som model for et heldigt samarbejde i en problematisk sektor.

I begyndelsen af 1950'erne skulle danske landmænd altså helst bruge egne afsætningsorganer og i hvert fald følge de signaler, der i så henseende tilgik dem ovenfra. Til gengæld havde de i kraft af langtidsaftalerne med England en prisgaranti, der

Endnu i begyndelsen af 1960'erne tappede man mælk på genbrugsflasker. Levering af mælk til bybefolkningen betragtedes normalt som et godt aktiv for de implicerede mejerier og landmænd, men de skærpede sundhedsbestemmelser og den hårde konkurrence mejerierne imellem reducerede efterhånden fortjenesten noget.

tillod dem at tilrettelægge produktionen på længere sigt.

Det måtte da forurolige den toneangivende del af landbrugsopinionen, at England pr. 1/4 1954 liberaliserede ægimporten. Dermed udløb den dansk-britiske langtidskontrakt automatisk pr. 30/9 s.å., og i de næste to år skete det samme for smør og flæsk.⁵⁴

Det var i denne situation, de 7 danske smørsalgforeninger i oktober 1955 etablerede et fælles salg vedr. Englandseksporten, senere kendt som »Andelssmør«. Bagved stod 765 andelsmejerier med 2/3 af denne eksport. Andelsslagterierne besluttede for deres part, at de fortsat ville centralisere Englandshandelen gennem Salgsforeningen.⁵⁵

Set på baggrund af de afsætningsvanskeligheder, danske landbrugsvarer i stigende grad mødte overalt, tegnede situationen ved halvtredsernes midte sig noget usikker. Et lyspunkt var det dog, at en tør sommer 1955 for en stund afstedkom livlig afsætning til stigende priser. Men kunne organisationerne fortsat lede landmændene på rette vej, når der ikke længere tegnede sig et klart perspektiv for den videre udvikling?

Hvem tegner dansk landbrug 1957–58?

Som det blev vist ovenfor,⁵⁶ var det Landbrugsraadets direktør og ikke dets ledende præsident, som i efteråret 1957 talte for en dansk tilslutning til De Seks. Hans Pinstrup havde nok Landboforeningernes tilslutning til at tale fællesmarkedets sag, men de store brancher: mejeriforeningerne og især andelsslagterierne var mere tø-

vende i deres holdning.⁵⁷ Hvad skulle da den menige landmand mene om den sag?

En af erhvervets klogeste rådgivere, fhv. statskonsulent A.P. Jacobsen gik da ind i debatten.⁵⁸ Hans hovedsynspunkt var, at Danmark ikke havde noget valg. Det måtte søge ind i De Seks sammen med England. Han foretrak dog langt den engelske form for producentstøtte frem for den kontinentale højprispolitik. Sidstnævnte førte til overproduktion, især når den var ledsaget af en utilstrækkelig beskyttelse mod billigt oversøisk korn.

Desuden mente han, at landmændene burde specialisere sig i enten kvægbrug eller svineproduktion.⁵⁹

En anden tvivler var den jyske husmandsleder Em. Vestbo. Ved flere lejligheder gav han udtryk for, at andelsbevægelsens ledende mænd ikke var dygtige nok og slet ikke som købmænd i det helt store format.⁶⁰ Og ubestrideligt var det, at såvel Mejeriernes Søren Overgaard (f. 1886) som Slagteriernes K. Røhr-Lauritzen (f. 1885) stod overfor at skulle afløses på deres poster. Det samme gjaldt også Husmandsforeningernes Lauritz Nielsen, der i 1957 blev afløst af Peter Jørgensen.

På branchernes årlige delegeretmøder lød der i halvtredsernes slutning mest advarende ord til landmændene og deres lokale virksomheder. Lad nu være med at producere for mange varer, lød omkvædet. Ellers kan vi ikke sælge dem til en anstændig pris. En undtagelse var kødbranchen, hvis ledere gav udtryk for en vis optimisme.

Landmændenes svar herpå blev stigende tilførsler over hele linien bortset fra mælkeproduktionen, der gik 5% tilbage i 1958. Omvendt var deres organisationer ikke altid lige tilfreds med den præsterede

indsats. Den tunge ende af mejerierne laver så dårlige varer, at de aldrig skulle være ført til markedet, sagdes det med mellemrum på Mejeriforeningernes delegeretmøder. Ofte måtte kvægprangerne gætte sig til, hvad der gemte sig bag de mange kilo lårkager på en udmalket ko. Slagteriledelsen ville have lange slanke kødgrise som råvarer, men fik ofte, især i Midt- og Østjylland, fede svin med mere spæk end kød. De små købstadslagterier levede på deres side ikke op til krav, man på tærsklen til en ny tidsalder måtte stille til en moderne industrivirksomhed.

Henimod 1950'ernes slutning var såvel landmændene som deres organisationer lidt i vildrede med den kurs, det var bedst at følge ind i en usikker og problemfyldt fremtid. Der savnedes en rorgænger af den Madsen-Mygdal'ske type.

Store og små producenter 1959–62

I løbet af 1959 fik Slagterierne, Mejerierne og Landboforeningerne nye formænd. Sammen med Husmandsforeningernes Peter Jørgensen skulle den 52-årige Johs. Dons Christensen, den 53-årige Chr. Speggers og den 47-årige Anders Andersen nu forestå ledelsen af et erhverv, der så sig trængt fra alle sider.

Som det blev vist ovenfor,⁶¹ kom politikerens Anders Andersen hurtigt til at fremstå som den nye leder, der under dygtig anvendelse af organisationspolitiske midler fik lovgivningsmagten til at komme landbruget til undsætning.

De to ledende branchefolk gik på deres side i gang med at berede deres medlemmer på en ny tids udfordringer. Dons Chri-

stensen første programpunkt lød på produktionsbegrænsning, frivilligt eller tvungent, og Speggers talte på sin side om behovet for en rationalisering. På sit første delegeretmøde 14/10 1960 kunne Speggers da også berette, at der nu forelå færdige planer for en gennemgribende sanering af mejeristrukturen øst for Storebælt samt i Sønderjylland.⁶² Om mejerierne så ville gå sammen i større enheder, måtte fremtiden vise.

Dons Christensen måtte på sin side konstatere, at produktionen af slagtesvin trods alle appeller om det modsatte steg 3–4% om året. Kun en præmieret ekstraslagning af 18.000 søer juni-juli 1961 brød spidsen af denne tendens. Et andet problem var de stigende omkostninger. Her nærrede han den opfattelse, at landmænd med en lille produktion af slagtegrise burde betale forholdsvis mere i kørselspenge end kolleger med mange flere svin. Udtalelserne vakte en sådan opsigt, at Andelsbladet i en leder måtte rykke slagteriformanden til undsætning. Efter bladets opfattelse var der forskel på store og små producenter.⁶³

Da Dons Christensen dernæst stillede det spørgsmål, om reglen én mand = én stemme nu også var ukrænkelig, tog Peter Jørgensen skarpt til genmæle på det sjællandske sendemandsmøde 20/7 1962. Han følte ligefrem, at selve andelsideen var belastet af dens slags letfærdig snak. Husmænd ville skam behandles lige så godt som storbønder. I modsat fald ville de oprette egne leverandørforeninger.⁶⁴

Gik der et skel mellem store og små producenter, gjaldt det i endnu højere grad de 6.000 unge, som hvert år fik egen bedrift. Det mente i hvert fald forstander L. Christensen, Haslev Landbrugsskole. Han

Gårdejer Niels Jørgensen, Smidstrup mark på Nordfyn (nr. 2 f.v.) fremviser stolt sin samling af røde danske malkekøer for landbrugsminister Peter Larsen. Ved fællesskuet i Odense fik brødrene Niels og Peter Jørgensen 23 p. og ærespriemie for deres samling af malkekøer. Udover at være dygtige kvægavlere gjorde de to brødre en stor indsats indenfor det lokale gymnastik- og idrætsarbejde.

delte de unge i 3 lige store grupper: de velstående arvesønner, som fik gården foræret, de delvist selvhjulpne folk fra mellemalderen, som ikke kom gratis til det hele, og endelig den dårligst stillede gruppe, som højst rådede over 25–35.000 kr. i startkapital. Da de fattige landmænd ikke havde råd til at investere i større stil, kunne de heller ikke udnytte de gode afskrivningsmuligheder, de bedst stillede gjorde slittigt brug af.⁶⁵ Kollegaen på Borris Landbrugsskole Helge Drewsen var af den opfattelse, at alle landmænd, store som små, skulle overdrage deres ejendomme til andelselskabet »Det danske Landbrug«. Derefter skulle de forpagte de samme ejendomme af selskabet.⁶⁶

En tredje forstander P. Hartvig Larsen, Næsgård Agerbrugsskole, mente at fremtiden stod i industrialiseringens og stor-driftens tegn. Den begyndende afvandring af mindre kapable landmænd burde fortsætte. For de tilbageblevne gik vejen dernæst over fuld mekanisering, større og mere specialiserede bedrifter og øget produktivitet.⁶⁷

Med diskussionen bølgende hen over deres hoveder producerede landmændene ufortrødent løs. Da markedsforholdene samtidig forværredes,⁶⁸ blev resultatet et veritabelt produktionssammenbrud ved juletid 1961. »Så kom turen altså til kødet«, konstateredes det i DLKs beretning for 1961. Der kunne højst sælges 4.800 dyr

om ugen, men markedet fik ikke desto mindre 7.500, lød det tilsvarende fra Andels-Kreatureksportforeningerne. Så tidligt som juli 1961 vedtog Slagterierne på et ekstraordinært delegeretmøde at regulere svineproduktionen for at undgå et for stort pres på det engelske baconmarked. Samme efterår begrænsede England smøreksperten gennem en kontingentering.⁶⁹

»Svigtet af regeringen – nu svigtet af sine egne...«, skrev gdr. Knud Friis, Ringenæs, bittert efter et stort møde mellem en række landbrugsledere og en skare sønderjyske mejerifolk. Trods manende ord fra talerstolen om det fornuftige i at gå sammen i større enheder holdt alt for mange stadig fast i forældede forestillinger om det lokale samvirkes fortræffeligheder.⁷⁰

Store producenter, større mejerier og moderne forretningsmetoder. Sådan lød opgaveformuleringen til andelselskaberne i 1960'ernes begyndelse, da man gennem bemyndigelsesloven af 1961 og hjemmemarkedsloven det følgende år havde fået de fornødne magtmidler til at effektivisere og styre afsætningen.⁷¹

Magten følger produktionen, ikke organisationen 1963–67

Fra juli 1963 bredte sig en vis optimisme i dansk landbrug. Afsætningsforholdene bedredes kendeligt, især for kød og flæsk, hvortil kom, at ostemejerierne gennem en bedre koordinering af salgspolitikken over for Vesttyskland rent prismæssigt nåede op på siden af sin værste konkurrent Holland. Bortfaldet af den engelske smørtold på 15% fik prisen på dansk smør til at stige tilsvarende.

Stadig rejstes der dog kritik af andels-

organisationerne. Ude i den store verden havde man set mange eksempler på »vertikal integration«, d.v.s. at store firmaer i levnedsmiddelbranchen søgte at dominere produktion og salg af bestemte produkter »fra jord til bord«. Var andelsvirksomhederne mon i stand til at forhindre, at landmændene sluttede kontrakter med den slags firmaer? I 1965 købte Ø.K. det store selskab Plumrose. Var det skriften på væggen?

De store brancher mejerier og slagterier arbejdede imidlertid intenst med rationaliseringsproblemerne. Slagteriernes rationaliseringsudvalg fremlagde i januar 1963 en betænkning, som i sidste instans ville have ført til en samling af alle danske andels-slagterier under én hat. Et ekstraordinært delegeretmøde 6/2 1963 sagde imidlertid kun ja til at lade foretage yderligere undersøgelser.⁷² På deres side vedtog mejerierne 27/10 1964 et sæt vedtægter for »Mejeriselskabet Danmark«, men den endelige afgørelse herom skulle bekræftes af det enkelte mejeri.⁷³

Vurderet i et centralistisk perspektiv var det en vanskelig opgave at skabe balance mellem produktion og afsætning. Et skoleeksempel herpå leverede svinesektoren gennem den såkaldte »svinepukkel« sommeren 1965. Det engelske baconmarked var blevet overmæt, og prisen sank uge efter uge. Til sidst kunne døren til fryselageret næsten ikke lukkes for de tusinder af tons svinekød, der hobede sig op. Slagteriformanden Dons Christensen ville nu have gennemført en prisdifferentiering, men stadig sagde Anders Andersen og Peter Jørgensen nej. Først da fryselageret var blevet realiseret med store tab, begyndte situationen af lysne lidt.⁷⁴

Affæren bragte naturligvis sindene i op-

rør, ikke mindst på organisationsniveau. Landboforeningerne og Landbrugsrådet drog den lære af begivenhederne, at nu måtte Husmandsforeningerne opgive deres selvstændige stilling inden for systemet og helst gå sammen med Landboforeningerne. De snart udkældte, snart ombejlede husmandsledere modstod dog presset. Efter deres opfattelse burde brancherne holde fingrene væk fra erhvervspolitikken. Peter Jørgensen ville desuden have etableret et jordfordelingsorgan, der kunne supplere de mindre ejendomme op til rentabel størrelse.⁷⁵

Brancherne måtte på deres side erkende, at landmændene og deres lokale virksomheder ikke lod sig dirigere ovenfra. Organisationerne blev konsekvent nægtet effektive styringsmidler i form af økonomiske ressourcer, og dermed fortonede visionerne om slagteriet og mejeriet Danmark sig i det fjerne. Kun offentlige midler i form af statsstøtte til Landbrugets Dispositionsfond gjorde det muligt at regulere kødmarkedet i form af indefrysning af okse- og kalvekød, fulgt op af salg til 3. lande til meget lave priser.

Det var så meget mere nødvendigt at søge kødmarkedet støttet centralt, som De Seks' forskellige landbrugsordninger nu begyndte at øve afgørende indflydelse. Iværksættelsen af kødordningen pr. 1/4 1967 slog straks igennem i form af 50–100% højere afgifter.⁷⁶ Det gav den danske landmand 100–200 kr. mindre i tegnebogen pr. bortsolgt dyr. I Nordjylland begyndte man da at samarbejde tættere om kreatursalget. Aalborg Eksportslagteri skulle udvides, så det kunne slagte 150–200.000 om året eller 3/4 af hele produktionen. Herfra var vejen ikke lang til at etablere en landsdækkende enhedsorganisation

for kreatursalget. 85% af alle kreaturer blev slagtet her i landet, men hele 80% havde forinden været en tur på markedet. En ordning med 7 regioner, hver med sine salgskonsulenter, skulle da afløse det forældede markedssystem. At Andelskreatureksportforeningerne gik stærkt mod denne tanke, siger sig selv.⁷⁷

Landbodemokratiet er i fare ved denne virksomhedskoncentration, erklærede højskolelærer, cand.polit. Thomas Rørdam i en artikel i »Dansk Ungdom og Idræt«. Ved at stemme efter hoveder og ikke efter hoveder brød man med selve livsnerven i andelstanken. Afstanden mellem andels-havere og virksomhedsledelsen ville blive for lang.⁷⁸ Direktørernes tidsalder var ved at være inde.

Den effektive landmand skal aflønnes ordentligt

Ved et seminar i Nordens Bondeorganisationers Centralråd efteråret 1967 udtalte S.P. Jensen, leder af landbrugsorganisationernes økonomisk-statistiske sekretariat, at udbud og efterspørgsel vedrørende landbrugsvarer helst skulle balancere på et punkt, der var bestemt af indkomstmålsætningen. Den effektive landmand burde sikres en rimelig indtægt gennem langsigtede produktionsaftaler om nærmere angivne mængder og kvaliteter. Andelsbevægelsen måtte for sin part kaste nogle af de gamle dogmer overbord, om den ville overleve.⁷⁹

Disse synspunkter blev i høj grad formende for den indre debat i landbruget, mens man ventede på at komme i EF. En af S.P. Jensens medarbejdere, Ib Skovgaard, havde ved hjælp af den moderne EDB-teknik beregnet, at selv en moderne

Regntunge skyer over en gård ved Holmslands klit. I løbet af 1960'erne opgav mange landmænd at føre bedriften videre, fordi indtægten derfra ikke kunne måle sig med lønninger i andre beskæftigelser. Ejendomme med magre jorde kom da først i farezonen.

landbrugsbedrift på ca. 40 ha ikke kunne give basis for at beskæftige 1-2 mand ud over driftslederen. Snarere skulle landmanden gå over til ekstensiv drift uden fremmed medhjælp. Kom Danmark imidlertid i EF, var situationen imidlertid helt anden. Da blev baggrund for at bruge intensive driftsformer med fremmed medhjælp.⁸⁰

Kom Danmark ikke i EF, var det efter sagkundskabens opfattelse svært at finde plads til andre i landbruget end de bedst kvalificerede producenter fra de yngre årgange. En kendsgerning var det, at titusinder af landmænd gennem 1960'erne havde draget den personlige konklusion, at deres fremtid ikke lå i landbruget.

I februar-marts gennemførte Social-

forskningsinstituttet en interviewundersøgelse med godt 1.400 aktive landmænd. Endvidere omfattede undersøgelsen 215 afvandrede landmænd.⁸¹

De stadigt aktive landmænd dyrkede nu et større areal – med sig selv som eneste arbejdskraft – og havde dermed opnået en højere levestandard, men ikke så stor som andre befolkningsgrupper. I mange tilfælde havde både manden og konen arbejde uden for bedriften. Hver 5. landmand overvejede at forlade erhvervet. Det var et almindeligt ønske blandt de adspurgte, at deres organisationer skulle føre en hårdere indkomstpolitisk linie over for andre grupper i samfundet.

De afvandrede havde næsten alle fået det meget bedre og ønskede bestemt ikke

at komme tilbage til landbruget. Deres vandring ud af erhvervet havde nærmest formet sig som en langstrakt proces, der begyndte med en deltidsbeskæftigelse uden for bedriften. For begge grupper vedkommende var den dårlige landbrugsøkonomi som oftest betinget af ringe økonomisk støtte hjemmefra, af en ringe uddannelse og af en brugsstørrelse, der ikke gav mulighed for et rimeligt afkast.

Stordrift stod for de fleste i 1960'ernes slutning som den formel, der kunne løse nogle af landbrugets problemer. Over det ganske land forsvandt de små sogne-mejerier i hundredvis. I stedet opstod regionale mejeriselskaber, som dernæst hægtes sammen i større enheder. Mejeriselskabet Danmark kom omsider i gang 12/6 1970, men i noget mindre målestok end ideens ophavsmænd oprindeligt havde tænkt sig. Og sammenslutningen skete nedfra og ikke ved pålæg fra oven.

Til de organisatoriske vanskeligheder kunne mejeribrugene føje de sameksistensproblemer, smørret og osten havde med hinanden i en tid, hvor De Seks' afgiftspolitik satte skranker for dansk osteeksport. I stedet for at lave ost af mælken skulle leverandørerne hjemtage større mængder af syrnede skummetmælk, men selv om dette også skete i et vist omfang, blev resultatet alligevel en større smørproduktion.

I efteråret 1970 begyndte smørprisen imidlertid at stige og satte 8/11 1971 rekord med £ 500 pr. t. EF-forventningerne begyndte nu at gøre sig gældende. Landmændene holdt derfor fast ved deres besætninger af malkekvæg, og resultatet blev en udtalt mangel på slagtedy. Kreatur-eksportforeningerne havde ellers tjent gode penge på det opsving for eksporten af levende kvæg, en 3-årig aftale De Seks og

Danmark i konsekvens af den såkaldte »Kennedy-runde« havde indgået i 1967 om dansk eksport af pølsekøer til reducerede toldsats. Men hvad nyttede det at have et sælgers marked, når man ikke havde noget at sælge? Desuden måtte interesserne bag kreatur-eksporten se den kendsgerning i øjnene, at konkurrenterne Oxexport og Damexco dirigerede kreatur-salget om ad de mange nye kreaturslagterier, man efterhånden rådede over.

Der syntes at åbne sig store fortjenstmuligheder i EF for dansk oksekød og svin-kød, og dem var slagterierne indstillet på selv at indkassere. Resultatet blev en række slagterifusioner, der som i mejeribrugene skete nedfra. Dons Christensen talte tit og gerne om »sammenhold om råvaren«, men det var tydeligt, at de nye storslagterier ikke ville bruge deres salg-forening i samme omfang som tidligere.⁸²

Set med landmændenes øjne blev der i mange tilfælde meget langt til mejeriet og slagteriet. Men da man rådede over moderne lastbiler, var det ikke noget større problem rent transportteknisk. Derimod var det ikke sikkert, at Dansk Andels Ægeksport ville hente ens æg. Her opererede man nu med to sæt produktionsaftaler: én for leverandører med mindst 300 høns og én for storproducenter med 1.000 eller endnu flere. Den sidste fik en højere pris end den lille producent. Æggene blev nu hentet i termovogne og bragt til de 16 pakkerier, man i 1972 var nået ned på. Skal det mon kaldes andelsvirksomhed, lød kommentaren fra husmændenes side.

I Andelsbladet foregik i foråret 1969 en debat om forholdet mellem mejeripolitik og virksomhedspolitik.⁸³ Redaktør C. Nørrelykke, Vendsyssels Tidende, gjorde her gældende, at brancheorganisationerne ved

at føre mejeripolitik fastlåste en forældet struktur. Virksomhedspolitik på et konkret grundlag var fremtiden.

Her overfor kan man sætte nogle advarende ord om »region og helhed«, Landbrugsraadets direktør Niels Kjærgaard fremsatte på Jyske Landboforeningers delegeretmøde oktober 1971. Efter hans opfattelse kunne opbygningen af store produktionselskaber let føre til uheldige konkurrenceforhold.⁸⁴

Landmændene fik langt til deres virksomheder og brancheorganisationerne fik

ikke større adgang til at koordinere endsige lede dem ovenfra. Direktørstyret var kommet for at blive, hvor meget end de folkevalgte repræsentanter hævdede, at det var dem, der bestemte over deres virksomhed.

I 1970'ernes begyndelse var de danske landmænd ved at indstille sig på en fremtid, der tegnede økonomisk lovende, men organisatorisk usikker. Hvor meget styr havde man på embedsmændene i det fjerne Bruxelles, når danske interesser skulle konfronteres med evt. modgående synspunkter?

Landmænd og mekanisering 1951–72

Kvægløst landbrug og løsdriftstalde

I 1950'ernes begyndelse kunne landbrugsarbejdsgivere ikke klare sig i lønkonkurrencen med byerhvervenes udøvere. De mandlige og kvindelige medhjælpere søgte da i titusindvis til byen for at få sig et bedre betalt job med fast arbejdstid og fri hver week-end. Tilbage stod en gruppe aldrørende landmænd, der nu skulle klare arbejdet selv. Ret hurtigt gik turen da til den lokale maskinforhandler for at få sig en traktor. Hestene blev derefter solgt, men i mange tilfælde var manden på gården ikke hjemme, når de kære dyr skulle afsted. De to parter havde kendt hinanden så længe, at det var svært at sige farvel.

Trækkraftens motorisering var nok det mest markante træk i 1950'ernes landsbybillede, men teknikken bød også på andre nyskabelser, når heste- & karle-kombinationen skulle erstattes. Ukrudtsbekæmpelse med kemiske midler var en sådan. I 1954 skønnedes det, at 40% af kornarealet blev sprøjtet med hormonpræparater. Dermed var ukrudt som agerkål og tidsler så nogenlunde under kontrol. Jyske forsøg viste her en udbyttetigning på 1,9 hkg kærne ved sprøjtning af marker med 10% ukrudt.

Højere kornudbytter var enhver landmands ønskedrøm. I slutningen af 1940'erne hed de førende kornsorter Eroica-hvede (46,4 hkg pr. ha), Kongsrug II og Stålrug på lerede jorder, Petkus og Perlerug på lettere jorder, Abed Majabyg (40,2 hkg) og Stålhavre (38,2 hkg). Dette billede blev ikke alvorligt forrykket i den nærmest følgende tid bortset fra, at den franske Desprez-hvede klart uddistancerede de hjem-

lige sorter. Tilmed var den mere stivstrået. Uheldigvis var den ikke vinterfast, og i den hårde vinter 1953 frøs den bort de fleste steder. For byggens vedkommende var sorten Bonus på vej op, men foretrak man mere stivstråede typer, stod valget mellem Rikabyg eller Hertabyg.

Stadig docerede sagkundskaben, at man skulle gøde op til lejesædsgrænsen, især når der var tale om bedre jorder. 3–400 kg salpeter pr. ha til vintersæd og det halve til vårsæd var nok passende, mente konsulent A. Dam Koefoed, Skanderborg.⁸⁵ Høstede man med mejetærsker, var problemet dog ikke så stort. En lejesædspickup var fortræffelig til at trænge til bunds i virvaret, påpegede godsejer M.E. Hovmand-Hansen, Knuthenlund. Han kunne simpelthen ikke undvære en sådan maskine. Ved at bruge to selvkørende mejetærskere med korntanke og ved at lade en pickupper ekspedere halmen op i en efterfølgende vogn klarede han høsten med 10 mand mod førhen 30, og det på den halve tid.⁸⁶

De arbejdsbesparende metoder i markbruget øgede i sammenhæng med de gode priser på kornet interessen for at drive kvægløst landbrug. Ifølge et kvalificeret skøn fandtes der i 1951 ca. 21.000 kvægløse bedrifter mod ca. 14.000 i 1944 og ca. 7.000 i 1939. På de sydlige øer udgjorde salget af planteprodukter godt 40% af indtægterne mod kun 5% i Nordjylland. Overalt var det de store gårde, som dominerede inden for planteavl.⁸⁷

En del steder havde man på det nærmeste genoplivet trevangsbruget: 2 marker dyrkedes med byg og på den tredje var halvdelen raps, halvdelen sukkerroer. Det var for risikabelt, mente konsulent P. Grøntved. Et 8-marksbrug var at foretrække, f.eks. med sædfølgen: vinterraps,

Halmen fra mejetærskningen presses til rundballe. Denne rundballepresse udfører arbejdet i en kontinuert proces uden behov for at standse op.

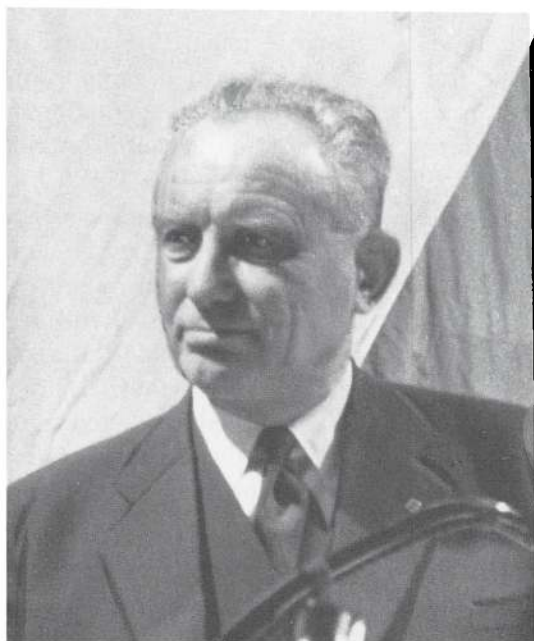
hvede, havre, sukkerroer, kløverfrø, ærter og lidt græs samt byg. Forudsætningen var dog en dobbelt så stærk gødskning som hidtil.⁸⁸ Andre hævdede, at 8-marksdriften burde forenkles til et system med 3–4 marker, gerne med hver sin afgrødeveksling.⁸⁹

Roedyrkningen blev i denne situation et meget ømt punkt. Stadig var roefoderet selve fundamentet for mælkeproduktionen, men med en skæv balance mellem fastlåste – og i realiteten for lave – smørpriser og stigende arbejdsomkostninger måtte en arbejdskrævende afgrøde som foderroer komme i klemme. På en almindelig bondegård faldt 40–50% af arbejdsindsatsen på markbruget og heraf de 40–45% på roedyrkningen. Maskinfabrikanter og land-

mænd udfoldede derfor store anstrengelser for at begrænse arbejdsforbruget i roemarkerne. Optagningen var i princippet fuldt ud mekaniseret. Aftoppere og roeoptagere med tilsvarende læsaneanordninger kunne leveres i gode danske udgaver som »Roerslev« og »Præsident«. Det halverede i sig selv arbejdsforbruget, og kørte man roerne hjem med traktor, udgjorde besparelsen 2/3.⁹⁰

Langt mere problematisk var udyndingen. Roearbejderne skulle klare 8 mio km roerækker og 30 mia enkeltplanter på godt 3 uger. Var der meget senegræs, øgedes arbejdsbyrden 25%. 1/10 af landmændene havde anskaffet sig en såmaskine til énki-medede frø. Dermed sparedes 20–30% ar-

Professor L. Hansen Larsen (1890–1970) på talerstolen i oktober 1956. Efter en karriere i konsulenttjenesten blev han i 1933 udnævnt som Lars Frederiksens efterfølger som professor ved Landbohøjskolen i kvægets avl og fodring. Han var en varm fortaler for R.D.M. og havde i dette som i andre spørgsmål skarpt markerede standpunkter.

bejdskraft, men udbyttet reduceredes tilsvarende op til 8%. Andre metoder kunne være tværharvning få dage før udtyndingen (sparede 10–30%) og blokhakning (sparede 25–50%, udbyttenedgang 10%).⁹¹

Et alternativ til roefoderet var de mindre arbejdskrævende græsafgrøder, enten som hø eller som ensilage. Ved at bruge grønthøster kunne arbejdet i græsmarken reduceres fra 14,3 timer pr ha. til 3,2 t pr ha. På store gårde praktiseredes mekanisk aflæsning af skåret græs i en transportør, som derefter ekspederede materialet op i en højsilo.⁹²

I en tid med stigende priser på olieklager var husdyrbrugets udøvere på deres side meget ivrige efter at bruge endnu mere grovfoder. Helt op til 6 FE i roer og 3 FE i ensilage eller hø pr. malkeko var ikke noget særsyn, men forudsætningen var rigtignok, at koen desuden fik 2,5 kg kraftfoder for at holde proteinbalancen i orden. Det skulle gerne give 17,5 kg 4% målemælk i spannden. Ønskede man endnu mere i mælkejugen, var recepten 1 kg kraftfoder pr. 2,5 kg mælk.⁹³

Men dyrenes pasning var meget arbejdskrævende. Derfor eksperimenteredes der mange steder med nye metoder for staldarbejdet. Et alternativ var at etablere løsdriftsstalde efter amerikansk eller norsk model. Pionererne på feltet fandt dog ikke større opmuntring hos sagkundskaben. Ifølge Forsøgslaboratoriets undersøgelser ville mælkeydelsen i den slags stalde gå ned med 2 kg 4% målemælk. Her over for stod amerikanske erfaringer med en arbejdsbesparelse på 20–40%.⁹⁴

En anden mulighed var at ofre kødproduktionen større opmærksomhed. I 1950 importeredes det første parti kødkvæg af racen Aberdeen Angus til Gjessinggård ved Randers. Senere fik Scavenius, Klintholm på Møn, Herefordkvæg, og atter andre fik dyr af fransk Charolais-race. På længere sigt var det tanken at krydse tyre af kødrace med danske malkekøer, omend den blotte tanke herom fyldte mange renavlere med forfærdelse. En rød ko var nu engang rød og ikke et plettet misfoster af unational herkomst. Som professor Hansen Larsen så den røde danske idealko for sig, var den 130–140 cm høj og vejede 700 kg. Den havde en stærk ryg, et bredt, fladt kryds med stor omdrejerbredde, velstillede lemmer og et stort, langt og smukt yver.⁹⁵

Mere eller mindre stærk afglans af dette idealbillede kunne interesserede landmænd finde på de 40 demonstrationsbrug for kvæg, der 1954–55 oprettedes overalt i landet. Fodring og ydelse blev her omhyggeligt bogført for at få rentabiliteten ved rationel fodring overbevisende demonstreret.

Også for svineproduktionens vedkommende fandtes et system af demonstrationsbrug, hvor en assistent udmålte foderet og desuden vejede dyrene hver 14. dag med henblik på opnotering i et vægt- og foderregnskab. En kreds af landmænd kunne også gå sammen i en svinekontrolforening, som derefter ansatte en svinekontrollassistent til at sætte fodringen i system.⁹⁶ I øvrigt opretholdes de traditionelle fodernormer. Dog betonedes det stærkt, at svinene med et normalt foder af mælk og korn skulle have et tilskud af mineralfoder (kalk og fosfor).

Den nye kvægavl er ved at være forældet

I 1955 fyldte professoren i husdyrbrug Lars Hansen Larsen 65 år, og dermed var en epoke i det danske husdyrbrugs historie ved at være til ende. Der sporedes da også nye signaler i de indlæg i fagpressen, yngre husdyrbrugsspecialister fremkom med i de følgende år.

Mest markant forekom tonen hos dr. agr. Ole Venge, siden 1951 docent i husdyrgenetik ved Lantbrukshögskolan i Uppsala. Bag hans artikler lå en slet dult kritik af husdyrbrugets udvikling i Danmark. Der praktiseredes for megen indavl, og det resulterede i dårligere tilpasning til

skiftende ydre kår. På den anden side var indavl dog den eneste farbare vej, når man ville fremelske individer med samme anlægspræg, arvet fra faderen og moderen, ville forøge graden af homozygoti, som det hedder i fagsproget.⁹⁷

Planløse krydsninger var næppe vejen frem, i hvert fald ikke inden for kvægavlen, fastslog han. Brugskrydsningen i svineavlen mellem Yorkshire og Dansk Landrace havde ikke ført til de helt store resultater. Skulle man endelig krydse svin, måtte der inddrages en helt fremmed race. Ved ægte heterosis = det maksimale resultat af krydsningen, skulle afkommet være bedre end den bedste forældrace. I USA brugtes ved forsøg ofte zig-zagkrydsning: først krydsning mellem to racer og så tilbage til den ene linje, for derefter at krydses med den anden. Dermed bevaredes heterosiseffekten fra den første krydsning.⁹⁸

Hansen Larsens senere efterfølger, dr. med. vet. Agner Neimann-Sørensen, havde også kritikpunkter at fremsætte, men påpegede samtidig, at 80–90% af forskellen i besætningsydelse skyldtes miljøet. De resterende 10–20% var derimod arveligt bestemte. Eftersom arvelighedsfaktoren kun lod sig prøve på husdyrene, var afkomsprøvning af tyre meget vigtig. Gennem afkomsundersøgelserne sammenlignede man ydelsen fra tyrenes døtre med mødrenes præstationer.⁹⁹

Også fodringsspørgsmålet kom til fornyet debat. Forsøgsleder Grete Thorbek påviste f.eks., at kørerne i kraft af bakterieindholdet i deres vom kunne bruge størstedelen af foderets kvælstofdele. Dyrene producerede med andre ord selv en del af de nødvendige proteinstoffer. Det måtte betyde, at kørerne fik for meget renprotein i

form af grovfoder, og at overskuddet derfor løb bort med ajlen.¹⁰⁰

Professor i dyrefysiologi Povl E. Jakobsen drog for sin part den slutning, at nedbrydningen i vommen af cellulose, vedstof o.lign. i virkeligheden fremskaffede den energi, der fik mikroorganismernes enzymer og den tilførte protein til at indgå i et samspilsforhold. Derfor var det bedst at bruge fordøjeligt råprotein ved vurdering af fodermidlernes proteinværdi.¹⁰¹

Kørerne kunne med andre ord sagtens udnytte de stofholdige gevækster, de helst græssede uden om på marken. Det var derfor nærliggende at forbedre afgræsningsøkonomien ved at høste græsset med grønthøster for derefter at ensilere det. Men skulle græsensilagen for alvor blive et alternativ til roefoderet, måtte udbyttet fra græsmarken sættes kraftigt i vejret.

Agronom Arne Frederiksen gik derfor ind for at tilføre græsmarkerne langt større mængder kalksalpeter end hidtil. Uden at skade kløverprocenten kunne man efter høst af dæksæden godt give 500 kg pr ha. I rene græsmarker kunne man endog gå op til 1.500–2.000 kg. Gode marker med kløvergræs krævede mindst 6–800 kg og dertil 2–300 kg superfosfat og ligeså megen kali. Dårligste økonomi fik man ved at lade køerne græsse frit. Stribegræsning var straks lidt bedre, men bedste resultat gav afslåning og hjemkørsel, evt. med ensilering for øje. Der var i hvert fald en stor arbejdsbesparelse at hente ved græsmarken i forhold til roer, idet 1 ha med græs behøvede 30 traktortimer og 70 mandetimer mod roernes krav om respektive 110 og 280 timer.¹⁰²

Græsmerkernes krav om stærkere gødsning afspejlede en almindelig ten-

dens i dansk jordbrug omkring 1960. Normernes grænsepæle blev flyttet et anseligt stykke for alle afgrøder, især hvad angik tilførslen af kvælstof. I stedet for at håndtere de store salpetermængder, der her kunne komme på tale, brugtes nu i stigende grad flydende ammoniak. Efter de første forsøg hermed i 1950, bl.a. hos Flemming Juncker på Overgård, blev nordjyske landmænd tre år senere de første brugere heraf, og i 1960 var forbruget oppe på 10.000 t. Ved hjælp af særlige aggregater blev gødningen i fortættet form nedfældet i 12–15 cm dybde. Da den indeholdt 82% kvælstof, kunne 20 kg ammoniak erstatte 100 kg kalksalpeter.

Høsten 1962 gav megen lejesæd, og det fik ældre landmænd til at tale om overgødsning. Det kunne konsulent Johs. Olesen ikke skrive under på. Det var den økonomiske grænse, ikke lejesæden, der skulle være rettesnoren.¹⁰³

Sortsvalget fik dermed stigende betydning. Landmænd med gode kornjorder skulle vogte sig for blødstråede sorter, ihvorvel deres udbyttetal var fristende. For avlere af vinterhvede stod valget nu mellem Øtofte 56 og Banco. Rugavlere på sandjord burde vælge Petkus, på lerjord Kongsrug II. For byggens vedkommende var Bonus bedst, idet Rika og Herta havde tendens til lejesæd. På lerjord var havresorten Stål at foretrække, på sandjord Opus eller Ørn. De nye sorter gav i gennemsnit et par hkg mere kærne pr. ha.

Uheldigvis tiltog angreb af sædskiftesygdomme i omfang og skadevirkning. Havreål gav ofte 1–3 fold mindre udbytte. Fodsyge var især hård ved hveden. Forsøg med byg på samme areal tre år i træk gav faldende udbytter (hhv. 28, 24 og 20 fold). I

Traktoren er en Massey Ferguson 2725 årgang 85, 150 hk og firehjulstrukken. Den er forspændt en 4 m bred roterende harve med 240 tænder. Med kun en operation kan en afbrændt hvedemark som her tilberedes som såbed.

den varme sommer 1959 blev mange afgrøder hårdt ramt af meldug. Flyvehavre fandtes på 30% af ejendommene. Den burde rykkes op med rode for derefter at blive brændt.

Alligevel gik kornavlens stærkt frem år efter år. I 1961 voksede arealet med byg ikke mindre end 43.000 ha til 799.000 ha. Hidtil havde arealet med rodfrugter så nogenlunde holdt stillingen, men i 1961 reduceredes det med 60.000 ha, de 16.000 på fabriksroer og de 26.000 på foderroer. Dermed var signalet givet til 1960'ernes mekanisering af husdyrbruget, en omlægning, hvis virkninger langt fra er udtømte i 1988.

Den røde ko flytter ikke med til Jylland

Indtil 1960'ernes begyndelse hvilede den danske landbrugsstruktur stille og roligt i al sin tyngde og urokkelighed. Gårde og

huse med tilhørende jorder lå, hvor de altid havde ligget, og landsbyens servicevirksomhed var forholdsvis intakt. Men der var blevet så underligt stille ude på landet. Grisehyl og kobrøl var ikke mere naturlige lyde på en bondegård. Manden og konen på stedet var blevet ældre og gik muttersalene rundt i de tomme bygninger. Den eneste støjkilde var den uundværlige traktor, men det var også slemt nok. Husmandsstedets beboere var i mange tilfælde slet ikke hjemme om dagen, men satte sig i stedet på cyklen eller knallerten for at begive sig på arbejde på en fabrik eller en social institution. Uvirkelighedens skær var ved at sænke sig over den før så frodige virkelighed.

Og landbrugsromantikens udøvere og tilskuere kunne ikke hente megen trøst i det scenearrangement, der var ved at blive opstillet. Inden for markbruget var mekaniseringen nu reglen, ikke undtagelsen. Kun 1/3 af landmændene havde heste, re-

sten traktor. Rundt regnet erstattede 1 traktor 1 mand og 4 heste. På marken var halvdelen reserveret korndyrkning mod 2/5 i 1950. Foldudbyttet var i samme tiår steget med 1/3 på grund af bedre dyrkningsforhold, bedre kornsorter og stærkere gødkning. Næsten hvert år meldtes om ny rekordhøst. Paradoksalt nok steg importen af korn og foderstoffer også stærkt. Den voksende husdyrbestand i de tilbageværende besætninger krævede sit.

Forårsarbejdet ude på markerne var dermed traktorens domæne. I de første traktorår hægtede man simpelthen de gamle markredskaber bag traktoren, men det skabte problemer. Spidsharven ville f.eks. ikke gå dybt nok ned, om det gik for stærkt. I løbet af tresserne fik man i stedet nye harvetyper, som direkte kunne kobles på traktoren. Kulturharven med en fjederbelastet efterharve og slæbebom gjorde såbedet klar, og derefter kunne den ligeledes hydraulisk ophængte radsåmaskine sætte ind. Kvælstoffet var naturligvis nedfældet som flydende ammoniak. Ukrudtet bekæmpedes hovedsageligt med sprøjtemidler. Mod ukrudt i roemarker brugtes håndsprøjtning i et 15–18 cm bredt bælte omkring planterækken.

Nye kornsorter trængte sig på. Starkehvede og Heine 2806 gav ved forsøg godt 55 hkg pr. ha, men i milde vintre blev også de overfløjet af den franske hvedesort Cappellet Desprez. For rugdyrkerne stod valget stadig mellem Kongsrug II (35,4 hkg pr. ha) og Petkus II (39,3 hkg). Bonus var stadig målesort i gruppen af bygsorter med 41,6 hkg, men en sort som Pallas (42,3 hkg) gjorde den rangen stridig. Endelig var Stålhavre med 43,6 hkg stadig nr. 1.

Skønt rodfrugter som helhed betragtet gik tilbage, havde arealet med foderroer

holdt sig uændret gennem 50'erne. I 1961 satte imidlertid en nedgang ind, som ret nøje svarede til et stigende udbytte fra græsarealerne, hvad enten kreaturerne fik det i grønt eller konserveret tilstand. Som kunsttørret grønmel, f.eks. leveret i pilleform, kunne lucerne og andre grønafgrøder gives dyrene i koncentreret form. Den hidtil benyttede metode med ensilering ved hjælp af syre var ved at blive gammeldags, efterhånden som man fik større indblik i ensileringens mikrobiologiske baggrund. Hvis materialet blev tilstrækkeligt sønderdelt, og der ikke slap for meget ilt ind i siloen, kunne mælkesyrens bakterier selv klare omsætningen.¹⁰⁴

Undervejs mod høst kunne sygdomme i kornet som f.eks. fodsyge i byg og hvede tage sin rigelige part af det forventede udbytte.

Når høstens tid var inde, rullede mejetærskeren frem i hele sin syv fods bredde eller mere. Som på præriesletterne gjaldt det om at have store marker med lange kørestrækninger, hvis ikke mastodonten skulle spille for megen tid med vendingsmanøvrer.

Efterårspløjningen gik hurtigt fra hånden med en moderne flerfuret traktorpløj. Gik traktoren for hurtigt, kunne furen imidlertid blive kastet for langt over. Plovfabrikanterne måtte da omdanne plovens elementer, så den selv i en ny tid gjorde sit arbejde ordentligt.

Dyrkede man stadig foderroer, var oplagring og hjemkørsel 100% mekaniseret. Brugte man desuden en gammeldags roekule, tildækkedes den med en kombination af plastfolie og halm. Nu fik roerne det snarere for varmt end for koldt. Helst skulle de opbevares ved køleskabstemperatur, 5°. Ved hjælp af tørvaskemaskiner og

roesnitte blev de dog dag for dag gjort spiselige for dyrene i stalden.

Ved en sammenligning af landbrugsproduktionens udvikling i de enkelte landsdele 1939, 1949 og 1959 havde K. Skovgaard og E. Juul Jørgensen kunnet konstatere, at Jylland også i denne henseende var hovedlandet.

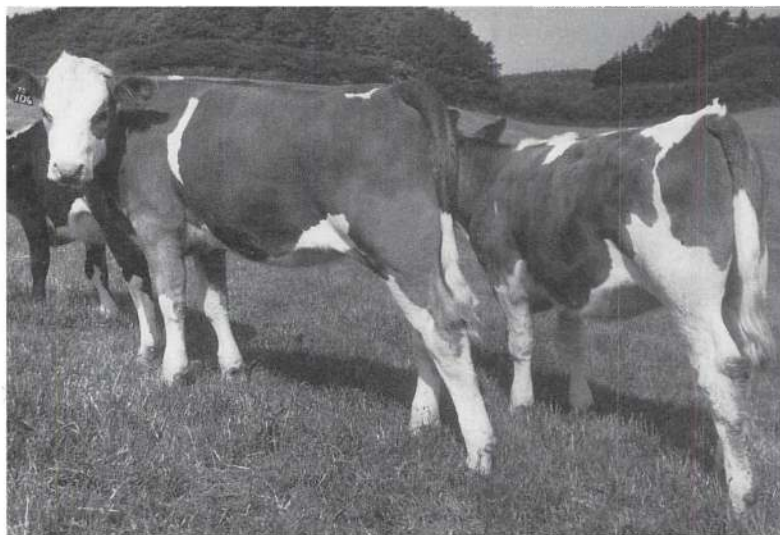
Gennem hele perioden forskød produktionen sig fra øst mod vest i sammenhæng med, at afvandringen fra landbruget var størst på Sjælland og Lolland-Falster. Jylland og da især Vestjylland kunne også opvise den største stigning i arealproduktiviteten, omend de sydlige øer høstede 14–18 arealenheder mere pr. ha. Sammen med Fyn havde Jylland oplevet en fortsat fremgang i kvægstyrke modsat tilbagegangen øst for Storebælt.¹⁰⁵

I 1964 stod 3/4 af kvæget i jyske stalde. Her var ikke rigtig plads for den røde ko. År for år reduceredes RDM's tidligere førerstilling til fordel for såvel SDM, Jersey og blandede racer (i 1965 hhv. 47,6, 36,9,

13,0 og 1,9% mod 55,0, 30,9, 12,2 og 0,5% i 1962).

Husdyrbruget var under modernisering. Og det var tiltrængt, sagde eksperterne. Landbrugsøkonom Carl Thomsen havde foretaget en undersøgelse over fodringseffektiviteten i kvægbruget. I 1924–25 fik man i gennemsnit 111 kg 4% målemælk pr. 100 FE, i 1962–63 kun 109. Og den dårligste del lå så lavt som 96 kg. Ganske vist gav gennemsnitskoen 4.343 kg mælk pr. år mod 3.312 kg i 1924–25, men den krævede tilsvarende mere foder. Fuld foderudnyttelse fik man ved lette køer på 400 kg – og ved at udveje rationen til hver enkelt ko, justeret en gang om ugen. Ved at hæve foderets udnyttelsesgrad fra 86% til demonstrationsbrugenes 96% kunne landbruget tjene 560 mio. kr. mere om året.¹⁰⁶

Indendørsklimaet var heller ikke for godt i mange stalde, hvoraf mange var af ældre dato. Efterhånden som de overlevende besætninger blev større, opstod der

I begyndelsen af 1970'erne foregik et stort forsøgsarbejde med krydsninger af forskellige kvægracer. Her ses to kalve efter en Simmentaler tyr.

f.eks. problemer med luftfugtigheden. Helt lavere temperatur end for høj fugtighed, kunne man læse.

For kødkvægets vedkommende iværksatte man specielle trivlighedsundersøgelser på en central afkomsprøvestation ved Egtved nordvest for Kolding. Her afprøvedes 30 tyre pr. år, hver med et afkom på 18, enten som skummetmælkskalve eller ungtyre. I stedet for at sælge kalvene som spæde blev de i stedet fodret op til 110–150 kg's »sødmælkskalve« (foder: sødmælksersstatning af skummetmælkspulver m.v.), til 175–250 kg's »skummetmælkskalve« senere kaldet »Italienskalve« eller til 1–1½ år gamle »ungtyre« på 450–550 kg.

Mekaniseringen holdt nu sit indtog i stalden. På Gl. Hasselballegård midtvejs mellem Vejle og Kolding skiftede man således hele inventaret ud i 1962. Et rørmælkeanlæg erstattede den gammeldags mal-kemaskine; skovl, kost og trillebør afløstes af et udmugningsanlæg og fodervognen blev til en hængebane. Pr. dyr sparede herved 29% i arbejdskraft. I 1965 afhentede Hjarup andelsmejeri ved Kolding som det første mejeri mælken i tankbiler. Mælkejungen skulle nu på museum.

Svineproduktionen havde også sine problemer, selv om Carl Thomsen i den tidligere omtalte undersøgelse påviste en væsentlig større fremgang i fodereffektivitet hos svineproducenter end hos kvægfolket (foderforbrug pr. kg tilvækst var i 1936–37 ca. 5,2 FE pr. kg tilvækst mod 4,2 FE i 1962–63). Konsulent Ejnar M. Nielsen ved Jyske Husmandsforeninger ville dog gerne have en større kuldstørrelse pr. årssø. Den svingede i praksis fra 10 til 20, og soens foderforbrug lå så forskelligt som 1483 til 2480 FE. Ved produktionen af

slagtesvin varierede foderforbruget pr. kg tilvækst fra 3,01 til 4,02 FE.¹⁰⁷ Hvis bygens proteinindhold som i 1962 var for lavt (kun 9–10%), tog det for lang tid at fodre grisene op til almindelig slagterivægt.

Forureningen begynder at forurolige

I sin vurdering af planteavlens udvikling i 1965 ofrede konsulent Johs. Olesen de forskellige plantesygdomme fyldig omtale. Flyvehavren bredte sig ustandseligt. Under junitørken rapporteredes om ondartede angreb af meldug. Den 8/6 udsendtes sprøjtevarsel om sadelgalmyg. Korn- og havrebladlus øvede også hærværk mod de sarte planter, og en helt ny virussygdom havre-rødsot havde fundet vej hertil. Mange steder sprøjtede man mod kvik og andet ukrudt, men når roerne stod frodigt på marken, kunne kálroerne blive hjem-søgt af kálfluer med op til en halvering af udbyttet som konsekvens. Desuden så man angreb af kálbrok, nok mest fordi man ikke tog nok vare på krybbeaffaldet fra fodring med kálroer.¹⁰⁸

Kan vi spare på kemikalierne, spurgte Chr. Stabel ved Statens plantepatologiske Forsøg, Lyngby nogle få uger senere i Ugeskriftet. Selv om han ikke gav noget direkte svar herpå, måtte konklusionen dog være den, at landmændene ikke havde råd til at sige nej til en merindtægt på henvend 100 mio kr. fra kemikalierne. Halvdelen hidrørte fra brugen af afsvampningsmidler.

Lic.agro. J. Lindhard, Askov Forsøgsstation, tog i en artikel om vandforurening med gødningsstoffer i kvælstofkredsløbet, sit udgangspunkt i følgende tal:

Forbrug af gødningsstoffer	1947-48	1967-68
N	12 kg pr. ha	78 kg pr. ha
P	10 kg pr. ha	17 kg pr. ha
K	15 kg pr. ha	48 kg pr. ha
Høstudbytte	117 mio a.e.	150 mio a.e.

Af en samlet kvælstofsbalance på 454 mio kg. var de 2/3 landbrugets bord. Via afstrømning fjernedes i Jylland 2 kg N pr. ha, på Øerne 16 kg, hvoraf 1/2 ville optræde som nitrat i overfladeafstrømningen. I øvrigt var 35 mio. kg. N i møddingvandet en tænkelig kilde til vandforurening. Meget heraf ville fordampe eller blive fastholdt i jorden, »men risikoen for, at mødding- og andet overfladevand ledes ud i vandløb og søer, bør ikke overses...«, pointerede han. Konklusionen gik da ud på, at forureningsproblemet voksede fra år til år.¹⁰⁹

Landbrugsvidenskabens som landbrugserhvervets udøvere var opmærksomme på forureningsproblemet, men mente samstemmende, at ønsket om et højere udbytte havde klar 1. prioritet. Mere teknik og mere kemi hed opskriften. Og at der endnu var et stykke vej igen, viste en gallupundersøgelse i 1967. Godt 2.000 landmænd var blevet interviewet om mekaniseringen af deres bedrifter. 90% havde traktor, men de fleste ville gerne have én med flere hestekræfter. Over halvdelen – og da især i Vestjylland – måtte begynde med en brugt traktor. 90% havde traktorpløve, 34% grønthøster, 84% brugte maskinstation, og 1/3 af øboerne samarbejdede med naboen. 34% spurgte maskinkonsulenten inden de købte nyt udstyr, 38% næsten aldrig.¹¹⁰

Værre end fastholden ved forældet teknik var halvgjort mekanisering, påpegede Kristian Rask. Når skridtet først var taget, var der ingen vej tilbage. Det var dyrt at anskaffe og vedligeholde de store maskiner. Derfor måtte udnyttelsen og dermed arealstørrelsen blive en vigtig faktor.¹¹¹ Agronom Peder Nygard, Lunde, mente om planteproduktionens tilpasning til ændrede strukturforhold, at effektivitetsstigningen 1960–68 mageligt havde opvejet tabet af 40% af landbrugets helårsarbejdere, 100.000 ha landsbrugsjord og 140.000 køer i samme periode. Ved korndyrkning var fremgangen 100%, ved kvægpasning 50% og ved produktion af grov- og salgsafgrøder 30%. Den ændrede produktionsstruktur sparede i alt 24.000 mand, hvoraf dog de 3.600 fandt anvendelse i forbindelse med en udvidelse af kornarealet. Af de 120.000 afvandrere var ca. 20.000 frigjort ved en produktionsomlægning og de 100.000 overflødiggjort ved en effektivisering.¹¹²

I den slags eksempler påpegedes ofte den rationaliseringsgevinst, det gav at dyrke byg i stedet for grønfoder. Nye forsøg med bygsorter 1964–68 viste da også, at den tidligere hovedsort Pallas i nogen grad var blevet uddistanceret af sorter som Emir og Ingrid (især på Øerne) samt Bonus og Bomi (i Jylland). Det talte også i disse sorters favør, at de i højere grad var

resistente over for meldug. Stålhavre havde fået en konkurrent i sorten Astor. For hovedens vedkommende var det især Starke, der blev brugt, men henimod periodens slutning var Kranich 116 og Cato godt på vej. Rugavlen var konservativ: sorterne hed fortsat Petkus II og Kongsrug II.¹¹³

Det blev vist ovenfor, hvorledes forurensningsproblemet begyndte at gøre sig gældende i planteavl. Noget tilsvarende kan vises inden for husdyrbruget. Fra 1950'ernes begyndelse havde man tilsat foderet til slagtedyrl og smågrise antibiotika, og i 1955 havde man med sundhedsmyndighedernes noget modstræbende samtykke fået det officielt godkendt.¹¹⁴ I 1969 kom nye regler herfor, og de indebar en stramning. Nu blev det klart specificeret, hvilke midler der måtte anvendes til kalve, smågrise, høns og kyllinger.¹¹⁵

At dyrenes og da især svinenes sundhedstilstand kunne være bedre, var de fleste enige om. Landracegrisen stod ofte og småfrøs i de mørke og kolde stalde, af svineavlerne berøvet sit naturlige beskyttelseslag, spækket. Den var tit plaget af sygdomme, og omend antibiotika og andre midler kunne kurere selv alvorlige lidelser, blev dyrene dog noget ældre end beregnet. En ny og radikal sundhedskur var at løfte smågrisene ud af smittevejene ved at udtage dem af moders liv ved kejsersnit i helt lukkede, kimfri systemer: Specifik Patogenfrie eller SPFgrise. Dermed var skabt en bestand af smittefri grise, der kunne avles videre på.¹¹⁶

En anden mulighed var ifølge professoren i husdyrbrug Hjalmar Clausen den nok så radikale tanke at forbedre landraceens iboende muligheder gennem krydsning med andre racer, i første række Yorkshire. Dermed fik man på én gang større

Veterinæren Hjalmar Clausen (1905–85) var i årene 1952–72 professor i husdyrbrug ved Landbohøjskolen og var samtidig forstander for Forsøgslaboratoriets afdeling for forsøg med svin og heste. På denne centrale post øvede han afgørende indflydelse på den modernisering af husdyrbruget som foregik i disse år. Det var således han, som på et møde i Maribo 29/9 1970 kom med den for så mange svineavlere så chokerende erklæring at nu skulle den danske landracegris krydses med andre racer.

kuld og stærkere grise uden at prisgive slagte kvaliteten. Selv om mange opfattede den slags tale som det rene kætteri, blev ideen hurtigt accepteret. Det var også forholdsvis let at praktisere nu, hvor svineavl len var ved at indføre kunstig sædoverføring.¹¹⁷

Eftersom 3/4 af de danske staldbygninger endnu i tressernes slutning var mere

end 30 år gamle, kunne det være svært at få de nye teknikker angående fodring og øvrig pasning indført i husdyrproduktionen. De moderne halkanstrukturer åbnede her nye muligheder for at få erstattet båsestalde for kvæg med enten regulære løsdriftsstalde, hvor dyrenes gødning og strøelse i forening danner »gulvet« eller sengestalde, hvor dyrene i hvileperioden ligger i separate båse.

En stald af denne type består af 5 sektioner: malkestald, hvilestald, foderstald, opsamlingsstald og løbegård. Vigtigst er malkestalden, der for store besætningers vedkommende oftest er indrettet som en sildebensstald. Køerne står her skråt ud mod den forsænkede malkegrav, hvor malderen opererer med sine maskiner i et rørmælksanlæg med tilsluttet gårdkøletank. Dyrene bevæger sig selv gennem de enkelte afsnit. Foderet får de som oftest ved et særligt foderbord, der betjenes via fodervogn eller hængebane. Forsøg på Ørritslevgård på Nordfyn viste her en arbejdsbesparelse på henvend 50% i forhold til en traditionel kostald.¹¹⁸

Men var køerne gode nok? Siden 1945 havde man gennem et system med afkomsprøver søgt at få indkredset de avlstyre, hvis døtre demonstrerede de bedste ydelsesanlæg. Det spørgsmål meldte sig imidlertid, om afkomstprøverne gav tilstrækkeligt gode og sikre resultater. Ole Vengement mente nok for sin part, at man ikke kunne måle virkningen af genforskelle på individer. Man måtte i stedet arbejde med større afkomsgrupper, hvor man ved hjælp af statistiske metoder forsøgte at måle arvens andel af forskelle i fremtrædelsespræg, den »fænotypiske variation«. Ved at sammenholde de to sæt tal fik man udtrykt forholdet mellem den, heritabiliteten. Inden

man skred til en egentlig sammenligning, måtte man først have frasorteret miljøfaktorernes indflydelse.

Dyrenes ydre særpræg havde man også vurderet forkert, mente han. Farven var f.eks. aldeles ligegyldig. I virkeligheden havde man arbejdet sig frem mod en kropsbygning, der var »fuldstændig uhensigtsmæssig«. En uheldig krydsform gav svære fødselsvanskeligheder og stor kalvedødelighed.¹¹⁹

Selv om man i kvægavlerekredse stadig holdt fast ved afkomsprøverne, var man i virkeligheden ved at bevæge sig over mod et andet system, »korttidsundersøgelser«. Siden 1956 havde de danske kontrolforeninger ved hjælp af hulkort bearbejdet en del af det jyske materiale. Det blev i 1962 udvidet til større undersøgelser, hvor man i særlige »P-tal« og »R-tal« udtrykker en bestemt tyrs afkomsprøveresultater i form af døtrenes smørfedtydelse.¹²⁰

Krydsning af de nationale kvægracer havde man introduceret så tidligt som i 1949, da man besluttede at krydse SDM-køer og tyre af Holstein-Friesianracen i Canada. Resultatet blev forbedringer i dyrenes størrelse, i deres yvere og i deres mælkeydelse. Til gengæld blev kødet dårligere. De alm. husdyrbrugere krydsede også deres brugsdyr af forskellig race og fik da som regel fremlokket bedre ydelser. Men endnu var der intet opbrud at spore i RDM-avlens. Den danske nationalko var stadig rød fra inderst til yderst.

Forædlingsindustrien på vej mod fusionering

Selv om det efterhånden er trivielt, må det nok engang fastslås, at forædlingsindustri-

en også i perioden 1951–72 var en verden for sig, afsondret fra det øvrige landbrug. Det repræsentative landbrugsdemokrati bestod af skarpt adskilte blokke, hvis ledere nok kunne tale sammen, men kun i ringe grad samarbejde om andet end dagen og vejen.

Da landbrugspressen ret nøje fulgte signalerne ovenfra, beskæftigede de landbrugsfaglige blade sig stort set ikke med de herhen hørende forhold. Med mellemrum referede Ugeskriftet den årlige mejeristatistik, men afholdt sig ellers fra at deltage i den herhen hørende debat.

For debatteret blev der skam, først og fremmest i mejerikredse. Som det tidligere er bemærket,¹²¹ stilledes der med mellemrum det spørgsmål, om ikke de små sogne-mejerier snart skulle sammenlægges til større enheder. Enkelte steder blev der da også nedlagt mejerier, men det var undtagelsen, ikke reglen.

Moderne mejerimaskiner og -bygninger krævede imidlertid store investeringer, og med landmændenes reducerede indtægter in mente kunne man i 1950'ernes anden halvdel mærke en ny og nok så seriøs interesse for sammenlægninger. Til det formål havde mejeribrugget i 1958 nedsat et særligt udvalg, der skulle bistå mejerierne med råd og dåd. Gennembruddet skete for alvor i begyndelsen af 1960'erne (1955: 1480, 1960: 1339, 1965: 993 og 1970: 524 mejerier). Som tidligere omtalt¹²² førte dette frem til nogle tanker om at samle alle mejerier i ét foretagende »Mejeriselskabet Danmark«, men først fra oktober 1970 var dette en realitet, og da som et *jysk* initiativ.

For slagterisektoren var fusioneringstanken 5–10 år længere om at slå igennem, men de 62 andelsslagterier og 15 privat-slagterier dannede jo også et noget mere

forenklet billede end 14–1500 mejerier. Til gengæld var der store forskelle fra slagteri til slagteri. De fleste producerede bacon til det engelske marked, men ikke færre end 21 slagterier desuden konserveres i varierende mængder. For et enkelt slagteri, Vejle, bedre kendt som »Tulip«, var produktionen 100% lagt an på forædling, og det skabte vanskeligheder i forhold til den omliggende slagteriverden med dens betoning af baconfremstillingen.¹²³ Den første slagterifusion skete i 1968, da de fleste af de sjællandske og lolland-falsterske slagterier gik sammen i Forenede Sjællandske Andelsslagterier FSA, nu Steff-Houlberg.

Økonomien i landbrugsproduktionen 1951–72

Vurderet over perioden som helhed oplevede dansk landbrug ikke nogen »høst-katastrofe« som i 1947 og de første år under 2. verdenskrig. Kun årene 1954, 1955 og 1959 kan betegnes som mindre gode høstår; til gengæld var høsten i år som 1952, 1953, 1962 og 1964 særdeles god. Selv om betydningen af en god høst på ingen måde skal undervurderes, er det dog klart, at landmændene i perioden oplevede langt flere år med et dårligt driftsresultat, således som kurven over forrentningsprocenten for investeret kapital viser. Det er især perioden fra midten af 1950'erne og til 1960'ernes begyndelse, der er præget af faldende priser i konsekvens af de voksende afsætningsproblemer. Den gradvis etablerede prisstøtte i form af tilskud og hjemmemarkedsordninger stabiliserer derefter indtjeningen på et lidt højere niveau.

Som tidligere påpeget,¹²⁴ oplevede landbruget en stærk konjunkturopgang fra og

med 1948. Efter alt at dømme fandtes der da en ledig produktionskapacitet, som det gjaldt om at få udnyttet. Desuden steg nettoinvesteringerne fra 44 kr. pr. ha i 1947–48 til 110 kr. det følgende år, og på dette niveau holdt de sig i den næste 5-årsperiode.¹²⁵ I årene 1951–56 kan der spores en vis afmatning i produktivitetsudviklingen. Det må antagelig tilskrives den omstændighed, at tilpasningen til den kraftige mekanisering først slog igennem for alvor efter 1955.¹²⁶

Mekaniseringen kom i denne tidlige fase især til udtryk gennem tilgangen af traktorer og afgang af heste, hhv. 8.700 og 20.000 pr. år i perioden op til 1966. Så tidligt som i 1956 var hestebestanden halveret. Desuden foregik der en stor afvandring af arbejdskraft. I 1948–49 fandtes 401.934 helårsarbejdere ved landbruget, hvoraf de 210.824 var lønnet medhjælp. Ti år senere var tallene hhv. 313.356 og 143.299.¹²⁷

En så centralt placeret person som forstander Johs. Ridder, Landøkonomisk Driftsbureau, så i hvert fald i begyndelsen med nogen skepsis på konsekvenserne af denne udvikling. En bondegård med 15–20 køer kunne ikke længere bære udgifterne til en fodermester, og i stedet måtte ejeren selv gå ind i arbejdet. I de store arbejdsår ville der opstå arbejdsspids, f.eks. når kornet skulle tærskes hjem fra marken i stedet for, at arbejdet var delt op i en hjemkøringsfase og en senere tærskningsfase.¹²⁸

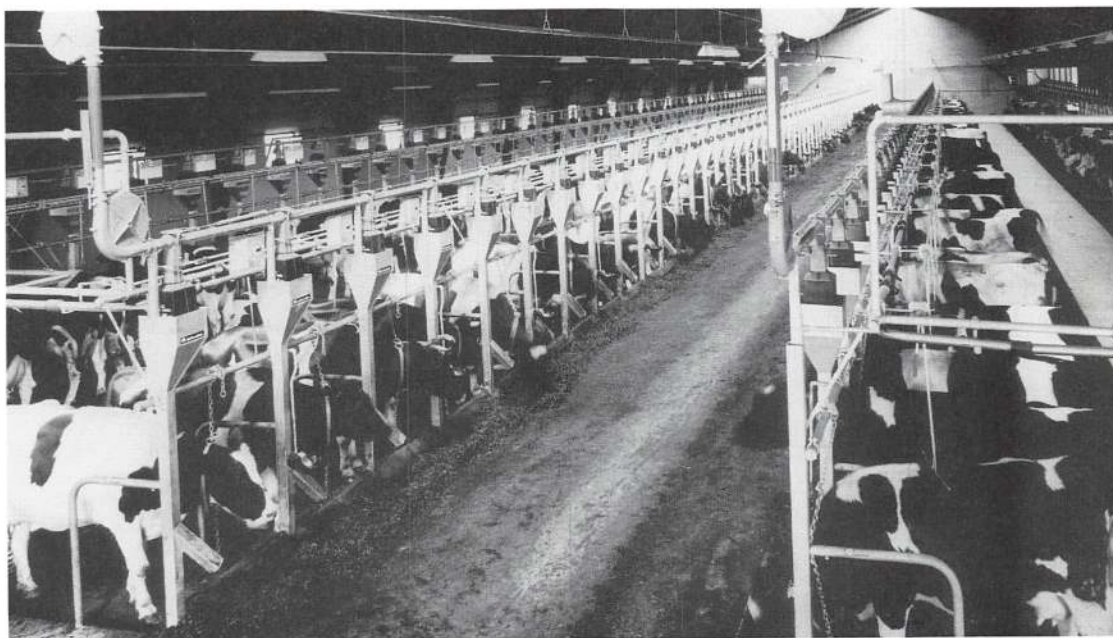
Det kunne dog ikke afdisputeres, at landmændene tjente godt i disse år. Det fik naturligvis ejendomspriserne til at stige. Købesummen pr. td. htk. steg fra 30.393 kr. i 1948 til 42.466 i 1953 og 47.141 i 1958.¹²⁹ En undersøgelse af landbrugets gældsforhold 1954 viste, at prioritetsgæl-

den var vokset fra 4 mia. kr. i 1937 til 5,6 mia. i 1954 eller en stigning på 40%. I samme periode var egenkapitalen steget ikke mindre end 400% til 12 mia. kr. En køber af en landbrugsejendom kunne derfor have svært ved at honorere sælgerens priskrav, da kreditforeningerne normalt kun gav lån op til 30–40% af vurderingssummen og hypoteksforeningerne yderligere 10–15%. Konsekvenserne blev da store sælgerprioriteter, evt. kombineret med aftægtsordninger. Den kontante udbetaling var nu 29,7% af købesummen mod 16,8% i 1937.

Undersøgelsen bragte også for dagen, at landmændene i mange tilfælde ikke rådede over nogen driftskapital. Den løse gæld var da steget 168% og udgjorde nu 12% af den samlede gæld imod førhen 7%. Det kunne være dyre penge, eftersom foderstoffirmaer normalt beregnede sig en rente på foderstofgælden på 10–12%. Det samme gjorde andelsslagterierne, når de finansierede landmændenes køb af pattegrise i form af »kontraktgrise«.

Skovgaard ville dog ikke gå så vidt som at betegne situationen som en likviditetskrise, men ville nøjes med at tale om likviditetsvanskeligheder. Det viste også det positive træk, at landmændene geninvesterede det meste af det tjente.¹³⁰

I sine årlige oversigter over landbrugets økonomi (i Tidsskrift for Landøkonomi) lagde han dog ikke skjul på, at indtjeningen godt kunne være noget større. Det samme sagde Landbrugets Produktions- og afsætningsudvalg. Omkostningerne var steget langt stærkere end salgspriserne. Hvor landbrugets omkostningsniveau 1948/49 til 1954/55 var steget med 32%, viste salgspriserne kun en fremgang på 7%.

En automatiseret kostald. Dyrene står i fire rækker og fodres med et urværks præcision 7 gange i døgnet. Det er sommerstald-fodring, ville en landmand fra det 19. århundrede have sagt.

Det var især den indenlandske løn- og prisstigning, som forringede bytteforholdet mellem landbrugsvarerne og produktionsmidlerne.¹³¹

Uden egen skyld var landbruget dermed stedt i en prisklemme, der senere blev langt smerteligere i sine virkninger. I første omgang søgte man at producere sig ud af vanskelighederne. I hvert fald kunne man efter 1956 registrere en kraftig stigning i produktiviteten i sammenhæng med, at mekaniseringens virkninger nu for alvor viste sig. Alligevel kunne den gennemsnitlige produktivetsfremgang siden 1951 ikke sættes til mere end 2% pr. år.¹³² Landbrugsproduktionen var steget 2,3% pr. år. Forudsætningerne herfor var faldende arbejdsindsats ($\div$ 40%), brug af flere maskiner, større indkøb af foderstoffer

(+ 120%) og af gødning (+ 75%). Det importerede foder udgjorde i 1960'ernes begyndelse 34% af det samlede forbrug af kraftfoder mod 20% i 1950/51. Regnet i protein udgjorde forbruget af udenlandsk kraftfoder 58%. I denne periode var husdyrproduktionen nok steget 32%, men kun 10% heraf skyldtes øget dansk foderproduktion. 7% skyldtes sparet hestefoder, 3% forbedret foderudnyttelse og 12% øget import. Høstudbyttet var kun steget med 0,7% om året og fodereffektiviteten tilsvarende med 0,3–0, 5%.

Selv om lovgivningsmagten som tidligere påvist kom landbruget til undsætning, da markedsforholdene for alvor gik erhvervet imod, var der i 1960'erne god baggrund for at få effektiviseret landbrugsproduktionen, strukturelt som driftsteknisk

betragtet. Såvel fagpressen som den årlige oversigt »Alt det nyeste« indeholdt da også et væld af anvisninger herpå, rammet ind af driftsøkonomiske betragtninger.

Især kvægholdets økonomi var genstand for detaljerede udredninger. Når bygnings-, arbejds- og driftsomkostningerne i 1961-62 udgjorde 42% af totalsummen og kraftfoder og mælk andre 42%, måtte resultatet blive en faldende betaling for grovfoder (11,3 øre pr. FE mod 17,6 i 1950'erne). I gennemsnit udgjorde en besætning 21,6 dyr, de 9,3 malkekøer. Ved at hæve koantallet til 30-40 kunne man øge betalingen for grovfoderet fra 4-8 øre til 13-14 øre.¹³³

Nogle år senere tog »Alt det nyeste« emnet op til ny behandling. Kvægsektorens andel af det samlede bruttoudbytte var nu sunket til 38% mod 44% i 1950'erne. Og den udvikling ville nok fortsætte, mente rapportøren N. Studstrup. For sin del vurderede han problemet som et konkurrenceforhold over for korndyrkningen. I de gode kornegne var kvæget forjaget til dårligere landbrugsområder; derfor kunne et amt som Ringkøbing notere en fremgang i kobestanden på 7%. Grovfoderproduktionen skete typisk de steder, hvor byg ikke betalte sig.¹³⁴

Da fjerkræproduktionen nærmest var tabsgivende, vendte landmændene sig i stigende grad mod svineproduktionen. Forholdet flæskepris:kornpris var allerede i 1950'erne ret gunstigt, og i begyndelsen af tresserne lå det på 1:10-11. En kombination af faldende omkostninger, mulighed for at inddrage eksisterende bygninger til svinestalde og anvendelse af færdige foderblandinger gjorde dette attraktivt. Der var også størrelsesøkonomiske fordele her-

med, eftersom 1 mand kunne passe 1.000 fedesvin eller 120 søer. Disse fordele faldt dog væk, hvis der som forudsætning for en øget produktion skulle bygges nye stalde.¹³⁵

Fremtiden stod i specialiseringens tegn. For planteavleren stod valget mellem korn eller salgsafgrøder, for husdyrbrugeren kvæg eller svin. Danmarks eventuelle indtræden i EF skabte imidlertid en helt anden situation i 1970'ernes begyndelse, og derfor udskød mange valget, indtil afgørelsen var truffet.

Teknikken omstøber landbolivet 1951-72

I årene 1945-55 foregik det første generationsskifte i husmandskolonien Rønhave på Als.¹³⁶ Hvad nu end grundene hertil kan være, var det i kun 10 tilfælde et barn af husmandsfamilien, som overtog ejendommen. I stedet for 1. generations overvægt for underklassen på landet var det nu børn af husmænd og gårdmænd, som regel med et højskoleophold bag sig, der overtog statshusene. Sælgerprioriteterne blev i de fleste tilfælde delvis omdannet til aftægtsordninger, og alt i alt kom de nye stats-husmænd til at sidde ret hårdt i det.

Det skulle dog ikke afholde dem fra at gå i gang med en omfattende modernisering af bedrifterne. De fleste fik sig en traktor, omend den første »Ferguson« ofte var en brugt model. Elektriciteten skulle nu ikke alene klare belysningen, men også være kraftkilde. Ved hjælp af en elmotor kunne hver enkelt selv omdanne de indavlede afgrøder til foder for husdyrene. Snart tilkom de første mejetærskere, og selv om man i

begyndelsen hjalp hinanden som i gamle dage, var samarbejdet efterhånden blevet noget, man talte om, men ikke praktiserede i videre omfang.

I 1962 nedlagdes de første brug, og specialiseringen vandt indpas her som alle andre steder. Kun 15 leverede mælk til mejeriet i 1972. Desuden blev 2. generationsfolkene også nødt til at tage arbejde uden for bedriften, akkurat som deres forgængere i de første pionerår. Det traf sig da så heldigt, at et stort anlæg i nærheden, Sønderborg Lufthavn, fra 1969 kunne tilbyde beskæftigelse. Mange kvinder fik sig hermed en deltidsansættelse, der kunne forenes med de hjemlige opgaver.

Her som i de fleste landbohjem landet over var der nemlig stigende behov for kvindernes indsats inde som ude, ja endog helt uden for bedriften. Helt frem til 1950'erne var det utænkeligt, at en gårdmandskone gik på arbejde. Denne norm blev brudt i de følgende år, idet 3% af alle landhusmødre i 1967 havde heltidsarbejde uden for hjemmet, 7% deltidsarbejde.¹³⁷

Men forblev konen hjemme på bedriften, blev der kaldt på hende fra hver kant. Manden uden karlehjælp havde behov for en håndsækning ved husdyrenes pasning, og når der skulle arbejdes i roer eller høstes. Alene af den grund havde landbokvinden i høj grad brug for tekniske hjælpemidler i husholdningen. I forhold til deres medsøstre i byerne var landhusmødrene nok underforsynet med den slags ting i halvtredsernes begyndelse. En undersøgelse i 1954 viste, at 43% havde støvsuger, 86% elektrisk strygejern og 5,5% elektrisk røremaskine. Næsten 1/3 af landhusmødrene måtte hente vand ind til vaskning og derefter klare sig med hjælp af vaskebræt-

tet. Ti år senere stod kun 12% i denne situation, medens 8% fortsat måtte klare sig uden tekniske hjælpemidler.

Halvtredserne var på land som i by det årti, hvor teknikken befriede kvinderne fra besværlige og anstrengende opgaver. Husholdningsafsnittene i de årlige »Alt det nyeste« viser entydigt, at en stor del af landhusmødrene blev holdt løbende orienteret om de seneste landvindinger på området. I 1960'erne blev der lagt særlig vægt på ernæringsforholdene. Landbofamilierne skulle ikke alene spise sund og nærende mad, nej man skulle så vidt muligt undgå fedt og overflødige kalorier. Landbokvinder skulle ikke pr. definition være tykkere end deres kusiner og søstre i byen. Påklædningen blev der også lagt vægt på. Det skulle ikke uden videre kunne ses på tøjet, at man kom fra landet.

Hensynet til børnene optager også mere plads i »Alt det nyeste«. De små skulle sendes velforberedte og velklædte i skole. På den nye centralskole eller på byens gymnasium kom især pigerne ud for et gruppepres, der snart skulle afklæde dem et evt. landligt præg.

Skoleloven af 1958, der omfattede folkeskolen og gymnasieskolen, ophævede helt landsbyskolen som en særlig institution. Alle skulle undervises i en 7-klasedelt skole, medmindre der var for få i en årgang til helt at fylde en klasse. I så fald kunne der dispenseres herfra. At landsbyskolen var under ændring, sås i øvrigt i det forhold, at antallet af skoler med 2–4 klasser sank fra 3.300 i 1937 til 800 i 1962; omvendt steg tallet på skoler med 7 klasser fra 61 til 518.¹³⁸

Som alle andre kunne børnene på landet vælge at forlænge de 7 års skoleligt med

Fra jord til bord. I begyndelsen af 1970'erne inkorporede landbrugsskolerne i stigende grad marketingsproblemer i deres undervisning. En moderne landbrugsindustri er nødt til at indrette sin produktion efter de krav, forbrugerne stiller til de fremstillede produkter. Her viser læreren cand. oecon. Niels Jørgensen et landbrugs- diplomhold på Nordisk Landboskole, hvorledes markedet kan tænkes at tænkes at formulere sine ønsker.

én af tre muligheder: et 8–10 klasseforløb med en statskontrolleret afgangsprøve efter 9. resp. 10. klasse, en 3-årig realskole eller en 3-årig gymnasieskole efter 9. klasse resp. 2. real.

Ville de imidlertid som generationerne før dem supplere deres skolegang med ophold på en efterskole eller højskole, stod der et voksende antal tilbud til rådighed, jfr. nedenstående oversigt over højskoler.¹³⁹

År	Antal skoler	Antal elever
1950/51	58	5.866
1960/61	64	7.309
1970/71	67	9.030

Hertil kom så efterskoler og en ny skoleform »Ungdomsskolen«, som Jens Kr. la Cour Madsen i 1965 etablerede på sin efterskole ved Ribe. Den tog især sigte på 16–19 årige, som enten var for gamle til at komme på efterskole eller for unge til at blive optaget på en højskole. En revision i 1959 af loven om statstilskud til højskoler gjorde det også muligt at oprette korte kurser »14 dage på højskole«.

Men i stedet for solbrændte, rødmossede unge mennesker fra landet med rodfæstede meninger om livets formål og mening så man i løbet af 1960'erne nok så mange unge fra byerne indskrive sig til et højskoleophold. Med største lidenskab kastede de sig over helt nye temaer som f.eks. marxisme, u-landsproblemer, økologi og lig-

nende, stærkt opfordret hertil af deres unge oprørske lærere, der på kortest mulig tid ville erstatte såvel form som indhold med nye, og som det udtryktes »mere samsfundsrelevante« ting. At Højskolesangbogen også blev censureret for utidssvarende sange, nævnes kun for fuldstændighedens skyld.

Også landbrugsskolerne oplevede svigtende tilgang af unge fra landet. Det søgte man at råde bod på ved i 1966 at indføre eksamensformer på skolerne. Landboforeningerne og Husmandsforeningerne havde her godkendt en plan for en frivillig landmandsuddannelse, bestående af 3 dele: først 3 års praktisk uddannelse, dernæst 2 års deltagelse i den erhvervsprægede ungdomsskoles landbrugslinje, i alt 288 timer og endelig 6 måneders ophold på en landbrugsskole. Her kunne de efter en række prøver i 8 emner få sig et grønt bevis herpå. Bevisets status som en art »svendebrev« blev søgt styrket ved, at det ved en lovbekendtgørelse af 27/7 1967 blev indsat som betingelse for at få adgang til en ny ordning om lån til yngre landmænd, dog kun hvis man var født efter 1/4 1945.¹⁴⁰ Først i 1978 blev det grønne bevis det egentlige adgangstegn til at blive professionel landmand.

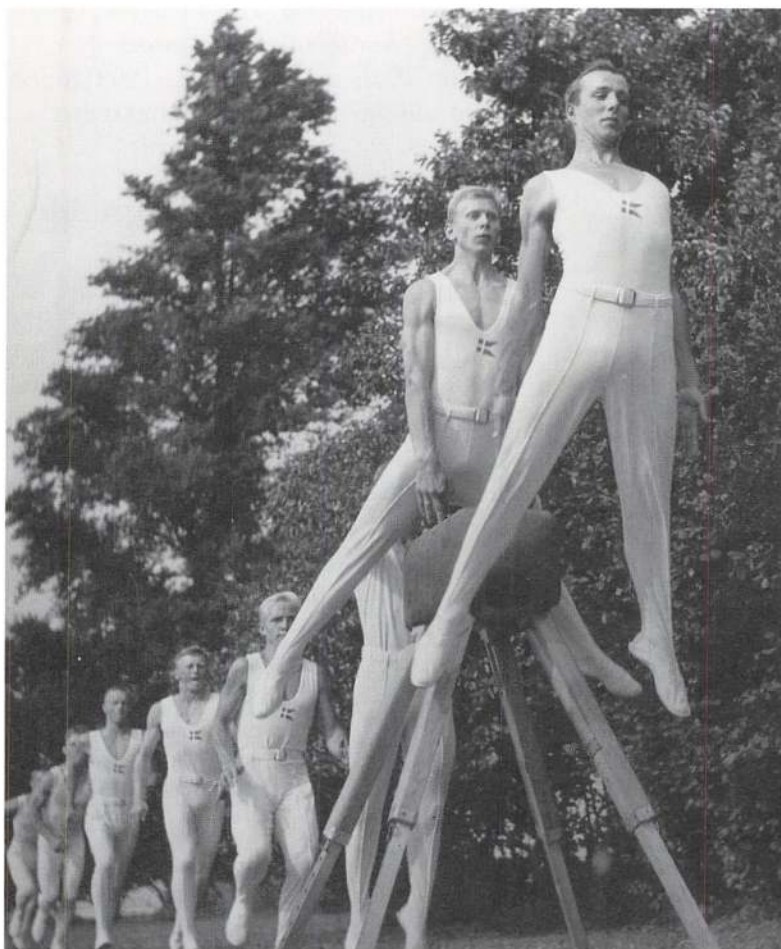
For unge uden landmandserfaring etablerede man fra 1964 et 3 måneders forbedelseskursus »Landbrugets forskoler«. Sydsjællands Landbrugsskole under Jens Børstings ledelse blev centrum for denne kursusvirksomhed.¹⁴¹ Desuden foregik der siden 1963 undervisning af 15–18 års unge i den erhvervsprægede ungdomsskoles landbrugslinje. For de fleste foregik det som eftermiddags- og aftenundervisning, afsluttende med mindst 1 uges kostskoleophold på en landbrugsskole. De etable-

rede landmænd tog Landbrugets Oplysning- og Konferencevirksomhed (LOK) (oprettet 1961, omorganiseret 1963) sig af med at afholde kurser og studiekredse.

Landsbykulturen går til grunde 1951–72

Efterhånden blev der stillet flere og flere krav til landmanden. Han skulle naturligvis være en dygtig landmand, der forstod sig lige meget på landbrugsteknik som økonomi. Desuden skulle han være en art mellemtekniker, hvis indsigt skulle spænde fra veterinære til mekaniske forhold. Endelig var det heller ingen skade til, om han selv var i stand til at foretage bygningsreparationer, ja endog bygge stalde og maskinhuse. Selv om han kunne drage stor nytte af den omsiggribende konsulentbistand, var det dog ham selv og hans familie, der skulle lægge ryg og pengepung til.

Han blev kort sagt noget fortravlet. Det er nok en af forklaringerne på, at man sjældnere så landmandsfamilien til søndagens gudstjeneste. Derfor kunne de unge og yngre måske blive lidt forbavsede over den voldsomme opstandelse, den ældre generation udviste ved talen om moderne påfund i kirkelivet som umiddelbar valgret til menighedsrådet (1949), kvindelige præster (1948ff.) og P.G. Lindhardtts kontroversielle tanker om det evige liv (1952–53). Forkyndelsen følte måske heller ikke lige vedkommende, når præsterne kastede sig ud i indbyrdes stridigheder af fagteologisk natur. Højkirkelige præster var mest sindet at genskabe gudstjenesten som en kultisk, ritualfyldt handling, mens de lavkirkelige ofte overbød hinanden i forsøgene på at popularisere evangeliet.¹⁴²

Dansk elitegymnastik som på Niels Bukhs tid. I henved 100 år dominerede de kraftfulde udfoldelser den danske mandsgymnastik. Spring over bukken som her på billedet var altid sikker på bifald.

Derimod var der nok større chancer for at se de unge landmænd, når der blev afholdt gymnastik- og idrætsstævner. Her kunne man til gengæld opleve stærke modsætningsforhold mellem traditionalister, der ville fragte Niels Bukhs gymnastiksyn over i en moderne tid, og modernister, som hellere ville afspænde musklerne end stramme dem. Den slags afslapning er jo sygegymnastik, kunne en Jørgine Abildgaard sige.¹⁴³ Trangen til sportslige enkeltmandspræstationer gjorde sig også stær-

kere gældende. Det tog en idrætshøjskole som Gerlev konsekvensen af ved omkring 1950 at indføre trampolinen i springgymnastikken, selv om dens store tid ligger i 1970'erne, kolbøtternes årti.¹⁴⁴ På de højskoler, der kom til i løbet af 1950'erne, Viborg (1951) og Sønderborg (1952), stod de sportslige udfoldelser klart i centrum. Fællesskabet med dets ritualer og særlige udtryksformer blev til uforpligtende rammer, ofte under selskabelige former.

Efterhånden som det folkelige liv i ung-

domsforeninger og gymnastikforeninger tørrede ind, følte de organisatoriske rammer noget overdimensionerede. I 1965 gik de to store organisationer De danske Gymnastikforeninger og De danske Ungdomsforeninger sammen i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger. På lokalt plan begyndte man at sammenlægge foreningerne til større enheder, ofte i sammenhæng med at aktiviteterne henlagdes til særlige idrætshaller.

De nedarvede rammer for kulturlivet på landet havde ligesom mistet deres fleksibilitet og tilpasningsevne over for en ny tid, der nedbrød alle grænser og gjorde afstandene kortere. Sproget kunne heller ikke forny sig i takt med opbruddet. Den unge generation hentede sit hverdagsprog fra bylivet i alle dets facetter på godt og ondt, og tilbage stod den ældre generation med en udtryksform, som aflyttet af folk med kritisk indstilling følte klichépræget og stivnet. Brugte en digter endelig den slags klicheer, skete det i så overdrevet en form, at de nærmest fik symbolværdi.

Digterne havde ofte en så kritisk holdning til samtiden, at de slet ikke kunne få øje på virkeligheden. Selv en kender af gammellivet som Martin A. Hansen lader sin dagbogsforfatter Johannes Vig (i »Løgneren«, 1950) ironisere over gårdejerens Frederik på Næs, fordi denne kører rundt i en bil på den kun en halv mil lange Sandø. Peter Seeberg lader sin hovedperson Tom i »Fugls føde« (1957) opleve »bøndernes afstandsskabende foragt« over for de besiddelsesløse i samfundet.

I deres ivrige søgen efter et slidstærkt stof til genskabelse af virkeligheden vendte såvel Martin A. Hansen som Peter Seeberg sig imod noget oprindeligt: topografien og arkæologien. Først når tingene var blevet

genskabt i deres sproglige oprindelighed, havde digteren fundet det værktøj, som engang ad åre ville gøre det muligt for ham at lade sit digterjag beånde virkeligheden i hele dens komplekse modernitet. Men i mellemtiden var landsbykulturen nok gået på museum.

Sammenfatning af perioden 1951–72

Landbrugsstatistikken vidner tydeligt om, at produktionsstrukturen var under omlægning i 1950'erne. Kvægløst landbrug blev mange landmænds svar på stigende omkostninger i husdyrbruget. Til øget kornproduktion svarede reduceret eller i hvert fald omlagt grovfoderproduktion. Traktoren, mejetærskeren og grønthøsteren blev markbrugets vigtigste værktøj, men ellers var der i høj grad tale om genbrug af gammelt udstyr – og af nedslidte stalde.

Husdyrbruget befandt sig i en brydningstid. Svigtende rentabilitet i mejeribrug opvejedes kun delvis af fremgang for kødproduktionen. Så længe langtidsaftalerne med England var i kraft, var markedsforholdene nogenlunde stabile, men mod slutningen af 1950'erne voksede problemerne. »Frivillig« eller tvungen kontingentering plus bacontold begrænsede Danmarks adgang til det britiske marked. Det organisationsstyrede centralsalg via salgforeningerne havde en del besvær med at afsætte en stigende produktion. Branchen spillede tilsvarende en stor rolle i den landbrugspolitiske debat, også fordi de aldrende organisationsledere med Hans Pinstrup og N.P. Andreasen i spidsen ikke formåede at slå bro over vanskelighederne.

Hvor Pinstrup talte om produktionsbegrænsning, slog Andreasen på fordelene ved en bedre koordineret afsætning.

Erhvervspolitisk var 1950'erne præget af et begyndende opbrud. Faldende produktpriser, især på korn, og stigende omkostninger i sammenhæng med begyndende markedsvanskeligheder førte til krav om støtte. Det ledte i første omgang frem til »bemyndigelsesloven« af 16/6 1958 med indbygget mulighed for at hæve priserne på hjemmemarkedet. Derimod imødekom det politiske system ikke Landboforeningernes krav om at orientere sig mod det nye EEC. Industrieksporten var ved at forvise sit agrare modstykke til en 2. plads, og fremtiden stod i det hele taget i byerhvervenes tegn. Derfor var samfundet mindre lydhørt over for landbrugets problemer end tidligere. Beboerne opfattede nærmest sig selv som forbrugere af landbrugsvarer og måtte derfor stille krav om produkteres kvalitet og sundhedstilstand.

I 1960'erne indtraf det allerede varslede opbrud i dansk landbrug. Mekaniseringen førtes nu helt igennem via specielt traktorudstyr, og grovfoderproduktionen om lagdes fra roer til græs og grønt foder. Svineproduktionen slog alle rekorder, og det skabte vanskeligheder (»svinepuklen« 1965). Mange landmænd kunne imidlertid ikke magte omstillingen, og konsekvensen blev en stigende afvandring. Mange husmandsbrug blev da lige så stille nedlagt.

Efter forhandlinger i Landbokommissionen af 1960 nåede man gradvis frem til en liberaliseret jordlovgivning, der stod i skærende kontrast til årtiers, ja århundreders beskyttelseslovgivning over for de eksiste-

rende landbrugsejendomme. Stærkt medvirkende hertil var ønsker fra fagøkonomernes side og fra politisk hold om at omdirigere ressourcer fra et overdimensioneret landbrug til industrien. De stigende afsætningsvanskeligheder i et blokopdelt Europa ledte atter til en omfattende subsidiepolitik, som det lykkedes en ny generation af landbrugsøkonomisk og -politisk skolede organisationsfolk at fastholde, ja udbygge.

Årtiets dominerende leder var Anders Andersen. Modsat Hans Pinstrup opfattede han landbrugets placering i samfundet som en forhandlingssituation mellem to parter. Som en anden fagorganisation skulle landbrugsorganisationerne ved dygtigt brug af forhandlings- og konflikttiltag tilkæmpe sig nogle fordele. Til gengæld måtte landmændene leve op til en række krav af landbrugsfaglig art. Det nok så barske alternativ var afvandring.

Alle strukturer og traditioner var i disse år til debat. Mejerier og senere slagterier sammenlagdes i stort tal. Det blev da sværere for brancherne at klare afsætningen, men slagteriernes Dons Christensen kom ikke igennem med et ønske om at styre svineproduktionen ved hjælp af svinekort. Enhver begrænsning af produktionen begrænsede landmandens frie råderum, og det ville en Anders Andersen overhovedet ikke høre tale om. I stedet skulle de dygtigste landmænd hjælpes igennem, til Danmark blev medlem af EF.

Men på vej mod en sikret tilværelse som producent var den nedarvede landsbykultur ved at gå til grunde, og hvad skulle man sætte i stedet?

EF-producent på danske betingelser 1973–1988

Et rids

Den gamle landmand og kornet 1973–77

EF-tiden begynder

Torsdag den 1/2 1973 begyndte en ny epoke i det danske landbrugs historie. EF's markedsordninger trådte da i kraft, og dermed forekom det danske landmænd, som var der udstedt en vis form for prisgaranti for deres produkter.

Garantien består for de fleste varers vedkommende i, at der er fastsat en interventionspris. Den ligger ca. 10% under den retningsgivende pris,¹ som EF's ministerråd hvert år fastsætter. Går markedsprisen ned under interventionsprisen, skal EF-kommissionen gribe ind. Hvis der for den pågældende vare er fastsat automatisk intervention, skal de lokale EF-myndigheder købe de mængder, der bliver dem tilbudt. Ved ikke-automatisk intervention sker der først opkøb, når et EF-organ bestemmer det.

For at sikre et højt prisniveau inden for EF vil prisen på udefra kommende varer blive hævet til et bestemt niveau, tærskelsprisen. Hertil er fastsat nogle importafgifter, der kan ændres i takt med varens pris.

Ved eksport til lande uden for fællesmarkedet betaler EF landmændene en del af forskellen mellem de interne priser og verdensmarkedsprisen. Det benævnes restitutioner.

Hvert land i EF har sin egen valuta. For at sikre et fælles prisniveau er der fastsat et kompliceret omregningssystem, hvor en værdifast regneenhed udligner forskellen mellem de enkelte valutaer, den såkaldte valutaslange.

Mekanikken fungerer dog ikke automatisk, og det havde voldt mange bryderier, da der i 1960'ernes slutning opstod valutauro.

I maj 1971 indførte man derfor et system med monetære udligningsbeløb. Som landbrugseksportør fik Danmark da sikret den samme pris i kroner, uanset om køberlandet opskrev (revaluerede) eller nedskrev (devaluerede) sin mønt. Endvidere aftalte De Seks plus ansøgerlandene at holde evt. kursafvigelser inden for et spillerum på 2,25%. I juni samme år måtte England imidlertid opgive denne politik og i stedet lade sin valuta, pundet, flyde.

En ny valutakrise ramte EF i februar 1973. Dollaren blev først nedskrevet med 10% og derefter gjort flydende. Samtidig trådte Italien ud af samarbejdet i slangen. Ordningen med monetære udligningsbeløb måtte da 4/6 1973 tilpasses den nye situation. For landene i slangen (alle lande ÷ UK/ Irland og Italien) blev de da gjort faste, for de øvrige lande beregnet ud fra de øjeblikkelige kursforskelle. I konsekvens heraf blev tiltrædelsesudligningsbeløbene reduceret tilsvarende. Alt i alt var resultatet dog tilfredsstillende for Danmark. Allerede da lå de danske priser kun 1% under det fælles prisniveau.

En ny og langt mere alvorlig krise var imidlertid på vej. De olieeksporterende lande (OPEC) firedoblede efteråret 1973 deres priser. Da EF fik næsten 2/3 af sin olie derfra, måtte det i sig selv presse omkostningsniveauet kraftigt opad. Det lykkedes ikke at finde frem til en fælles politik imod oliekrisen og dens virkninger, og derfor måtte de enkelte lande selv tage affære.

Frankrig trådte 21/1 1974 ud af slangesamarbejdet, og med virkning fra 7/5 gennemførte Italien en ordning, hvorefter en importør på forhånd måtte deponere halvdelen af fakturabeløbet.

Landbrugsorganisationernes Komité – C.O.P.A. – beregnede da, at priserne på

EF-landbrugets produktionsmidler var steget 14% i 1972–73. Hertil kom 7½% i øgede investeringsrenter og 16% i arbejds-løn, hvis landmændene skulle følge med i den almindelige lønudvikling. Derfor ønskede man landbrugspriserne forhøjet med godt 12%.

EF-kommissionen ville imidlertid ikke beregne omkostningsudviklingen ud fra et enkelt år, men de fire år 1970–73. Derved nåede man frem til et forslag om en 7,2%’s stigning. EFs ministerråd fulgte stort set denne indstilling, da det 23/3 1974 enedes om + 8,5%. Desuden vedtog det flere af kommissionens forslag fra november 1973, bl.a. om markedsordninger for tørret grøntfoder og for soyabønner.

Nok så nærgående for danske landbrugsinteresser var Englands ønske om en genforhandling af tiltrædelsesvilkårene. Førte de til et negativt resultat, kunne det få konsekvenser for Danmarks forbliven i EF.

På dette tidspunkt så de danske husdyrbrugere knap så optimistiske på mulighederne i EF som før 1973. En fejlslagen verdenshøst havde i sammenhæng med en reduceret produktion af proteinholdigt foder (fiskemelet fra Peru!) gjort et ordentligt indhug i fortjenesten. Derimod havde planteavlen gode tider, og mange ældre landmænd skilte sig da af med deres besætninger for at dyrke korn. Da ejendomspriserne hele tiden steg, udsatte mange også generationsskiftet i håbet om en passende kapitalgevinst.

Især var kødproducenterne i klemme. Fra efteråret ramtes denne sektor af et stort prisfald, og trods afgiftsforhøjelser og genindført restitution var situationen omkring årsskiftet 1973–74 kritisk. I januar opnåede man dog at få ældre køer og køer

med kalvetænder ind under interventionsordningen. Flere nye tiltag skulle dog til, før markedsprisen for danske ungtyre i august 1974 var på niveau med interventionsprisen.

Også svinekødssektoren havde problemer, bl.a. fordi interventionssystemet her ikke virkede automatisk og derfor var mindre effektivt end for eksempelvis okse- og kalvekød.

Mejerisektoren var derimod præget af stagnerende produktion, og dermed gik priserne i vejret. Dertil kom så et stigende salg af skummetmælkspulver, ovenikøbet støttet af EF, fordi proteinfoder var blevet en mangelvare.

Landbrugsstøtten genoplives

Landbrugsorganisationerne kommenterede naturligvis løbende denne udvikling. I forvejen havde regering og folketing beklippet EF-fortjenesten, dels ved at skærpe loven om kapitalvindingsskat 7/6 1972 og dels ved at genindføre fuld grundskyld for landbrugsejendomme (lov af 3/3 1973). I en udtalelse fra et landsformandsmøde 15–16/5 1974 i Landboforeningerne beklagede man sig over den stedfundne udvikling. I januar havde regeringen offentliggjort en »Perspektivplan II«. Heri skønnedes det, at der som hidtil kunne opnås en stigning i produktionen pr. beskæftiget i landbruget på ca. 6% om året. Hvis arbejdsstyrken gik ned med 3% om året, ville resultatet blive en tilsvarende forøgelse af den samlede landbrugsproduktion på 3%.²

Forudsætningen herfor var dog, at de nødvendige investeringer – op mod 3 mia. kr. om året i nye maskiner og bygninger – kunne forrente sig. Nu måtte regeringen se

Fra et delegeret møde i slagterierne omkring 1970. Fra v. mod h. ses landbrugsminister Peter Larsen, Landbrugsraadets præsident Anders Andersen, Landbrugsraadets direktør Niels Kjærgaard og departementchef Valdemar Hornslet. Bag Niels Kjærgaard ses Finn Thøgersen, i mange år en ledende skikkelse i den andelsorganiserede grovvaresektor.

til at få inflationen dæmpet og renten sat ned, hed det i udtalelsen.

En fælles udtalelse fra Landboforeningerne og Husmandsforeningerne 23/7 1974 gentog i en skærpet tone disse krav. Formændene hed nu Arne Pilegaard Larsen og Chr. Sørensen. Et generationsskifte, organisatorisk som ideologisk, havde her fundet sted; det førte bl.a. til at Husmandsforeningerne i 1976 atter gik ind i Landbrugsrådet efter 37 års fravær.

De eksisterende dele af fortidens støtte-lovgivning blev da også forøget kort tid efter, idet man lempede låneloftet. Nye møder med såvel regeringen som de politiske partier i Folketinget august-september 1974 førte dog ikke i første omgang til

konkrete resultater, bortset fra støtte til C.O.P.A.s krav af juli 1974 om en ekstraordinær prisrevision. Efter vanskelige forhandlinger vedtog EF's ministerråd 20/9 at hæve priserne 5%.³

Venstre-regeringen under Poul Hartling forsøgte i december 1974 gennem en helhedsplan for 1975 at få afstedkommet et løn-, pris- og avancementstop for herigennem at holde den danske omkostningsudvikling i skak. Det slog imidlertid fejl, og resultatet blev en ny socialdemokratisk regering under Anker Jørgensen.

I mellemtiden havde EF's ministerråd 13/2 indgået et prisforlig på ca. 9%, der stort set stadfæstede kommissionens forslag – mod C.O.P.A.s krav om 15%. Mæl-

ken måtte dog nøjes med 6%, fordi lagrene af skummetmælkspulver nærmede sig 1 mio. tons, og fordi osteeksporten til U.S.A. på grund af amerikanske trusler om ekstratold ikke modtog restitutioner fra sommeren 1974 til februar 1975. Dansk osteeksport til U.S.A. gik herved ned fra 11.575 t. i 1. halvår i 1974 til 3.621 t. i samme periode det følgende år. EF-kommissionen meddelte i den anledning, at man ved næste prisforhøjelse ville konkretisere sine tanker af november 1973 om producentmedansvar for overskudsproduktion af mælk.¹

Delvis formidlet gennem lokale »presse-dage« landtet over maj-juni 1975 gik Landboforeningerne nu stærkt ind for, at »de hjemlige særbyrder afvikles«, som det udtryktes. Skattelettelser, rentestøtte og højere moderniseringstilskud var de vigtigste krav.

Englands fornyede ja til EF-medlemskabet 5/6 1975 betød et vendepunkt. Nu kunne politikerne med større fortrøstning til fremtiden støtte erhvervene, og da ikke mindst landbruget. Efter møder med de enkelte erhverv gennemførte regeringen i en ekstraordinær folketingssamling i september 1975 en række støttelove om 25% tilskud til erhvervsbygninger, om midlertidige investeringsfradrag på 20% ved køb af fradragsberettigede driftsmidler (alleerede introduceret 26/6 1975 for erhvervsbygninger med 5% om året), om en forøget ramme for tilskud til dræning (ved lov af 12/6 s.å.) og om et 25% investeringstilskud til energibesparende foranstaltninger.

Mens landbrugserhvervene rundt om i EF var ved at forberede et nyt fremstød for produktionen, var EF-myndighederne på deres side meget optaget af, hvorledes man kunne holde den i skak. For okse- og kalve-

kød ønskede man smidigere interventionsregler, således at man kunne få bedre styr på udbuddet. Danmark måtte således acceptere en »frivillig« begrænsning af det totale interventionsomfang fra ca. 1.200 t. om ugen til 400 t. juni-august 1975.

Fremkomsten af nye sorter hvede til foderbrug med udbytter på 20–30% over niveauet for almindelig brødhvede betød også fare for stærkt stigende kornlagre. EF-kommissionens foreløbige overvejelser gik her ud på, at man indførte et toprissystem. Problemet var da bare, at det var næsten umuligt at kende forskel på de to hvedetyper.

EF's overvejelser om en fælles strukturpolitik, indledt i 1972 i form af 3 strukturdirektiver, måtte på denne baggrund få øget interesse. Det drejede sig om 1) modernisering af udviklingsdygtige landbrugsbedrifter, 2) støtte til ophør af landbrugsvirksomhed og 3) erhvervs- og samfundsmæssig vejledning samt landbrugsfaglig uddannelse. Danmark havde snart sine forslag klar til nationale ordninger for 1) og 3), men bad om fritagelse for at beskæftige sig med ophørsproblematikken. En særlig støtteordning for landbrug i ugunstigt stillede områder (»Bjergdirektivet«) blev sat i kraft i april 1975. Af de 7 mia. i tilskud ville Danmark dog ikke få en krone.

En fremtidig landbrugspolitik

På møder mellem EF's landbrugsministre 30/10 og 11/11 1975 drøftede man kommissionens rapport af februar 1975 om den fælles landbrugspolitik.

Stort set var der enighed om at fastholde de hidtil fulgte principper. Den danske

landbrugsminister nedsatte da i december »Udvalget for den fremtidige landbrugs-politik«, hvis hovedopgave det blev at klarlægge betingelserne for en ekspansion af den animalske produktion. Forædlingsindustriens store vanskeligheder, ikke mindst på kødkonserver- og fjerkræområdet, vidnede om behov for øget støtte.

Mens udvalget arbejdede med den store opgave, tog udviklingen en anden drejning. EF-kommissionens prisforslag af 10/12 1975 for 1976–77 lød på 7,5%, C.O.P.A.s modkrav på 10,6%. Debatten herom gik mest på beregningsgrundlaget, især vægten af den årelange forringelse af den italienske lire. Kommissionen foreslog desuden visse tiltag mod den stærkt stigende mælkeproduktion. Lagrene af skummetmælkepulver var nu oppe på godt 1 mio. tons.

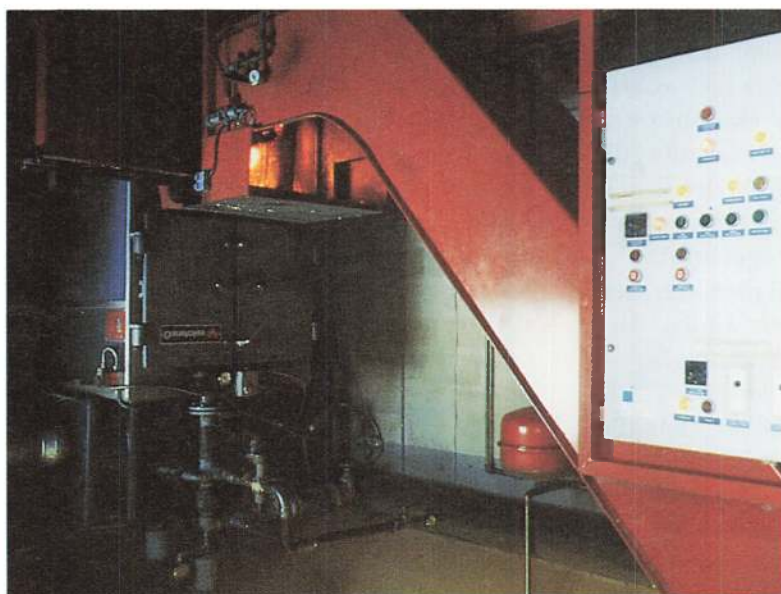
Ministerrådet nåede efter 4 langvarige møder frem til en beslutning om at hæve priserne med 9%, mest for hvede og byg, mindst for mælk. Desuden vedtoges en art »tvangssalg« af 400.000 t skummetmælkepulver til iblanding i foderblandinger. I juli 1976 ræsenterede kommissionen endvidere et forslag om producentmedansvar på mejeriområdet, men ministerrådet ville først afvente konsekvenserne af den alvorlige tørke i den varme sommer 1976.

Herhjemme havde en overophedet økonomi fremkaldt et underskud på betalingsbalancen på 8–10 mia. kr. Det ledte frem til et stort augustforlig 1976 mellem Socialdemokratiet, De Radikale, Kristeligt Folkeparti, Centrumsdemokraterne og i sidste instans De Konservative. Resultatet blev en kombination af indkomstpolitiske indgreb og erhvervsfremmende foranstaltninger, mest som en videreførelse af 1975-lovgivningen.

Regeringen kunne imidlertid ikke få tilslutning til nye indgreb og lod derfor udskrive valg til Folketinget 15/2 1977. Her fik den sit mandat bekræftet, og det blev udmøntet i et nyt forlig 28/2. Landbruget fik herved en støtte på 90 mio. til et 20%-tilskud til staldbyggeri samt sædvanlig andel af tilskud til energibesparende foranstaltninger. Den amtskommunale grundskyldspromille blev nedsat fra 20 til 13%, og heraf skulle for landbrugets vedkommende de to promille overføres til reduktion af produktionsudgifterne.

Tre uger senere forelå betænkningen fra »Udvalget om en fremtidig landbrugspolitik«. Det erkendtes heri, at husdyrbrugets forventninger til EF var blevet skuffet. Eftersom Danmark havde brug for »et effektivt og konkurrencedygtigt landbrug«, foreslog man da at øge investeringerne i staldbyggeri fra 1 mia. til 2 mia. om året. Det ville hæve den animalske produktion med 3% om året. Over 3 år kom 20.000 flere mand i arbejde, og det gav til den tid en øget valutaindtjening netto på 1,5 mia. årlig. Det byggede dog på den forudsætning, at en øget produktion kunne sælges til lønnende priser. Udvalget var desuden af den opfattelse, at det ikke var i strid med EF's produktionsbegrænsende linie.

EF's ministerråd nåede i dagene 25–26/4 1977 frem til et kompromis om en prisforhøjelse på ca. 4% mod kommissionens 3% og C.O.P.A.'s 7,4%. Desuden vedtog man et såkaldt »handlingsprogram« fra sommeren 1976. Ifølge dette ville man præmiere landmænd, der indstillede mælkeproduktionen i 5 år, subsidiært gik over til kødproduktion. Desuden blev mælkeproducenterne gjort medansvarlige for markedslige vægten for mejeriprodukter i størrelsesordenen 1,5 – 4% af

Et automatisk halmfyr som dette bruges på større gårde på ca. 100 ha. Da man normalt får 3 t. halm pr. ha., er der brændsel nok på marken til en fyringssæson. Anlægget koster i dag ca. 200.000 kr.

indikativprisen (= den retningsgivende pris).⁶

En ny møderække på Marienborg mellem regeringen og erhvervene juni 1977 ledte frem til nok et augustforlig, for landbrugets vedkommende baseret på et skriftligt oplæg fra landbrugsorganisationernes side. Indledningsvis resumeredes konklusionerne fra betænkningen fra »Udvalget om en fremtidig landbrugspolitik«. Den ønskelige ekspansion byggede imidlertid på tre forudsætninger: at der førtes en omkostningsdæmpende politik, at der skabtes tilfredsstillende vilkår for bygningsinvesteringer, og at de yngre landmænd fik hjælp til generationsskiftet.

Forliget imødekom langt hen ad vejen de fremførte ønsker. Reglerne for udlån til yngre landmænd blev lempet. Der blev gennemført en kursgarantiordning ved optagelse af lån i udlandet inden for en ramme af 1/4 mia (»K-lån«), og afskrivningsreg-

lerne blev markant forbedret. Noget nyt var 22 mio. til øget forskning i landbrugets byggevirkosomhed og med andel i 128 mio. til produktudvikling. Arne Pilegaard Larsens gode forbindelser til den politiske verden, ikke mindst socialdemokraten Per Hækkerup, havde i høj grad været udslagsgivende for de opnåede resultater.

Tre devalueringer af kronen på hhv. 7% i oktober 1976, 3% i april 1977 og 5% i august 1977 betød, relativt betragtet, stigende indtjening for de danske landbrugsproducenter. Nu måtte de i gang med at bygge nye stalde.

Inden den videre udvikling forfølges, kan det være på sin plads kort at opsummere, hvorledes de danske landbrugsproducenter rent faktisk reagerede på de nye muligheder i EF. Nogle nøgletal kan belyse dette:

Nøgletal for landbrugsudviklingen 1973-77							
I. Produktion		1973			1977		
1.	Høstudbytte	134,8 mio. a.e.			147,7 mio. a.e.		
2.	Foderforbrug	14.115 mio. f.e.			12.281 mio. f.e.		
	– heraf udenlandsk	1.1917 mio. f.e.			3.130 mio. f.e.		
3.	Produktion af sødmælk	4.879 mio. kg.			5.139 mio. kg.		
	– heraf til smør	2.894 mio. kg.			2.565 mio. kg.		
	– heraf til ost	751 mio. kg.			1.125 mio. kg.		
	– heraf til mælkekons.	283 mio. kg.			469 mio. kg.		
4.	Produktion af okse- og kalvekød	205 mio. kg.			263 mio. kg.		
5.	Produktion af svinekød	832 mio. kg.			786 mio. kg.		
6.	Produktion af fjerkrækød	106 mio. kg.			103 mio. kg.		
7.	Produktion af æg	73 mio. kg.			68 mio. kg.		

II. Eksport (mio. kr.)		I alt		– heraf til		I alt		–heraf til	
		EF		Andre		EF		Andre	
1.	Kvæg & kød	1256,6	1074,0	182,6	2000,8	1837,8	163,0		
2.	Svin & svinekød	3229,2	2950,0	279,2	3852,3	3279,5	572,8		
3.	Smør	645,4	448,2	87,3	1040,8	907,4	133,4		
4.	Ost	756,0	389,3	366,7	1545,8	869,7	676,1		
5.	Fjerkræ & æg	368,7	104,6	264,1	487,6	169,7	317,9		
6.	Konserves	2288,7	704,3	1584,4	2715,9	848,0	1857,9		
7.	Andre land- brugsvarer	1785,6	1141,2	644,4	4060,6	2507,4	1553,1		

III. Gældsforhold			
1.	Samlet ejendomsværdi	78,9 mia. kr.	125,6 mia. kr.
2.	Gæld	32 mia. kr.	47,5 mia. kr.
3.	Bruttooverskud	5,9 (1970-74)	9,7 mia. kr.
4.	Nettorenteudgifter	1,7 (1970-74)	4,3 mia. kr.

Omsat til ord siger tallene, at høstudbyttet stiger (især for korn), men at foderforbruget synker, ovenikøbet med større andel til importerede fodermidler. Der kærnes mindre smør, til gengæld laves der mere ost og mælkekonserves. Produktionen stiger for okse- og kalvekød, men går ned for svinekød. Til gengæld forædles svineködsprodukterne mere, når de eksporteres. Udskåret fersk eller frosset svinekød bliver en efterspurgt vare, ikke mindst i Japan. Det amerikanske marked aftager især kødkonserves og ost, men fra 1970'ernes midte er eksporten af Feta-ost til Iran ved at markere sig stærkt.

I forædlingsindustrien sker stadig koncentrationer omend i afsvækket tempo. I 1973 fandtes 323 mejerier i Danmark, i 1977 var tallet reduceret til 280. På slagterisiden går udviklingen fra 30 til 23. Den svigtende tilgang af råvarer satte på en måde uret i stå. Til gengæld begyndte slagteriselskaberne selv at sælge deres produkter, og dermed blev det fælles salgsselskab ESS FOOD tvunget i defensiven.⁷

Inden for mejeribrugets fortsatte Mejeriselskabet Danmark sin utraditionelle kon-

centrationspolitik med både at overtage andelsselskaber og købe private virksomheder. Den store koncern blev opdelt i 6 »grupper«, d. v. s. de fire produktionsområder ost, hvidskimmelost, konsummælk og smør plus to servicegrupper. Dermed styredes det hele ovenfra, og andelshaverens indflydelsesvej var tilsvarende blevet forlænget fra et til fire led: kredse – regioner – repræsentantskab – bestyrelse, inden man kunne sige sin mening til ledelsen.⁸

På fjerkræområdet måtte DANPO A. m. b. a. i august gennemgå en smertefuld rekonstruktion, som efter en tilførsel af 19 mio. kr. ledte frem til et nyt selskab DANPO A/S med 4 landmandsejede fjerkræslagterier.

Landboforeningernes og Husmandsforeningernes produktionsselskab OXEXPORT tog i december 1973 skridtet fuldt ud fra at være et blandet branche- og produktionsselskab til udelukkende at producere og sælge via sine 4 virksomheder, alle aktieselskaber. Brancheopgaverne var dermed helt overladt til Køddbranchens Fællesråd, hvis formand blev Husmandsforeningernes førstemand Chr. Sørensen.

Gæld, renter og krise 1978–82

På vej mod en ny oliekrise

Den 1/1 1978 blev landbrugsminister Poul Dalsager formand for EF's ministerråd. Hans første opgave blev at hale et prisforlig i land. EF-kommissionen havde 8/2 1977 foreslået en yderst moderat prisstigning på 2%, hvorimod C.O.P.A. ville have mere end det dobbelte. Først 11/5 1978 forelå afgørelsen: stort set en vedtagelse af kommissionens forslag. Flere problemer blev behandlet sideløbende med priserne; desuden var der valg i Frankrig i marts, hvilket forklarer noget af forsinkelsen.

Ministerrådet var nok interesseret i priser, men mindst lige så meget i en udbygning af strukturpolitikken. De store udviklingsområder i Syditalien, Sydfrankrig og Vestirland blev tilsagt milliardstøtte inden for Bjergdirektivets rammer. De landbrugsudviklede lande ville nok så gerne have Moderniseringsdirektivet ført ajour, f. eks. hvad angik forhøjet rentestøtte til førstegangslandmænd, men det havde ministerrådet ikke tid til at beskæftige sig med.

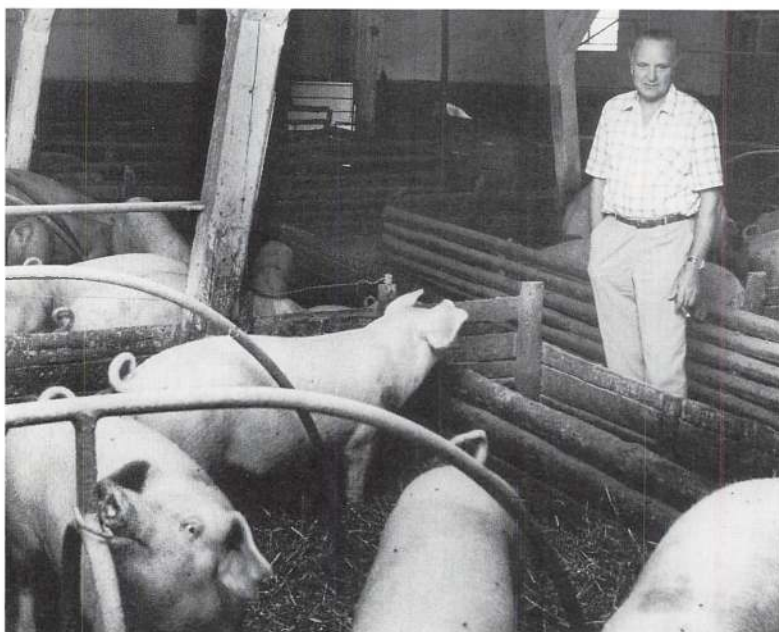
I de fleste sektorer var produktionen stigende i EF. Det gjaldt især mælk og svinekød, hvorimod okse- og kalvekød var reduceret med 2%. Et lager på 462.000 t. okse- og kalvekød opmuntrede dog ikke til at lempe på de nationale kvotaordninger for støtteydelse. For svinekød gjaldt en særlig støtteordning med privat oplagring fra foråret 1977, men da priserne en overgang var på vej opad, faldt ordningen væk. Da priserne dernæst sank igen, måtte de forår og sommer 1978 påny støttes. Restitutionerne på skinker til U.S.A. turde man dog stadig ikke forhøje. Hvad kunne U.S.A. dog ikke finde på af modtræk, lød det ængstelige spørgsmål.

Mælkeproducenterne blev tilbudt en præmie for at få 1,3 mio. køer trukket ud af produktionen. Det gik dog lidt småt hermed, og derfor blev præmien sat op.

For deres part var de danske husdyrproducenter i gang med at udbygge og forbedre produktionsapparatet, sådan som augustforliget 1977 tilsagde dem. De fleste havde da behov for mere jord, men hvordan fremskaffe den? Den 30/11 1977 havde landbrugsministeren fremsat forslag til en revision af landbrugsloven. Vi vil nu have friere forhold på det jordpolitiske område, lød det fra det større brugs repræsentanter. Nej tværtimod, svarede der lige så fast fra husmandsbrugets side.

Forslaget fulgte da også mest Husmandsforeningernes ønsker. Undervejs blev det ændret på en del punkter men strammningen var umiskendelig (lov af 8/6 1978). Sammenlægningsgrænsen blev nedsat fra 100 til 75 ha., samdriftsgrænsen fra 200 til 100 ha., og kun 5 ejendomme mod forhen 10 kunne indgå i et kompleks. Strammere regler om bopælspligt, vilkår for familieoverdragelse og uddannelseskraav blev gennemført. For fremtiden skulle en vordende landmand kunne dokumentere en uddannelse ved landbruget («det grønne kort»), ellers måtte han lade sig lede af en bestyrer i fire år. Kravet om at have landbrug som hovederhverv blev strammet fra ejendomme på 4 ha. og derover til alle jordbrug med landbrugspligt.⁹

Lovgivningsmagten interesserede sig også for miljøet i samlingen 1977–78. Miljøloven af 13/6 1973 havde udover at omstøbe hele det herhen hørende administrationsapparat også fastsat bestemmelser for nødvendige investeringer i miljøforbedringer. Det var 26/6 og 23/12 1975 blevet fulgt op af love om rentestøtte hertil. Ved

Landbrugsraadets præsident 1973–79, Arne Pilegaard Larsen (1912–1979) inspicerer sit svinehold.

Udover at formidle et godt samarbejde i Landbrugsraadet, fra 1976, også med Husmandsforeningerne som deltager, evnede han også i høj grad at få politikkerne i tale.

en lov af 3/5 1978 blev rentestøtten ændret til et direkte tilskud på 25%. En revision af selve miljøloven blev derimod udskudt.

Ganske mange af de moderniseringslystne landmænd tog da også højde for de nødvendige miljøforbedringer, da de i årene 1978–79 opførte nye stalde i tusindvis. Tværfaglige rådgivningsprogrammer for investeringer i kvæg- og svinestalde stod her til deres rådighed.

Det blev ikke Arne Pilegaard Larsen forundt at se resultaterne af sit store arbejde for husdyrbrugets modernisering. Han døde 12/3 1979, og Landbrugsraadets præsident hed nu H. O. A. Kjeldsen.

Det stadige krav fra C.O.P.A. om større prisforhøjelser end EF-kommissionens beskudte forslag blev for en gangs skyld imødekommet ved et stort prisforlig juni 1979. Her lagdes 1,5% oven i kommissionens 2%-udspil. Desuden fik Danmark den til-

fredsstillelse, at de grønne kurser blev justeret i den rigtige retning. Mælk blev dog holdt uden for kursreguleringen, og det ville give såvel Tyskland som Benelux-landene store fordele, akkurat som Frankrig havde det på svinekød. Alene Danmark havde fuld overensstemmelse mellem kronens markedsværdi og dens grønne kurs. Omvendt tjente Tyskland mange penge på de monetære udligningsbeløb. Da mælkeproduktionen desuden blev ved med at stige, især i Irland og Holland, ville kravene til EF's landbrugsbudget snart overstige de økonomiske muligheder.

Nye vanskeligheder meldte sig forår og sommer 1979. OPEC-landene hævdede oliepriserne med henvend 30%, og i december kom en ny stigning. Siden 1970 var der her sket en 10-dobling af prisniveauet. Gennem pristalsreguleringen forplantedes virkningerne i dobbelt forstand til produktionsled-

det, og det indebar en følelig indsnævring af fortjenstmarginen. Ved lov af 29/3 1979 blev overenskomsterne på arbejdsmarkedet nok fastlåst i to år, men samtidig begrænsedes såvel avancerne som muligheden for at indregne lønforhøjelser i priserne.

Danmark brugte da endnu engang det prøvede middel at devaluere sig ud af omkostningsklemmen. I september nedskrevs såvel den officielle som den grønne krone med 4% og 30/11 med yderligere 5%. Trods landbrugets voldsomme protester inddrog regeringen imidlertid 28/12 de 260 af de 800 mio. kr., landbruget angiveligt havde tjent ved devalueringen. Det skete i form af en ikke-fradragsberettiget grundskyld på 7‰ af landbrugsejendommens grundværdi. Udover at protestere og køre traktorerne i stilling foran Christiansborg 19/12 krævede landbruget gælds-sanering for landmænd, der var kommet alvorligt i klemme som følge af omkostningsekspllosionen.

Producenternes oprør

Omkring nytår 1980 herskede der stor forbitrelse i alle landmandskredse. Organisationerne måtte ganske vist opfordre deres medlemmer til at betale »særskatten«, som den kaldtes, men det skulle ske under protest og med forbehold og krav om tilbagebetaling. Hver enkelt folketingsmedlem fik desuden en redegørelse for landbrugets økonomiske situation. Hvor industriarbejderen var gået op i årsløn fra 89.000 i 1977–78 til 98.000 det følgende år, var landmandens erhvervsindtægt faldet fra 64.000 til 54.000 kr. Det kunne ikke undgå at få mærkbare konsekvenser for landbru-

J. Esp Sørensen (født 1916) var i perioden 1975–83 formand for de danske slagteriers toporganisationer. Trods hans ubestridte format lykkedes det ham ikke at samle de nye storslagterier til organisk enhed.

gets investeringer, påpegedes det i brevet.¹⁰

Snart sad parterne dog igen ved forhandlingsbordet, og resultatet blev en lov af 9/4 1980 om gælds-sanering i form af statsgaranti for lån samt et 8% rentetilskud inden for et beløb på 700 mio. kr. Som led i et større »majforlig« 1980 fik landbruget desuden en 3-årig rentestøtte på 5% til tidligere investeringer i erhvervsbygninger. Hvis der ikke forelå en moderniseringsplan for ejendommen, var satsen dog kun 4% (lov af 16/6 1980).

En ny krisebevægelse var i mellemtiden opstået i landbruget. Et af arnestederne for uroen var Landsforeningen af danske Svineproducenter, som kritiserede de »gamle« organisationer for passivitet. Heller ikke inden for disse var der enighed om taktikken. Slagteriernes formand fra 1975, J. Esp Sørensen, mente således, at krisestøtten alene skulle komme kvalificerede husdyrproducenter til gode. De håbløst forgældede kunne alligevel ikke reddes på længere sigt. De sædvanlige sanerings- og tilskudsformer skulle snarere erstattes af statslige driftskreditter i størrelsesordenen 5–7 mia kr.¹¹

Nu havde netop svineködsbranchen grund til at være bekymret. I det første halvår af 1980 faldt referenceprisen stik imod alles forventning fra 96% af basisprisen til 83%. EF-kommissionen rykkede først ud med tillægsafgifter, når en eksportør udefra forlængst havde solgt sit flæsk til rene dumpingpriser. Desuden lå kommissionens oprindelige prisforslag på 2,4% langt fra C.O.P.A. s krav om 7,9%. Ministerrådets afgørelse i maj 1980 sagde ganske vist 4,9%, men da man ved samme lejlighed hævede medansvarsafgiften på mælk fra 0,5 til 2%, var prisforhøjelselsen i realiteten kun på 4,2%.

Ingen kunne imidlertid overse, at EFs landbrugsudgifter steg foruroligende stærkt. Milliardbeløb var bundet i varelagre, men hvorledes slippe ud af klemmen? Specielt for okse- og kalvekød var interventionssystemet blevet en fast bestanddel af markedsmekanismen. Nok havde man 1979–80 reduceret lageret af frosset kød fra 310.000 t. til 100.000 t. ved simpelthen at holde udsalg, men til gengæld gik det hårdt ud over salget af fersk og nedkølet kød.

EFs forsøg på at bremse overproduktionen kolliderede imidlertid så hårdt med den danske omkostningsudvikling, at tidligere tiders landbrugsstøtte måtte genoplives i fuld udstrækning. I september 1980 holdt regeringen møde på Marienborg med landbrugets ledere. Her som på Landboforeningernes 1. landsdelegeretmøde 16–17/10 1980, en organisatorisk nyskabelse, fremsførtes krav om gældssanering, rentestøtte og K-lån.

Resultatet blev decemberforliget 1980, som dog først blev udmøntet i konkrete lovbestemmelser 3–4 måneder senere. Landboforeningerne og Husmandsforeningerne måtte da i en fællesudtalelse 4/3 1981 beklage den langsommelighed, der prægede lovgivningsarbejdet. LR-80-oprøret havde imens gode kår. Det fik naturligvis helhjertet støtte fra de godt 3.000 landmænd, for hvis ejendomme der blev annonceret tvangsauktion i 1981 og 1982.¹² K-lån på 1,3 mia. kr. til refinansiering samt 150 mio. kr. til en sikringsfond til refinansiering af den dyre grovvaregæld var de vigtigste resultater af de månedlange forhandlinger. Det pyntede lidt på resultatet, at et prisforlig i EF 2/4 1981 gav en forhøjelse på 9%, i realiteten 11,5% for Danmarks vedkommende. Endnu en forhøjelse af medansvarsafgiften på mælk – fra 2 til 2,5% – trak dog den modsatte vej.

Imens arbejdede konsulenterne i driftsøkonomi nærmest i døgndrift på at sanere landmændenes økonomi. Oprindeligt lød skønnet på 5.000 tilfælde, men frem til 1/11 1984 havde man godkendt 7.800 sager med en samlet garanti på 2,9 mia. kr. ud af en ramme på 4,5 mia.¹³

Landbrugets organisationer bevarede fortsat forhandlingskontakten til regering og folketing, og først på efteråret 1981 kom

en ny idé frem om såkaldt »negativ indkomstskat«, d.v.s. at de pågældende landmænd kunne få udbetalt skatteværdien af visse renteudgifter. Selv om man dermed kun udskød tidspunktet for skatternes betaling, forbedrede ordningen likviditeten betydeligt.

Inden man var kommet så langt, skulle man igennem en større forhandlingsrunde – og et folketingsvalg 8/12 1981, der forringede regeringen Anker Jørgensens mandat. Den 15/1 1982 genoptoges forhandlingerne om en udvidet kriselovgivning for landbruget.

Likviditetsforbedringer i form af negativ indkomstskat m. v. voldte ikke større vanskeligheder. Derimod var det langt sværere at forhandle sig til enighed om yderligere gældssanering. Landbruget stod her delt, idet branchernes ledende mænd med Esp Sørensen i spidsen ikke var afvisende over for tanken om at give det offentlige del i en evt. værditilvækst i de gældssanerede ejendomme. Renten for et sådant »jordbank«-lån skulle da være lav (5%), men lånebeløbet skulle stadig ajourføres til dagens jordpriser – via en indeksordning.

Landboforeningerne opretholdt imidlertid deres modstand mod ideen om en jordbank, og i slutningen af marts 1982 kuldsejlede forslaget. Et forlig mellem regeringen og De Radikale i maj-juni 1982 gav i stedet landbruget en likviditetslettelse på 300 mio. kr. om året. Hjælpen bestod først og fremmest i en forøgelse af rammen for statsgaranti for K-lån og rentetilskud fra 2,5 til 4,5 mia. kr.¹⁴ Omtrent samtidig gav EFs prisforlig for 1983–84 en forhøjelse på 10,5%. Alt i alt betød 1981–82 en vis genopretning af landbrugets økonomi. Priserne steg i alt 16%, omkostningerne »kun« 14%.

Efteråret 1982 fik landbruget imidlertid en ny forhandlingspartner. Regeringen Anker Jørgensen trådte tilbage 3/9, og en uge senere dannede Poul Schlüter den såkaldte firkløverregering med deltagelse af V, K, CD og KF. I et følgende kapitel vil det blive skildret, hvad dette kom til at betyde for landbruget og dets økonomi.

Som afslutning på skildringen af perioden 1978–82 skal det i nedenstående nøgletal blive vist, hvorledes landmændene reagerede på den stedfundne udvikling:

Nøgletal for landbrugsudviklingen 1978–82			
I.	Produktion	1978	1982
1.	Høstudbytte	141,4 mio. a.e.	153,6 mio. a.e.
2.	Foderforbrug	14.823 mio. f.e.	15.052 mio. a.e.
	– heraf udenlandsk	3.628 mio. f.e.	3.475 mio. a.e.
3.	Produktion af sødmælk	5.706 mio. kg.	5.217 mio. kg.
	– heraf til smør	2.706 mio. kg.	2.325 mio. kg.
	– heraf til ost	1.134 mio. kg.	1.388 mio. kg.
	– heraf til mælkekons.	515 mio. kg.	540 mio. kg.
4.	Produktion af okse- og kalvekød	257 mio. kg.	247 mio. kg.
5.	Produktion af svinekød	855 mio. kg.	1.040 mio. kg.

6.	Produktion af fjerkrækød	98 mio. kg.	110 mio. kg.
7.	Produktion af æg	71 mio. kg.	83 mio. kg.

II.	Eksport (mio. kr.)	I alt	– heraf til		I alt	– heraf til	
			EF	Andre		EF	Andre
	1. Kvæg & kød	2406,4	2290,2	116,2	3367,0	3133,6	233,4
	2. Svin & -kød	4714,0	3956,4	757,6	9552,2	8911,4	640,8
	3. Smør	1233,7	1095,4	148,3	1805,8	1214,0	591,8
	4. Ost	1691,5	947,7	743,8	3429,3	1684,2	1745,1
	5. Fjerkræ & æg	439,3	219,3	220,0	738,0	417,9	320,1
	6. Konserves	2900,1	989,8	1910,3	5999,0	2133,4	3865,6
	7. Andre land- brugsvare	4796,7	1943,0	2853,7	8490,4	5582,0	2908,4

III.	Gældsforhold		
1.	Samlet ejendomsværdi	164,90 mia. kr.	125,4 mia. kr.
2.	Gæld inkl. forpagtnings- værdi	58,8 mia. kr.	70,6 mia. kr.
3.	Bruttooverskud	10,7 mia. kr.	15,5 mia. kr.
4.	Nettorenteudgifter	4,3 mia. kr.	8,3 mia. kr.

Produktionstallene for 1978 og 1982 viser ikke de helt store udsving. Høstudbyttet stiger ganske vist en del, men husdyrproduktionen halter lidt bagud. Kun for svinekød viser tallene en klar fremgang. Smørproduktionens faldende andel af den samlede mælkemængde vejes ikke helt op af fremgangen i ost og mælkederves.

På eksportsiden må noteres stor fremgang for svinekød, ost, konserves og andre landbrugsvarer.

EF aftager fortsat størstedelen af dansk landbrugseksport, selv om der for de fleste varers vedkommende er tale om en faldende markedsandel. Fremgangen for svinekød må ses på baggrund af M & K-udbruddene i 1982.

Gældskrisen omkring 1980 slår tydeligt igennem i tallene for landbrugets ejendomsværdi og gæld. Fra 1975 og til 1979 steg prisen pr. ha. ca. 15% om året. Derefter skete i årene 1979–82 et prisfald på gårde på 35% og på de mindre brug med næsten 15%. Dermed reduceredes kontantværdien med 1/4, mens gældsprocenten til gengæld steg fra ca. 35% til 55%.

De voldsomt stigende rentekomkostninger øgede også tendensen til koncentration inden for forædlingsindustrien og specielt mejerierne. Mejeriselskabet Danmark befæstede sin stilling som landets største af sin art. For konsummælkens vedkommende fik man gennem en aftale med FDB («Danmælksaftalerne») tæt op mod 1/2 af

markedet. Eksporten af Feta-ost til Iran var en anden af selskabets mange succeser. I 1978 fandtes 264 mejerier i Danmark, i 1982 kun 171.¹⁵

På slagteriområdet var uret derimod sat i stå. Tallet for slagterier reduceredes kun med tre – fra 20 til 17. Til gengæld var det meget svært at få bevægelsen til at samarbejde. De store slagteriselskaber ville helst selv sælge deres produktion, og dermed

kom den fælles salgsorganisation ESS FOOD i vanskeligheder. Baconeksporten til England var på tilbagetog, og i stedet kom ferske og frosne udskæringer stærkt frem. Og det var slagteriernes eget bord, hævdede de. Et forsøg fra Esp Sørensens side på at samle forsyningen af hjemmemarkedet via nogle ferskvareterminaler slog også fejl, og dermed var hans formandsskab til ende.¹⁶

Fra gældssanering til refinansiering 1983–88

Opgangstider for landbruget (?)

En månedstid efter firkløverregeringens tiltrædelse fik landbruget en ny aftale i hus med landbrugsminister Niels Anker Kofoed. Gennem en forbedring af gældssaneringsloven og rentetilskudsloven samt 300 mio. kr. til et 20% rentetilskud til mindre bygningsinvesteringer ville landbruget få en støtte på ca. 1,3 mia. kr. over en årrække. Desuden ønskede landbruget de højt forrentede prioritetslån i størrelsesordenen 8–10 mia. kr. ombyttet til billigere lån. Det ville betyde en rentelettelse på 1 mia. kr.

I første omgang måtte landbruget stille sig tilfreds med 1,3 mia. kr. (lov af 26/1 1983). Derimod trak det ud med gældsombytningen, og først ved lov af 16/11 1983 fik man bevilget en rentesaneringsydelse, der skulle nedbringe renten til 12% for dele af landbrugets gæld. Over 4 år ville den give 4–500 mio. kr. om året for derefter at blive nedtrappet, ligeledes over 4 år. Desuden blev tidligere støtteordninger forlænget til 31/10 1984.

Et tidehverv var inde. For første gang siden 1976 kunne EFs landmænd notere sig en opgang i realindkomsten. Ved prisforliget 17/5 1983 fik de desuden et tillæg på 5,3% (÷ medansvarsafgift dog kun 4,2%), hvor C.O.P.A. havde ønsket 7%. For korn var prisforhøjelsen dog kun 3,4%. Desuden havde man allerede i 1981 vedtaget en medansvarsafgift på korn, hvis høsten oversteg en garantitærskel på 119,5 mio. tons. Udsigten til store kornlagre skræmte såvel embedsmænd som politikere. Det andet notabene var et EF-forlig i juni 1983 om finansieringen. Løsenet var nu besparelser gennem en restriktiv prispolitik og øgede medansvarsafgifter. Uac-

ceptabelt, lød Landboforeningernes kommentar.¹⁷

Selv om der i løbet af 1983 var livlig forhandlingskontakt mellem regering og landbrug, gav den begyndende konjunkturopgang ikke den bedste baggrund for øget støtte til erhvervet.

De afsætningsmæssige trængsler, M & K-epidemien foråret 1982 voldte langt hen i 1983, kunne heller ikke i længden dæmpe den optimistiske tone i landbrugsdebatten. En lov af 25/5 1983 lempede desuden landbrugslovens krav til begrebet »landbrug som det væsentligste erhverv«. Selv om man kun brugte halvdelen af sin arbejdskraft på bedriften, kunne man godt hente 3/4 af sin indtægt udefra.

I begyndelsen af 1983 havde regeringen nedsat et særligt udvalg til at formulere nogle tanker om en fremtidig landbrugs politik, nærmest som et supplement til betænkningen fra 1977.¹⁸ I sin betænkning af 30/11 s.å. udpegede udvalget to hovedproblemer for dansk landbrug. Det ene var behovet for større selvfinansiering, det andet kravet om reducerede omkostninger i og uden for erhvervet. Desuden kunne man godt tænke sig landbrugsloven yderligere liberaliseret, så det blev lettere at købe mere jord.

Inden disse forslag var blevet til politisk realitet, måtte regeringen imidlertid have sit mandat fornyet ved et valg til folketinget 10/1 1984. Dermed var vejen banet for et nyt økonomisk forlig i april, hvorved især omkostningssiden blev tilgodeset. En refinansiering af den højt forrentede gæld og diverse skattebegunstigelser blev kun debatteret, ikke forhandlet.

EF's vaklende økonomi førte 31/3 1984 til, at man indførte en superafgift på mælk, i fald produktionen oversteg et nærmere

Daværende landbrugsminister Niels Anker Kofoed og Landbrugsraadets præsident siden 1979 H. O. A. Kjeldsen taler landbrugs politik ved et møde marts 1984. Som landbrugsminister i Poul Schlüters firkløverregering tilfaldt der Kofoed den ingenlunde lette opgave at nedtrappe støtten til landbruget.

fastsat basiskvantum. Dansk mejeribrug fik her en garantimængde på 4,932 mio. t. af en total på 99,7 mio. t. I forhold til produktionen det forudgående år betød det en reduktion på 5,6%. Basismængden blev herefter udstykket i mejerikvoter, idet det kostede 2,32 kr. pr. kg. at overskride disse. Hver leverandør fik tildelt en basisandel. I alt 8.200 leverandører bad om større andel, men kun 3.300 blev bønnet. Foråret 1985–86 skulle den danske garantimængde reduceres med 50 mio. kg.¹⁹ De danske EF-priser blev ved prisforliget 31/3 1984 forhøjet 1%, men det var afviklingen af de monetære udligningsbeløb, der gennem en prisfremgang på 2,2% vejede en regulær prisnedsættelse på ca. 1% op.

En indtægtsfremgang 1984–85 fra gennemsnitlig 47.000 til 100.000 kr. pr. bedrift gav ikke den bedste baggrund for en uændret videreførelse af loven om statsgaranti for lån og rentetilskud. I virkeligheden for-

længede loven af 30/1 1985 alene fristen til at søge om statsgaranterede lån et år. Udover de 8.000 ansøgninger, der allerede var indkommet, regnede man med at høre fra yderligere 2.000 landmænd. Derimod fik yngre jordbrugere ved loven af 17/4 1985 ikke alene statsgaranti for 20-årige kontantlån i D.L.R., men også løfte om betaling af de første 10 terminer af lånet.

En landbrugspolitisk nyskabelse, store dele af erhvervet ikke var særlig begejstrede for, var en ordning med indeksregulerede realkreditlån »jordbrugslån«. Det var et forslag fra et tværpolitisk udvalg under Danske Husmandsforeninger, som det alternative flertal i Folketinget gjorde til lov 6/6 1985. Nu kunne et enkelt realkreditinstitut gå op til 70%-lånegrænsen, når blot der blev optaget for mindst 50.000 kr. i 30,5-årige 2,5% jordbrugslån. Restgælden indeksreguleres med 70% af den halvårslige stigning i nettoprisindekset,

mens staten yder et afdragsbidrag for de resterende 30%.

Finansieringsreformen for landbruget, som ordningen kaldtes, blev i øvrigt udvidet 19/3 1986 til også at kunne omfatte nyinvesteringer, gældsoplægninger m. v.

EFs prisforlig for 1985–86 betød en samlet reduktion på 0,3%. Rekordhøsten 1984 motiverede således en reduktion af interventionsprisen på korn med 1,8%. Et tysk veto gjorde det umuligt at vedtage en regulær prisnedsættelse på korn og raps.

Miljøet omkring landbruget

I december 1984 fremlagde miljøministeren i Folketinget en NPO-handlingsplan for en skærpet indsat mod forurening som følge af en øget belastning af miljøet i form af næringsalte: kvælstof og fosfor (NP) og organisk stof (O). Efter lange og indgående drøftelser vedtog Folketinget 31/5 1985 i form af en beslutning denne handlingsplan, omend i modificeret udgave. Ved ihærdig indsats lykkedes det landbruget at undgå en gødningsafgift; til gengæld fik husdyrproducenterne påbud om at have møddingsted med kapacitet til ½ års gødning. Senest 31/12 1989 skulle markmøddinger være en saga blot. Flydende husdyrgødning måtte ikke køres ud på marken fra høst til 15/10, medmindre arealet skulle besås. Markafbrænding af halm var det også tanken at komme til livs. Alt i alt skulle landbruget investere 3,5 mia. kr. heri, men det må her erindres, at det oprindelige udspil fra Miljøstyrelsen opererede med et beløb på 6–8 mia kr.²⁰

I løbet af efteråret 1985 fik Miljøstyrelsen denne beslutning udmøntet i diverse bekendtgørelser, der for de flestes vedkommende trådte i kraft 1/2 1986.

Derimod fik problemerne omkring miljøstøtten til landbruget ikke en endelig løsning. I et lovforslag af 13/11 1985 blev støtten til møddingssteder omsat til 25–40% af den faktiske udgift. Da betænkningen fra Folketingets miljø- og planlægningsudvalg forelå 23/4 1986, var finansieringen heraf imidlertid blevet landbrugets egen sag i form af en gødningsafgift, senere fastsat til 40 øre pr. kg.

Det førte til kraftige protester fra Landboforeningernes og Husmandsforeningernes side. Lovforslaget blev da taget af bordet, og i stedet kom et nyt udspil i 1986, omsat til lov af 14/1 1987, der atter blev ændret i april s.å. Spørgsmålet var da blevet yderligere kompliceret ved, at et alarmerende iltsvind i det sydlige Kattegat fremtvang en aktionsplan for havet omkring Danmark »Vandmiljø-handlingsplanen«, jfr. beretning fra Folketingets miljø- og planlægningsudvalg af 30/4 1987.

Dermed strammedes kravene til landbrugets håndtering af gødningsproblemet. Større husdyrproducenter skal nu kunne opbevare gødningen i mindst 9 måneder. Disse anlæg skal stå færdige 1/1 1993. Miljøstøttelovens regler gælder også herfor. I 1990 skal 2/3 af arealet i vintersæsonen ligge hen som »grønne« marker.

Også lovgivningen omkring bekæmpelsesmidler blev strammet gennem en beslutning i Folketinget 18/11 1986 om at iværksætte en handlingsplan, udarbejdet i Miljøministeriet. På basis af en 3% afgift på bekæmpelsesmidler skal der iværksættes en større forskning vedrørende de herhen hørende problemer. Desuden blev reglerne for sprøjtning skærpet, bl. a. ved at indføre sprøjtefri zoner.

Problemet må ses i sammenhæng med et nyt begreb i landbrugsterminologien: »mar-

ginaljorder« d. v. s. arealer, som enten ikke dyrkes, eller som ligger på dyrkningsgrænsen. Som et flertal bag beretningen fra Folketingets miljø- og planlægningsudvalg af 3/6 1987 opfatter problemet, består det først og fremmest i at få frilagt 6 m. brede bræmmer langs alle større vandløb og op mod naturområder. Der vil dog nok hengå en rum tid, før naturen får lov at brede sig på egne betingelser.

Lettelse af landbrugets rentebyrde

Juli 1985 udsendte EF-kommissionen en »grønbog«. Med Spaniens og Portugals optagelse pr. 1/1 1986, ville tallet på landbrugsbedrifter stige fra 7 til 10 mio., mens forbrugerskaren ville vokse fra 272 til 320 mio.

Dermed ville problemerne omkring overskudsproduktionen vokse stærkt. Kommissionen så sig derfor tvunget til at holde produktionen i ave ved hjælp af en restriktiv prispolitik. Ved sine grønnebogs konklusioner af 18/12 s.å. udpegede kommissionen da de tre varer, som først stod for tur: mælk, oksekød og korn.

Prisforliget af 25/4 1986 var da også skåret over denne læst. Generelt blev prisniveauet frosset fast, og for blød hvede og byg blev interventionsprisen reduceret med 3,6%. Desuden indførtes en 3% medansvarsafgift på omsat korn. På mælkeområdet blev vedtaget en præmieringsordning for ophør som mælkeproducent. Desuden skulle mælkekvoterne reduceres med 3% over to år.

Grønbogen med dens konklusioner fastlagde også nogle rammer for udformning

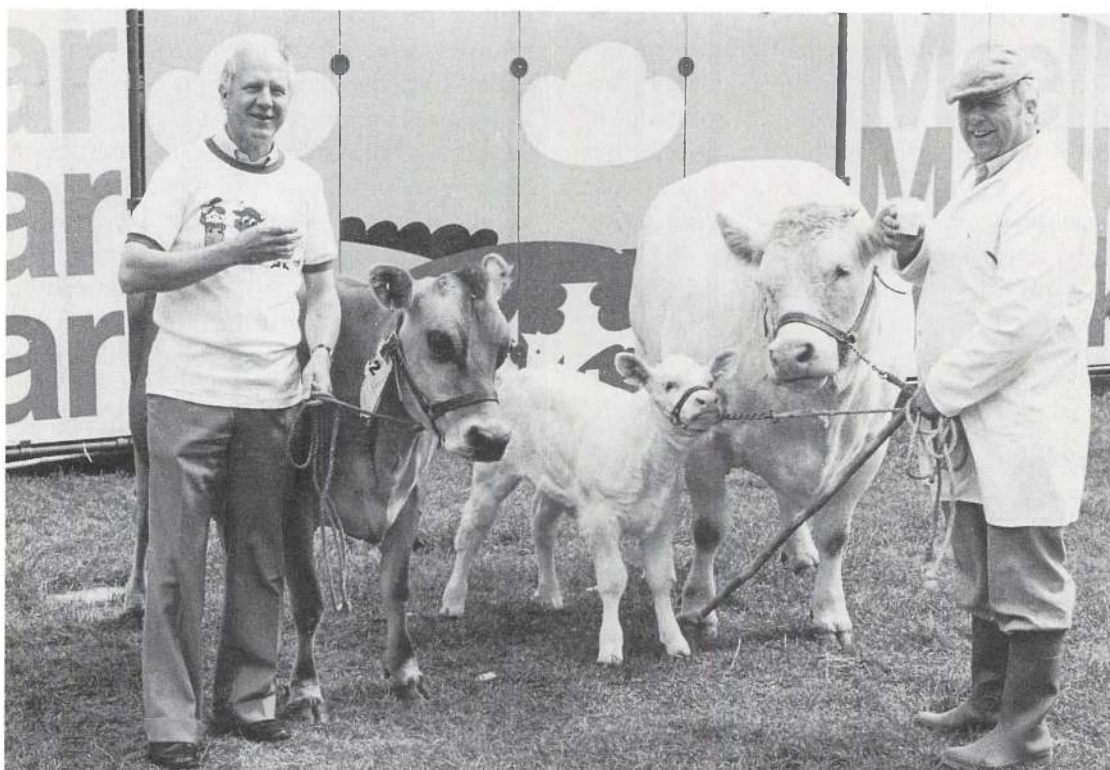
af de strukturpolitiske beslutninger, ministerrådet havde truffet i juni 1984 og marts 1985. Det centrale heri er ønsket om at få færre og større bedrifter. Unge landmænd skal desuden motiveres til enten at omlægge produktionen til nye og salgsbare varer eller også ekstensivere arealanvendelsen, især i miljøfølsomme zoner. Da Bjergdirektivet dermed får øget aktualitet, har dansk landbrug udtrykt stærke ønsker om at få danske områder lagt ind under dets støttebestemmelser.

Strukturproblemerne har naturligvis også en dansk side. Hvem skal for fremtiden dyrke den danske jord og på hvilke betingelser? At Landboforeningerne og Husmandsforeningerne ud fra deres historiske udgangspunkter må se forskelligt på dette spørgsmål kom klart for dagen, da landbrugsloven skulle revideres i folketings-samlingen 1985-86. Udgangspunktet herfor var 1. delbetænkning »Landbrugsloven« fra Landbokommissionen af 4/7 1984. Efter meget bevægede forhandlinger lykkedes det at opnå et landbrugsforlig herom, og det blev da bestemmende for loven af 4/6 1986.

Hovederhvervskravet er nu helt væk, men man skal fortsat have bopæl på ejendommen. For »fritidsejendomme« fra 5 til 15 ha. gælder ingen uddannelseskra- v. Sammenlægningsgrænsen hæves fra 75 til 100 ha, hvorimod kilometerafstanden for samdrift af flere ejendomme nedsættes fra 15 til 5 km. – med mulighed for dispensation. Ved sammenlægning og køb af ejendom nr. 2 udover 50 ha. skal den lokale jordbrugskommission sige ja hertil. En nabo med behov for tillægsord har dog forkøbsret, hvis han vil betale den samme pris.

Overalt taltes der strukturproblemer i

Landbrugsraadets præsident H.O.A. Kjeldsen, formand for Danske Landboforeninger og dets vicepræsident Chr. Sørensen, formand for Danske Husmandsforeninger fremviser deres præmiedyr fra ungskuet i Herning i 1984. Kjeldsens Jerseyko nr. 191 yder næsten 6 tons mælk med 6,85% fedt og dermed 403 kg. smørfedt. Chr. Sørensens 6 år gamle Charolaisko Olivia med sin kalv er en del af historien om, hvordan husmandsføreren for år tilbage udskiftede sine malkekøer med kødkvæg.

disse år. I januar 1987 blev H.O.A. Kjeldsen valgt til præsident for C.O.P.A. Snart derefter forelå kommissionens prisforslag for 1987–88. Det indebar uændrede priser på husdyrprodukter og prisnedsættelser på de vigtigste planteprodukter. Sammen med drastiske indgreb over for produktionen af mælk og oksekød i december 1986 kunne det komme til at koste danske landmænd 3–4 mia. kr.

På baggrund af vrede protester fra de hjemlige landmænd forhandlede EF's land-

brugsministre sig da også frem til en bedre landbrugsløsning 1/7 1987. Priserne blev fastholdte, men da den grønne krone devalueredes godt 2%, fik de danske landmænd en tilsvarende prisforhøjelse. Derimod reduceredes interventionspriserne, ja for smør og skummetmælkspulver endog med mulighed for suspension. En trøst var det dog, at Hollands og Tysklands positive monetære udligningsbeløb stort set er bortfaldet pr. 1/4 1988.

På struktursiden vedtog man på råds-

I 1980ernes landbrugsdebat blev slagordene flittigt taget i anvendelse.

mødet 2–4/3 1987 de fleste af de forslag til sociostrukturelle foranstaltninger, kommissionen havde fremlagt i april 1986.

Et højeffektivt landbrug som det danske var selvsagt ikke begejstret for udsigten til at skulle afgive terræn til tilbagestående landbrugsregioner. Alligevel måtte Danmark sige ja til »strukturpakken«. Tre ting heri var egentlige nyskabelser: en omstilling af produktionen fra overflodsvarer til andre ting, en ekstensiveringsordning, der skulle reducere overskudsproduktionen med mindst 1/5, og en miljøstøtteordning i form af præmiering af miljøbeskyttende produktionsformer.

I løbet af det næste års tid blev programets enkelte dele yderligere konkretiseret og derefter vedtaget af de kompetente EF-myndigheder.

Ekstensiverings- eller braklægningsord-

ningen fik således sit officielle stempel som led i en 4-årsplan for EF's landbrugspriser, som et topmøde i Bruxelles vedtog februar 1988. I 5 år binder vedkommende landmand sig til at braklægge 20% af sit areal. Herfor modtager han en præmie i størrelsesordenen 875–5.250 kr. pr. ha., alt efter jordens bonitet. EF betaler 25% heraf.

Så langt så godt. Men topmødet fastlagde som nævnt også nogle retningslinjer for de næste 4 års landbrugspolitik. Her fastlagde man dels et kornloft på 160 mio. t., dels en ekstra medansvarsafgift på maksimalt 3% i hvert enkelt år. Desuden blev fastsat nationale garantimængder på raps, solsikke, soya og ærter/hestebønner.

Ministerrådet fulgte denne beslutning op ved at vedtage en førtidspensionering af landmænd over 55 år. I 19 år kan de få 24.000 kr. om året plus 2.000 pr. ha. areal,

der herved er taget ud af produktionen. EF betaler halvdelen af udgifterne.

Sidste led i udviklingen foråret 1988 blev kommissionens prisforslag. Det fremkaldte voldsomme protester fra landmændenes side, idet man nok fastholdt de gældende retningsgivende priser, men fastsatte lavere interventionspriser. I perioden oktober-maj ville der som førhen ske automatisk intervention, men for oksekød (som for smør) med angivelse af maksimale mængder.

Danske landmænd oplevede 1986 og især 1987 som modgangstider. Priserne faldt, og omkostningerne – og da især rentebyrden – steg. I tilgift blev høsten i 1987 under middel, og det dårlige vejr sinkede høstarbejdet stærkt. Den medicophedede miljødebat og den herpå følgende hastelovgivning bedrede ikke ligefrem stemningen. Gælden var i forvejen alt for tung at bære, og kom der oven i dette store miljøinvesteringer, ville erhvervet simpelthen gå konkurs, hævdedes det.

Regeringen søgte da at komme landmændene lidt i møde. Den 15/12 1987 nedsatte man et hurtigtarbejdende udvalg til at se nærmere på struktur, finansiering og ejerforhold i landbruget »Bernstein-udvalget« efter formanden Nils Bernstein, Landbrugsministeriets departementchef. I april 1988 forelå 1. delrapport »Lettelse af landbrugsrentebyrde«.

Ifølge udvalgets opgørelse findes i dag 86.000 landbrugsbedrifter i Danmark. Knap halvdelen drives på heltidsbasis. Ud fra forskellige modelberegninger mener udvalget, at 16–17.000 heltidslandmænd med en realkreditgæld i intervallet 30–70% af ejendomsværdien bør tilbydes en refinansiering af eksisterende realkreditlån, forud-

sat at de herigennem kan opnå positiv opsparing. Refinansieringen sker da ved at anvende en kombination af jordbrugslån, udlandslån (»K-lån«) og »grønne obligationer«, d.v.s. fastforrentede obligationer uden realrenteafgift. For at undgå kapitalisering bortfalder den slags støttede lån ved ejerskifte, og må da erstattes af lån uden indbygget støtteelement.

Ca. 70.000 bedrifter kan ikke komme i betragtning, enten fordi de har for lav, respektive for høj en gældsprocent, eller fordi den årlige arbejdsindsats er under 1.200 normtimer.

Ordningen vil omfatte maksimalt en gældsmasse på knap 24 mia. af i alt 92 mia. I alt lettes den årlige rentebyrde med 1,5–1,7 mia. kr. det første år. Desuden vil staten skulle opstille en garantiramme på 5–600 mio. kr., hvis udvalgets tanker om en gældssanering for ca. 17.000 af de dårligere stillede landmænd går igennem. Ordningen skal da knyttes sammen med en refinansiering, og landmanden skal kunne godtgøre, at han efter operationens afslutning kan opnå positiv opsparing (konsolidering).

På grund af det indtrufne rentefald ser det dog i foråret 1989 ud, som om refinansiering ikke bliver udnyttet af ret mange landmænd. Rentefaldet har fået obligationskurserne til at stige så meget, at det bliver for dyrt at købe de obligationer, der skal bruges til at indfri de gamle lån.

Ikke for første gang er dansk landbrug i 1988–89 inde i en brydningstid. Organisationsstrukturen knager mange steder, ikke mindst inden for grovvarerbranchen, hvor DLG føler sig noget brøstholden over de små grovvarerelskabsers noget utraditionelle forsøg på at sikre deres råderum. Er-

hvervspolitisk er der lagt op til nok en revision af landbrugsloven, idet regeringen har sluttet forlig med CD og Fremskridtspartiet om en omfattende liberalisering af de hidtil gældende principper. Miljøspørgsmålet synes også noget uafklaret, set

i lyset af, at man nu er begyndt at genoverveje så vigtige forhold som vurderingsgrundlaget og landbrugets økonomiske bæreevne. Mediepolitikken er ved at give plads for Christiansborgpolitikken.

Landbrugsteknikeren erstatter landmanden 1973–1988

Eventyret begyndte ellers så godt ...

For den almindelige landmand uden særlig skoling i landbrug på naturvidenskabelige præmisser må de 15 år fra Danmarks optagelse i EF til strukturkrisen i 1987–88 have stået som ét langt livtag med det uundgåelige: nemlig den situation, hvor kun den teknisk og økonomisk duelige foretager fik brev på en fremtid som dansk landmand. Og i dette brev havde samfundet i ret utvetydige vendinger præciseret de betingelser, på hvilke dette kunne realiseres. Vandmiljøplanen fra 1984 spillede en stor rolle heri. Varslede de grønne marker da om en fimbulvinter, der var ved at være forbi?

Det begyndte ellers så lovende med stigende priser, mest dog på produkterne fra planteavlen. Svineproducenterne så for deres part med nogen skepsis på de stigende kornpriser, der ikke ligefrem opfordrede til at lægge flere grise til. For dem som for deres kolleger i andre driftsgrene blev spillerummet mellem priser og omkostninger snævret yderligere ind, da OPEC-landenes prisdiktat drastisk hævede prisen på olie og dermed hele energiområdet til det firdobbelte. Da energiomkostningerne spillede en afgørende rolle ved produktionen af uundværlige rå- og hjælpestoffer som handelsgødning og protein, fik landbruget den store olieregning præsenteret over to omgange. Ja, snarere tre, fordi det offentlige forbrug ikke straks blev omstillet efter det faldende produktionsoverskud.

En vej ud af omkostningsklemmen var naturligvis yderligere mekanisering og rationalisering. For markbrugets vedkommende blev mekaniseringen ført helt igennem i løbet af 1970'erne. Traktorerne blev

større, mere anvendelige og tungere. En moderne landmand brugte hænderne på instrumentbordet, ikke til manuelt arbejde. I roemarkerne kunne man dog fortsat se folk gå med et hakkejern. Selv om roerne var sået med en præcisionsåmaskine, der på pletten lagde et étkimet bederoefrø med den ønskede afstand, kunne roeavlren dog forøge sit udbytte ved at så forholdsvis tæt, ca. 10 cm, og så ellers foretage en let udtynding.

Ellers foregik alt arbejde i marken maskinelt. Teknikken ændredes derimod ikke grundlæggende. Trods det dyre udstyr brugte enkelte dog en vendeplow, som efterlod marken som et nydeligt og plant gulvareal. En del var en overgang på vej til helt at svigte pløven. Minimal jordbehandling var oppe i tiden. I stedet for plow brugtes f. eks. fræser, der omdannede det 10–15 cm øverste jordlag til en blanding af itusnittet halm, stubbe og findelt jord. Omvendt var der mange, som lod pløven gå så dybt som 20–25 cm eller endnu dybere, ofte motiveret med, at de tunge maskiner ellers ville presse de øvre jordlag for hårdt sammen.

Forårsbehandlingen af jorden var der også delte meninger om. Traditionalister svor stadig til den faseopdelte procedure, hvor man på lerjorder først fældede jorden med en rettandsharve, derefter foretog opharvning til såbed i to træk og endelig sluttede af med efterharvning.²¹ Andre kombinerede samtlige operationer i ét arbejdsstræk. Teoretisk betragtet behøvedes kun en kombineret fræsersåmaskine og en tromle for at kunne dyrke en kornmark med reduceret jordbehandling og med efterafgrøde. På længere sigt kunne der hermed kalkuleres med en mindre fremgang i udbytte.²²

Vintersæden kommer i jorden efter kun to arbejdsoperationer, 1: pløjning med vendeplov og 2: kombineret harvning og såning.

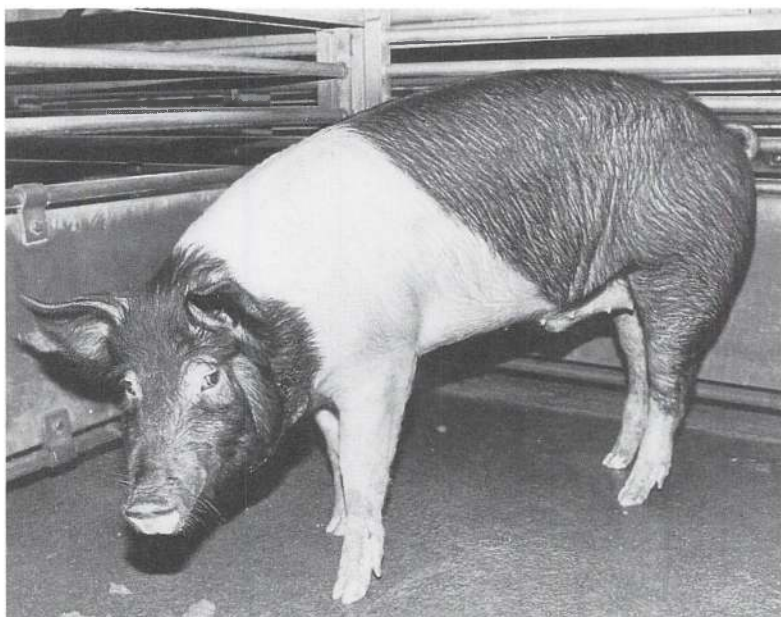
Ukrudtet var i høj grad kemikaliernes problem. Senegræsset var dog ikke sådant at få bugt med. Selv om en mark var sprøjtet ren for ukrudt det ene år, ville der dog straks det næste spire nye ukrudtsplanter frem, pløjet op fra dybere lag. Da landmændene også brugte mere gødning, købt eller hjemmefremstillede, fik ubekæmpet ukrudt en ekstra chance. De stigende priser på handelsgødning talte i øvrigt for en velovervejet brug heraf. Brug 10% mindre N og P og anvend alene K som vedligeholdelsesgødning, lød eksperternes råd.²³ Eftergødsning ud fra et konstateret kvælstofbehov var en anden mulighed.

På græsmarkerne brugtes dog voksende mængder gødning, fordi græs i frisk som konserveret tilstand var på vej til at afløse foderroerne som det vigtigste grovfoder. Et »nyt« grovfoderemne var kemisk behandlet halm. Ved f. eks. at lede flydende ammoniak (NH_3) ind i en stak halm, tæt lukket med plastik, ville man efter 4–8 ugers forløb stå med et rimeligt godt grovfoder.

Opdræt og ammekøer kunne i høj grad nyde godt heraf, hvorimod det til malkekøer bedst egnede sig som et strukturfoder sammen med mere næringsholdige foderremner, såsom roer.

Halmen på marken efter endt mejtærskning var imidlertid for mange et stort problem. Kunne man ikke bruge det som foder eller som brændsel i sit eget halmfyrr, var afbrænding eller nedmuldning den eneste løsning herpå. Et kortere strå var derfor ønskeligt, når man valgte ny kornsort. Alene af den grund måtte man foretrække nyere vinterhvedesorter end målesorten Starke. Da de også gav 9–10% mere i udbytte, var valget let. I 1977 var de foretrukne sorter for vinterhvede, rug og havre hhv. Solid, Petkus II og Selma. For byg stod valget mellem flere sorter: Lami, Lofa, Zita, Salka m. fl.

Inde i stalden havde et stigende antal husdyr behov for masser af foder. Kraftfoderets andel steg hermed fra 40 til 50%, hvorved udlandets andel af det danske

Som sin artsfælle Duroc stammer Hampshiregrisen fra Canada og indgår som denne i 3-race krydsninger med søer af racen Dansk Landrace og Yorkshire. Hampshire-racen udmærker sig ved god livskraft og kødkvalitet.

landbrugs proteinforsyning i perioden voksede fra 28 til 44%.

Foderudnyttelsen fik dermed ekstra stor betydning. Malkekoen blev i produktionsøkonomisk sprogbrug en biokemisk omsætterenhed, hvis vom på samme tid skulle lade værdifulde aminosyrer fra oliekgærerne passere forbi til senere mælkeomdannelse og via egne mikroorganismer omsætte lavere kvælstofforbindelser som f. eks. urinstof til aminosyrer.

Ideelt set skulle den enkelte ko fodres individuelt efter sine iboende produktionsmuligheder, men i moderne løsdriftsstalde lod dette sig vanskeligt gøre. I stedet valgte mange kvægbrugere at gå over til ens kraftfoderrationer, afpasset efter mælke- og foderpriser samt grovfoderets kvalitet. Nye former for malkekvægsstalde som fodersengestalde og fangbindselsstalde tillod dog individuel fodring efter mælkeydelse.

Avlsarbejdet måtte heller ikke forsøm-

mes. I 1974 opgav man efter 29 års indsats de såkaldte afkomsprøver af tyre, og udarbejdede i stedet arbejdsplaner efter norsk model for de danske malkeracer. Ved hjælp af EDB-registre udvalgte de bedst egnede tyremødre og -fædre. Deres præmieafkom af hankøn blev derefter multifædre til små 20.000 kalve, hvoraf halvdelen var tyre. Kun de 2–5 bedste tyre af hver race blev pr. år udpeget som de bedste tyrefædre.²⁴

En fremgang på 50 kg. mælk pr. ko pr. år betød i 1980 en produktionsforøgelse på 50 mio. kg. mælk. En stor ko ydede da 6.000 kg mælk mod mindre end det halve omkring århundredskiftet.²⁵

Svineproducenterne havde principielt samme problemer hvad angik fodringseffektivitet og avlsarbejde, omend de anvendte teknikker var meget forskellige. Et slagtesvin fortærede i sin korte levetid 300 FEs, som en foderenhed til svin nu officielt

betegnedes. Det gjaldt da om at få den størst mulige tilvækst hermed. Metoden hertil var at lade fodringsintensiteten stige stærkest i begyndelsen for derefter at flade kurven noget ud.²⁶

Avlssiden blev tilsvarende plejet gennem de krydsningsforsøg, man gennemførte siden 1972. I første forsøgsrække krydsedes Dansk Landrace med Engelsk Yorkshire og Svensk Landrace. Senere blev forsøgene udvidet til at omfatte Norsk Landrace, Hampshire og Duroc. Forsøgene viste størst tilvækst, når Hampshire indgik i krydsningen.²⁷ Ved at fravænne de små grise tidligere end de normale 8 uger kunne man få flere grise pr. årso. Men fravænnede man grisene i første leveuge, kom soen ikke straks i brunst. Naturen satte stadig visse grænser for menneskelig manipulation, så det ud til.

Signalement af en krise

Efterhånden som mekaniseringen af markarbejdet nærmede sig sin afslutning, trængte husdyrbrugets arbejdsproblemer sig stedse stærkere på. Mange stalde var for gamle og utidssvarende i forhold til de krav, moderne bedriftstalder med tilhørende fodrings- og udmugningssystemer stillede.

Som det blev vist ovenfor,²⁸ opmuntredes landmændene da også til at gennemføre et omfattende staldbyggeri i halvfjerdsernes slutning. Desuden blev det gjort mere attraktivt at være hønseavler, da det hidtil gældende forbud mod burhøns blev ophævet i maj 1979.

Med de store investeringer, der her var tale om, blev spørgsmålet om rentabiliteten endnu mere afgørende. Rådgivnings-

virksomheden fik hermed øget betydning, og det centrale element heri var naturligvis den service, Landbrugets EDB-Center (LEC) kunne stille til disposition. Fra oktober 1971 havde et system af EDB-foderplaner i hvert fald i princippet afløst Lars Frederiksens veltjente system med foderklasser. I 1978 etablerede man en tilsvarende periodefoderkontrol via LEC, baseret på en omfattende dataregistrering. Ved at sammenholde foderbudgetter og -planer med de konstaterede ydelser kunne registreringsassistenten i den lokale forening effektivt kontrollere arbejdets – og i sidste instans landmandens – effektivitet.

Nært beslægtet hermed var arbejdet i kontrolforeningerne. EDB-teknikken muliggjorde også her en forenkling af arbejdet. I 1979 fandtes ca. 375 assistentkredse mod ca. 1.800 foreninger i begyndelsen af 1950'erne. Arbejdet omfattede dermed 2/3 af alle køer mod førhen 55%. En kontrolleret ko ydede 800 kg mælk mere end en almindelig én af sin slags. Kvægavlsforeninger med kunstig insimination udgjorde 27 foreninger med 1,2 mio. køer i 1977 mod 106 foreninger i 1952.²⁹ Arbejdet ville i øvrigt snart blive lettet gennem den mulighed for brunstkoordinering, som et nu frigivet stof prosteglandin muliggjorde. Ved hjælp af EDB kunne der nu beregnes to ydelsesmæssige avlsværdital: Y-tallet og ko-indekset, der begge sagde de særligt indviede noget om besætningens kvalitet i forhold til gennemsnittet for racen. Oplysningerne indgik desuden i særlige TME-registre, stambøger for vedkommende race.³⁰

Nægtes kunne det ikke, at den nationale kvægrace, RDM, var i krise. I 1954 var godt 2/3 af de danske køer røde, i 1974 kun 29%. Omvendt var SDM gået frem fra

16,6% til 44,8%, Jersey fra 7,4 til 17,6%. Et krydsningsforsøg i 1960'erne med SDM bragte ikke racen ud over det døde punkt. Kørerne var og forblev røde. I årene 1972–74 krydsedes de med svensk rødt og hvidt kvæg, med finsk Ayrshire og med RDM-tyre til kontrol. Ayrshire-krydsningen gav da det bedste resultat. Det afgørende skridt fremad fik R.D.M. dog først i næste årti, da man importerede avlsmateriale af racen rødt og rødbrunt kvæg fra U.S.A. og Canada. Gennem ægtransplantation fra en fremragende donorko til dyr af ringere kvalitet var det desuden muligt at udnytte gode arveanlæg bedst muligt.

Signalet til markbruget lød først og fremmest på at levere et godt grovfoder af høj biologisk værdi. Efter eksempel fra Slesvig-Holsten tog man for alvor dyrkningen af silomajs op til seriøs overvejelse. Så langt tilbage som i 1940'erne havde Flemming Juncker på Overgård ved Randers dyrket majs, men først nu rådede man over de rette sorter og det nødvendige tekniske udstyr. Plantens krav om god jordvarme ved såningen gjorde den dog i første række til en sydvendt specialitet.

Nye og forbedrede bygsorter var man altid på jagt efter. Vinterbyg kunne yde mere end vårbyg, men dyrkningen heraf var forbudt 1967, idet den befordrede smitte af meldug og rust til vårbyg. I 1978 og 1979 blev der imidlertid dispenseret fra forbuddet, og snart var dyrkning af vinterbyg en fast del af sædskiftet, forudsat man overholdt visse restriktioner vedr. sprøjtning og afstand til naboarealer. Efter en streng vinter i 1984–85 måtte 144.000 ha vinterbyg (og 44.000 ha vinterhvede) imidlertid sås om.

Ved firsernes begyndelse var dyrkning af raps, ærter og hestebønner ved at gribe om

sig, stærkt påvirket af EFs støtteordninger. Rapsarealerne udgjorde således 102.000 ha i 1980, i 1983 ca. 167.000 ha.

Tidligere er landbrugskrisen omkring 1980 blevet karakteriseret som et oprør fra producenternes side.³¹ I sit signalement af krisen påpegede Arne Larsen fra Jordbrugsøkonomisk Institut, at der nok var tre hovedårsager hertil, nemlig den økonomiske politik, prisudviklingen og de »overdrevne forventninger«, landmanden havde næret til EFs prispolitik og til egen formåen som driftsleder. At drive landbrug på nutidens vilkår stillede helt andre krav til udøveren end tidligere. Når man i realiteten budgetterede på basis af fremtidige forventninger, skulle der ikke mange stormkast til, før regnskabets time var inde.³²

De grønne marker

De voldsomme reaktioner fra landmændenes side kunne tyde på, at de så deres hidtidige råderum begrænset på hver en kant, samtidig med at det krævede en ikke ringe duellighed at manøvrere inden for de givne rammer. Og de blev strammet eftertrykkeligt flere gange i løbet af det næste femår.

Så tidligt som november 1973 havde Miljøministeriet i et cirkulære føleligt begrænset retten til at afsvampe sædekorn under brug af kviksølvholdige bejsmidler. I 1980 kom en ny lov om kemiske stoffer og produkter. Den blev fulgt op af en bekendtgørelse, der påbød en genvurdering af alle hidtidige godkendelser fra Giftnævnets side. Derved blev flere hidtil anvendte midler slettet af listen, og ved en lovrevision i 1987 blev reglerne yderligere stram-

met. En handlingsplan af december forudsatte en 25% reduktion af brugen af kemiske bekæmpelsesmidler inden januar 1990 og yderligere 25% inden 1997.

Dette mål søges opnået gennem forbedret rådgivning og vejledning i brugen af bekæmpelsesmidler. Nøgleordet er planteværn. På samme måde som man beskytter afgrøderne mod skadevoldende sygdomme og insektangreb, skal den omgivende natur sikres mod giften. På Planteværnscentret startede man i 1983 et avlerbaseret registreringsprogram af bladlus i vårbyg. 500 avlere leverede de fornødne data til en vurdering af behovet for bekæmpelse. Gennem udsendelse af »Planteværns meddelelser« holdes landmændene løbende orienteret om situationens udvikling.

På samme måde har Landskontoret for Planteavl etableret et landsdækkende net af målepunkter, hvor jordens kvælstofindhold konstateres 2–3 gange om året. Et sådant »kvadratnet for nitratundersøgelser i Danmark« skal gøre det muligt at udarbejde endnu bedre prognoser end de hidtil anvendte landsdelsprognoser, som vejleder landmændene i at justere tilførslen af kvælstofmængden. Desuden kan man gennem analyser af såvel marker som planter med større sikkerhed bestemme det konkrete gødningsbehov.

Kravene i Vandmiljøplanen fra foråret 1987 med en reduktion af kvælstofudvaskningen fra landbrugsområdet fra 260 mio kg til 133 mio kg har naturligvis skabt debat i og uden for landbruget. Et stadigt tilbagevendende tema i diskussionen er den alment erkendte mangel på sikre data om forureningens omfang og årsager. Det synes imidlertid givet, at planteproduktionen vil gå stærkt ned, om Vandmiljøplanens krav opretholdes i fuldt omfang.

Der stilles således store krav til vor tids landmand. Det strømmer ind med oplysninger, med vejledning og med krav og påbud. Og hele tiden skal der træffes valg af største rækkevidde. Moderne hvedesorter giver store udbytter, men der er problemer forbundet med at bruge hvede som svinefoder. En moderne rotorharve efter en vendeplow tillader landmanden at så sine marker, selv om det småregner. Bedste virkning fås imidlertid ved at bruge en jordpakker foran den såkaldte RS-harve, men det kræver en traktor med 90–100 HK. Alt i alt bliver der tale om en stor investering.

Mælkeproducenten får for sin del at vide, at mælkens indhold af protein nu er et vigtigt avlsmål. I samme artikel får han imidlertid besked om, at proteinprocenten kun i begrænset omfang kan påvirkes gennem fodringen og at sikre metoder hertil ikke kan anvises. I svineavl klages der ofte over manglende styring. Ikke færre end 45 kontorer med 72 svineproduktionskonsulenter står i 1986 til rådighed for svineproducenterne. Alligevel er der behov for udvidet grupperådgivning, hvor 3–4 soholdere konfronteres med resultaterne fra en anonym kontrolgruppe.

Uden EDB kunne landmanden slet ikke klare sig. En griseso udstyres med en »trans/responder« i halsbåndet og automatisk udløses en individuelt afpasset foderration, når foderboksen betrædes. Så længe soen æder sin ration, er lågen bag den lukket for at holde eventuelle konkurrenter på passende afstand.

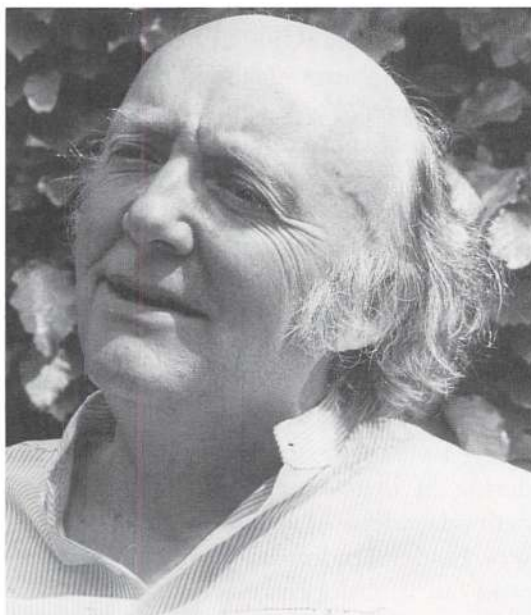
Stillet over for disse krav giver mange landmænd op, hvis de da ikke i forvejen hører til den gruppe, der falder uden for refinansieringens støtterammer. Bliver de i stedet deltidslandmænd, kan de vælge at

tilplante en del af arealet, ikke nødvendigvis med træer, men med elefantgræs med kraftige bambuslignende sommerskud af indtil 4 meters højde.

Grønne marker er ikke blot et poetisk udtryk for en situation, enhver kender og sætter pris på. Det er også et påbud fra myndighederne om at holde landbrugsjorden grøn så lang tid af året som muligt. I 1990 skal 65% af arealet være efterårsbevokset, hvad enten det sker gennem afgrøder eller nedmuldning af halm. Dermed reduceres udvaskningen af gødningsstoffer.

Landbrugssceneriet udgør et broget skue i dagens Danmark. Ved siden af det moderne, fuldt mekaniserede EF-brug ses en mangfoldighed af deltidsbedrifter, af økologiske jordbrug, af pelsfarme, hjortefarme og meget mere. Tidligere var livet på landet forankret i et system af holdninger og værdier, man især i en eftertid har karakteriseret som »landbokulturen«. I dag føler mange imidlertid, at landbokulturens helhedspræg er gået tabt. I stedet opbygges en lokalkultur, hvor ikke mindst de mange tilflyttere fra byerne spiller en aktiv rolle. Her har lokalhistorien naturligvis sin selvskrevne plads, og landet over etableres lokalarkiver, hvor man pietetsfuldt samler på minder om det, der ikke er mere. Og det giver ifølge digteren Knud Sørensen en lokalhistoriker af nyromantisk observans rig lejlighed til at brede sig om forne tiders fællesskab med alle de fordele, det indebar for den enkelte.

Knud Sørensen er nok den moderne kulturpersonlighed, som mest indtrængende har skildret landbokulturens trængsler midt i et hendøende landbysamfund. At spørgsmålet er kompliceret og fuldt af indre modsætninger medfører han i de be-

En digter fra Mors. Forfatteren og landinspektøren Knud Sørensen regnes i dag som vor førende lyriker, når talen er om at tolke landbosamfundets fundamentale livsvilkår.

Som i sin tid St. Steensen Blicher har han aflyttet landbosprogets udsagte udsagn.

mærkninger, hvormed han afslutter sin samling af meninger »Danmark mellem land og by« (1988). Til sidst havde han talt så meget om problemstillingen, at han for klarhedens skyld måtte skrive sig frem til en personlig afklaring.

I konklusionen til afsnittet »Kultursammenstødene i de små samfund og i det store« påpeger han, at en debat mellem kulturer, i dette tilfælde tilflytternes og de bofastes respektive livsformer nærmest må opfattes som ødelæggende. Sprogbrugen er i de to kulturer så forskellig, at man i stedet for at få en samtale i gang risikerer at stå med en bitter og uløselig konflikt.

Debat finder ifølge Knud Sørensen sted inden for en kultur under nøje iagttagelse af de regler, der gælder herfor.

Spørgsmålet er så blot, hvilken kultur der bliver den sejrende. Knud Sørensen bebrejder tilflytterne, at de ikke forstår bondekulturens sprog med alle de sagte og usagte nuancer, det gemmer. Måske vil

udviklingen forme sig sådan, at en moderne landbrugstekniker har behov for sproglig genoptræning, når han efter endt dagværk ved EDB-apparaturet og kontrolpanelerne vil hente ny næring i det kulturudbud, der står til rådighed for moderne mennesker.

Afsluttende bemærkninger

De historiske træk

Gennem tiderne har det danske landbrug været et eksporterhverv, og denne karakteristik har stadig fuld gyldighed, selv om hjemmemarkedets betydning på ingen måde skal underkendes. Alt efter konjunkturerne har landmændene derved fået en indtægt, som skulle honorere den ydede produktionsindsats. Omkostningsniveauet har til gengæld været bestemt af indre danske forhold med det resultat, at det som regel har ligget noget højere, end priserne egentlig betingede. Hertil kommer, at landbruget på grund af sin »naturlige« produktionsrytme har en noget langsommere omsætning af den investerede kapital og dermed en større forrentningsbyrde end de fleste andre erhverv. Disse omkostninger har som regel ikke kunnet væltes over på priserne, fordi der i den industrialiserede verden gennem lang tid har været tale om overproduktion af landbrugsvarer. Landbruget har derfor haft behov for politisk opbakning til at få udlignet en del af det påpegede misforhold mellem indtægter og udgifter.

Teknologisk har dansk landbrug nok haft et vist forspring frem for de fleste af dets konkurrenter på verdensmarkedet, selv om påfaldende mange af de produktions- og kvalitetsforbedrende tiltag har været udformet efter udenlandsk recept, de øvrige nordiske lande ikke at forglemme. For markbrugets vedkommende kan man f.eks. pege på introduktionen af traktorer og mejetærskere samt den kemiske bekæmpelse af ukrudt og plantesygdomme. For husdyrbrugets vedkommende er listen over »importeret« teknologi endnu læn-

gere, som f.eks. svenskeren Nils Hanssons fodringslære, russiske forsøg med kunstig inseminering, norske erfaringer vedr. løsdriftsstalde o.s.v. Hemmeligheden bag den vellykkede omplantning af moderne teknologi er vel først og fremmest den evne til tilpasning, danske landmænd gennem tiderne har udvist. Danmark er således det eneste land hvor foderroer har indtaget pladser som malkekvægets vigtigste foder.

Denne tilpasningsduelighed må naturligvis ses i sammenhæng med erhvervets så ofte demonstrerede evne til at finde anvendelige løsninger på organisatoriske problemer. Således har forsknings- og forsøgsvirksomheden stedse arbejdet tæt sammen med det praktiske landbrug, og selv om det som påvist kan have uheldige sider, er det positive udbytte trods alt nok så tungtvejende.

Det er dog nok andelssamvirket, man tænker på, når man refererer til det danske landbrugs duelighed på det organisatoriske område. Gennem denne periode har andelsbevægelsen bevist sin organisatoriske styrke ved at føre erhvervet så nogenlunde uskadt ud af krisen i trediverne, ved at lægge krop til to lange reguleringsperioder (1914–20 og 1932–50) og ved at kunne gennemføre en tilbunds gående strukturrationalisering som den, der indledtes i 1960'erne, og som endnu ikke er ført helt igennem.

Alligevel kan man få den fornemmelse, at branchernes gradvise omdannelse til landsdækkende, ja internationale foretagender med tiden vil gøre landmændenes indflydelse ret illusorisk. Det bør dog her erindres, at andelssamvirket aldrig har været landmandsdemokratisk i ideel forstand. Det har altid været en mindre gruppe af

landmænd, som gennem flittig organisationsdeltagelse har fungeret som den ledende gruppe.

Landbrugets evne til at organisere samarbejdet i egnede former har på mangfoldige områder befordret udviklingen i positiv retning. I det lyse billede heraf blander der sig dog enkelte skygger. Når først en løsningsmodel får tillagt en selvstændig betydning, er der fare for, at udviklingen går i stå. Husdyrbrugets uvilje mod at give slip på avlsarbejdets stolte traditioner forsinkede den nødvendige fornyelse af såvel RDM-koens som landracegrisens avlsegenskaber.

Traditionerne blev holdt højt i hævd blandt det ældre slægtled af landmænd og det såvel på det faglige som kulturelle område. Derved blev mønstret også i nogen grad selvbekræftende. Den formelle iagttagelse af de herhen hørende ritualer lukkede af for udsynet, for den nødvendige fornyelse. Nu ser man imidlertid nærmest den modsatte holdning demonstreret, at det ikke kan gå stærkt nok med at få smidt de nedarvede traditioner overbord. Derved kan andelsprincippet let blive et stykke redskab, man frit kan erstatte med noget andet. Det åbner op for en interessekonflikt, der let kan slå de sidste rester af erhvervets tidligere så stærke sammenhold i stykker.

Funktionsprincipperne hænger snævert sammen med ledelsesforholdene. I periodens begyndelse konkurrerede andelsbevægelsens Anders Nielsen med landboforeningernes Thomas Madsen-Mygdal om lederposten, selv om de begge varetog husdyrbrugets interesser, og begge var tilhængere af Landbrugsraadet af 1919, hvis opgave det var at koordinere evt. modstå-

ende interesser. Mest som følge af Anders Niensens forkærlighed for centralistiske løsninger lykkedes det for Madsen-Mygdal at få genindsat de liberale principper som de bærende. Alligevel måtte statsmagten tilkaldes et par gange i 1920'erne for at få tingene sat på plads.

Verdenskrisen i trediveerne nødvendiggjorde imidlertid en tilbagevenden til centralistiske ledelsesprincipper, hvor organisationerne på statens vegne forestod koordineringen af produktions- og afsætningsforholdene. Dermed fik en midtersøgende politiker type som landstingsmand H. Hauch sin store chance. I et tæt samarbejde med Husmandsforeningernes Jens Holdgaard og N. P. Andreasen fik han gennemført en række »danske« løsninger, hvor man ved at betone Christiansborgpolitikens absolutte forrang undgik tvangsmæssige løsninger af korporativ tilsnit som f. eks. den tyske Reichsnährstandsordning. Oprørsorganisationen L. S. fik derigennem kun indflydelse på retorikken, ikke politikken.

Lederskiftet Hauch – Hans Pinstrup 1950 betød ikke en opretholdt kontinuitet, snarest et brud. Den landbrugsorganisatoriske retorik, centralt bygget op omkring forestillingen om landmandsgerningens kvalitative forrang og om branchernes absolutte selvbestemmelsesret, fik overtaget i en tid, hvor afgørende faktorer som den danske totalindustrialisering og den internationale markedsudvikling kaldte på evnen til landbrugspolitisk nytænkning. Meget tyder på, at Danmark i 1950'ernes begyndelse forpassede chancen for at komme med i et europæisk markedsamarbejde.

Nu måtte der et lederskifte til på en række poster for at få skabt danske løs-

ninger på et internationalt problem. Af periodens to store nybrud er det ene den tilbagevenden til politiske løsninger, Landboforeningernes Anders Andersen gik i spidsen for. Det skete i en ny landbrugs-politisk udgave, hvor landbrugets standsbetonede interesser var tæt sammenvævede med lovgivningens magtsprog. Dermed fik man på én gang skabt en overenskomstssituation som på det store arbejdsmarked og en begyndende frasortering af uegnede landmænd.

Den anden form for nyorientering var Husmandsforeningernes ganske vist noget tøvende afskedstagen med den hidtidige jordpolitik, hvorved statens tilskudspolitik over for småbruget blev forvandlet til en generel støtteordning. Det gik hånd i hånd med en begyndende liberalisering af landbrugslovgivningen. Ved at legalisere hverdagslivets brug af begreberne samdrift og sammenlægning kom landbrugsloven mere eller mindre til at svare til en udbredt praksis, som ovenikøbet snart blev udvidet med en omfattende dispensationsordning.

Danmarks optagelse i EF 1/1 1973 tilvejebragte den markedspolitiske tryghedsforsikring, som store dele af landbruget så brændende havde ønsket sig. Samtidig måtte lederne give slip på en del af de styringsinstrumenter, de hidtil havde kunnet spille på. Slagteriernes Johs. Dons Christensen havde imødeset denne situation med bange anelser, og deri havde han ret. Da Anders Andersen omtrent samtidig vendte sig mod økonomisk politik i overordnet regi, måtte hans efterfølgere Arne Pilegaard Larsen og H.O.A. Kjeldsen søge nye veje for at få samspillet mellem landbruget og det omgivende samfund til at glide. Det viste sig så mere nødvendigt,

som en særdansk omkostningsudvikling motiverede en genoptagelse af tidligere tiders støttepolitik. Modsat tidligere tiders landbrugsledere havde de dog ikke en økonomisk grundfæstet organisationsmagt bag sig, når de skulle fremsføre landbrugets synspunkter. Branchernes opdeling i store produktionsselskaber dannede ikke den opløsning, som var nødvendig for at presse tidligere tiders tiltag igennem det politiske system.

Landmænd og landbrug

Svarer nu de påviste brudflader til den adfærd, landmændene udviste gennem perioden? Ikke helt, eftersom det afgørende brud med en århundredgammel struktur skete i 1950'erne. Verdenskrisen og verdenskrigen betød dermed en 20 års udsættelse af det brud med fortiden, der ikke i længden kunne udsættes.

Før den tid var historien om det danske landbrug som en kæmpe stor produktionsmaskine beretningen om 200.000 bedríf- ters mere eller mindre vellykkede forsøg på at fungere som frie og selvstændige enheder. Markbruget leverede en god del af de foderstoffer, som husdyrbruget havde behov for, når det ville præstere en flerstrengt produktion med kvægbruget i centrum. Alt efter behov og formåen købtes derefter de produktionsmidler, som driftsplanen nødvendiggjorde.

Arbejdskraften leveredes dels af den enkelte landmandsfamilie, dels af den store gruppe af unge ufaglærte fra landdistrikterne, som stort set ikke havde noget andet alternativ, når de gik ud af skolen. Det økonomiske udbytte fra bedriften var i de

fleste tilfælde ret beskedent, især sammenlignet med en eftertids målestok, men i det store og hele tilfredsstillede det de krav, man dengang stillede til en acceptabel tilværelse. Efter en lang og trættende arbejdsdag følte man ikke det store behov for adspredelser og slet ikke, når man var kommet ud over sin første ungdom. For de unge gav gymnastikken og andre former for behersket adfærd visse muligheder for at ryste noget af støvet fra marken af sig.

At tjene bønder følte dog næppe som lykken for flertallet af unge fra landet, når man ikke havde muligheder for at få sig en bedrift. Derfor havde afvandningsfeberer let ved at brede sig, da byerhvervenes behov for arbejdskraft blev mærkbar efter 2. verdenskrig – 48 timers arbejdsuge og fri hver lørdag-søndag var sammen med en fyldig lønningspose tilstrækkeligt tungtvejende argumenter. Afvandringen motive-rede dernæst landmændene til at fremskynde den igangværende mekanisering af landbrugsarbejdet, i 1950'erne med markarbejdet i centrum, i næste årti med husdyrenes pasning som hovedpunkt. Da det lille brug heller ikke længere gav basis for en indtjening som byarbejderne kunne opnå, fulgte titusinder af landmænd med de unge ind til byerne, selv om de i mange tilfælde blev boende på bedriften. Jorden blev simpelthen bortforpagtet eller solgt til en nabo, som havde behov for jord til en udvidet produktion.

Ved at erstatte arbejdskraften med maskiner øgedes imidlertid behovet for kapital, og det i en tid, hvor der i forvejen var stor efterspørgsel herpå. Da indtjeningen i mange tilfælde ikke muliggjorde den nødvendige opsparing, måtte landmændene i stort omfang ud på lånemarkedet for at

skaffe de nødvendige midler. Dermed blev rentens størrelse afgørende for, om det kunne lykkes at få økonomi i produktionen. Den omfattende kriselovgivning gennem det meste af 1970' og 1980'erne vidner sammen med de mange tvangsauktioner om, at mange landmænd ikke formåede at skabe balance mellem indtægter og udgifter. Modsat tidligere tiders kriselovgivning, hvor stort set alle landmænd kunne komme i betragtning, er det princip nu på vej til at blive knæsat, at kun de bedst fungerende erhvervsudøvere kan få hjælp fra det offentlige.

Gennem hele perioden har dansk landbrug kæmpet for at bevare det traditionelle selveje, omend der gennem det seneste forlig om landbrugsloven er åbnet mulighed for at få selskabsformen nærmere afprøvet. Trofastheden over for selvejet som begreb skyldes mange ting. Set i sammenhæng med den afvisende holdning over for tanken om en offentlig »jordbank« kan den udtalte skepsis tolkes som et stærkt ønske om at kunne inkassere en kapitalgevinst ved salg af vedkommende ejendom. Det er dog næppe hele forklaringen. Landmanden ønsker først og fremmest at bevare den frie, uindskrænkede dispositionsret. Debatten mellem landbrug og miljøforkæmpere drejer sig ikke blot om graden af forurening. Bag den lange strid gemmer sig også et principielt opgør om landbrugslovens forrang frem for miljøloven eller omvendt.

Begrebet »agrarpolitik« med dets mange over- og undertoner af socialpsykologisk og interessepolitisk karakter har aldrig vundet hævd i dansk sprogbrug. Til gengæld er der blandt erhvervets udøvere fremvokset en opfattelse af *landbrugspolitikken* som

udtryk for en ubrydelig alliance mellem landbrug og samfund. Efter denne opfattelse skal den professionelle del af erhvervet fortsat have borgerbrev, eftersom dets økonomiske vanskeligheder overvejende skyldes en forkert udformet eller for svag økonomisk politik.

Landbruget er ikke længere hovederhvervet, men gennem en dygtig forvaltning af de nedarvede værdiholdninger er det i forbavsende stort omfang lykkedes at bevare forestillingen om, at Danmark fra naturens side er tænkt som et landbrugsland.

Noter

Noter til indledning

1. Til og med 1976 omfattede landbrugstællingen alle bedrifter med et landbrugsmæssigt dyrket areal på 0,5 ha og derover. I årene 1977–82 indtages også gartnerier og »jordløse« bedrifter på mindst 0,5 ha, men fra 1983 er kun bedrifter med mindst 5 ha *landbrugsprodukter* talt med. Dermed faldt ca. 9.000 bedrifter ud af statistikken.
2. Delrapport I fra Bernstein-udvalget, s. 29.
3. Holger Gad: Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug, I (1956), passim.
4. Jørgen Pedersen: En undersøgelse af indtægtsvingningerne i landbruget i perioden 1922–36 og deres indflydelse på andre erhverv (1938), passim.
5. Leon Buch: Studier over landbrugets investeringer i årene 1910–56 (1960).
6. Jørgen Skovbæk: Landbrugets kapitalbehov. I Festskrift til K.K. Skovgaard (1965), s. 247ff.
7. U.f.L. 13/12 1946, s. 587ff., 20/12 1946, s. 899ff. og 27/12 1946, s. 611ff.
8. S.P. Jensen: Dansk landbrugs fremtidige struktur og konkurrenceevne. Festskrift til K.K. Skovgaard (1965), s. 154ff., jfr. nedenfor s.
9. K.J. Kristensen: Landejendommens værdi og landbrugets gæld. I K.J. Kristensen, red. Det danske landbrug (1933), s. 241ff.
10. Kjeld Bjerke: Omsætningen og salgsprisen for landejendomme 1902–1942. Landejendomme solgt i fri handel (1950), passim.
11. Se nedenfor s. 175f.

Forkortelser: U.f.L. = Ugeskrift for Landmænd
T.f.L. = Tidsskrift for Landøkonomi

Noter til side 41–132

1. U.f.L. 6/8 1914, s. 447 f.
2. Gejl og Jansen: KK & K, s. 166 f.
3. Andelsbladet 28/1 1920, s. 49ff., jfr. 8/7, 15/7, 22/7 og 29/7 1921, s. 674ff., 707ff., 721ff. og 781ff.
4. Gejl og Jansen: KK & K, s. 206ff.
5. Andelsbladet 20/2 1925, s. 147ff.
6. Gejl og Jansen: KK & K., s. 241.
7. Einar Cohn, s. 162.
8. Einar Cohn, s. 153ff.

9. Einar Cohn, s. 162.
10. Niels Skriver: Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945. Bol og by 1985:1, s. 114ff.
11. Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958, s. 183.
12. Sst., s. 184.
13. Sst., s. 198.
14. Sst., s. 199.
15. Erling Olsen: Dansk Pengehistorie, 11, s. 70 og 124.
16. Sst., s. 72 og 124.
17. Sst., s. 72 og 128.
18. Lov af 18/3 1925 om 10 mio. i statslån til Driftslåneforeninger for mindre jordbrugere og en tilsvarende lov af 31/3 1928 om 6 mio. til Driftslåneforeninger for større jordbrugere.
19. P. A. Callø: Sønderjyllands Kreditforening, s. 129ff. Det drejer sig om rentegaranti for Sønderjyllands Kreditforening (love af 18/4 1925 og 31/3 1928) og om en Lånkasse for Sønderjylland (love af 18/3 1925 og 2/3 1927).
20. Se nedenfor s. 71ff.
21. Vort landbrug 16/12 1915, s. 537.
22. Vort Landbrug 9/11 1916, s. 500.
23. Vort Landbrug 23/11 1916, s. 517.
24. Hansgaard: Landbrugsraadets tilblivelse, s. 125f.
25. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadets som erhvervspolitisk toporgan, s. 70.
26. Sst., s. 57ff.
27. A. Axelsen Drejer og Svend Thorsen: Den danske Andelsbank 1914–1925 & Andelsbanken 1925–1950, s. 35f.
28. Se nedenfor s. 100.
29. Hansgaard: Landbrugsraadets tilblivelse, afsnit III.
30. Anf. v., afsnit V, jfr. nedenfor s. 76.
31. Anf. v., afsnit VI, jfr. nedenfor s. 77.
32. Anf. v., afsnit VIII–XI, jfr. nedenfor s. 80ff.
33. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadets, s. 127ff.
34. Sst., s. 302ff.
35. Sst., s. 64ff og 306ff.
36. Sst., s. 70ff.
37. Sst., s. 77f. og 316f.
38. Sst., s. 72ff. og 313ff.
39. Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, s. 161.
40. Hansgaard, anf. v., s. 70ff.
41. Einar Cohn, anf. v., s. 59f.
42. Einar Cohn, anf. v., s. 197.
43. Hansgaard, anf. v., s. 111ff.

44. Einar Cohn, anf. v., s. 207ff.
45. Se nedenfor s. 83ff.
46. Se nedenfor s. 84.
47. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 192ff.
48. Sst., s. 80ff.
49. Sst., s. 83ff.
50. Se nedenfor s. 91.
51. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 259ff.
52. Sst., s. 377.
53. Sst., s. 198ff. og s. 393.
54. Kaarsted: Storbritanien og Danmark 1914–1920, s. 85ff.
55. Chr. R. Jansen: Udenrigsministerium og privat diplomati, Erhvervshistorisk Årbog 1971, s. 277.
56. Se ovenfor s. 55.
57. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 76ff.
58. Sst., s. 64.
59. Chr. R. Jansen, anf. v., s. 287ff.
60. Kaarsted, anf. v., s. 92.
61. For æggekspportens vedkommende var der gennem Æggekspportudvalget af 8/4 1915 blevet sat en bjælke under Englandsprocenten, der da var helt nede på 14. Snart nåede den op på 50.
62. Statistisk tabelværk 5-D-38, s. 9. En ny aftale af september 1916 etablerede således et »varebytte« mellem 3.000 heste og sukkerroerfrø, og farvestoffer, valsetråd m.v. (Sst., s. 14).
63. Sst., s. 14.
64. Se ovenfor s. 57.
65. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 82 f., jfr. Einar Cohn, s. 61ff.
66. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 80.
67. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 80.
68. Vort Landbrug 7/12 1916, s. 544.
69. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 64f.
70. Sst., s. 80.
71. Sst., s. 83.
72. Sst., s. 19ff.
73. Sst., s. 14.
74. Sst., s. 24.
75. Sst., s. 46ff.
76. Vort Landbrug 2/12 1915, s. 529.
77. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 209ff.
78. Sst., s. 226f.
79. Sst., s. 432.
80. Sst., s. 338ff.
81. Sst. s. 226ff og 432f.
82. Vort Landbrug 8/9 1914, s. 385f.
83. Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, s. 64f.
84. Vort Landbrug 3/9 1914, s. 419.
85. U.f.L. 19/11 1914, s. 653.
86. U.f.L. 26/11 1914, s. 667.
87. Einar Cohn, anf. v., s. 20, jfr. Kaarsted, anf. v., s. 68ff.
88. Kaarsted, anf. v., s. 81ff.
89. Vort Landbrug 26/11 1914, s. 543.
90. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 78f.
91. T.f.L. 1916, s. 233ff., resp. s. 325 ff.
92. Hansgaard, anf. v., s. 76ff.
93. Statistisk Tabelværk 5-D-38, s. 82.
94. Hansgaard, anf. v., s. 85ff.
95. Vort Landbrug 3/2 1916, s. 51.
96. Sst. 2/3 1916, s. 109.
97. Vort Landbrug 13/1 1916, s. 23.
98. U.f.L. 10/2 1916, s. 80.
99. Se ovenfor s. 65.
100. Hansgaard, anf. v., s. 90ff.
101. Se ovenfor s. 51.
102. Einar Cohn, anf. v., s. 58f.
103. Se ovenfor s. 55.
104. Hansgaard, anf. v., s. 94ff.
105. Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, s. 143ff.
106. Sst., s. 174ff.
107. Sst., s. 165ff., jfr. Hansgaard, s. 197ff., jfr. ovenfor s. 53.
108. Vort Landbrug 3/1 1919, s. 14 (Moesgaard-Kjeldsen) og 9/1 1919, s. 24 (Hindhede). Under et besøg af tyske ernæringsspecialister serverede Hindhede sin berømte bygvandgrød for gæsterne, så de efter hjemkomsten til Tyskland kunne udbrede læren om grødlavningens fortræffelighed og ølbrygningens modsvarende fordærvelighed.
109. Vort Landbrug 22/3 1917, s. 155.
110. Se f.eks. Vort Landbrug 19/10 1916, s. 471 og 29/11 1917, s. 540.
111. U.f.L. 19/7 1917, s. 397.
112. Vort Landbrug 6/12 1917, s. 546 og 13/12 1917, s. 555, jfr. U.f.L. 3/1 1918, s. 4.
113. Erwin Nielsen, anf. v., s. 138ff.
114. Vort Landbrug 1/11 1917, s. 489 og 497; 8/11 1917, s. 501 og 15/11 1917, s. 515.
115. U.f.L. 24/1 1918, s. 45.
116. Vort Landbrug 31/1 1918, s. 57.
117. Hansgaard, anf. v., s. 132ff.
118. Skrubbeltrang: Den danske husmand, II, s. 68ff., jfr. Hansgaard, anf. v., s. 106ff.
119. 25 års undersøgelser over landbrugets driftsfor-

- hold 1917–1943, s. jfr. O.H. Larsen i U.f.L. 2/5 1918, s. 237.
120. Hansgaard, anf. v., s. 145ff.
121. Hansgaard, anf. v., s. 147ff.
122. Skrubbeltrang, anf. v., 75ff.
123. Skrubbeltrang, anf. v., s. 120ff.
124. Se ovenfor s. 55.
125. Erik Rasmussen: Statslånskrisen 1919, passim.
126. Hansgaard, anf. v., s. 172ff.
127. Se ovenfor s. 78f.
128. Skrubbeltrang, anf. v., s. 133ff.
129. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 143ff., jfr. Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, s. 299f.
130. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 185ff.
131. Sst., s. 169 og 286, jfr. Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, p. 299f.
132. Sst. s. 188ff.
133. Sst., s. 193ff.
134. Vort Landbrug 14/10 1920, s. 446.
135. Gejl og Jansen, anf. v., s. 206ff.
136. U.f.L. 1/1 1920, s. 6; 29/1 1920, s. 48, jfr. Vort Landbrug 29/1 1920, s. 62.
137. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 125ff.
138. Se ovenfor s. 57.
139. Erling Olsen: Dansk pengehistorie 1914–1960, s. 84f.
140. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 195ff.
141. Skrubbeltrang: Den danske husmand, II, s. 144.
142. Jørgen Pedersen: Træk af Husmandsforeningernes historie, s. 165.
143. Se ovenfor s. 58.
144. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 154ff.
145. Sst., s. 158f.
146. Sst., s. 161f. 147. Sst., s. 165f.
148. 25 års undersøgelser over landbrugets driftsforhold, tabel II, s. 166f. og tabel III, s. 168f.
149. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 361ff., resp. s. 369ff.
150. Sst., s. 376ff.
151. Se ovenfor s. 50.
152. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 378.
153. Skrubbeltrang: Den danske husmand, II, s. 164, jfr. ovenfor s. 50.
154. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 395ff.
155. Sst., s. 420ff.
156. Sst., s. 434ff.
157. Sst., s. 446ff.
158. Sst., s. 571ff.
159. Skrubbeltrang: Den danske husmand, II, s. 182ff.
160. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 283ff., resp. 542ff.
161. Se ovenfor s. 61f.
162. Vort Landbrug 12/8 1915. Red. Kr. Raunkjær havde forgæves forsøgt at få T.J. til at stryge afsnittet om slagteriernes ekstrafortjeneste på 30–40 kr. pr. gris.
163. Vort Landbrug 12/8 1915, s. 339; sst., 26/8 1915, s. 357.
164. Vort Landbrug 28/10 1915, s. 453.
165. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 72f.
166. Erwin Nielsen, anf. v., s. 152ff.
167. U.f.L. 23/11 1916, s. 647.
168. U.f.L. 11/1 1917, s. 17.
169. Lt. 1917–18, 1/2 1918, sp. 802ff.
170. Vort Landbrug 14/11 1918, s. 516.
171. U.f.L. 11/7 1918, s. 377 og 18/7 1918, s. 391.
172. U.f.L. 4/7 1918, s. 363.
173. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 123ff.
174. U.f.L. 19/8 1920, s. 466.
175. U.f.L. 23/9 1920, s. 533.
176. Vort Landbrug 1/6 1922, s. 271ff.
177. Vort Landbrug 11/10 1923, s. 503ff. og 1/11 1923, s. 547ff.
178. Se ovenfor s. 45.
179. Vort Landbrug 2/9 1926, s. 473f.
180. Vort Landbrug 12/8 1926, s. 437ff.
181. Vort Landbrug 16/9 1926, s. 495ff.
182. Vort Landbrug 7/1 1926, s. 5ff.
183. Vort Landbrug 2/2 1928, s. 80ff. og 9/2 1928, s. 92ff.
184. Statistiske efterretninger for vedkommende år.
185. H. J. Rasmussen, Næsgård, i Vort Landbrug 8/12 1927, s. 769ff, 15/12, s. 791ff. og 22/12, s. 861ff.
186. Vort Landbrug 24/11 1927, s. 637ff. og 1/12 1927, s. 650ff.
187. Vort Landbrug 15/11 1928, s. 657 og 22/11 1927, s. 675ff.
188. Erik Helmer Pedersen, anf. v., s. 428ff.
189. Vort Landbrug 10/1 1929, s. 35ff. og 17/1 1929, s. 45ff.
190. Vort Landbrug 11/7 1929, s. 413ff.
191. Vort Landbrug 2/1 1930, s. 7.
192. Vort Landbrug 9/10 1930, s. 575f.
193. Vort Landbrug 13/11 1930, s. 645ff.
194. Vort Landbrug 18/12 1930, s. 715f.
195. U.f.L. 9/4 14, s. 215f.
196. U.f.L. 7/5 14, s. 267ff.
197. K. Hansen og J. Aagaard: Gødningslære, s. 52ff.
198. Landbrugets ordbog.

199. På dette tidspunkt satte man en foderenhed til foderandelen af 372 gr bomuldsfrøkager, 1–1,5 kg hør, 2–3 kg halm, 3 kg skummetmælk og 5 kg foderroer (Landbrugets ordbog).
200. Jens Skriver: Traktordriftens gennembrud i Danmark 1945–65, bol og By 1986:1, s. 133ff.
201. U.f.L. 18/1 1917, s. 29ff.
202. U.f.L. 12/4 1917, s. 197ff.
203. U.f.L. 31/1 1918, s. 55ff.
204. U.f.L. 1/4 1915, s. 178.
205. U.f.L. 25/10 1917, s. 594ff.
206. U.f.L. 19/10 1916, s. 579f.
207. U.f.L. 5/8 1920, s. 439.
208. U.f.L. 26/5 og 1/6 1921, s. 271ff. og 280ff.
209. U.f.L. 11/5 og 18/5 1922, s. 181ff. og 195ff.
210. Erik Helmer Pedersen: Hedesagen under forvandling, s. 264ff.
211. U.f.L. 23/10 og 30/10 1924, s. 644ff og 657ff.
212. U.f.L. 19/2 1925, s. 113ff.
213. Lars Frederiksen: Tabeller og tavler til brug ved beregning af malkekvægets vinterfoder i året 1925, passim.
214. U.f.L. 19/3 1925, s. 180ff.
215. U.f.L. 14/10 1926, s. 660ff.
216. Vort Landbrug 6/5 1926, s. 245f.
217. Vort Landbrug 11/9 1924, s. 410f.
218. U.f.L. 1/3 1928, s. 131f.
219. U.f.L. 16/6 1927, s. 369ff.
220. U.f.L. 16/6 1928, s. 584ff., 21/11 1929, s. 739ff.
221. U.f.L. 3/5 1928, s. 277ff.
222. U.f.L. 22/3 1928, s. 180ff.
223. U.f.L. 14/11 1930, s. 737ff.
224. U.f.L. 24/11 1927, s. 737ff.
225. U.f.L. 5/4 1928, s. 211ff.
226. U.f.L. 31/5 og 7/6 1928, s. 339ff. og 355ff.
227. U.f.L. 18/7 1928, s. 456.
228. U.f.L. 3/11 1927, s. 698ff.
229. U.f.L. 4/10 1929, s. 634.
230. Vort Landbrug 31/10 1929, s. 653f.
231. Vort Landbrug 5/12 1929, s. 730ff.
232. U.f.L. 16/1 og 23/1 1930, s. 33ff. og 50ff.
233. U.f.L. 18/7 1930, s. 449ff.
234. Se ovenfor s. 69.
235. Vort Landbrug 6/9 1928, s. 513ff.
236. Vort Landbrug 13/1 1916, s. 23.
237. Se f.eks. U.f.L. 12/7, s. 383ff.
238. Diskussionen findes i U.f.L. 2/8, 16/8 og 23/8 1917.
239. U.f.L. 19/4 1917, s. 165ff.
240. U.f.L. 2/5 1918, s. 237ff. Arbejdet er i sin helhed offentliggjort i Landbohøjskolens årsskrift for 1918.
241. U.f.L. 10/10 og 17/10 1918, s. 559ff. og 573ff.
242. U.f.L. 5/2 1920, s. 71ff.
243. Vort Landbrug 28/10 og 4/11 1920, s. 468ff. og 483ff.
244. U.f.L. 3/2, 10/2 og 17/2 1927, s. 65ff., 83ff. og 97ff.
245. Landbrugets driftsudbytte. I Det danske Landbrug, s. 197ff. resp. 25 års undersøgelser over landbrugets driftsforhold 1918–43, passim.
246. Ib Koch-Olsen, red.: De danske folkerørelser, s. 59ff., specielt s. 60.
247. Gunnar Solvang: Husmandsliv, passim.
248. Stat. Efterretninger 1925, s. 105ff.
249. Marianne Zenius. Landbokvinder, passim.
250. P.G. Lindhardt: Vækkelser og kirkelige retninger, s. 216ff.
251. Verner Bruhn: Flint og talerstol, s. 42ff.
252. Thomas Rørdam: De danske Folkehøjskoler, s. 78ff.
253. Ove Korsgaard: Kampen om kroppen, s. 229ff.

Noter til side 135–222

1. Se nedenfor s. 141.
2. Se nedenfor s. 187ff.
3. Se ovenfor s. 42ff.
4. Se nedenfor s. 194f.
5. Gejl og Jansen, anf.v., s. 279.
6. Sst., s. 305.
7. Sst., s. 308f.
8. Sst., s. 362ff.
9. Erik Hoffmeyer: Strukturændringer på penge- og kapitalmarkedet, s. 58.
10. Erik Helmer Pedersen: Landbruget. I Vagn Dybdahl m.fl.: Krise i Danmark, s. 74ff.
11. Se ovenfor s. 49f.
12. Kjeld Philip: Den danske Kriselovgivning 1931–38, s. 37 og 218.
13. Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 år, s. 200f.
14. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik 1933–36, s. 189ff.
15. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 511f., jfr. Per Brogaard, anf.v., passim.
16. Ebbe Foged-Nielsen: En landbrugets enhedsfront? Landbohistorisk Tidsskrift 1980, s. 131ff.
17. Se nedenfor s. 165ff.
18. Poul-Erik Halmind: Afvikling og nye baner.

- Landhusholdningsselskabet 1919–69. For Fædrelandets bedre Flor. Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 307ff.
19. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 531ff.
  20. D.L. 23/12 1948, s. 495f.
  21. Se nedenfor s. 192.
  22. Se nedenfor s. 166.
  23. Se nedenfor s. 184ff.
  24. Se nedenfor s. 178.
  25. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 584ff.
  26. Sst., s. 553f. og 489f.
  27. Sst., s. 600.
  28. Sst., s. 600ff.
  29. LR's beretning for 1934, s. 70ff.
  30. Sigurd Jensen: Levevilkår under Besættelsen, s. 136.
  31. Sst., s. 85f.
  32. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik, s. 179f.
  33. O. Tvede: Landbrugsministeriets Baconudvalg, s. 38ff.
  34. Sst., s. 48ff.
  35. Sigurd Jensen, anf.v., s. 145ff. resp. s. 178ff.
  36. O. Tvede, anf.v., s. 73ff.
  37. Se ovenfor s. 92.
  38. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 169ff.
  39. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik, s. 169ff.
  40. Sagen er ref. i Tillæg til LR's Med. nr. 44, 1/11 1934.
  41. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik, s. 184f., resp. s. 189.
  42. Per Brogaard, anf.v., s. 50.
  43. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 548f.
  44. Sst., s. 526f.
  45. Sst., s. 550ff.
  46. Sst., s. 555f.
  47. Sst., s. 515f.
  48. Se ovenfor s. 149.
  49. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 531ff., jfr. ovenfor s.
  50. Se ovenfor s. 144f.
  51. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 534f.
  52. Sst., s. 562.
  53. Per Brogaard, anf.v., s. 113ff.
  54. Erik Helmer Pedersen: Andelsideologi og landbrugspolitik, s. 163f.
  55. Sst., s. 169ff.
  56. Se ovenfor s. 90ff.
  57. Fridlev Skrubbeltang: Den danske husmand, II, s. 206f.
  58. Sst. s. 223f.
  59. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 168f.
  60. Sst., s. 173f., jfr. Erik Hoffmeyer, anf.v., s. 186ff.
  61. Vort Landbrug 3/5 1934, s. 215f.
  62. 25 års undersøgelser over landbrugets driftsforhold 1918–43, s. 82.
  63. Andelsbladet 5/10 1934, s. 1519ff., resp. 11/10 1934, s. 1478ff.
  64. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 180 resp. s. 186f.
  65. Per Brogaard, anf.v., s. 117f.
  66. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 182.
  67. Erik Hoffmeyer, anf.v., s. 202ff.
  68. Erik Helmer Pedersen, anf.v., s. 188f.
  69. Sst., s. 190.
  70. Stat.Eft. nr. 2, 14/1 1936.
  71. Vort Landbrug 15/10 1936, s. 553ff.
  72. Fridlev Skrubbeltang, anf.v., s. 228f.
  73. L.M. 17/8 1939, s. 1108ff.
  74. Sst., s. 1507ff.
  75. Sst. 25/10 1939, s. 1410ff.
  76. Se ovenfor s. 89.
  77. L.M. 13/12 1939, s. 1592.
  78. L.M. 20/12 1939, s. 1597.
  79. Sigurd Jensen, anf.v., s. 38ff.
  80. L.M. 8/8 1940, s. 752ff.
  81. L.M. 4/1 1941, s. 11f.
  82. Landbrugets priser 1900–1957, s. 104.
  83. Dansk Landbrug 17/4 1941, s. 16.
  84. Fridlev Skrubbeltang, anf.v. s. 296f.
  85. Se ovenfor s. 147.
  86. Se ovenfor s. 176.
  87. Dansk Landbrug 16/3 1944, s. 133f.
  88. L.M. 25/5 1944, s. 441.
  89. Skattedepartementet afslog 3/2 1945 at tillade skattefri henlæggelser i landbruget.
  90. L.M. 25/11 1944, s. 37f. og 1/2 1945, s. 45ff.
  91. Se ovenfor s. 152.
  92. L.M. 27/9 1945, s. 773.
  93. Fridlev Skrubbeltang, anf.v., s. 299ff.
  94. Se ovenfor s. 152.
  95. Dansk Landbrug 7/1 1947, s. 15.
  96. Se f.eks. Dansk Landbrug 2/2 1949, s. 55f.
  97. Sst. 4/6 1931, s. 345f., resp. s. 350f.
  98. Sst. 12/2 1931, s. 102ff., 2632, s. 172ff. og 12/3, s. 155f.
  99. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsraadet, s. 508ff.
  100. Vort Landbrug 3/5 1932, s. 215f.
  101. Sst., 27/3 1934, s. 159.

102. Se ovenfor s. 170.
 103. Se ovenfor s. 170.
 104. Andelsbladet 20/12 1935, s. 1836ff., 10/1 1936, s. 25ff., 24/1 1936, s. 106ff., 31/1 1936, s. 140ff. og 14/12 1936, s. 211ff.
 105. Se ovenfor s. 171.
 106. Jørgen D. Rasmussen: Dansk Mejeribrug 1914–55, s. 221f.
 107. Sst., s. 222.
 108. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. Bol og By 1988: s. 135ff.
 109. Husmanden 7/8 1938, s. 512ff.
 110. Dansk Landbrug 4/8 1938, s. 476ff.
 111. Husmanden 25/9 1938, s. 627 resp. 16/10 1938, s. 679ff., resp. Fridlev Skrubbeltrang, anf.v., s. 140f.
 112. Husmanden 27/7 1939, s. 444f.
 113. Dansk Landbrug 3/8 1938, s. 451 resp. 458ff.
 114. Se ovenfor s. 172f.
 115. Dansk Landbrug 1/5 1940, s. 233f.
 116. Sst., 23/5 1940, s. 269.
 117. Sigurd Jensen, anf.v., s. 85ff., jfr. ovenfor s. 177.
 118. Dansk Landbrug 10/10 1941, s. 547ff.
 119. Sst., 14/11 1940, s. 614.
 120. L.M. 25/6 1941, s. 648, jfr. Sigurd Jensen, anf.v., s. 135f.
 121. Dansk Landbrug 13/1 1944, s. 19ff.
 122. Sst., 13/1 1944, s. 19ff.
 123. Sst., 5/10 1944, s. 472f.
 124. Sst., 14/12 1944, s. 568f.
 125. Sst., 29/3 1945, s. 89.
 126. Sigurd Jensen, anf.v., passim.
 127. Se ovenfor s. 178.
 128. Dansk Landbrug 29/11 1945, s. 331ff.
 129. Sst., 14/2 1946, s. 71f.
 130. Sst., 10/10 1946, s. 477ff.
 131. Sst., 6/2 1947, s. 45f.
 132. Sst., 27/5 1948, s. 190.
 133. Referater fra udvalgets møder findes i Lbf.s arkiv, Axelborg. 134. L.M. 13/1 1949, s. 35ff.
 135. Se ovenfor s. 146.
 136. U.f.L. 13/3 1931, s. 161 ff.
 137. U.f.L. 12/5 og 19/5 1932, s. 289ff. og 307ff.
 138. Debatten findes i U.f.L. 4/9 og 11/9 1932, s. 565f. og 584ff.
 139. U.f.L. 30/1 1931, s. 69f.
 140. U.f.L. 2/2 1934, s. 72ff.
 141. U.f.L. 9/10 1931, s. 641ff.
 142. U.f.L. 28/7 1933, s. 469.
 143. U.f.L. 19/10 1934, s. 657ff.
 144. U.f.L. 30/3 1934, s. 201ff.
 145. Om Bellahøj 1938, se Erik Helmer Pedersen: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938, Bol og By 1988: s. 135ff.
 146. Aa. H. Kamp: Landbrugsgeografiske studier over Danmark, passim.
 147. U.f.L. 5/4 1934, s. 209ff.
 148. U.f.L. 16/4 1937, s. 229f.
 149. U.f.L. 15/2 1934, s. 77f.
 150. U.f.L. 10/5 1935, s. 289ff.
 151. U.f.L. 13/11 1936 s. 725ff.
 152. U.f.L. 5/3 1937, s. 131ff.
 153. U.f.L. 10/12 1937, s. 771ff.
 154. U.f.L. 8/7 1938, s. 419ff.
 155. U.f.L. 10/1 1941, s. 30f.
 156. U.f.L. 20/10 1944, s. 635f.
 157. U.f.L. 13/6 1941, s. 365ff.
 158. U.f.L. 10/10 1941, s. 650ff., jfr. ovenfor s. 175.
 159. U.f.L. 19/3 1943, s. 187ff.
 160. U.f.L. 12/2 1943, s. 103ff.
 161. U.f.L. 1/9 1944, s. 545ff.
 162. U.f.L. 8/9 1944, s. 561ff.
 163. U.f.L. 31/8 1945, og 21/9 1945, s. 347ff.
 164. U.f.L. s. 384ff.
 165. U.f.L. 23/11 1945, s. 491ff.
 166. U.f.L. 2/3 1945, s. 94ff.
 167. U.f.L. 26/1 1945, s. 39ff.
 168. U.f.L. 28/2 1947, s. 131ff.
 169. U.f.L. 14/11 og 20/11 1942, s. 737ff. og 753ff.
 170. L.M. 22/4 1942, s. 435ff.
 171. U.f.L. 23/6 1944, s. 401ff.
 172. U.f.L. 14/7 1944, s. 436f.
 173. U.f.L. 14/8 1942, s. 533f.
 174. U.f.L. 4/4 1947, s. 211ff.
 175. U.f.L. 31/10 1947, s. 711ff.
 176. U.f.L. 6/6 1947, s. 353ff.
 177. U.f.L. 27/6 1947, s. 403ff.
 178. U.f.L. 28/4 1950, s. 287ff.
 179. U.f.L. 25/8 1950, s. 591ff.
 180. Se nedenfor s. 215.
 181. U.f.L. 25/11 1949, s. 795f.
 182. U.f.L. 6/1 1950, s. 16ff.
 183. U.f.L. 9/12 1949, s. 829ff.
 184. U.f.L. 24/6 1949, s. 423ff.
 185. U.f.L. 6/2 1948, s. 87ff.
 186. U.f.L. 12/11 1948, s. 739ff.
 187. U.f.L. 6/10 1950, s. 601f.
 188. Se ovenfor s. 119.
 189. Se ovenfor s. 186.
 190. Dansk Landbrug 17/10 1946, s. 489f.
 191. U.f.L. 2/7 1948, s. 419ff.

192. Dansk Landbrug 2/2 1950, s. 65.
193. U.f.L. 10/2 1933, s. 81ff.
194. U.f.L. 2/2 1934, s. 67ff.
195. U.f.L. 18/5 1934, s. 310f.
196. 25 års undersøgelser over landbrugets driftsforhold, s. 108ff.
197. U.f.L. 19/2 og 26/2 1937, s. 97ff. og 117ff.
198. U.f.L. 24/2 og 3/3 1939, s. 116ff. og 133ff.
199. Dansk Landbrug 12/7 1939, s. 399ff.
200. Se ovenfor s. 189.
201. U.f.L. 24/12 1943, s. 899ff.
202. U.f.L. 28/9 og 12/10 1945, s. 395ff. og 419ff., jfr. ovenfor s. 180.
203. U.f.L. 13/12, 20/12 og 27/12 1946, s. 587ff, s. 599ff. og s. 611ff.
204. Dansk Landbrug 2/2 1949, s. 55f.
205. Dansk Landbrug 31/3 og 7/4 1949, s. 164ff. og s. 177ff.
206. Se ovenfor s. 192.
207. Gunnar Solvang: Husmandsliv, s. 81ff., jfr. ovenfor s. 126f.
208. Kilden er i dette tilfælde som i det følgende Marianne Zenius: Landbokvinden, passim.
209. Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie, s. 136ff.
210. Oluf Bertolt m.fl.: Dansk folkeoplysning, 3. udg., s. 36ff.
211. Se ovenfor s. 185ff.
212. Ove Korsgaard: Kampen om kroppen, s. 242f.
213. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger, s. 217ff.
214. Ove Korsgaard, anf. v., s. 261ff.
215. Erik Helmer Pedersen: Pionererne, s. 238.
13. Jacob Buksti: Dansk mejeribrug 1955–82, s. 364ff.
14. Erik Helmer Pedersen m.fl.: De første hundrede år. Danske slagterier 1887–1987, s. 16.
15. Sst., s. 196f.
16. Se ovenfor s. 230f.
17. Se ovenfor s. 146f.
18. Se nedenfor s. 253ff.
19. LR's beretning for 1953, s. 53ff.
20. Se nedenfor s. 249ff.
21. Erik Helmer Pedersen m.fl., anf.v., s. 124ff.
22. Se nedenfor s. 249ff.
23. Se nedenfor s. 260ff.
24. Citeret efter Lbf.s beretning for 1949–51, s. 15ff.
25. Lbf.s beretning for 1952–54, s. 7ff.
26. Gennemført ved lov af 12/7 1957.
27. Optrykt i pjecen »Landbruget og de europæiske markedsplaner«, passim.
28. Jacob Buksti: Et enigt landbrug?, s. 60ff.
29. Sst., passim.
30. Sst., s. 195ff.
31. Lbf.s beretning for 1960–61, s. 45ff.
32. Jørgen Pedersen, anf.v., s. 42ff.
33. Lbf.s beretning for 1960–61, s. 55ff.
34. Lbf.s beretning for 1961–62, s. 26ff.
35. Betænkning nr. I fra Landbokkommissionen af 1960, jfr. Lbf.s beretning for 1961–62, s. 54ff., jfr. ovenfor s. 253.
36. Økonomi og Politik 36, 1962, s. 3ff.
37. Gunnar Thorlund Jepsen: Landbrugsinterventionen i Danmark. Økonomi og Politik 37³, 1963, s. 181ff.
38. Gunnar Thorlund Jepsen: Strukturændringer i dansk landbrug, passim.
39. Erik Helmer Pedersen m.fl.: anf. v. s. 147f.
40. Lbf.s beretning for 1964–65, s. 22ff.
41. Lbf.s beretning for 1967–68, s. 37ff.
42. Lbf.s beretning for 1968–69, passim.
43. Jyske Landboforeningers beretning for 1968, s. 6ff.
44. Dansk økonomi efteråret 1968, afsnit C: Problemstillinger i forbindelse med landbrugspolitikken og tilpasningen af landbrugsproduktionen.
45. J. Vibe-Pedersen: Landbrugets strukturproblemer. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1968, s. 217ff.
46. Holger Gad: Mål og midler i dansk landbrugs politik. Økonomi og Politik, 1969, s. 3ff.
47. Betænkning afgivet af Udvalget vedrørende landbrugsordningerne, 1970, passim.
48. Lbf.s beretning for 1970–71, s. 57ff.
49. Anita Dethlefsen: På vej mod EF, s. 103ff.

Noter til side 225–296

1. Gejl og Jansen, anf.v., s. 372ff.
2. Se ovenfor s. 165ff.
3. Se nedenfor s. 246ff.
4. Gejl og Jansen, anf.v., s. 394.
5. Lbf.s beretning for 1969–70, s. 25.
6. Jørgen Pedersen, anf.v., s. 206ff.
7. Lbf.s beretning for 1956–57, s. 34ff.
8. Jørgen Pedersen, anf.v., s. 209ff.
9. Se ovenfor s. 192.
10. Se ovenfor s. 173f.
11. Jacob Buksti, anf.v., s. 70ff.
12. Svend Winther Kristensen: Kampen om mælken, passim.

50. Jacob Buksti: Dansk mejeribrug 1955–82, s. 413ff.
51. Se ovenfor s. 236.
52. Lbs.s beretning for 1972–73, s. 33ff.
53. Jfr. ovenfor s. 239.
54. Se ovenfor s. 238ff.
55. O. Tvede: Eksport-Svineslagteriernes Salgsforening, s. 36ff.
56. Se ovenfor s. 250f.
57. Anita Dethlefsen: På vej mod EF, passim.
58. De vigtigste artikler herom findes i Andelsbladet 7/2 1957, s. 125f., 24/4 1958, s. 423ff. og 6/11 1958, s. 1225f., jfr. også sst. 9/2 1961, s. 139 og 9/3 1961, s. 244ff.
59. Andelsbladet 20/3 1958, s. 269 og 10/7 1958, s. 7–57f.
60. Se f.eks. Andelsbladet 16/1 1958, s. 57f. og 13/2 1958, s. 143f.
61. Se ovenfor s. 253ff.
62. Andelsbladet 20/10 1960, s. 1091ff.
63. Sst., 26/1 1961, s. 77f.
64. Sst., 26/7 1932, s. 832, jfr. sst. 30/8 1961, s. 961f.
65. Sst., 12/1 1961, s. 43ff.
66. Sst., 16/11 1961, s. 1261.
67. Sst., 6/4 1961, s. 343ff.
68. Se ovenfor s. 249ff.
69. Se ovenfor s. 240ff.
70. Andelsbladet 26/7 1962, s. 820.
71. Se ovenfor s. 253ff.
72. Erik Helmer Pedersen m.fl.: anf. v. s. 142f.
73. Andelsbladet 29/10 1964, s. 1266f.
74. Erik Helmer Pedersen m.fl.: anf. v., s. 145ff.
75. Andelsbladet 9/9 1965, s. 1098f.
76. Se ovenfor s. 260ff.
77. Andelsbladet 5/10 1967, s. 1022.
78. Andelsbladet 20/7 1967, s. 790, sst. 3/8 1967, s. 838f.
79. Foredraget er i uddrag trykt i Andelsbladet 25/1 1968, s. 86ff.
80. Andelsbladet 25/1 1968, s. 82ff. og 15/2, s. 150f.
81. Gunnar Viby Mogensen: De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer, passim.
82. Erik Helmer Pedersen m.fl.: anf.v., s. 217ff.
83. Andelsbladet 29/5 1969, s. 525f. og 5/6 1969, s. 546.
84. Andelsbladet 14/10 1971, s. 857.
85. U.f.L. 30/3 1951, s. 199ff.
86. T.f.L. 6/1953, s. 245ff.
87. T.f.L. 5/1952, s. 213ff.
88. U.f.L. 2/5 1952, s. 263ff.
89. T.f.L. 1/1954, s. 49ff.
90. T.f.L. 11/1954, s. 469ff.
91. T.f.L. 5/1954, s. 251ff.
92. U.f.L. 28/5 1954, s. 339.
93. U.f.L. 27/11 1953, s. 759ff.
94. Alt det nyeste, s. 61ff.
95. U.f.L. 23/3 1956, s. 171ff.
96. Erik Helmer Pedersen m.fl.: anf. v. s. 102.
97. U.f.L. 1/2 1957, s. 59ff.
98. U.f.L. 23/8, 30/8 og 6/9 1957, s. 519ff., 537ff. og 551ff.
99. U.f.L. 5/4 og 12/4 1957, s. 203ff. og 219ff.
100. U.f.L. 3/4 1959, s. 199f.
101. U.f.L. 2/2 1962, s. 59ff.
102. U.f.L. 12/8 1960, s. 508ff.
103. U.f.L. 28/9 1962, s. 608f.
104. U.f.L. 23/4 1965, s. 271ff.
105. U.f.L. 17/7 1964, s. 466ff.
106. U.f.L. 16/7 1965, s. 475ff.
107. U.f.L. 22/10 1965, s. 710ff.
108. U.f.A. 1967, s. 27ff.
109. T.f.L. 2/70, s. 64ff.
110. U.f.A. 1967, s. 439ff.
111. T.f.L. 8/69, s. 329ff.
112. T.f.L. 8/69, s. 318ff.
113. Alt det nyeste 1969–70, s. 15ff. Jfr. T.f.L. 4/69, s. 167ff.
114. Alt det nyeste 1967–68, s. 69.
115. Alt det nyeste 1968–69, s. 63ff.
116. Erik Helmer Pedersen m.fl., anf. v., s. 159ff.
117. Erik Helmer Pedersen m.fl., anf. v., s. 192ff.
118. T.f.L. 6/70, s. 251ff.
119. U.f.L. 23/9 og 30/9 1966, s. 631ff. og 647ff.
120. Alt det nyeste 1970–71, s. 30ff.
121. Se ovenfor s. 208.
122. Claus Bjørn (red.): Dansk Mejeribrug 1882–2000, s. 368ff.
123. Erik Helmer Pedersen m.f.: anf. v. s. 116ff.
124. Se ovenfor s. 190ff.
125. Landbrugets økonomi i 50 år 1918–1968, s. 107f.
126. S.P. Jensen: Dansk landbrugs fremtidige struktur og konkurrenceevne. I Festskrift til K.K. Skovgaard, s. 157.
127. Landbrugets økonomi i 50 år 1918–1968, s. 143.
128. T.f.L. 11/1950 s. 445ff.
129. Landbrugets økonomi i 50 år 1918–1968, s. 145f.
130. U.f.L. 19/8 og 26/8 1955, s. 523ff. og s. 539ff.
131. Undersøgelser over I. Landbrugets omkostningsniveau 1948/49 1954/55. II. Producentpriser og detailpriser på landbrugsvarer 1948–54, 1944, s. 27ff.

132. S.P. Jensen: *auf. v. s. 154ff.*
133. *Alt det nyeste 1964–65, s. 181ff.*
134. *Alt det nyeste 1968–69, s. 165ff.*
135. *Alt det nyeste 1965–66, s. 166ff.*
136. Gunnar Solvang: *Husmandsliv, s. 145ff., Jfr. ovenfor s. 126f og s. 216f.*
137. Marianne Zenius: *Landbokvinden, passim, jfr. ovenfor.* 138. Aksel H. Nellemann: *Den danske skoles historie, s. 148ff., jfr. ovenfor s. 126 og s. 216f.*
139. Thomas Rørdam: *De danske folkehøjskoler, s. 74.*
140. *Cf.s beretning for 1967–68, s. 158ff.*
141. Jørgen Pedersen: *Træk af Husmandsforeningernes historie, s. 57.*
142. P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger, s. 225ff, jfr. ovenfor s. og s.*
143. Verner Bruhn: *Plint og talerstol, s. 138ff.*
144. Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen, s. 250ff.*
7. Erik Helmer Pedersen m. fl. : *De første hundrede år. Danske slagterier 1887–1987, s. 230ff.*
8. Svend Winther Kristensen: *Kampen om mælken, s. 80, resp. s. 140ff.*
9. *Lbf. s beretning for 1977–78, s. 144ff., jfr. Jørgen Pedersen, anf. v. s. 199f.*
10. *Lbf. s beretning for 1979–80, s. 37ff., resp. s. 119ff.*
11. Erik Helmer Pedersen m. fl.: *anf. v. s. 285ff.*
12. Erik Helmer Pedersen m. fl.: *anf. v., s. 275, jfr. Jørgen Pedersen, anf. v., s. 234.*
13. Jørgen Pedersen, *anf. v., s. 135ff.*
14. Jørgen Pedersen, *anf. v., s. 144ff.*
15. Svend Winther Kristensen, *anf. v., s. 167ff.*
16. Erik Helmer Pedersen m. fl., *anf. v., s. 275ff.*
17. *Lbf. s beretning for 1982–83, s. 59ff.*
18. *Se ovenfor s. 303f.* 19. *Lbf. s beretning for 1984, s. 51ff.*
20. *Lbf. s beretning for 1985, s. 106ff., resp. 1986, s. 42ff.*

Noter til side 299–329

1. For kvæg kaldes den orienteringsprisen, for svin basisprisen og for grønsager grundprisen.
2. *Lbf. s beretning for 1973-74, s. 39ff, resp. s. 31ff.*
3. *Lbf. s beretning for 1974–75, s. 31ff.*
4. *Lbfs. beretning for 1974–75, s. 49ff, resp. s. 77ff.*
5. *Betænkning nr. 795, 1977.*
6. *Lbf. s beretning for 1976–77, s. 48ff.*
21. *T. f. L 4/74, s. 265ff,*
22. *Alt det nyeste 1979, s. 86ff.*
23. *Alt det nyeste 1976, s. 24ff.*
24. *Alt det nyeste 1974, s. 33ff.*
25. *T. f. L. 2/80, s. 107ff.*
26. *T. f. L. 3/77, s. 207ff.*
27. Erik Helmer Pedersen m. fl.: *anf. v. s. 227ff.*
28. *Se ovenfor s. 303ff.* 29. *Alt det nyeste 1980, s. 34ff.*
30. *Alt det nyeste 1979, s. 38ff.*
31. *Se ovenfor s. 309ff.* 32. *T. f. L. 1–2/82, s. 37ff.*

Litteratur

- Bertolt, Oluf m. fl.: Dansk folkeoplysning (1950).
- Bjerke, Kjeld: Omsætningen og salgsprisen for landejendomme 1902–1942. Landejendomme solgt i fri handel (1950).
- Bjørn, Claus (red.): Dansk mejeribrug 1882–2000 (1982).
- Brogaard, Per: Landbrugernes sammenslutning (1969).
- Bruhn, Verner: Plint og talerstol (1979).
- Buch, Leon: Studier over landbrugets investeringer i årene 1910–56 (1960).
- Buksti, Jacob: Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer (1974).
- Callø, P.A.: Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 år 1920–1945 (1945).
- Cohn, Einar: Danmark under den store krig (1928).
- Detlefsen, Anita: På vej mod EF (1988).
- Drejer, A. Axelsen og Svend Thorsen: Den danske Andelsbank 1914–1925 og Andelsbanken 1925–1950 (1950).
- Dybdahl, Vagn, m.fl.: Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne (1975)
- 25 års undersøgelser over landbrugets driftsforhold 1918–1943 (1943).
- Foged-Nielsen, Ebbe: En landbrugets enhedsfront? Landbohistorisk Tidsskrift (1980).
- For Fædrelandets bedre Flor (Det kgl. danske Landhusholdningsselskab 1769–1969). Erhvervshistorisk Årbog 1968 (1969).
- Gad, Holger: Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug, I (1956).
- Gad, Holger: Mål og midler i dansk landbrugspolitik. Økonomi og Politik (1969).
- Gejl, Ib og Chr. R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne – 1960'erne (1971).
- Hansen, K. og J. Aagaard: Gødningslære (1919).
- Hansgaard, Torben: Landbrugsrådets tilblivelse. Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelsen af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880–1919 (1976).
- Hoffmeyer, Erik: Strukturændringer på penge- og kapitalmarkedet (1960).
- Jansen, Chr. R.: Udenrigsministerium og privat diplomati, Erhvervshistorisk Årbog (1971).
- Jensen, Sigurd: Levevilkår under Besættelsen. Træk af den økonomiske og sociale udvikling i Danmark under den tyske besættelse 1940–45 (1971).
- Jensen, S.P.: Dansk landbrugs fremtidige struktur og konkurrenceevne. I Festskrift til K. K. Skovgaard (1965).
- Jepsen, Gunnar Thorlund: Landbrugsintervention i Danmark. Økonomi og Politik (1963).
- Jepsen, Gunnar Thorlund: Strukturændringer i dansk landbrug. Økonomi og Politik (1964).
- Kampp, Aa. H. : Landbrugsgeografiske studier over Danmark (1959).
- Koch-Olsen, Ib, red. : De danske folkerørelser (1943).
- Korsgaard, Ove: Kampen om kroppen (1982).
- Kristensen, K.J.: Landejendomme værdi og landbrugets gæld. I K. J. Kristensen, red. Det danske landbrug (1933).
- Kristensen, Svend Winther: Kampen om mælken (1986).
- Kaarsted, Tage: Ove Rode som indenrigsminister (1985).
- Kaarsted, Tage: Storbritanien og Danmark 1914–1920 (1975).
- Landbrugets økonomi i 50 år 1918–1968 (1968).
- Larsen, O.H. : Landbrugets driftsudbytter. Det danske Landbrug (1933).
- Lindhardt, P.G.: Vækkelse og kirkelige retninger i Danmark (1951).
- Madsen-Mygdal, Thomas red.: Landbrugets ordbog I-IV (1908–1914).
- Mogensen, Gunnar Viby: De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer (1970).
- Nellemann, Aksel H. : Den danske skoles historie (1961).
- Nielsen, Erwin: Dansk landmandsforening 1915–22. En foreløbig analyse. Landbohistorisk Tidsskrift (1980).
- Olsen, Erling og Erik Hoffmeyer: Dansk pengehistorie 1914–1960 (1968).
- Pedersen, Erik Helmer: Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914–1966 (1971).
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsraadets som erhvervspolitisk toporgan 1919–33 (1979).
- Pedersen, Erik Helmer: Andelsideologi og landbrugspolitik 1933–36. Landbohistorisk Selskab (1980).
- Pedersen, Erik Helmer: Pionererne (1986).
- Pedersen, Erik Helmer m.fl.: De første hundrede år. Danske Slagterier 1988–1987 (1987).
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. Bol og By 1988:1.
- Pedersen, Jørgen: En undersøgelse af indtægtssvingningerne i landbruget i perioden 1922–36 og deres indflydelse på andre erhverv (1938).
- Pedersen, Jørgen: Træk af Husmandsforeningernes historie (1986).

- Philip, Kjeld: En fremstilling og analyse af den danske kriselovgivning 1931–38 (1939).
- Rasmussen, Erik: Statslånskrisen 1919. En redegørelse for dens forløb med særligt henblik på folketingsparlamentarismen (1970).
- Rørdam, Thomas: De danske Folkehøjskoler (1965).
- Skovbæk, Jørgen: Landbrugets kapitalbehov. I Festskrift til K.K. Skovgaard (1965).
- Skriver, Niels: Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945. Bol og By 1985:I.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Den danske husmand II (1954).
- Skrubbeltrang, Fridlev: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958 (1959).
- Solvang, Gunnar: Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave kolonien på Als (1984).
- Tvede, O.: Eksport-Svineslagteriernes Salgsforening 1950–1975 (1975).
- Tvede, O.: Landbrugsministeriets Baconudvalg 1932–1950 (1975).
- Vibe-Petersen, J.: Landbrugets strukturproblemer. Nationaløkonomisk Tidsskrift (1968).
- Zenius, Marianne: Landbokvinden (1982).

Billedfortegnelse

- S. 9: Kerteminde Museum
- S. 70: Landbrugsraadet
- S. 12: Landbrugsmagasinet
- S. 13: Landbrugsraadet
- S. 15: Landsbladet
- S. 18: De sjællandske Landboforeninger
- S. 20: Landbrugsmagasinet
- S. 22: Landbrugsmagasinet
- S. 23: Landsbladet
- S. 27: Landbrugsraadet
- S. 31: Kerteminde Museum
- S. 33: Andelsbladet
- S. 36: Landbrugsraadet
- S. 43: Foto i privateje
- S. 51: Andelsbladet
- S. 53: Landbrugsraadet
- S. 56: Køge historiske arkiv
- S. 57: Det kgl. Bibliotek
- S. 64: De sjællandske Landboforeninger
- S. 66: Landbrugsmagasinet
- S. 70: Landbrugsraadet
- S. 72: Landbrugsmagasinet
- S. 74: De sjællandske Landboforeninger
- S. 75: Landbrugsmagasinet
- S. 77: De jydsk Landboforeninger
- S. 79: Landbrugsmagasinet
- S. 83: Landbrugsraadet
- S. 85: Landbrugsraadet
- S. 87: De sjællandske Landboforeninger
- S. 89: Det kgl. Bibliotek
- S. 91: Landbrugsraadet
- S. 93: De sjællandske Landboforeninger
- S. 96: De sjællandske Landboforeninger
- S. 97: Andelsbladet
- S. 99: De sjællandske Landboforeninger
- S. 101: De sjællandske Landboforeninger
- S. 103: Landbrugsmagasinet
- S. 105: Landbrugsraadet
- S. 108: Landbrugsmagasinet
- S. 109: De sjællandske Landboforeninger
- S. 110: Landbrugsmagasinet
- S. 112: De sjællandske Landboforeninger
- S. 114: Statens Husdyrbrugforsøg
- S. 115: Landbrugsraadet
- S. 117: Landbrugsraadet
- S. 118: Landbrugsraadet
- S. 121: Landbrugsmagasinet
- S. 122: Landbrugsraadet
- S. 124: Bogense lokalhistoriske arkiv
- S. 127: Kerteminde Museum
- S. 128: De sjællandske Landboforeninger
- S. 129: Gymnastikhøjskolen i Ollerup
- S. 142: De sjællandske Landboforeninger
- S. 145: De jydsk Landboforeninger
- S. 149: De jydsk Landboforeninger
- S. 150: De jydsk Landboforeninger
- S. 151: Landsbladet
- S. 158: Politikens Presse Foto
- S. 161: Jydsk Landboforeninger
- S. 161: De sjællandske Landboforeninger
- S. 166: Landbrugsraadet
- S. 167: Landbrugsmagasinet
- S. 168: De sjællandske Landboforeninger
- S. 170: De sjællandske Landboforeninger
- S. 171: De sjællandske Landboforeninger
- S. 173: De sjællandske Landboforeninger
- S. 174: De sjællandske Landboforeninger
- S. 176: De sjællandske Landboforeninger
- S. 177: De sjællandske Landboforeninger
- S. 179: De sjællandske Landboforeninger
- S. 181: Landbrugsraadet
- S. 182: Landbrugsmagasinet
- S. 184: Landbrugsmagasinet
- S. 186: De sjællandske Landboforeninger
- S. 188: De sjællandske Landboforeninger
- S. 190: De sjællandske Landboforeninger
- S. 191: Landbrugsmagasinet
- S. 193: Landbrugsraadet
- S. 195: De sjællandske Landboforeninger
- S. 197: Landbrugsraadet
- S. 199: Landbrugsmagasinet
- S. 201: De sjællandske Landboforeninger
- S. 202: De sjællandske Landboforeninger
- S. 203: Landbrugsraadet
- S. 206: Landbrugsmagasinet
- S. 208: Landsbladet
- S. 210: Landbrugsraadet
- S. 212: Landbrugsmagasinet
- S. 214: Landsbladet
- S. 216: Kerteminde Museum
- S. 217: Foto i privat eje
- S. 219: Foto i privat eje
- S. 220: Foto i privat eje
- S. 225: Landbrugsmagasinet
- S. 232: Landbrugsraadet
- S. 234: Landbrugsraadet
- S. 235: Landsbladet
- S. 236: Landbrugsraadet
- S. 239: Landbrugsraadet
- S. 245: Landbrugsmagasinet

- S. 247: Landsbladet
S. 248: Landsbladet
S. 251: Landbrugsmagasinet
S. 252: Landbrugsmagasinet
S. 254: Landbrugsmagasinet
S. 257: Landbrugsmagasinet
S. 258: Landbrugsraadet
S. 261: Danske Slagterier
S. 262: Landbrugsmagasinet
S. 263: Andelsbladet
S. 266: Landbrugsmagasinet
S. 269: Landbrugsraadet
S. 272: Landbrugsmagasinet
S. 276: Landbrugsraadet
S. 277: Statens Husdyrbrugsforsøg
S. 280: Foto i privat eje
- S. 282: Landbrugsmagasinet
S. 285: Landbrugsraadet
S. 289: Landsbladet
S. 292: De jyske Husmandsforeninger
S. 294: Landbrugsmagasinet
S. 301: Landbrugsraadet
S. 304: Landbrugsraadet
S. 308: Landbrugsraadet
S. 309: Landelsbladet
S. 315: Landbrugsraadet
S. 318: Landsbladet
S. 319: Landsbladet
S. 323: Landbrugsmagasinet
S. 324: Danske Slagterier
S. 328: Landbrugsmagasinet

Emneregister

ved Helle Schummel

Der er kun henviset til ord og begreber de steder, hvor de bliver behandlet mere udførligt. Der er ikke henviset til behandlingen af generelle nationalhistoriske emner eller landbrugshistoriske emner uden for Danmark. Der er ikke henviset til billedtekster.

Adel, *I*: 385-86

Se også: Godsejere og godser

Adelbonde, *I*: 257

Se også: Gårdmænd og gårde

Adelby, se: Landsbytyper og -udvikling

Adelsprivilegier, se: Godssystemet

Afbygger, *III*: 26

Se også: Gårdmænd og gårde

Aftægt, *I*: 256-57, *II*: 42-43, 377, *IV*: 290

Afvandring, *IV*: 18-20, 253, 272-73, 288, 333

Agersystemer, *I*: 149-55, 270-71, 279-84, 359

"Agrarforeningen", *III*: 227, 360-61

Andelsbevægelse, *III*: 226, 368-81, *IV*: 52, 53, 54,

55, 75, 97-98, 119-20, 146-47, 208-10, 230-31,

234-36, 237, 265-67, 268, 270-71, 273-74, 285-86,

306, 312-13, 330-31

Andelsudvalget, se: Andelsbevægelse

Arbejdsdeling (mellem kønnene), *I*: 257, 318-19, *II*:

237-40, *III*: 387-91, *IV*: 20, 126, 216-17, 291

Arbejdskraftmangel *I*: 372, *III*: 226, *IV*: 171, 172,
176, 178

Arvefæste, se: Fæstevæsen

"Augustloven", *IV*: 55

Banker, *III*: 241, *IV*: 49, 52

Se også: Finansiering

Baronier, se: Majorater

Bebyggelsesmønstre, *I*: 21, 25-26, 62, 68, 74, 103,

112-13, 136-37, 170-71, 177-78, 208-209, 225-26,

237, 242-44, 327, 340, *II*: 381-82, *III*: 12-13, 32,

IV: 280

Befolkningsforhold, *I*: 62, 101-103, 176, 208, 234-35,

315-19, *II*: 37-43, 45-48, 118-21, 275-77, 282, 288,

360, *III*: 12, 209-12, *IV*: 17-20

Se også: Pest, Indvandring, Udvandring og Af-
vandring

Besiddelsesforhold, *I*: 259, 305-306, 307, 343-44,

346, 380-81, *II*: 87-88, 175, 191-92, 213, *III*: 21,

26, 97, 101, 109, 219

Se også: Mageskifter og Krongodssalg

Birkeret, *II*: 89

Se også: Godssystemet

Birketing, se: Herredsting

Bol, *I*: 235-36

Boliger, se: Bygninger og boliger

Bolsmand og bolsted eller -hus, *II*: 44, *III*: 26

Se også: Gårdmænd og gårde samt Husmænd og
huse

Bondebevægelse, *III*: 112, 116-20, 122-23

"Bondecirkulære", *III*: 118

Bondehandel, *I*: 132, 185, 250, 252, 314, 394-95, *II*:

76, 78, 93-94, 95-96, 366, 381

Bondestand, *III*: 100, 101-102, 108

"Bondetoget"; *IV*: 185

"Bondevenernes Selskab", *III*: 118-19

Bondeuro, *I*: 405-406, *II*: 145-47, 176-77, *IV*: 92,

255, 309, 310

Se også: Bondebevægelse

Bondeøkonomi, *I*: 312-13, 391, 397-98, *II*: 161-64,

181, 183-84, 194-95, 232, 243-45, 261-64, 363,

377-81, *III*: 66-67, 70-72, 73-74, 106-107, *IV*: 126,

216, 290-91

Se også: Landbrugsøkonomi

Bosættelse, se: Bebyggelsesmønstre

Brandkasser og -forsikringer, se: Forsikringsforenin-
ger og -selskaber

Braklægning, se: Dyrkningssystemer

Brugsstørrelser, *I*: 178-80, 211, 261, 262-63, 264-65,

342-43, *II*: 282, *III*: 28, 29-31, 94-95, 109-10,

223-25, 245-46, *IV*: 16-17

Bryder og brydegårde, *I*: 257, 263-65, 302-304,

311-12, 341-43

Bygder, *I*: 60-67, 96, 100-101, 112

Bygninger og boliger, *I*: 55, 56-60, 96-97, 99, 101,

138-44, 252-53, 274-77, 368-71, 386, *II*: 53-56,

114, 225-26, 289, 386-87, *III*: 106, 406-10, *IV*:

265, 282-83, 285-86, 324, 325

Herunder:

Stormandsgårde, *I*: 252-53

Hovedgårde, *I*: 386, *II*: 114, 225-26, 386-87

Bondegårde, *I*: 274-77, 368-71, *II*: 53-56, *III*: 106,

406-409, *IV*: 265

Huse, *II*: 289, *III*: 409-10

Daglejere, se: Husmænd og huse

Deltidslandbrug, *IV*: 17, 126, 272-73, 291

Driftsformer, se: Dyrkningssystemer og Landbrugs-
drift

Drukkenskab, *II*: 50

Dræning, se: Jordforbedring

- Dyresygdomme, *I*: 170, *II*: 151-52, 221, 234-35, *III*: 328-29, 330-32, *IV*: 100, 104, 111, 113, 201, 265, 285, 312
- Dyrkningssystemer, *I*: 155, 180-82, 208, 228-29, 288-89, 359-60, *II*: 29-37, 60-78, 215-16, 369, 375-76, *III*: 35-40, 139-42, 255, 281-82, *IV*: 104-106, 109, 197-99, 204, 212, 275-76
- Herunder:
- Indmarkbrug, *I*: 155, 180-82, 288
- Vangebrug, *I*: 208, 228-29, 288-89, 359-60, *II*: 32, 74-76, 215, 375-76, *III*: 35
- Græsmarkbrug, *I*: 288, *II*: 30-32, 65-71, 375, *III*: 139
- Alsædebrug, *II*: 32, 77-78, *III*: 35
- Kobbelbrug, *II*: 215-16, *III*: 35-36, 37-40, 139-42
- Vekselbrug, *II*: 369, *III*: 36-37, 282
- 8-marksbrug, *III*: 281-82, *IV*: 104-106, 109, 197-99, 275-76
- Dyrskuer, *III*: 60, 126-28, 132-33, 353
- Dysser, se: Gravpladser
- EF, *IV*: 240, 249-50, 258-59
- Se også: Landbopolitik
- EFTA, *IV*: 253
- Egalisering, *I*: 358-59, *II*: 101
- Ejendomspriser, se: Jordpriser
- Ejerslav, *I*: 223-26
- Ejerskifter, *III*: 236
- Eksportudvalg, *IV*: 144-46, 147, 151, 160-62, 177, 183
- Se også: Reguleringsudvalg
- Enkeltgravskultur, *I*: 76-77
- Enkeltgårdsbebyggelse, *I*: 116, 131, 178, 248, 368, *II*: 61
- Engvanding, se: Jordforbedring
- "Ernæringsrådet", *IV*: 56, 78
- Ertebøllekultur, *I*: 21-23, 27
- Fattige, *II*: 93, 132-35, 196
- Fattigvæsen, *II*: 368
- Fideikommisgodser, se: Majorater
- Finansiering, *II*: 126, 355-56, *III*: 80-81, 237-38, *IV*: 49-50, 141-43, 169, 231-33, 315-16, 333
- Se også: Kreditforeninger, Banker og Sparekasser
- Fiskeri og fisk, *I*: 39, 82-83, 85, 121, 378-79, *II*: 57-60, 237, 300-301
- Fledføring, se: Aftægt
- Fodernød, *I*: 391, *II*: 24-26, 87
- Foderstoffer og græsning, *I*: 30-32, 69-74, 164, 166-68, 174, 176, 183, 271, 286, 291-92, 294, 296-97, 360-62, 376, *II*: 13-14, *III*: 313-22, 326-27, 327-28, *IV*: 47-48, 104, 107-109, 111-14, 117, 137, 140-41, 188, 194-95, 200, 202, 204-205, 207, 208, 230-31, 277, 278, 281, 282, 283, 289, 323-25
- Herunder:
- Heste, *I*: 286, *III*: 319, *IV*: 108-109
- Kvæg, *I*: 30-32, 286, 291-92, *III*: 319-21, *IV*: 108, 205, 207, 277, 282, 324
- Svin, *I*: 296-97, *III*: 321, *IV*: 108, 117, 205, 208, 278, 283, 324-25
- Foldudbytte, *I*: 36, 291, 372-73, *II*: 107, 217-18, 218-19, 232, *III*: 99, 163, *IV*: 281
- Se også: Landbrugsproduktionens størrelse
- Folkehold, *I*: 255, *II*: 139, 226-28, 242-43, *III*: 266, *IV*: 19-20, 216, 288
- Folkevandringer, se: Udvandring
- Forpagtning, *III*: 220, 283, *IV*: 17
- Forprang, se: Bondehandel
- Forrådskar, *I*: 25, 39, 55-56
- Forsamlingshuse, *III*: 405-406
- Forsikringsforeninger og -selskaber, *III*: 118, 134-137
- Frøindsamling, *I*: 95, 157, 158
- Fæstevæsen, *I*: 257, 261-64, 312, 343-46, 349-55, *II*: 96, 130, 194, 353-54, 365, 377, *III*: 26-28, 32, 97, 101, 108-109, 112-14, 219-22, 232-33
- Herunder:
- Arvefæste, *I*: 353-55, *II*: 353, *III*: 28, 32, 101
- Familiefæste, *II*: 353-54
- Livsfæste, *I*: 349-55, *II*: 96, *III*: 101
- Fæstehuse, *I*: 264, *II*: 365, *III*: 32, 108-109, 112-14, 232-33
- Fødemidler, *I*: 40, 53-55, 158, 295, 297, 301, 319, 375, 376, 398-400, *IV*: 291
- Førlovsafgift, *I*: 349-50
- Gadehuse, *II*: 43-44
- se også: Husmænd og huse
- Gadejord, *I*: 268
- Georgismen, *III*: 227
- Godsarrondering, se: Mageskifter
- Godsejere og godser, *I*: 302-304, 385-90, *II*: 213-28, 369-72, *III*: 21-24, 95-100
- Se også: Stormænd, Godssystem, Godsøkonomi og -administration samt Landbrugsdrift
- Godsslagtninger, se: Sammenlægning og udstykning
- Godsfunktionærer, *II*: 226-28
- Godsstruktur, se: Godssystemet
- Godssystemet, *I*: 257, 259, 260, 302-304, 306, 311-12, 341-43, 344-45, 349, 352, 381, 384-85,

- 385-86, 387-90, *II*: 84, 85, 89, 95-96, 100, 109-10, 138-39, 171-72, 182, 183, 258-61, 355, 359, 372, *III*: 21-23, 95-97
- Godsøkonomi og -administration, *I*: 312, 394, *II*: 101, 105-109, 110-17, 128-29, 158-61, 164, 176-78, 220-25, *III*: 66-67, 70, 78
Se også: Landbrugsøkonomi
- Gravhøje, se: Gravpladser
- Gravpladser, *I*: 40, 62-67, 95-96, 97-99, 100-101, 232
- Grevskaber, se: Majorater
- Grundtvigianisme, *III*: 400-402, *IV*: 129
- Græsning og græsningsressourcer, se: Foderstoffer
- Græsningsret, se: Landsbyfællesskabet
- Grøfter, se: Jordforbedring, dræning
- Gymnastikforeninger, se: Skytte- og gymnastikforeninger
- Gæsteri, *I*: 345, 391
- Gødning, se: Jordforbedring
- Gård- og husantal, *I*: 211, 338-39, 341-42, *II*: 118-21, 193, *III*: 28, 94-95, 223-25, 245-46, *IV*: 16-17, 256, 320
Se også: Hovedgårdsantal
- "Gårdmænd" og "gårdkvinder", *II*: 43
se også: Aftægt
- Gårdmænd og gårde, *I*: 178-80, 257, 259-63, 341-55, *II*: 229-45, 259-68, 373-82, *III*: 25-29, 100-108
Se også: Bondestand, Bondeøkonomi og Landbrugsdrift
- Gårdnedlæggelser, *II*: 192-93, 221, 277-80
Se også: Sammenlægning og udstykning samt Ødegårde
- Gårdsæder, *I*: 264, 311-12, 341-43, *II*: 44, 90
Se også: Husmænd og huse
- Gårdtoft, *I*: 220, 231, 268-69
- Hals- og håndsret, *I*: 349
Se også: Godssystemet
- Handelsaftaler, *IV*: 64, 65, 68, 152, 153, 160, 170, 178, 239-40
- Hartkorn, *II*: 18, 23, 188-89
- Havedyrkning, *I*: 297-98, 373, *II*: 77-78, 93, 237, 373
- Hede, *I*: 72, 78, 156, 168, 171-72, 174-75, 180, 183, 294, *II*: 304, *III*: 82-84, 207, 251, 252
- Hedekolonisation, *II*: 304-10
Se også: Nyopdyrkning
- Hegning, se: Markfred
- Herlighedsafgifter, *I*: 345, 390-91, *II*: 18
- Herreder, *I*: 112, *II*: 49
- Herreds- og birketing, *II*: 49-53, 131-32
- Herremænd, *I*: 259, 261, 304
Se også: Godsejere og godser
- Hovedgårdsantal, *I*: 385, *II*: 213, *III*: 21
Se også: Gård- og husantal
- Hovedgårdsudvidelser, se: Gårdnedlæggelser
- Hoveri, *I*: 264, 308-309, 311, 312, 392-93, *II*: 101, 113-15, 142-48, 332-50, 379, *III*: 97, 113, 117, 364-65
- Herunder:
- Hoveri til kronen, *I*: 308-309, 392-93
- Husmandshoveri, *III*: 113, 364-65
- Hoverikonflikter, *II*: 113-15
- Hoveriafløsning, *I*: 392, *II*: 142-48, *III*: 97, 117
- Hoveriforeninger og -kommissioner, *II*: 344-47
- Hungersnød, *I*: 273-74
Se også: Landbrugskonjunkturer
- Husantal, se: Gård- og husantal
- Husbondhold, se: Indfæstning
- Husdyr, avl og bestand, *I*: 37-39, 49-53, 82-89, 159-63, 286-88, 291-98, 373-76, *II*: 18-27, 81-87, 166, 220-21, 232-37, 371, 377, *III*: 46-51, 149-57, 247, 260-61, 313, 332-47, *IV*: 20-22, 69, 73, 111, 114, 116, 118-19, 121, 137, 138-39, 188, 195-96, 200, 203, 205, 206, 207-208, 212, 265, 277, 282, 286, 288, 290, 324, 325, 325-26, 331
- Herunder:
- Bier, *I*: 298
- Fjerkræ, *I*: 162, 297, *III*: 346-47, *IV*: 137, 138, 290
- Får, *I*: 37, 50-53, 82-89, 160-61, 294-95, 376, *II*: 236, 371, *III*: 49-50, 155, 261, 346
- Geder, *I*: 37, 50-53, 83, 85-86, 88, 161, 295, 376
- Heste, *I*: 82, 85-86, 162, 163, 286-88, 292, 373-75, *II*: 235-36, 371, *III*: 46-47, 149-52, 261, 344-46, *IV*: 21, 139, 288
- Hunde, *I*: 53, 86, 88, 162-63
- Kvæg, *I*: 37-39, 49-53, 82-83, 85-89, 159-60, 286-88, 292-94, 373-76, *II*: 21-27, 81-87, 166, 220-21, 232-34, 237, 371, *III*: 47-49, 152-55, 260, 332-38, *IV*: 21-22, 111, 114, 118-19, 121, 138-39, 195, 200, 203, 205, 206, 207-208, 212, 265, 277, 282, 286, 290, 324, 325-26, 331
- Svin, *I*: 37, 52-53, 82-83, 85-89, 161, 295-97, 376, *II*: 236, 371, *III*: 50-51, 155-57, 338-44, *IV*: 21-22, 69, 73, 111, 114, 116, 118, 121, 137, 138, 188, 195-96, 203, 205, 208, 212, 265, 290, 325
- Husmandsbevægelse, *III*: 231-32
- Husmandsforeninger, *III*: 361-67, *IV*: 52, 53-54, 81, 144, 173-74, 232, 235, 236, 301
Se også: Landbopolitik og Landøkonomisk debat
- Husmænd, huse og husmandsbrug, *I*: 178-79, 180,

- 264-65, 341-43, *II*: 43-45, 90, 360-68, *III*: 32-34, 108-14, 224-33, *IV*: 98-100, 126, 180-81, 216, 253, 290-91
 Se også: Bondestand, Bondeøkonomi og Landbrugsdrift
- Husstandsstørrelse, *I*: 55, 96-97, 99, 101, 109, 176, 180, *II*: 42, 282
- Hypotekforeninger, se: Kreditforeninger
- Hyrde, *I*: 88, 270, *II*: 69
- Højskoler, *III*: 176, 368, 396-97, *IV*: 127-28, 129-30, 218, 292-93
- Høstudbytte, se: Landbrugsproduktionens omfang
- Høvdinge og småkonger, *I*: 184
- Inderster, *I*: 343, *II*: 42-43, 90-91, 289-90
- Indfæstning, *I*: 351, 391, *II*: 282-84, 289, 365
- Indre Mission, *III*: 402-403
- Indsiddere, se: Inderster
- Indvandring, *I*: 27, 77-78, *III*: 215-17
- Jagt og jagt dyr, *I*: 21-25, 39, 53, 82-83, 85-87, 121, 299-300
- Jordbund, *I*: 168-71, *II*: 11-13, 168-71
- Jordforbedring, *I*: 104, 151, 176, 208, 229, 239, 283, *II*: 13, 220, *III*: 17-20, 84-93, 173, 205, 276-80, 288-91, *IV*: 14-15, 48, 106-107, 109-11, 113, 141, 194, 197-98, 203, 204, 275, 279, 284, 323
- Herunder:
- Dræning, *I*: 208, 283, *III*: 17-19, 86-89, 173, 276-79, *IV*: 14-15
- Mergling og kalkning, *II*: 220, *III*: 20, 84-86, 279-80
- Engvanding, *III*: 20, 89-91
- Gødning, *I*: 104, 151, 176, 229, 239, *II*: 13, *III*: 86, 173, 205, 288-91, *IV*: 48, 106-107, 109-11, 113, 141, 194, 197-98, 203, 204, 275, 279, 284, 323
- Jordbearbejdelse, *III*: 91-93
- Jordlovsudvalget, *IV*: 83, 168, 171, 177, 180
- Jordpriser, *I*: 329, *II*: 127, 221, 255, 355, 363, 381, *III*: 68-69, 71, 78-79, 222, 226, *IV*: 35, 75, 123, 232, 288, 300
- Jættestuer, se: Gravpladser
- Kalkning, se: Jordforbedring
- Kilder, *I*: 28, 33-35, 90-91, 110-11, 114-16, 212-14, *II*: 7-8, *III*: 58, 197-99, 248-49, *IV*: 13-14
- Kirkegods, *I*: 304-306, 341-42, 381, 382-85
- Klima, *I*: 68, 75, 103, 164-68, *II*: 165, *IV*: 104, 120-21, 136, 193, 201, 203
- "Kompensationsudvalget", *IV*: 254-55
- Kontrollforeninger, *III*: 336-37, *IV*: 325
- Kornordninger, *IV*: 56, 67, 77-78, 81, 84, 169-70, 171, 175, 177, 179, 183, 211, 212, 246, 247, 250-53, 253, 255, 256, 258, 259, 261, 263
- Kredit- og hypotekforeninger, *II*: 357-58, *III*: 80-81, 137-38, 170, 225-26, 238-39, *IV*: 50
- Se også: Finansiering
- Kristendom, *I*: 319-20, 400-401, *IV*: 128-29, 219, 293
- Se også: Grundtvigianisme og Indre Mission
- Krohold, *II*: 366
- Krongods, *I*: 306-307, 380-82, *II*: 88-89, 123, 139-42, 185-88, 246-49, 251-53
- Krongodssalg, *II*: 173-76, 250-51, 253-57, 354-55
- Kulturplanter, avl og udbredelse, *I*: 37, 39, 48-49, 67-68, 91-95, 156-59, 289-91, 372, *II*: 18-21, 220, 232, 237, *III*: 40-45, 142-49, 253-55, 305-12, *IV*: 15, 104-106, 112-13, 114-15, 121, 193-94, 197-99, 201, 203-204, 212, 275, 276-77, 279, 280, 281, 323, 326
- Herunder:
- Blandsæd, *III*: 306, *IV*: 15, 105, 199, 212
- Boghvede, *III*: 41, 145, 255, *IV*: 104
- Byg, *I*: 37, 49, 67-68, 91-95, 156, 158, 159, 290, *II*: 21, *III*: 40-41, 144-45, 305-306, *IV*: 15, 104, 106, 113, 115, 193, 194, 198, 199, 203, 204, 212, 275, 279, 280, 281, 323, 326
- Bælgsæd, *III*: 148, 255
- Foderroer, *III*: 254-55, 307-11, *IV*: 15, 104, 105-106, 194, 198, 212, 276-77, 280, 281
- Frø, *III*: 312, *IV*: 193, 212
- Græs og kløver, *III*: 45, 148-49, 306-307, *IV*: 15, 106, 112-13, 193, 198, 212, 277, 281
- Hamp, *III*: 44, 147, *IV*: 201
- Havre, *I*: 156, 158, 159, 290-91, *III*: 40, 145, 306, *IV*: 15, 105, 194, 198, 199, 212, 275, 279, 281, 323
- Hirse, *I*: 94, 156
- Hvede, enkorn og emmer: *I*: 37, 39, 48-49, 91-95, 156, 158, 159, 291, *III*: 41, 142-43, 305, *IV*: 15, 104, 113, 114-15, 197, 199, 204, 212, 275, 279, 281, 323
- Hør, *I*: 156-57, *III*: 43-44, 147, *IV*: 201
- Kartofler, *II*: 220, *III*: 45, 147-48, *IV*: 15, 199
- Majs, *IV*: 104, 326
- Raps, *III*: 42-43, 147, 326
- Rug, *I*: 156, 159, 289-90, *II*: 21, *III*: 41, 143-44, 305, *IV*: 15, 104-105, 113, 193, 199, 204, 212, 275, 279, 281, 323
- Sukkerroer, *III*: 255, 311-12, *IV*: 15, 280
- Tobak, *IV*: 201

Kvægpest, se: Dyresygdomme

L.S., se: Landbrugernes Sammenslutning

Ladegårde, *II*: 139-42

Landboer og landbogårde, *I*: 257, 261-62, 302-04, 312

Landboforeninger, *III*: 58-60, 121, 125-130, 301-305, 354-59, *IV*: 51-52, 53, 231-32, 236

Se også: Landbopolitik og Landøkonomisk debat

Landbohøjskolen, *III*: 177-79, 294-95

Landbokommissioner

1757ff., *II*: 313-15, 332

1767ff., *II*: 315-21, 333-39

1784ff. ("Den lille"), *II*: 298, 329

1786ff. ("Den store"), *II*: 298-301, *III*: 56

1849ff., *III*: 120-23

1894ff., *III*: 227-29

1911ff., *IV*: 82

1931ff., *IV*: 167

1946ff., *IV*: 180

1960ff., *IV*: 253

1984ff., *IV*: 317

Landbokultur, *I*: 401-405, *III*: 106-108, 383-410, *IV*: 125-31, 211, 216-21, 290-95, 328-29, 333

Landbolovgivning, se: Landbopolitik

Landbopolitik og -lovgivning, *I*: 210, 260-61, 351-53, *II*: 84, 92-99, 114, 171-72, 313-23, 335-42, 344-50, 354-58, *III*: 31-32, 72-73, 112, 114-116, 118, 170, 218-22, 226-31, 405, *IV*: 55-58, 64-70, 71-94, 144-46, 147, 148-53, 159-62, 165-183, 211-12, 225, 237, 240, 246-64, 299-304, 307-11, 314-21, 331-332, 333-34

Herunder:

Middelalder, *I*: 210, 260-61

1500-1660, *I*: 351-53, *II*: 84, 92-99, 114

Enevælden, *II*: 171-72

1700-tallets reformer, *II*: 313-23, 335-42, 344-50, 354-58

1800-tallet, *III*: 31-32, 72-73, 112, 114-16, 118, 170, 218-22, 226-31, 405

1. Verdenskrig, *IV*: 55-58, 64-70, 71-86

1920'erne, *IV*: 87-94

1930'erne, *IV*: 144-45, 147, 148-50, 159-62, 165-74

2. Verdenskrig, *IV*: 145-46, 147, 151, 174-78, 211-12

1945-50, *IV*: 151-53, 178-83

1960-72, *IV*: 237, 253-64

1973-88, *IV*: 299-304, 307-11, 314-21, 331-32, 333-34

Se også: Landøkonomisk debat

Landbostavn, se: Gårdsæder

"Landbrugernes Sammenslutning", *IV*: 144, 165, 169-70, 185, 187, 189

Landbrugsarealets udnyttelse, se: Kulturplanter og Dyrkningssystemer

Landbrugsarealets omfang, *I*: 171, 183, 209, 219, 292, *II*: 14-18, *IV*: 14, 41

Se også: Nyopdyrkning, Hedekolonisation og Skovrydning

Landbrugsdrift, *I*: 28-39, 41-55, 69-95, 103-105, 146-183, 279-301, 372-79, *II*: 11-37, 61-78, 107-109, 116-17, 139-42, 214-25, 232-40, 363-64, 369-77, *III*: 23-24, 24-25, 28-29, 32, 33-34, 35-52, 74-75, 97-99, 99-100, 102-106, 110-12, 139-62, 166-68, 225, 243-350, 384-85, *IV*: 14-26, 104-119, 120-21, 126, 181-82, 193-208, 212, 216, 275-86, 289-90, 290-91, 322-28, 332

Herunder:

Bondegårdsdrift, *I*: 180, 183, 279-301, 372-79, *II*: 61-78, 232-40, 373-77, *III*: 28-29, 37, 38-40, 74-75, 102-106, 139-42, 246-47, 286, *IV*: 15-16, 20, 24

Hovedgårdsdrift, *I*: 378, *II*: 71, 107-109, 116-17, 139-42, 214-25, 369-72, *III*: 23-24, 35-36, 37-38, 74-75, 97-99, *IV*: 15-16, 20, 24

Præstegårdsdrift, *III*: 24-25, 99-100

Småbrugsdrift, *II*: 363-64, *III*: 32, 33-34, 110-12, 225, 247, *IV*: 15-16, 20, 24, 126, 216, 290-91

Landbrugseksport, *I*: 292, 313-14, 375, 395, *II*: 81-87, 93, 98, 123-28, 136-39, 151, 166, 178-79, 222, 381, *III*: 54-5, 67, 78, 79, 163-65, 245, 312, 334, 339-40, 346-48, *IV*: 42, 44-45, 59-70, 71, 90-91, 92, 117, 137, 148-64, 225-29, 231, 238-45, 305-306, 312

Herunder:

Korn, *II*: 123-24, 136-38, 151, 178, 222, 381, *III*: 54-55, 67, 164-65, *IV*: 42, 68, 225, 231

Levende dyr, *I*: 292, 375, *II*: 81-87, 124-28, 138-39, 151, 166, 178-79, *III*: 55, 165, 334, 340, 346, *IV*: 62-63, 90-91, 157, 158, 159

Slagtede dyr, *III*: 339-40, 347, *IV*: 44-45, 62, 63, 117, 156-58, 158-63, 227-29, 242-43, 244, 305-306, 312

Mejeriprodukter, *III*: 55, 165, 347, *IV*: 60-61, 153-55, 227, 240-42, 243-44, 305-306, 312

Æg, *III*: 346, 347, *IV*: 61-62, 155-56, 241, 242, 305, 312

Eksportforbud, *II*: 93, 98, 123-24, 136, 138, *IV*: 47, 55, 73, 76, 172

- Landbrugsimport, *I*: 395, *II*: 87, *III*: 321-22, *IV*: 41-42, 45-46, 47-49, 135, 140-41, 182-83, 225, 226, 230, 281
 Importforbud, *II*: 136, 221, 247
- Landbrugskonjunkturer, *I*: 67-68, 103-105, 171-75, 312, 321-40, *II*: 79, 98, 121-22, 165-66, 178-79, 221-23, *III*: 64-75, 76-79, 234-37, *IV*: 74-75, 85-86, 88-91, 92, 95-96, 100-103, 123-25, 135, 225, 287-88, 308-309, 314
 Se også: Hungersnød
- Landbrugsmaskiner, se: Redskaber
- Landbrugspriser, *II*: 121-22, 127-128, 136-38, 151-152, 177-79, 221, 222-23, 381, *III*: 66-68, 78, 234, 347-48, *IV*: 28, 47, 69, 72, 73, 75, 76, 84, 88-89, 92, 95, 104, 117, 123, 124, 135, 154, 156, 157-58, 160, 162, 172, 174, 175, 178-79, 180, 187, 190, 195, 201, 225, 247, 250, 273, 288, 299, 300, 301-302, 307, 317, 322
- Landbrugsproduktionens størrelse, *I*: 207-208, 210-11, 250, 291, 294, *II*: 381, *III*: 53-54, 78, 162-63, 255-60, 261-265, *IV*: 16, 41-46, 120, 121, 135-39, 175, 178, 203, 212, 225-29, 247-48, 287, 289, 305-306, 307, 311-12
 Se også: Foldudbytte
- Landbrugsrådet
 1915f., *IV*: 52, 55, 73-74, 75-76
 1917f., *IV*: 53, 77-78
 1919ff., *IV*: 53, 80-81, 82-83, 144-46, 166, 173-74, 246, 253, 301, 308, 331
 Se også: Landbopolitik og Landøkonomisk debat
- Landbrugsskoler, se: Landmandsuddannelse
- Landbrugsvidenskab og -forskning, *III*: 168-70, 179-80, 248-49, 284-88, 294-305, 313-19, 322-24, 330-32, *IV*: 109-11, 113-14, 115, 116, 116-17, 122-23, 194, 278-79, 283-86, 330
- Herunder:
 Planteavl, *III*: 284-88, 294-305, *IV*: 109-11, 116, 279, 284-85
 Fodring, *III*: 313-19, *IV*: 111, 113-14, 116-17, 194, 278-79
 Mejeribrug, *III*: 322-24,
 Husdyravl, *IV*: 278, 285, 286
 Husdyrsygdomme, *III*: 330-32
 Se også: Landøkonomisk debat, Landøkonomisk Forsøgslaboratorium og Statens Planteavlslaboratorium
- Landbrugsøkonomi, *III*: 170-71, 234-37, 385-87, *IV*: 27-37, 90-100, 122-25, 169, 171, 175-76, 188-89, 190-91, 210-12, 213-15, 256, 268-69, 271-72, 287-90, 300, 305, 308-309, 312, 314, 315, 322, 330, 332-33
 Se også: Godsøkonomi og Bondeøkonomi
- Landgilde, *I*: 262, 311-12, 390, *II*: 18-27, 57-60, 97, 284-86
- Landhusholdningsselskabet, *II*: 295-98, *III*: 56-58, 124-25, 175, 296-97, 351-52, 357, *IV*: 53, 144
- Landhåndværkere, *I*: 180, 377, *II*: 43-44, 365-66, *III*: 34
- Landindustri, *II*: 366-67
- Landindvinding, *III*: 207-208
- "Landmandsforeningen", *IV*: 54, 79-80
- Landmandsforsamlinger, *III*: 131-34, 352-54
- Landmandsuddannelse, *III*: 58, 173-77, 400, *IV*: 128, 218, 293
- Landmilitis, se: Militærtjeneste
- Landsbyfællesskab, *I*: 104, 176, 184, 229-31, 266-72, 356-71, *II*: 27-29, 48-49, *III*: 384, 395
- Landsbykirker, *I*: 231-33, 327-29
- Landsbytyper og -udvikling: *I*: 111-13, 116-36, 144-45, 183, 208-209, 220-49, 277-79, 332-40, 360, 365-68, *II*: 382, *III*: 12-13
- Landvæsenskommissioner og -kollegier, se Landbo-kommissioner
- Landøkonomisk debat og litteratur, *II*: 196-99, 291-94, 301-303, 342-44, *III*: 60-63, 132-34, 282-83, *IV*: 95-103, 184-92, 196-97, 265-74
 Se også: Landbrugsvidenskab og Landbopolitik
- Landøkonomisk Forsøgslaboratorium, *III*: 325-32
- Ledingspligt, se: Militærtjeneste
- Lejehuse, *II*: 365, *III*: 32, 108-109, 112-14, 232-33
- Livsfæste, se: Fæstevæsen
- "Livsfæsteforordningen", *I*: 352
- Lønnesæd, se: Lønninger
- Lønninger, *II*: 45, 195, 227, 241-42, 379, *III*: 64, 71, 113-14, 170, 234, *IV*: 29, 89, 176, 189-90, 211, 252
- Lånevirkosmhed, *II*: 163
- Mageskifter, *I*: 381, *II*: 101-17
- Majorater, *II*: 182-83, *III*: 23, 96-97, *IV*: 82
- Markeder, se: Handel
- Markfred, *I*: 269-70, *II*: 28-29, 324-27, *III*: 14-17, 90-91
- Marshallhjælp, *IV*: 181-83, 191-92
- Matriklen 1662, *II*: 180
- Matriklen 1688, *II*: 188-94
- Mejeribrug, *II*: 166, 370-71, *III*: 157-59, 322-25, 328-30, 370-74, 387-90, *IV*: 97-98, 119-20, 208-10, 229, 266, 268, 270, 273, 285-86, 306, 312-13

- Mergling, se: Jordforbedring
- Militærtjeneste, *I*: 259, 260, 310, 386, 393, 406, *II*: 130-31, 149-50, 154-56, 185, 265-66, 304
Se også: Stavnsbånd
- Misvækst, *II*: 98, 165, 178
- Mund & klovsyge, se: Dyresygdomme
- "Mundkurvsirkulære", *III*: 405
- Møller og mølledrift, *I*: 208, 253, 387, *II*: 71-73, *III*: 170
- Nyopdyrkning, *I*: 209-10, 235-37, 247-49, *III*: 17-20, 82-84, 206-208, 250-53, *IV*: 112-13
Se også: Hedekolonisation og Landbrugsarealets omfang
- Overdrev, *I*: 41-44, 71-72, 79-81, 156, 166, 168, 171, 174, 175, 180, 183, 271, *II*: 14-15
- Parcellister, se: Husmænd og huse
- Patriotiske selskaber, se: Landboforeninger
- Patronatsret, *II*: 88
- Pebersvende, *II*: 90
- Pest, *I*: 174, 211, 321-22, *II*: 168-70
- Plantesygdomme og skadedyr, *III*: 147-48, 249, 291-93, *IV*: 113, 199, 207, 279-80, 281, 283, 326
- Proprietærer og proprietærgårde, *II*: 213, *III*: 29, 94, 97-99
Se også: Landbrugsdrift
- Rebning, *I*: 270-71, 357-59
- Redskaber og maskiner, *I*: 44-48, 56, 83, 89-90, 97, 146-49, 208, 229, 284-86, 372, *II*: 56, 369, 377, *III*: 51-52, 159-62, 171-73, 266-75, *IV*: 22-26, 48-49, 109, 111, 115-16, 201, 204, 206-207, 265, 275, 281-82, 284, 288, 290-91, 322, 330
- Herunder;
- Ard, *I*: 46-48, 89, 146-48, 284, 285-86
- Energiformer, *III*: 273-74, *IV*: 23, 24, 25, 290
- Grubber, *III*: 52
- Harve, *I*: 286, *II*: 56, *III*: 51-52, 160, 270, *IV*: 23, 281
- Le, *II*: 56, 148-49, 286
- Malkemaskine, *IV*: 23, 24, 25, 26, 111, 265
- Mejemaskine, *III*: 162, 266-67, *IV*: 23, 24
- Mejetærsker, *IV*: 23, 25, 26, 115-16, 201, 281, 290
- Plejl, *I*: 286
- Plov, *I*: 149, 208, 229, 284-86, *II*: 56, 377, *III*: 51, 52, 159-60, 269-70, *IV*: 23, 109, 281, 284, 322
- Rensemåskine, *III*: 52, 162
- Segl, *I*: 89, 148, 286, *II*: 56
- Slåmaskine, *IV*: 23, 24
- Såmaskine, *III*: 161-62, 270, *IV*: 23, 24, 26, 281, 322
- Traktor, *IV*: 23, 24, 25, 26, 49, 111, 204, 206, 265, 275, 281, 284, 288, 290
- Tromle, *II*: 56, *III*: 52, *IV*: 23
- Tærskemaskine, *II*: 369, *III*: 52, 161, 268, *IV*: 23, 24
- Vogn, *I*: 83, 97, 149, *IV*: 201
- Økse, *I*: 44-46, 89-90
- Reguleringsudvalg, *IV*: 55-58
- Ridefoged, se: Godsfunktionærer
- Roearbejdere, se: Udenlandske sæsonarbejdere
- Rostjeneste, *II*: 128, 156
- Rytterbønder og -gods, se: Krongods
- Sagefald, *I*: 345, 391
Se også: Godssystemet
- Sammenlægning og udstykning, *I*: 211, *II*: 358-59, *III*: 28, 29-32, 33, 94, 110, 231-32, *IV*: 75, 168
Se også: Gårdnedlæggelser og Ødegårde
- Samvirkende danske Husmandsforeninger, se: Husmandsforeninger
- Samvirkende danske Landboforeninger, se: Landboforeninger
- Selvejekøb, *II*: 250-51, 255-57, 351-53, 354-59
- Selvejrbønder, *I*: 257, 259-61, 343-48, *II*: 78, 113-14, 114-15, 148-49, 351, *III*: 28, 100, 109
- "Septemberloven", *IV*: 172
- Skadedyr, se: Plantesygdomme
- Skatter og skattetaksationer, *I*: 207, 231, 235-36, 260-61, 290-91, 309-11, 347, 393-94, *II*: 89-92, 98, 122-23, 152-54, 167, 179-83, 221, 280-82, 288-89, *III*: 72, 236-37, *IV*: 30, 89, 225
- Skolevæsen og undervisning, *II*: 199, *III*: 72, 392-95, *IV*: 126-27, 217-18, 291-92
- Skove, *I*: 21, 69-74, 155-56, 168, 175, 180, 183, 209-10, 376-77, 391-92, *II*: 121
- Skovhugst (ulovlig), *I*: 360-61
- Skovrettigheder, *I*: 211, 298-99, 362-64
- Skovrydninger, *I*: 28-33, 41-44, 78-81, 248-49, *III*: 19
- Skyld, *I*: 345, *II*: 18
- Skytte- og gymnastikforeninger, *III*: 403-405, *IV*: 130, 218, 220-21, 294-95
- Slagterier, *III*: 370-74, *IV*: 69, 120, 210, 229, 268, 271, 273-74, 287, 306, 313
- Smørordninger, *IV*: 171, 177, 179, 183, 253, 255, 258, 259
- Sogne, *I*: 112, 242-44, 253

- Sognebiblioteker, *III*: 58, 395
- Sparekasser, *III*: 60, 80, 123, 138, 170, 239-42, *IV*: 49
- Se også: Finansiering
- Stamhuse, se: Majorater
- Statens forsøgsvirksomhed, *III*: 297-99
- Statens Planteavlslaboratorium, *III*: 280
- Statshusmandsbrug, *III*: 229-31, *IV*: 87, 168, 180, 264
- Stavnsbånd, *II*: 267-74
- Se også: Militærtjeneste
- Stednavne, *I*: 111-13, 220-23, 238, 240-42, 248-49
- Stedsmål, se: Indfæstning
- Stormænd og storgårde, *I*: 179, 183, 302-304
- Strejker, *IV*: 167, 174, 211, 249, 255
- Studehandel, se: Landbrugseksport
- Strøgods, se: Godssystemet
- Sukkerfabrikker, De Danske, *III*: 311
- Svinereguleringer, *IV*: 144, 167, 211, 250, 256
- Sædskitte, se: Dyrkningssystemer
- Sæsonarbejdere, se: Udenlandske sæsonarbejdere
- Tiende, *I*: 207, 232, 244, 253, 307-308, 394, *II*: 88, 232, 290, 379-81, *III*: 64, 236-37, 287-88
- Tiggere, se: Fattige
- Tjenestefolk, *I*: 256, *II*: 45, 91, 132, 195-96, 240-43, 372
- Told, *I*: 292, 313, 375, *II*: 86-87, 124-25, *III*: 67, 79, *IV*: 60, 71, 88, 90-91, 92, 148, 149, 159, 160, 162, 165, 227, 239, 240
- Tolvmandsforeninger, *IV*: 53, 54
- Torper, se: Landsbytyper og -udvikling
- Tragtbærerkultur, *I*: 25-27
- Trælle, *I*: 180, 255-56, 311
- Træstævning, *I*: 32, 376-77
- Udbyggere, *II*: 236
- Se også: Gårdmænd og gårde
- Udenlandske sæsonarbejdere, *III*: 216-17
- Udflytning, *II*: 327-31
- Torpudflytning, *I*: 237-48
- Udskiftning, *I*: 299, 362, 390, *II*: 214-15, 229-32, 311-31, *III*: 14, 82
- Herunder:
- Skovudskiftning, *I*: 299, 362
- Hovedgårdsudskiftning, *I*: 390, *II*: 214-15
- Præstegårdsudskiftning, *II*: 229
- Udskiftning af mellembys fællesskaber, *II*: 313-15
- Individuel bondegårdsudskiftning, *II*: 316-24
- Udstykning, se: Sammenlægning
- Udvandring, *I*: 173-74, *III*: 212-15
- Ugedagsbønder, *II*: 90
- Se også: Hoveri
- Ukrudt, *I*: 35, 48, 49, 95, 158, *III*: 141, 293-94, *IV*: 104, 107, 109, 115, 199, 204, 207, 275, 281, 323
- Valgret, *III*: 101-102
- Vangelag, *I*: 289, *II*: 34-37
- Varetransport, *I*: 313, *III*: 79-80, 205-206, *IV*: 71
- Venstre, *III*: 123
- Vider og vedtægter, se: Landsbyfællesskab
- Vornedskab, *I*: 350, *II*: 96-97, 156-58, 167-68, 264-65
- Værneforhold, *I*: 344-45
- Vævning, *I*: 83-85
- Ægter, *II*: 101
- Se også: Hoveri
- Ødegårde, *I*: 211, 327-40, *II*: 163-64, 192-93
- Økonomiske selskaber, se: Landboforeninger
- Øksne, se: Husdyr, kvæg
- Ølbrygning, *I*: 290, 373